

คำนำ

(ปัจจุบัน ตำราว่าด้วยประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ได้มีผู้เรียบเรียงขึ้นเผยแพร่จำนวนมาก นับเป็นความสะดวกในการศึกษาค้นคว้าของผู้สนใจทั่วไป) อาจารย์เสถียร โปธินันทะ นับเป็นผู้รู้ทางพระพุทธศาสนาท่านหนึ่ง มีความรอบรู้เรื่องพระพุทธศาสนาทั้งในด้านหลักคำสอนและประวัติศาสตร์เป็นอย่างดี และรอบรู้ทั้งในฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน ฉะนั้น การนำเสนอเรื่องราวของพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะในด้านคำสอน หรือประวัติศาสตร์ ของอาจารย์เสถียร โปธินันทะ จึงมีท่วงทีและรสชาติแตกต่าง ไปจากผู้รู้ท่านอื่น ๆ ทั้งมีประเด็จและแง่มุมที่น่าสนใจมาก

เรื่องประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ที่อยู่ในมือของท่านผู้อ่านนี้ เป็นเรื่องหนึ่งในจำนวนข้อเขียนจำนวนมากของอาจารย์เสถียร โปธินันทะ ที่มีคุณค่าต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ผู้เขียนได้เตรียมขึ้นในลักษณะเป็นคำบรรยายสำหรับพระนักศึกษาสภากาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นตอน ๆ ต่อมาได้มีการจัดพิมพ์รวมเป็นเล่มเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ.๒๔๕๕ พิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ.๒๕๔๑ แล้วไม่ได้มีการพิมพ์อีก มหามกุฏราชวิทยาลัยเห็นว่า เรื่องประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา นี้ เป็นเรื่องที่มีคุณค่าทางการศึกษาดังกล่าวแล้ว จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง นับเป็นครั้งที่ ๓

จึงหวังว่าประวัติศาสตร์นิพนธ์ของอาจารย์เสถียร โปธินันทะ เรื่องนี้ คงอำนวยประโยชน์แก่ท่านผู้สนใจในการศึกษาพระพุทธศาสนาตามควร

บทนำ

มูลเหตุแห่งนิกาย

ทุกศาสนาจำต้องมีนิกาย

ศาสนาใหญ่ ๆ ทุกศาสนาในโลกนี้ จะดำรงอยู่โดยไม่มี การแตกนิกายนั้นดูไม่มีเสียเลย ทั้งนี้เพราะเมื่อศาสนานั้น ๆ แผล่กว้างออกไปในหมู่ประชุมนชนต่างชาติต่างภาษา ก็ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงบ้างเป็นธรรมดา ยิ่งศาสนาที่มีอายุยืน ๆ เช่นพระพุทธศาสนา ศาสนาพราหมณ์ และคริสต์ศาสนาเป็นต้นนั้น กาลเวลาและความผันผวนของโลกย่อมทำให้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เอง อาจกล่าวได้ว่า ศาสนาเก่า ๆ ทุก ๆ ศาสนาในปัจจุบันนี้ ได้ห่างไกลหรือแปรความเป็นไปจากเมื่อครั้งปฐมกาล คือ ในยามที่ศาสดาของศาสนานั้น ยังมีชีวิตอยู่ไม่มากนักน้อย ศาสนาใดไม่มี การเปลี่ยนแปลง ศาสนานั้นก็ไม่เจริญได้ และในที่สุดจะต้องดับสูญหายไป อันการเปลี่ยนแปลงนั้น ไม่ได้หมายถึงการแก้ไขตัวบท หรือหลักปรัชญาธรรมของศาสนา เพราะถ้าเป็นเช่นนั้น จะกลายเป็นการแต่งตั้งประดิษฐ์ศาสนาใหม่ขึ้นต่างหาก แต่หมายถึงการแก้ไขวิธีการและปฏิบัติกรบางอย่างของศาสนาเท่านั้น เพราะเหตุนี้ทุกศาสนาถึงแม้จะมีนิกายมากมายสักเท่าไร และถึงแม้จะล่วงกาลผ่านสมัยมานมนานแล้วก็ดี หน้าตาดั้งเดิมของศาสนาก็หาได้เปลี่ยนแปลงไปได้ไม่ พระพุทธศาสนาของเราเป็นศาสนาที่ยิ่งใหญ่และมีอายุมากศาสนาหนึ่ง มีมนุษยชาติที่นับถือมากมายหลายร้อยล้าน กงล้อแห่งพระธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้หมุนเวียนผ่านไปตามประเทศเหล่านี้ คือ อินเดีย สิงหล พม่า ไทย เขมร ลาว ฉวน หมู่เกาะมะลายู จีน ซิบต

มองโกเลีย แมนจูเรีย เกาหลี ญี่ปุ่น และถึงแม้อาณาจักรภาคตะวันตก คืออียิปต์ กรีก ก็ยังมีปรากฏร่องรอยหลักฐานในประวัติศาสตร์ เราเห็น ได้แล้วว่าอาณาจักรของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นกว้างขวางมหาศาล เพียรไร และเป็นการแน่นอนที่สุดว่า ภายในจักรวรรดิอันยิ่งใหญ่นี้ บรรดาประเทศบ้านเมืองที่ขึ้นต่อพระธรรมของพระองค์นั้น ต่างก็มีภาษา ธรรมเนียมความนิยมต่าง ๆ กัน ฉะนั้น เมื่อรัชสมัยของพระพุทธศาสนา ส่งทอดไปถึง ก็ย่อมที่จะต้องสัมผัสศกวัฒนธรรมเหล่านั้น และแล้วก็ต้องผสมผสานกลมกลืนกันได้ จึงสามารถแปลงรัชสมัยจริงเรื่อง เพราะฉะนั้น นิิกายเป็นอันมากจึงได้ถูกเสกสรรค์ขึ้น แต่โดยส่วนใหญ่พระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น ๒ นิิกาย คือมหายานและเถรวาท หรืออุตตรนิิกายกับ ทักขิณนิิกาย และถ้าพูดถึงเรื่องจำนวนนิิกาย หรืออุตตรนิิกายกับ ทักขิณนิิกาย และถ้าพูดถึงเรื่องจำนวนนิิกาย พระพุทธศาสนาเป็น ศาสนาที่มีนิิกายมากที่สุด ซึ่งทั้งนี้ล้วนแตกแยกออกไปจากสองนิิกาย ใหญ่ข้างต้น สองนิิกายใหญ่นั้นอุปมาดั่งอ่างน้ำบนภูเขาที่เป็นบ่อเกิดของ น้ำตก และน้ำตกนั้นก็กลายเป็นลำธารไหลแตกแยกออกเป็นแควเล็ก แควน้อย ฉะนั้น (คำว่าเถรวาทยังมีที่ใช้กันแพร่หลายอีกคำหนึ่งว่า "หินยาน" แต่ข้าพเจ้าไม่ขอเรียกเช่นนั้น เพราะคำนั้นมีความหมายในทาง ไม่ดี ไม่เหมาะสมจะใช้เรียกนิิกายในพระพุทธศาสนาเดียวกัน โปรด เข้าใจตามนี้ด้วย)

มูลเหตุแห่งนิาย

กล่าวสำคัญพระพุทธศาสนา ถ้าเราจะสอบสวนถึงต้นรากแห่งการ มีนิิกายแล้ว ก็ไม่อาจที่จะลืมนึกถึงหลักใหญ่ ๆ สามหลักที่พระพุทธเจ้า ทรงวางไว้ นั่นคือหลักของการศึกษาเล่าเรียนให้เกิดความรู้เรียกว่าปริยัติ หนึ่ง หลักของการกระทำตนให้ดำเนินตามธรรมที่ตนรู้ เรียกว่าปฏิบัติ

หนึ่ง และผลที่ได้รับจากการปฏิบัติที่เรียกว่าปฏิเวธอีกหนึ่ง หลักสามประการนี้มีความสำคัญเกี่ยวโยงกันอยู่ คือปริยัติเปรียบดั่งแผนที่ชี้ทางที่จะให้ถึงแหล่งชุมทรัพย์ ปฏิบัติเปรียบทางค้นหาทรัพย์นั้นตามแผนที่ ปฏิเวธเหมือนการเดินทางถึงจุด ขาดหลักใดหลักหนึ่ง ความสำเร็จผลย่อมมีหาได้ไม่ การที่นิกายมีความเห็นแตกต่างกันออกไปนั้น ก็เป็นเพราะความบกพร่องขาดหลักใดหลักหนึ่งไป และที่สำคัญอย่างยิ่งคือ ได้ขาดหลักประการที่สาม "ปฏิเวธธรรม" ไปเสีย เราจะพิจารณาสังเกตเห็นได้ว่า ปางเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงพระชนม์สั่งสอนเวไนยนิกรอยู่ ปราภภูมิผู้บรรลุถึงอริยภาพ คือมีผู้ตรัสรู้ธรรมกันมากมาย การปริยัติและปฏิบัติดำเนินร่วมกันในทางเดียว อริยมรรคเมื่อมีผู้เจริญกัน อริยผลก็บังเกิดเป็นเงาตามตน เมื่อต่างคนต่าง ได้ชมเชยอริยผลนั้นด้วยตนเองแล้ว ทศนะคือความเห็นก็ย่อมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่เมื่อพ้นยุคนั้นมาแล้ว กลับปรากฏว่า อริยมรรคเป็นแต่เพียงเรื่องปรัชญา อันน่าเรียนน่ารู้ที่บรรจุอยู่ในพระคัมภีร์เท่านั้น จะหาผู้มุ่งปฏิบัติตนอย่างสมัยแรกได้น้อยลง ทุกคนส่วนมากมุ่งกันแต่จะเรียนและจำทรงพระพุทธพจน์กันเป็นปึก ๆ อริยผลจึงไม่ค่อยเกิดขึ้น เมื่อผู้ทรงศาสนา มิได้เป็นพระอริยะ และเมื่อความคิดในการปริยัติเฟื่องฟูขึ้นถึงขีดสุด จนบางทีกลายเป็นลัทธิแปลก ๆ มีสังฆธรรมปฏิรูปเข้ามาเจือปน ผู้ร่ำเรียนก็ตีความหมายตลอดจนอรรถาธิบายสังฆธรรมด้วยปุถุชนอัตโนมัตติ

ความคิดความเห็นของคนแต่ละคนที่มีต่อคัมภีร์อันตนได้ร่ำเรียนนั้น แดกแยกออกเป็นปึกดี ต่างคนต่างเข้าใจอย่างหนึ่ง อีกคนหนึ่งเข้าใจไปอีกอย่างหนึ่งไม่ตรงกัน และต่างฝ่ายก็ยึดถือมติของตนว่าถูกต้อง ของผู้อื่นผิด เพราะปุถุชนเรานั้นมักจะเข้าข้างตนเองเสมอ โดยมิใคร่จะคำนึงถึงเหตุผลอะไรนัก และเมื่อตนถือมติใด ก็อดไม่ได้ที่จะมีการวิพากษ์

วิจารณ์เปรียบเทียบกับมติของฝ่ายอื่น จึงได้มีการโต้วาทะกันระหว่างกัน และกันว่าใครจะดีกว่าใคร นักเข้าก็เลยแตกสามัคคี แล้วนิกายก็เป็นเงาตามเข้ามาทันที เรื่องเช่นนี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งในชมพูทวีปแล้ว มักมีการคัดค้านโต้คารมกันในข้อธรรมอย่างเอาจริง บางทีถึงกับวางชีวิตของตนไว้เป็นเดิมพัน ว่าถ้าหากแพ้แล้วจักยอมให้บั่นเศียรหรือเป็นข้าทาสตลอดชีพ ประชาชนตลอดจนพระราชาก็นิยมการใช้เหตุผลเอาแพ้เอาชนะกันด้วยวิธีตีฝีปากเช่นนี้ ปรากฏว่าถ้าคณาจารย์ใดพ่ายแพ้ในสงครามโอรุ ลัทธิตของคณาจารย์ผู้นั้นก็พลอยอับแสงลง เพราะพระราชากับประชาชนไม่เคารพนับถือ บางทีถูกขับไล่ไสส่งออกนอกบ้านเมืองเลยทีเดียว เมื่อสถานการณ์แวดล้อมเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมจะมีการวิพากษ์วิจารณ์ความคิดของกันและกัน ซึ่งแม้จะเป็นลัทธิตาสนาเดียวกันก็ตาม ให้เป็นไปอย่างไม่หยุดยั้ง ต่างฝ่ายต่างพยายามยกลัทธิของตนให้สูงเด่นด้วยวิธีนานัปการ และพระพุทธศาสนาในอินเดียยุคหลังจึงได้สมบูรณ์ด้วยเรื่องทำนองนี้ทุกประการ

จะยกตัวอย่างให้เห็นในข้อแตกต่างทางมติเกี่ยวกับปัญหาเรื่องนิพพานและจิต ภายในวงการพระพุทธศาสนาของไทยซึ่งเป็นฝ่ายเถรวาทล้วน ๆ แต่ก็ยังมีความเห็นไม่สอดคล้องต้องกันได้ นักธรรมะบางพวกเห็นว่านิพพานเป็นอนัตตา ซึ่งทั้งนี้อาศัยพระพุทธภาษิตชื่อว่า สัพเพ ธมมา อนัตตา ธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตัวตนเป็นข้ออ้าง บางพวกเห็นว่าที่พระพุทธเจ้าสอนอนัตตา ก็เพื่อจะให้เรารู้จักอัตตานั้นเอง แต่อัตตาที่นี้ไม่ใช่อัตตาขั้นห้า ขั้นห้าเป็นอนัตตา ส่วนธรรมของจริงคือพระนิพพานนั้นเป็นอัตตาตัวจริงของเรา มีพระพุทธภาษิตเป็นหลักฐานว่า อุตตา หิ อุตตโน นาโถ ตนนั้นแหละเป็นที่พึ่งแห่งตน ถ้าไม่มีตน

เสียแล้ว เหตุไรพระองค์จึงสอนให้เอาตนเป็นที่พึ่งเล่า บางพวกเห็นว่า
จิตนี้เป็นธรรมชาติเกิดเร็วดับเร็วไม่มีแก่นสาร อีกพวกหนึ่งเห็นว่าจิต
เท่านั้นเป็นธรรมชาติไม่เกิดดับ ที่เกิดดับเป็นอารมณ์ต่างหาก แต่ละ
ฝ่ายล้วนมีเหตุผลซึ่งอาจแสดงให้เห็นชัดด้วยกันทั้งนั้น และแต่ละฝ่ายก็
อ้างพระพุทธรูปเป็นหลัก ตัวอย่างนี้ล้วนเป็นมูลของการแตกแยก
นิกาย ซึ่งถ้าเป็นสมัยโบราณเจ้าของผู้ให้กำเนิดแต่ละฝ่ายอยากจะตั้งเป็น
นิกายขึ้นก็อาจจะได้ และพระพุทธศาสนาในเมืองเราก็จะมีนิกาย อนาคตา-
นิกาย พุทธนิกาย นิกาย อุตตานิพุทธานวาท และนิกาย จิตตอนิจุจวาท
นิกาย จิตตอมตวาท กันขึ้นบ้างเป็นแน่

เรื่องเช่นนี้แม้ในสมัยพุทธกาลก็มีเหมือนกัน ดังในสุดตันตปิฎก
ปรากฏมีภิกษุบางรูปมีความเห็นในพระธรรมตามความเข้าใจของตนผิด ๆ
หรือถูกแต่ก็ไปถือมั่นเอาข้างเดียว เช่นพระยมกะที่มีทิฐิเห็นว่า และพระ
ศาตติเกวัญบุตรผู้กล่าวว่า "เรารู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
แสดงแล้วอย่างนั้น โดยความว่าวิญญูณนี้นั่นเองมิใช่อื่นวิ่งไปเล่นไป"
จนพระศาสดาต้องแสดงมหาตัมहाสังขยสูตร แก่ความเข้าใจผิดของเธอ
บางองค์ระดับเรื่องมรณสตติกัมมัฏฐาน ซึ่งมีจุดประสงค์ที่จะให้เราสติ
ไม่หลงมัวเมาในชีวิต แต่กลับเขาใจผิดไปว่าสอนให้เบียดเบียนต่อชีวิต ถึง
กับกระทำอัตวินิบาตกรรม และจ้างให้เขาประหารชีวิตตนเองก็มี ธรรมะ
บางข้อที่พระพุทธเจ้าแสดงโดยจำแนกบ้าง โดยรอบขอบ้าง แต่ผู้สวด
ไม่อาจกระทำการแบ่งแยกให้ดี บางครั้งเกิดความไม่เข้าใจซึ่งกันและกัน
ดังในพหุเวทนิยสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย ท่านอุทายิกกล่าวว่า พระศาสดา
ตรัสสอนเวทนาไว้ ๓ ประการ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขา-
เวทนา แต่ช่างไม่กล่าวกันว่า พระผู้มีพระภาคไม่ได้ตรัสเวทนา ๓

ประการเลย พระองค์ตรัส ๒ เท่านั้น คือสุขเวทนา และทุกขเวทนา ส่วนอุเบกขาเวทนานั้นสงเคราะห์ลงในสุขอันละเอียดประณีต ภายหลังความทราบไปถึงพระศาสดาตรัสว่า เรื่องเวทนานั้นเราได้แสดงไว้โดยปริยายต่าง ๆ บางทีก็มีสอง สาม ห้า หก สิบแปด สามสิบหก จนถึงร้อยแปดประการ ผู้ที่ไม่สำเหนียกก็ต้องทะเลาะวิวาทกันอย่างนี้ ในอภิธรรมปิฎกเหตุปัจจัยนิทานของฝ่ายเหนือมีเรื่องหนึ่งกล่าวว่า กาลครั้งหนึ่งพระอนันท์ได้เดินทางจาริกถึงป่าไผ่แห่งหนึ่ง พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าได้สติเสียงสาธยายพระธรรมบทคาถาของภิกษุที่อาศัยในป่าว่า "มนุษย์แม้มีอายุได้ร้อยปี หากไม่ได้เห็นนกกหงส์ทะเลไซร์ (ก็เปล่าปราศจากประโยชน์) ผิดกับที่ถึงแม้มีชีวิตแต่เพียงวันเดียว หากได้เห็นนกนั้น (ประโยชน์ของชีวิตจึงจะได้)" ท่านอนันท์ได้ฟังดังนั้นจึงเข้าไปทักภิกษุผู้สวดนั้นว่า นี้หาใช่พระพุทธภาษิตไม่ เธอจงมนสิการตั้งใจให้ดี เราจักกล่าว (ที่ถูก) ให้เธอฟัง "ถ้ามนุษย์มีอายุถึงร้อยปี แต่ไม่รอบรู้ในธรรมที่เกิดแลดับไซร์ (ก็เปล่าประโยชน์) ผิดกับที่ถึงแม้มีชีวิตแต่เพียงวันเดียว หากได้รอบรู้ในธรรมนั้น" ภิกษุผู้สวดได้ฟังแล้วก็นำไปบอกเล่าให้อาจารย์ของตนฟัง ภิกษุผู้อาจารย์รูปนั้นได้ฟังแล้วกล่าวว่า "พระอนันท์เป็นผู้ล่วงกาลผ่านวัยแล้ว คำพูดอะไร ๆ ของท่านก็มักจะผิด ๆ พลาด ๆ ไม่ควรจะเชื่อถือ เธอจงสวดไปตามเดิมของเธอเถิด" ที่เกี่ยวกับพระวินัยก็มีผู้ตีความผิดไปจากประสงค์เดิม เช่นเรื่องวิกาลโภชนา ในกติกาสีสุตตรแห่งมัชฌิมนิคาย มัชฌิมปิณฑาสก์ เล่าว่าภิกษุผู้ชื่ออัสสชิและปุณฺพพสุกะ เกิดทิฏฐิวิปริตเข้าใจคำว่าวิกาลหมายแต่เพียงเวลารাত্রี แล้วแนะนำพวกทั้งคณะให้ฉันอาหารได้ในเวลาเย็น กล่าวสรรเสริญความเป็นผู้ฉันอาหารมือที่สามว่าสามารถทำให้เป็นผู้มีร่างกายแข็งแรงโรคน้อย สุขสำราญ พวกภิกษุอื่นกล่าวตักเตือนก็ไม่ฟัง ภายหลังทราบไปถึงพระศาสดาก็ทรงปริภาษว่า

ไม่ควรจะเข้าใจไปเช่นนั้น แล้วทรงแสดงธรรมบรรยายโปรดในสังยุต-
นิกายเล่าว่า สมัยหนึ่ง ณ นครราชคฤห์ ขณะที่มีการประชุมประชาชน
กันในราชบริษัทอยู่ ได้มีคำกล่าวขึ้นในที่ประชุมว่า ทองและเงินควรแก่
กันในราชบริษัทอยู่ สมัยนั้นมีพ่อบ้านมณิจุฑะผู้เป็นอุบาสกสำคัญนั่งอยู่
ด้วย ได้กล่าวคัดค้านขึ้น แต่ไม่สามารถยังบริษัทให้ยินยอมเห็นตามได้
ภายหลังนายบ้านผู้นั้น ได้เข้าเฝ้ากราบทูลอธิกรณ์เหตุแก่พระพุทธเจ้า
ตรัสว่าปัญจกามคุณควรแก่ผู้ใด เงินทองก็ควรแก่ผู้นั้น เรากล่าวอย่างนี้
ว่า ผู้ต้องการหญ้าฟืนแสวงหาหญ้า ผู้ต้องการไม้ฟืนแสวงหาไม้ แต่มิได้
กล่าวว่า สมณสาขยบุตรฟืนยินดี ฟืนแสวงหาเงินทองโดยปรียายอะไร ๆ
เลย จากเหตุการณ์เหล่านี้ก็เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า แม้ในสมัยพุทธ-
กาล พุทธศาสนิกมณฑลก็ได้มีการแตกแยกความเห็นกันขึ้นแล้ว แม้ใน
นครราชคฤห์อันปรากฏว่าเป็นเมืองที่ประชาชนล้วนแต่เป็นสัมมาทิฐิเองก็ตาม
แต่การที่แตกแยกเท่านั้นเป็นไปในทางความเห็นส่วนตัว ที่เข้าใจผิดใน
ธรรมวินัยบางข้อเท่านั้น และเพราะเหตุที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคยังทรง
พระชนม์ประทับเป็นประธานคอยตัดสินความถูกผิดอยู่ จึงไม่ปรากฏมี
นิกายอะไรแตกต่างผิดแผกออกไปอย่างโจ่งแจ้ง ถ้าจะมีก็เห็นจะได้แก่
พวกของพระเทวทัตเท่านั้น แต่นั่นก็ดูเหมือนจะแยกออกไปเพื่อตั้งตน
เป็นศาสดาแข่งกับพระพุทธเจ้า (ในตำราฝรั่งว่า พวกพระเทวทัตบูชาแต่
พระพุทธเจ้าที่ล่วงแล้วสามองค์ไม่บูชาพระสากยมุนี) และมาภายหลัง
พระเทวทัตและพวกก็กลับตัวได้ หันเข้ามาสู่ใต้บารมีของพระพุทธองค์
อีก

เรื่องนิกายสืบเนื่องมาจากความเป็นเอกทัศคะ

นอกจากนี้ ยังมีสมุฏฐานอันเนื่องจากคุณพิเศษบางอย่างของส่วนบุคคลหรือส่วนคณะอีกด้วย เช่นการศึกษาพระปริยัติธรรมในสังฆมณฑลย่อมปรากฏผู้มีอุปนิสัยชอบการศึกษาแต่ละด้านต่าง ๆ กันออกไป ภิกษุบางหมู่มีความพึงพอใจในการที่จะร่ำเรียนพระวินัย หรือพระสูตรและพระอภิธรรม ย่อมจะเลือกเอาแต่ทางที่ตนถนัดศึกษารอบรู้จนแตกฉานก็ได้เป็นเอกทัศคะผู้เชี่ยวชาญในปิฎกหรือในหมวดธรรมนั้น ๆ เป็นธรรมดา การเผยแพร่ก็ย่อมหนักไปในทางที่ตนรู้อยู่ เมื่อมีสาธุศิษย์มากเข้าก็รวมกันเป็นคณะหรือหมู่ขึ้น ฉะนั้นภิกษุสงฆ์หมู่หนึ่ง ๆ ก็มีคุณลักษณะเลิศเด่นประจำหมู่ของตน ในกาลภายหลังปรากฏมีแต่ปุถุชนสงฆ์ เรื่องความเห็นก็ยิ่งจะเกิดมีมากมาย เช่นผู้ที่ทรงอภิธรรมปิฎก ย่อมถือว่าอภิธรรมปิฎกสำคัญกว่าสองปิฎกข้างต้น บางคณะเห็นเลยธงไปว่า ถ้าไม่รู้อภิธรรมแล้วก็ตรัสรู้ไม่ได้ก็มี ส่วนผู้เชี่ยวชาญในสุดตันตปิฎก ก็เห็นว่าพระสูตรสำคัญที่สุด เพราะพระสูตรรวมไว้ซึ่งสิกขาสาม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา รู้พระสูตรเท่านั้นก็ชื่อว่ารู้อะไร ๆ ในศาสนาหมด ส่วนผู้ชำนาญในวินัยปิฎก ก็เห็นความเลิศเด่นของพระวินัย เพราะเหตุที่ศีลเป็นบาทต้นของสมาธิ ปัญญา หากไม่มีศีลแล้วจะตรัสรู้หลุดพ้นทุกข์ไม่ได้ มีตัวอย่างที่จะเห็นได้ เช่นในวงการศึกษาศรีปริยัติธรรมของหมู่ประเทศที่ถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท มีไทย พม่า รามัญ เป็นต้น ทั้ง ๓ ประเทศนี้ล้วนแต่มีคุณลักษณะพิเศษอยู่คนละอย่าง คือประเทศรามัญแต่ไหนแต่ไรมามีความขึ้นลือชาในทางทรงจำแตกฉานในพระวินัย ในประเทศพม่าขึ้นชื่อในทางอภิธรรม อาจกล่าวได้ว่า เรื่องความเข้าใจในพระปรมัตถ์แล้วจะต้องยกให้พม่าเป็นที่หนึ่ง หลักสูตรการศึกษาปริยัติของเขาก็เริ่มต้นด้วยอภิธรรมกันเลยทีเดียว

ส่วนของไทยเรานักชำนานาญทางพระสูตร โบราณว่า "มอญวินัย ไทย-พระสูตร พม่าอภิธรรม"

ความจริงการแบ่งแยกเพราะเหตุแห่งความแตกต่างทางเขตที่คะนั้น มีมาสืบเนื่องแต่เบื้องโพ้น คือ ในสมัยพุทธกาล บรรดาพระอสีติมหาสาวกทั้งหลาย คั่งพระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ พระมหากัสสปะ แต่ละองค์ล้วนมีเขตที่คคะไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง และท่าน ๆ หนึ่งก็มีสาธุศิษย์นับจำนวนร้อย ๆ พัน ๆ อย่างพระอุรุเวลกัสสปกับน้องชายของท่านอีกสององค์มีบริวารจำนวนพัน ได้รับยกย่องว่าเป็นผู้ที่เลิศกว่าภิกษุในทางบริวารมาก พระสารีบุตรผู้เป็นเขตที่คคะทางปัญญาและการให้โอวาทแก่ภิกษุ จนพระศาสดายกย่องให้เป็นถึงธรรมเสนาบดี อันปรากฏในพระบาลีเสลสูตรตรัสแก่เสลพราหมณ์ผู้ทูลถามว่า ใครที่เป็นผู้รองลำดับของพระองค์ ที่จะสามารถประกาศตามได้ซึ่งธรรมจักรที่พระองค์ประกาศแล้ว ตรัสว่า "เสละ สารีบุตรเป็นผู้รองลำดับตถาคต ย่อมประกาศตามเราได้ซึ่งอนุตตรธรรมจักรอันเราประกาศแล้ว" ส่วนพระโมคคัลลานะได้เป็นเขตที่คคะทางอิทธิปาฏิหาริย์ สามารถทรมานผู้ไม่เชื่อพระพุทธศาสนามาให้เชื่อได้ เป็นกำลังสำคัญในการแผ่ศาสนา ทั้งสององค์นี้ได้รับยกย่องเป็นเอกอัครสาวกซ้ายขวา สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงสันนิษฐานว่า บางทีพระพุทธองค์จะทรงมอบธุระให้ท่านทั้งสองเป็นคณาจารย์ใหญ่ แยกคณะออกไปสอนศาสนา พระสารีบุตรเป็นหัวหน้าในฝ่ายทักษิณ พระโมคคัลลานะเป็นหัวหน้าคณะฝ่ายอุดร ข้อสันนิษฐานอันนี้มีความจริงพอเป็นหลักฐาน เพราะปรากฏว่าท่านทั้งสองเคยเดินทางพร้อมด้วยบริวารนับจำนวนร้อยไปในที่ต่าง ๆ ถ้าหากมิใช่เพื่อศาสนกิจแล้ว ก็เพื่ออะไรเล่า บางสมัยท่านทั้งสองก็เที่ยวแสดงธรรมตามคามนิคมชนบทต่าง ๆ โดยเฉพาะพระมหา

โมคคัลลานะปรากฏว่าบางสมัยไปสอนเทวดาบรรพตสวรรค์ก็มี อย่างไรก็ตาม
สังฆวิภังคสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปัญณาสกั มีพระพุทธทวจนะว่า
"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเสพ จงคบ สารีบุตรและ โมคคัลลานะ
เถิด เธอทั้งสองเป็นผู้ฉลาดเป็นผู้อนุเคราะห์สรรพมหาจริ สารีบุตรเป็น
เหมือนมารดา โมคคัลลานะเป็นเหมือนพี่เลี้ยง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
สารีบุตรยอมแนะนำในโศคาปัดคิดผล โมคคัลลานะยอมแนะนำใน
ประโยชน์สูงขึ้นไป สารีบุตรยอมสามารถจะทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจทั้ง ๔
โดยพิสดาร" ในสังยุตตนิกาย (มหาวารวรรค) กล่าวว่า เมื่อสมัย
ปัจฉิมโพธิกาล หลังจากที่ท่านทั้งสองดับขันธปรินิพพานแล้ว พระศาสดา
ประทับกับหมู่ภิกษุที่ริมฝั่งแม่น้ำคงคาในแคว้นวัชชี พระองค์ตรัสเตือน
ภิกษุทั้งหลายว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็บริษัทของเรานี้ยอมปรากฏ
เหมือนอย่างว่างเปล่า ไม่เหมือนเมื่อสารีบุตรและ โมคคัลลานะยังไม่
นิพพาน สารีบุตรและ โมคคัลลานะอยู่ ณ ทิศใด ทิศนั้นของเรายอม
ไม่ว่างเปล่า ความห่วงใยยอมไม่มีแก่เราในทิศนั้น" แล้วตรัสต่อไปว่า
เป็นที่น่าอัศจรรย์อย่างยิ่ง ที่แม้พระสาวกผู้ซึ่งจะมาจากไป พระองค์
เองก็หามีความเศร้าโศกไม่ เพราะว่าสิ่งใดเกิดแล้วมีแล้ว ก็ยอมจากไป
เป็นธรรมดา พระพุทธภาษิตนี้สนับสนุนพระมติของสมเด็จพระมหา
สมณเจ้า ฯ ที่ตรัสไว้ข้างต้น เมื่อท่านทั้งสองยังมีชีวิตอยู่ คงได้ทำหน้าที่
อนุศาสนดาเผยแผ่พระธรรมตลอดไป และคงได้บริหารการคณะสงฆ์ตาม
ถิ่นนั้น ๆ โดยเฉพาะ ในพระไตรปิฎกนอกจากพระพุทธภาษิตแล้ว
ภาษิตของท่านพระสารีบุตรเป็นมากกว่าใครอื่น และภาษิตของท่านล้วน
แต่เป็นข้อธรรมล้ำลึกเป็นส่วนมาก (ดูในปฏิสัมภิทามรรคจะเห็นจริง)
สำหรับพระมหากัสสปะนั้น ตลอดชีวิตของท่านอยู่ด้วยการ
ประพฤติกุศล ได้รับยกย่องจากพระพุทธองค์หลายอย่างหลายประการ

เช่น ในกัศปสังยุตต์ ตรีสแกภิกษุทั้งหลายที่เชตวันว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราหวังเพียงใด ก็ย่อมสังคจากามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว เข้าถึงฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ อากาสนัญญาตนะ วิญญา-
ณัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ เนวสัจญานาสัจญญาตนะ สัจญญา-
เวทยิตนิโรธ แล้วแลอยู่ได้ตลอดกาลเพียงใด ภิกษุทั้งหลาย ! แม้
กัศสปะก็ดูจเดียวกัน เธอหวังเพียงใดก็ย่อมเข้าถึง ฯลฯ แล้วแลอยู่ได้
ตลอดกาลเพียงนั้น" แม้ในอภิญญาหกทรงรับรองไว้ว่า ท่านมหากัศสปะ
สามารถที่จะกระทำได้ไม่ต่างอะไรจากพระองค์เลย นับว่าท่านเป็นพระ
มหาสาวกองค์เดียวที่มีอภิญญาและสมาบัติเทียบเท่าพระผู้มีพระภาคผู้
เป็นศาสดา ในแห่งอื่น ๆ ทรงเทศนาตักเตือนภิกษุทั้งหลายให้เอา
ปฏิบัติของท่านเป็นเนติประพฤติปฏิบัติเสมอ นอกจากนี้มีมหาสาวก
อื่น ๆ อีก เช่น พระอนุรุทธะผู้เลิศในทางทิพยจักขุ พระปุลณณะ
เลิศในทางธรรมกถึก พระมหากัจจายนะ เลิศในทางกระจายธรรมย่อให้
พิสดาร พระอานนท์ เลิศในทางพหูสูต พระอุบาลี เลิศในทางทรงวินัย
 ฯลฯ

ความเป็นผู้ถนัดจัดเจนในธรรมหรือความสามารถข้อต่าง ๆ ไม่
เหมือนกันแล้วแสดงความคิดออกมานั้น เราอาจจะพบได้ใน มหาโค-
สิงคสาฬหสูตร แห่งมัชฌิมนิกาย มูลปนิณาสก์ ซึ่งเป็นสูตรที่แสดงถึงข้อ
คิดเห็นเป็นรายบุคคลของพระมหาเถระองค์ต่าง ๆ ที่ล้วนได้รับยกย่อง
เป็นเอตทัคคะ ดำเนินเรื่องว่า สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับ
อยู่ ณ ป่าโคสิงคสาฬหวัน พร้อมด้วยพระสาวกผู้ใหญ่ มีพระสารีบุตร
พระโมคคัลลานะ พระมหากัศสปะ พระอนุรุทธะ พระเรวตะ พระ
อานนท์ ครั้นในสายัณห์วันหนึ่ง ท่านมหาเถระโมคคัลลานะได้ชักชวน

พระเถระองค์อื่น ๆ ให้ไปฟังธรรมของพระสารีบุตร

๑

เมื่อไปถึงแล้ว พระสารีบุตรเป็นผู้เริ่มเรื่องด้วยการถามพระอานนท์ว่า ป่าโคสิณคสาวันอันน่ารื่นรมย์ ในราตรีเดือนหงายแจ่มนี้มีธรรมชาติอันงาม เช่นดอกสาละที่เบ่งบาน ส่งกลิ่นหอมจรไปทั่ว ความงามของป่าจะงามสมกับภิกษุผู้มีคุณเช่นไรบ้าง เมื่อพระสารีบุตรตั้งปัญหาขึ้นเช่นนี้แล้ว พระมหาเถระเหล่านั้นต่างก็เฉลยไปตามความคิดความถนัดของตน เช่น พระอานนท์ก็กล่าวว่า ต้องภิกษุผู้เป็นพหูสูต จำทรงไว้ การหลีกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว มีฉานพร้อมทั้งวิปัสสนาจึงงามสม พระอนุรุทธะก็ว่า ต้องภิกษุผู้มีทิพยจักขุล่วงจักขุของมนุษย์ อาจทอดทัศนาจำนวนพันแห่งโลกทั้งหลายจึงงามสม พระมหากัสสปะก็ว่า ต้องภิกษุผู้ถืออยู่ป่ากล่าวสรรเสริญคุณของผู้ถืออยู่ป่า และถือการรับแต่อาหารบิณฑบาต นุ่งห่มแต่ผ้าบังสุกุลและผ้าสามผืนเป็นวัตร มีความมักน้อย สันโดษ และเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา จึงงามสม พระโมคคัลลานะก็ว่า ต้องภิกษุผู้มีปัญญาวิชันนาข้ออิทธิกรมถาอย่างไม่มีทอดย และถานั้นต้องมีความประพุดติเป็นไปในธรรม

๒

จึงงามสม

ส่วนพระสารีบุตรเองนั้นกล่าวว่า ต้องภิกษุผู้มีอำนาจจิตประสงค์ จะอยู่ในวิหารสมบัติใดเวลาใด ก็สามารถที่จะอยู่ได้อย่างไม่ติดขัด เปรียบเหมือนหีบผ้าของพระราชาซึ่งเต็มไปด้วยผ้าสีต่าง ๆ เมื่อพระราชา ๑ ตรงนี้แสดงถึงความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ สมกับตำแหน่งธรรมเสนาบดี จนพระสาวกชั้นผู้ใหญ่ยังฟังธรรมจากท่าน ๒ ตรงนี้เหตุไรจึงไม่กล่าวถึงฤทธิ์ที่ท่านองค์นี้ถนัด นี่เป็นการแสดงให้เห็นว่า เรื่องของฤทธิ์ไม่ใช่ความประสงค์สำคัญของพระพุทธานุศาสนามีหรือไม่ก็ไม่มีการไม่แปลก เพราะไม่ทำให้ถึงที่สุดทุกข์ได้เลย

จะต้องการสีไหนคู่ไหน ก็อาจหามาทุ่มได้ทุกระยะเวลา ภิกษุต้องมีความสมบัติเห็นปานนี้จึงจะงามสม เมื่อพระเถระทั้งหลายเสนอความเห็นกันจบแล้ว ต่างก็ชวนกันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ให้ทรงตัดสินว่าของผู้ใดถูกต้อง พระศาสดาตรัสว่าถูกต้องด้วยกันทั้งหมด เพราะต่างฝ่ายต่างก็กล่าวไปตามความจริงที่ตนสามารถ ในที่สุดทรงสรุปความว่า ปาโคสิงคสาลวันพึงงามสมด้วยภิกษุผู้ไม่ประมาทในการทำที่สุดแห่งทุกข์ โดยการนั่งคูบัลลังก์ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า มีความตั้งใจอย่างเด็ดขาดว่า "จิตเรายังไม่พ้นไปจากอาสวะและความถือมั่นจะไม่ลุกขึ้น" ปาโคสิงคสาลวันจึงงามสมด้วยภิกษุเช่นนี้

ความเป็นไปดังนี้ ที่นับได้ว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับอันสำคัญยิ่งยวดแห่งการแยกนิกาย เนื่องด้วยท่านมหาเถระเหล่านี้ต่างมีลัทธินิเวศน์และอันเดวาลิกหรือผู้เห็นดีเห็นชอบปฏิบัติตามที่ตนองค้ละมาก ๆ แรกเริ่มเดิมทีก็ไม่มีมีการแตกแยกกันออกไปอย่างไร แม้จะต่างฝ่ายต่างอาจารย์ต่างสำนัก และต่างก็มีความเป็นเอตทัคคะไม่เหมือนกันก็ตาม ทั้งนี้เพราะเหตุที่ท่านสาวกเหล่านั้นส่วนมากได้บรรลุถึงความตรัสรู้ อย่างต่ำที่สุดก็ได้เป็นพระโสดาบัน เหตุนั้น ข้อวิมติทั้งขาใด ๆ ที่จะเป็นชนวนให้เกิดทิลุแยกพวกแยกพ้อง จึงไม่อุบัติขึ้น นิกายเพียงจะมีขึ้นก็เมื่อสาวกรุ่นต่อมา หลัง ๆ เท่านั้น

อนึ่ง การแบ่งหมู่แบ่งคณะตามลักษณะความสามารถประจำบุคคล ในขณะนั้น ๆ ดูเหมือนจะเริ่มมีมาแต่ยุคพุทธกาล เช่นมีภิกษุฝ่ายกระทำวิปัสสนาธุระและฝ่ายคันถธุระ หรือพวกที่ถืออยู่ป่ากับพวกที่อยู่ละแวกบ้าน พวกสมათานธุรงค์และพวกไม่สมათาน พวกธรรมชโรวินัยชโร มาติกาชโร (มีปรากฏในอังคุตตรนิกายว่า ธรรมชโร วินัยชโร มาติกาชโร) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ กล่าวไว้ในวินัยมุขว่า วิธีแจก

เสนาสนะนั้นพึงกำหนดฐานะของผู้ผู้ให้สมแก่ฐานะของภิกษุ เช่นผู้
เล่าเรียนหรือประกอบกิจในทางเดียวกัน ก็ให้ถือเสนาสนะใกล้เคียงหรือ
หมู่เดียวกัน ดังพระทัฬหฬบุตรผู้เลิศในทางจัดเสนาสนะ ท่านจัด
ภิกษุทั้งหลายให้ถือเสนาสนะเป็นหมู่ ๆ กันตามฐานะที่ประกอบ เช่นภิกษุ
ที่เป็นวินัยธรให้อยู่พวกหนึ่ง ที่เป็นสุดตันตธรให้อยู่พวกหนึ่ง ที่เป็น
มาติกาธรรมกถึก และบำเพ็ญภาวนา ก็จัดแบ่งให้อยู่ตามพวกไม่
ปะปนกัน

การแบ่งอันเป็นไปเช่นนี้ หาได้เกิดขึ้นจากผู้หนึ่งผู้ใดจัดการแบ่งไม่
แต่เป็นไปตามสภาพธรรมดา ตามลักษณะการอันไม่เหมือนกันนั้นแบ่ง
ตัวของตัวเอง เมื่อสืบมาภายหลังได้เป็นธรรมเนียมของสังฆมณฑล และ
การตั้งสมณศักดิ์ของบรรดาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา มีภิกษุ
ฝ่ายอรัญญวาสีและฝ่ายคามวาสี แต่ละฝ่ายมีมหาเถระผู้จัดเจนในทาง
นั้นดำรงตำแหน่งคณบดีปกครอง เช่นในไทย ตำแหน่งคณบดีฝ่าย
อรัญญวาสี คือที่พระโพธิวงศาจารย์ มีสร้อยต่อท้ายว่า ญาณวิสุทธจริยา
ปริณายก ตรีปิฎกธรรมสุนทร ยติคณิศร บวรศีลาทีฆนธอรัญญวาสี
(ตำแหน่งนี้เดิมเป็นเจ้าคณะฝ่ายอรัญญวาสี)

ความขัดแย้งระหว่างสาวก

พระมหาจุนทะห้ามการวิวาท

ในยุคพุทธกาลนั้น ปรากฏว่ามีปุถุชนสงฆ์ต่างคณะเกิดการทะเลาะวิวาทกล่าวดูหมิ่นกัน ต้องมีการห้ามปรามตักเตือน อันพึงเห็นได้จากกัมภีร์อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต

ดังได้สดับมา สมัยหนึ่งท่านพระมหาจุนทะ พักอยู่ ณ ลัทธิชาติยนิคมในแคว้นแคว้นเจตี ณ สถานที่นั้นแล พระมหาจุนทะได้เรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า "ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย เหล่าภิกษุผู้เป็นธรรมกถิกในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมพูดก้าวร้าวรุกรานเอากับภิกษุผู้บำเพ็ญญาณ (อยู่ในฝ่ายอรัญญวาสี) ว่าภิกษุเหล่านี้ต่างก็คิดนึกว่า "พวกเราบำเพ็ญฌาน ๆ" ดังนี้ ภิกษุเหล่านี้จะชื่อว่าเพ่งพินิจซึ่งอะไร ๆ ไฉนภิกษุเหล่านี้จึงจักชื่อว่าเพ่งพินิจ เหล่าภิกษุผู้ธรรมกถิกย่อมไม่เลื่อมใสในเหล่าภิกษุผู้บำเพ็ญฌาน ฝ่ายภิกษุผู้บำเพ็ญฌานเล่า ก็ไม่เลื่อมใสในพวกเขา"

"ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย เหล่าภิกษุผู้บำเพ็ญฌานในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมพูดก้าวร้าวรุกรานเหล่าภิกษุผู้ธรรมกถิกว่า "ภิกษุเหล่านี้ต่างคิดนึกว่า พวกเราเป็นผู้ประกอบธรรม พวกเราเป็นผู้ประกอบในธรรม" ดังนี้ แต่พวกเขา กลับเป็นผู้ถือตัวเย่อหยิ่ง ปากกล้ามีวาจาจัด ขาดสติสัมปชัญญะ มีจิตไม่มั่นคง มีใจคะนอง มีอินทรีย์ปรากฏ ภิกษุเหล่านี้ จะชื่อว่าเป็นผู้ประกอบในธรรมอย่างไรได้ จะเป็นผู้ประกอบในธรรมเพื่ออะไร ไฉนจะชื่อว่าเป็นผู้ประกอบในธรรม เหล่าภิกษุผู้บำเพ็ญฌานย่อม

ไม่เลื่อมใสในเหล่าภิกษุผู้ธรรมดึก ฝ่ายภิกษุผู้ธรรมดึกเล่า ก็ไม่เลื่อมใสในพวกเธอ"

เรื่องที่ยกมาแสดงนี้ ฟังเห็น ได้แล้วว่า พวกปุถุชนสงฆ์ฝ่ายคันถธุระด้วย ฝ่ายวิปัสสนาธุระด้วย ได้ติเตียนกันและกันด้วยวาจาทั้งหลาย มีการติฉินต่อกัน ฝ่ายคันถธุระ หรือพวกธรรมดึก ได้ตำหนิพวกบำเพ็ญญาณ ถือเอาตามนัยก็คือว่า พวกบำเพ็ญญาณไม่ได้เรียนรู้แตกฉานในพระพุทธรวณะทั้งหลาย ไม่รู้ว่าอะไรคือขันธ ชาติอายตนะ ปฏิบัติกันอย่างมงงาย ไม่รู้ว่าอะไรคือฌาน รู้แต่ว่าเพ่ง แต่ไม่ทราบชัดว่าเพ่งอะไร ฝ่ายพวกบำเพ็ญญาณเล่า ก็กล่าวตอบติพวกธรรม-ดึกว่าดีแต่เรียนรู้มาก ๆ แล้วเกิดเข่อหยิ่งในความรู้ นั้น ส่วนการปฏิบัติไม่มี อย่างนี้ชื่อว่าเรียนเปล่า ไม่ชื่อว่าผู้ทรงธรรม ท่านพระมหาจุนทะผู้เป็นจิณาสพลินชาติขาดอาสวะ หวังอยู่ซึ่งความปรองดองเข้าใจกันดีในทั้งสองพวกนั้น จึงได้กล่าวถกถามคักคักดังต่อไปนี้ว่า เมื่อต่างฝ่ายต่างกล่าวสรรเสริญพวกเดียวกัน และติฝ่ายตรงข้ามเช่นนี้ ก็ชื่อว่าไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์อะไร คุณก่อนอาวุโสทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล ท่านทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า พวกเราผู้เป็นธรรมดึก จักกล่าวสรรเสริญคุณของภิกษุผู้บำเพ็ญญาณ คุณก่อนอาวุโสทั้งหลาย ท่านทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนั้นเถิด ข้อนั้นเพราะเหตุใด เพราะว่าผู้ที่ถูกต้องมตธาตุด้วยนามกายแล้วและดำรงอยู่นั้น เป็นอจรรย์บุคคลหาได้ยากในโลก

คุณก่อนอาวุโสทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล ท่านพึงศึกษาอย่างนี้ว่า พวกเราผู้บำเพ็ญญาณจักกล่าวสรรเสริญคุณของเหล่าภิกษุผู้เป็นธรรมดึก คุณก่อนอาวุโสทั้งหลาย ! ท่านพึงศึกษาอย่างนั้นเถิด ข้อนั้นเพราะเหตุใด เพราะว่าผู้ที่รู้แจ้งตลอดอรรณพอันลึกกลับ ด้วยมรรคปัญญา เป็นอจรรย์บุคคล หาได้ยากในโลกดังนี้

โอวาทแห่งท่านมหาจุนทะเถระนี้สมควรเป็นเนติแบบแผนแก่
พุทธบริษัท ๔ ได้ตลอดไป ถ้าหากมีการวิวาทินทาด้วยเหตุแห่งต่างหมู่
ต่างมติ ฟังถือเอาซึ่งเถรานุศาสน์นี้เป็นเครื่องระงับ เรื่องทั้งหลายที่ไม่งาม
ก็จักหมดไปเอง ในคัมภีร์โรทรปุรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เล่าถึง
สังฆมณฑลรุ่นหลัง ๆ เกิดการแก่งแย่งโต้เถียงกันถึงเรื่องว่า ศาสนานั้น
มีอะไรเป็นมูลสำคัญ พวกภิกษุที่ประพฤติดุรงค์เห็นว่า "ปฏิบัติเป็นมูล"
ฝ่ายพวกภิกษุที่เป็นธรรมกถิกเห็นว่า "ปริยัติเป็นมูล" ฝ่ายถือปฏิบัติเป็น
มูลก็ยกพระพุทธพจน์ในมหาปรินิพพานสูตรว่า "ดูก่อนสุภทัช ภิกษุ
ทั้งหลายในศาสนานี้แล ฟังดำรงอยู่โดยชอบในมรรคมืองค์ ๘ เพียงใด
โลกก็ไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลายเพียงนั้น" และหลักฐานอื่นอีกว่า
"มหาราช ศาสนาของพระศาสดามีการปฏิบัติเป็นมูล แม้ไปได้เพราะ
ปฏิบัติ ทรงอยู่ได้เพราะปฏิบัติ" ฝ่ายพวกที่ถือปริยัติเป็นมูลนั้น ก็นำ
พระสูตรมาอ้างว่า "สูตรทั้งหลายตั้งอยู่เพียงใด วินัยยังรุ่งเรืองเพียงใด
สัตว์โลกทั้งหลายย่อมเห็นแสงสว่างเพียงนั้น เหมือนเมื่อตะวันสูงขึ้นไป
เมื่อไม่มีสูตรทั้งหลาย ทั้งวินัยก็เลอะเลือนด้วย ความมืดจักมีในโลก
เหมือนเมื่อตะวันตกดิน เมื่อพระสูตรอันบุคคลรักษาอยู่แล้ว การปฏิบัติ
ย่อมเป็นอันเขารักษาด้วย" ฝ่ายพวกตรงกันข้ามได้ฟังเช่นนี้เลยนิ่งเงียบ
พวกธรรมกถิกกล่าวต่อไปว่า ในฝูงโคตั้งร้อยตั้งพัน ถ้าเมื่อไม่มีแม่โคผู้
รักษาประเพณีแล้ว วงศ์ประเพณีก็สับไปไม่ได้ อุปมานี้ฉันใด แม้จะมี
ภิกษุพวกกระทำวิปัสสนาตั้งร้อยตั้งพันก็ตาม เมื่อปริยัติไม่มีแล้ว การที่
จะแทงตลอดในอริยมรรคก็ไม้อาจมีได้ฉันนั้น

เหตุแตกสามัคคีคณะภิกษุเมืองโกสัมพี

การแตกสามัคคีในสังฆมณฑล ก็ได้เริ่มมีมาแล้วแต่ปางพระศาสนาของเราทั้งหลาย ยังทรงพระชนม์ชีพสั่งสอนเวไนยนิกรอยู่ เช่นเรื่องภิกษุชาวเมืองโกสัมพีและภิกษุเทวทัตกับคณะเป็นตัวอย่าง จักกล่าวถึงภิกษุชาวโกสัมพีก่อน เรื่อง ๆ นี้มีปรากฏในที่หลายแห่ง ทั้งในพระวินัยปิฎกและสัจจตันตปิฎก เช่นเดียวกับเรื่องของพระเทวทัต ดำเนินความว่าที่แขวงเมืองโกสัมพี ณ โขสิตารามวิหาร มีคณะภิกษุอยู่สองพวก คือพวกหนึ่งเป็นพวกธรรมกถึก อีกพวกหนึ่งเป็นพวกวินัยธร แต่ละพวกมีจำนวนห้าร้อย วันหนึ่งอาจารย์ใหญ่ของฝ่ายธรรมกถึกไปฐานแล้ว เหลือน้ำชำระทิ้งไว้ในภาชนะ ภายหลังอาจารย์ใหญ่ฝ่ายคณะวินัยธรไปเห็นเข้า ก็ว่ากล่าวอาจารย์ธรรมกถึกว่า การกระทำเช่นนี้เป็นอาบัติ ฝ่ายอาจารย์ธรรมกถึกก็ยอมรับว่าตนได้ทำจริง แต่ไม่รู้ว่าเป็นอาบัติ และไม่เชื่อว่าเป็นอาบัติด้วย อาจารย์ฝ่ายวินัยธรก็ว่า เมื่อไม่รู้แล้วก็แล้วไปเถิด อาบัติไม่มี เรื่องก็สงบลงเพียงนั้น แต่ต่อมาอาจารย์ฝ่ายวินัยธรกลับไปบอกเล่าแก่ศิษย์ว่า อาจารย์ธรรมกถึกนั้นแม้ต้องอาบัติก็ยังไม่รู้ พวกศิษย์ฟังแล้วก็เอาไปกล่าวประณามพวกธรรมกถึกว่า อาจารย์ของท่านต้องอาบัติก็ยังไม่รู้ ฝ่ายพวกธรรมกถึกก็ไม่ยอมนิ่ง นำความนั้นไปบอกให้อาจารย์ฟัง อาจารย์ก็กลับย้อนว่า อาจารย์ฝ่ายวินัยธรพูดว่าไม่แก่งก็ไม่เป็นอาบัติ บัดนี้สึกกลับมาพูดว่าเป็นอาบัติ ส่อแสดงว่าเป็นการมุสาสืบปรับ ทั้งสองฝ่ายต่างโต้เถียงกันไปมาอยู่เช่นนี้ พวกวินัยธรถือโอกาสทำอุกเขปนิยกรรม แก่พวกคณะธรรมกถึก เลยแตกกันออกเป็นสองฝ่าย ไม่ลงอุโบสถสังฆกรรมกัน พวกคฤหัสถ์ที่เลื่อมใสพวกไหนก็พลอยเข้าข้างตามพวก พระอรธรรคตาจารย์แสดงความพิสดารออกไปว่า แม้เหล่าเทพยดาตลอดไปจนถึงชั้นพรหมมีอกนิภูรูปเป็นที่สุดก็แตกออกเป็น

สองฝ่าย โกลาหลกันอย่างยิ่ง เมื่อพระศาสดาทรงทราบก็เสด็จมาระงับ
อธิกรณ์ แต่พวกภิกษุทั้งสองฝ่ายก็หาเชื่อฟังไม่ กลับกราบทูลว่า "ขอ
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นเจ้าของธรรม จงทรงรอไว้ก่อนเถิดพระเจ้าข้า
ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงทรงชวนขวนขวายน้อย ขอจงทรงประกอบตาม
สุขวิหารในทิฏฐธรรมเถิดพระเจ้าข้า พวกข้าพระองค์จักปรากฏด้วยการ
หมายมั่น การทะเลาะ การโต้เถียง การวิวาท" แม้ครั้งที่สองและ
ครั้งที่สาม ที่พระตถาคตเจ้าตรัสห้ามการทะเลาะ ภิกษุเหล่านั้นก็คงยืน
กรานกราบทูลทำนองขออย่าได้มาเกี่ยว เป็นเรื่องที่เราจะต้อง
ทะเลาะกัน เมื่อห้ามมิฟังแล้วภายหลังพระองค์ก็เปล่งลีลาธรรมสังเวช
ต่าง ๆ มีเวรย่อมไม่ระงับด้วยการจองเวรเป็นต้น แล้วก็เสด็จไปสู่
พาลกโลณการามเทศน์โปรดพระภุคฯ แล้วก็เสด็จต่อไปสู่ป่าปาจิณวังสะ
ซึ่งพระอนุรุทธะ พระนันทิยะ และพระกิมพิละอยู่ก่อน ทรงแสดง
ธรรมบรรยายเรื่องอุปกิเลสและสมาธิตั้งปรากฏโดยพิสดารในอุปกิเลสสูตร
แห่งมัชฌมนิคาย อุปริปัญญาสก์ แต่ในพระธรรมบทกล่าวว่า เมื่อเสด็จ
ไปถึงป่าปาจิณวังสะแล้ว ก็ยังได้เสด็จต่อไปยังบ้านปาติลยยะกะ ประทับ
จำพรรษาอยู่ในป่ารกชัฏวัน มีหัตถิใหญ่และวานกเป็นผู้อุปฐากตลอด
พรรษากาล

ส่วนทางเมืองโกสัมพินัน เมื่อพระพุทธองค์เสด็จไปแล้ว บรรดา
อุบาสกอุบาสิกาต่างพากัน โกรธพวกภิกษุทั้งสองคณะ ว่าเป็นเหตุให้พระ
โลกนาถะทิ้งพวกเขาไป จึงพากันนัดหมายจะไม่ถวายอาหารบิณฑบาต
และให้ความอุปการะใด ๆ ทั้งสิ้น เพื่อทรมานให้รู้สึกตัวกลับมาสำนึก
กัน อุบายวิธีนี้ได้ผล คือทั้งคณะธรรมกถึกและคณะวินัยธร ภายในสอง
สามวันต่างฝ่ายต่างขมาโทษซึ่งกันและกัน แต่ถึงอย่างนั้นก็ยัง ไม่เป็นที่
พอใจของหมู่อุบาสกอุบาสิกา ยังมีปัญหาว่าต้องให้ไปขอขมาโทษต่อพระ

ตลาคดเสียดก่อน ทุกสิ่งทุกอย่างจึงจะเหมือนดังเดิม บังเอิญเวลานั้นเป็น
พรรษากาล ภิกษุทั้งสองคณะเลยต้องอดทนไปจนถึงออกพรรษา ก็พอดี
ได้ข่าวว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จไปสู่ดาวัตถิราชธานี จึงต่างฝ่ายต่างเดิน
ทางไปเฝ้า ขณะแรกพระเจ้าปเสนทิโกศลจะไม่ยอมให้เข้าเมือง รังเกียจ
ว่าเป็นพวกทำให้สังฆมณฑลแตกร้าง แต่พระศาสดาตรัสว่าให้อนุญาต
เข้ามาเถิด เพราะเธอทั้งสองฝ่ายล้วนแล้วแต่เป็นผู้ทรงศีล ที่ไม่เชื่อฟัง
พระพุทธโอวาท ก็เพราะเวลานั้นต่างฝ่ายต่างวิวาทโกรธเคืองกันอยู่
ฉะนั้นภิกษุทั้งสองคณะจึงได้เข้าเฝ้าทูลขอขมาโทษ พระธรรมกถึกยอม
รับว่าที่เหลือน้ำนั้นเป็นอาบัติและที่ถูกลงอุกเขปนียกรรมนั้นถูกแล้ว พระ
พุทธองค์ตรัสให้ประกาศความสามัคคีด้วยบัญญัติตุณิยกรรมวาจา ให้ภิกษุ
ทั้งสองคณะเข้าประชุมกันทำสามัคคีอุโบสถ สวณพระปาฏิโมกข์ขึ้น
อธิกรณ์วิวาทก็เลยเป็นอันระงับไป

พระเทวทัตทำสังฆเภท

อีกเรื่องหนึ่ง คือพระเทวทัตผู้เป็นพระราชบุตรแห่งพระเจ้า
สุปพุทธะ พระญาติสนิทของพระพุทธองค์ ยามเมื่อพระศาสดาเสด็จ
จาริกอยู่ ณ แคว้นแคว้นสักกะ ประทับสำราญพระอิริยาบถ ณ อนุปิย-
นิคม พระเทวทัตได้ถวายคนออกมาผนวชพร้อมกับพระญาติเจ้าศากยะ
อีก ๕ พระองค์ มีพระอนุรุทธะเป็นต้น ภายหลังเจ้าทั้ง ๕ องค์นั้นได้
บรรลุนิคมวิเศษต่าง ๆ เป็นพระอริยบุคคลในศาสนา ส่วนพระเทวทัต
นั้นบรรลุเพียงโลกิยะเท่านั้น พระอรธกถาจารย์พรรณนาว่า แท้ที่
จริงเทวทัตนี้ได้เป็นผู้จงล้างจงผลาญกับพระบรมครูนับแต่อดีตภพ
หลายต่อหลายชาติหนักรา ในชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายที่จัดได้อวสานการ
จงล้างนั้น เริ่มด้วยเรื่องราว ปางเมื่อสมเด็จพระบรมศาสดาประทับ

ตำราญอิริยาบถอยู่ ณ โกสัมพิมหานคร ลากสักการะเป็นจำนวนมากได้
เกิดขึ้นเนื่ององแก่พระตถาคตและหมู่พระสาวก บรรดาท่านคหบดี
ทั้งหลายเมื่อจะบำเพ็ญบุญกุศริยา ก็ล้วนแต่ปรารธนาเพื่อพระบรมครูและ
พระเถระมีเจ้าสากยะทั้งห้าเป็นต้น ไม่มีผู้ใดปรารธนาเพื่อเทวทัต ครั้ง
นั้นพระเทวทัตเกิดวิปฏิสารจิตเหตุเพราะขาดลาภ รำพึงว่า ก็เราแลเป็น
กษัตริย์เช่นเดียวกับเจ้าทั้งห้าเหมือนกัน เหตุไฉนหนอเราจึงไม่ได้รับ
การบูชาเช่นท่านเหล่านั้น อย่างกระนั้นเลยเราจักสมาคมกับพระราชาองค์
ใดองค์หนึ่ง แล้วยังความเลื่อมใสให้เกิดขึ้นแก่พระราชานั้น ที่นั่นลาก
สักการะเป็นจำนวนมากก็จะอุบัติมีแก่เราโดยแท้ เมื่อพระเทวทัตเกิด
โศกออกอุลลิตใจขึ้นแล้ว ก็เข้าคบหากับเจ้าชายอชาตศัตรูผู้เป็นโอรสของ
พระเจ้าพิมพิสารจอมชนแห่งมครรัฐ แสดงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ อันเป็น
คุณสมบัติของผู้บรรลุมาน ยังความกลัวเกรงและเลื่อมใสให้มีขึ้นใน
เขวราชองค์นั้น และแต่นั้นมาพระเทวทัตก็ได้รับการบูชาจากพระ
ยุพราชในฐานะเป็นอาจารย์ นานเข้าก็มีจิตคิดกำริบทะยานใฝ่สูงไคร่ที่
จะได้ตำแหน่งสังฆมิตดาบริหารการคณะสงฆ์ จึงไปเฝ้าพระศาสดากราบ
ทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้พระผู้มีพระภาคก็ทรงชราแล้ว ทรง
เป็นผู้หลักผู้ใหญ่มีพระชนมายุถึงแล้ว ทรงล่วงพระวัยโดยลำดับแล้ว
พระเจ้าข้า บัดนี้ขอพระผู้มีพระภาคอย่าทรงขวนขวายนัก โปรดทรง
พระตำราญสุขในทิฏฐธรรมเถิด จงสละภิกษุสงฆ์มอบให้ข้าพระองค์เถิด
ข้าพระองค์จักบริหารภิกษุสงฆ์" พระศาสดาทรงห้ามทัดทานว่าอย่าเลย
๓ ครั้ง เธอก็ไม่เชื่อ คงยื่นกรานขอพระพุทธอำนาจ ๓ ครั้งเหมือนกัน
ในที่สุดพระศาสดาจึงตรัสว่า "ดูก่อนเทวทัต แม้แก่สารีบุตรและโมค
คัลลานะเราก็ไม่พึงสละภิกษุสงฆ์ให้ได้ โฉนเล่าจะถึงสละให้แก่เธอผู้
ลามกบริโภคนกเขฬะ" พระเทวทัตเมื่อขอไม่ได้ก็ผูกอาฆาตพระองค์ไว้เป็น

ปฐมนับแต่บัดนั้น กาลต่อมาพระเทวทัตยังได้เลื่อมสอนยุพราชกุมาร ให้กระทำปีติฆาต และพยายามทำร้ายพระพุทธเจ้าด้วยประการต่าง ๆ แต่เป็นความพศดารมากและไม่เป็นจุดสำคัญของเรื่องนี้ จักขอข้ามไปเสีย ๕ ครั้งหนึ่งพระเทวทัตแต่งตั้งหลักกรรมที่ภิกษุจะต้องประพฤติ ๕ ข้อ เรียกว่า ปัญจวัตตุ ประกาศให้บริษัทของตนประพฤติ แล้วนำเหล่าสาวกศิษย์เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลขอให้ออกพระพุทธบัญญัติเป็นกฎที่ภิกษุทุก ๆ รูป ต้องดำเนินตาม ๕ ข้อนั้น คือ

(๑) ภิกษุพึงเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดไปสู่ละแวกบ้าน รูปนั้นมีโทษ

(๒) ภิกษุพึงถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดรับนิมนต์ รูปนั้นมีโทษ

(๓) ภิกษุถึงถือนุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดรับผ้าคฤหบดี รูปนั้นมีโทษ

(๔) ภิกษุพึงถืออยู่โคนไม้เป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดเข้าสู่ที่มุงที่บัง รูปนั้นมีโทษ

(๕) ภิกษุไม่พึงฉันทของสดคาวมี ปลา เนื้อ เป็นต้นตลอดชีวิต รูปใดฉันท รูปนั้นมีโทษ

แต่พระศาสดาไม่ทรงเห็นชอบ เพราะเป็นการประพฤติปฏิบัติที่ตึงเครียดเกินไป ตรัสว่าอย่าเลยเทวทัต รูปใดปรารถนาจะถืออยู่ป่าเป็นวัตร หรืออยู่บ้านตลอดจนถึงการเที่ยวถือบิณฑบาต รับนิมนต์ ถือนุ่งผ้าบังสุกุลหรือรับผ้าคฤหบดี ก็แล้วแต่ใจตนสมควรจะประพฤติ ส่วนเรื่องเสนาสนะถือนอนไม้ นั้น อนุญาตให้อยู่ได้เพียง ๘ เดือนเท่านั้น และถ้าเนื้อที่บริสุทธิโดยส่วนสามแล้วก็อนุญาตให้ฉันทได้

เมื่อพระพุทธองค์ไม่ทรงอนุญาตเช่นนี้ พระเทวทัตจึงประกาศลัทธิ

ของตนแก่หมู่ภิกษุว่า ลัทธินี้เป็นสิ่งเลิศที่อาจนำออกซึ่งกองทุกข์ได้
เหล่าภิกษุบางพวกที่บวชใหม่มีความรู้อ่อนก็เชื่อตาม เข้าสมัครเป็นสาวก
ของพระเวททัตเป็นจำนวนมาก แต่นั้นมาพระเวททัตกับบริวารก็แยกทำ
สังฆกรรมอีกส่วนหนึ่งไม่ร่วมกับใคร ๆ ต่อภายหลังพระศาสดารับสั่งใช้
พระสารีบุตรกับพระโมคคัลลานะไปแสดงอนุศาสน์ ปรับความเข้าใจใน
ข้อธรรมกับเหล่านวกภิกษุที่ตามพระเวททัตไป ให้ละพิธีที่ผิดแล้วพา
กลับมาได้ ส่วนพระเวททัตเมื่อขาดบริวารแล้วก็ป็นอันหมดสิ้นอำนาจ
ทุกอย่าง ต่อมาได้รู้สึกผิดจึงได้กลับมาขอขมาต่อพระศาสดา แต่มา
ไม่ทันถึงก็ได้มรณภาพเสียก่อน

ทั้งสองเรื่องนี้ ปรากฏว่าเป็นเรื่องใหญ่ที่เกี่ยวกับการแตกสามัคคี
กันในหมู่สงฆ์ อันพุทธศาสนิกส่วนมากได้รู้เห็นกันอยู่

เตอร์กิสถาน แล้วข้ามเทือกเขาการาโกรัม ได้อาณาจักรในจีนเกียง และครอบครองอาณาจักรชอกเดียน อาณาจักรอาเรีย อาณาจักรโฆตาน ส่วนในอินเดียทรงแผ่มาปกคลุมกาศมีระ ปัญจาป ตลอดลงมาถึงลุ่มแม่น้ำคงคาในมัธยมประเทศ แปลว่าอำนาจราชศักดิ์ของพระเจ้ากนิษกะมหาราช ปกคลุมตั้งแต่เตอร์กิสถานลงมาถึงลุ่มแม่น้ำคงคา ในจดหมายเหตุของสมณะเซียะจิงเล่าว่า ราชสำนักของพระเจ้ากนิษกะมหาราช เปลี่ยนแปลงโยกย้ายไปตามฤดูกาล ในฤดูหนาวราชสำนักจักย้ายไปอยู่ในแคว้นแคว้นต่าง ๆ ในอินเดียแล้วแต่จะทรงเลือก เมื่อถึงฤดูร้อน ราชสำนักย้ายไปอยู่ ณ แคว้นกปีสะซึ่งตั้งอยู่ที่ศิวะของทิวเขาหิมาลัย ตอนต้น ครั้นเข้าฤดูใบไม้ผลิและฤดูใบไม้ร่วง ราชสำนักก็ไปอยู่ที่กันธาระ แต่ละแห่งที่เสด็จประทับโปรดให้สร้างพุทธวิหารไว้เป็นที่ระลึก ทรงบำรุงบูรณะสถาปนาพระสถูปเจดีย์ ทรงบริจาครูปไทยทานถวายพระภิกษุสงฆ์เป็นจำนวนมาก เมื่อเวลาว่างราชกิจทรงฝึกฝนในการศึกษาพระธรรมวินัย ถึงกับอาราธนาพระเถระผู้แตกฉานในพระไตรปิฎกมาถวายพระธรรมเทศนาในพระราชวังวันละรูปเป็นประจำ และจากการสดับพระธรรมเทศนานั้นเอง เป็นเหตุให้พระเจ้ากนิษกะบังเกิดพระวิมตีกังขาในหลักธรรมต่าง ๆ ขึ้น ด้วยพระคณาจารย์ต่าง ๆ องค์ที่ได้รับนิมนต์ให้มาแสดงธรรมนั้นมาจากต่างนิกาย ย่อมแสดงหลังธรรมตามคติของนิกายนั้น ๆ ก็หลักธรรมนานานิกายย่อมมีทัศนะไม่ตรงกันบ้าง พระเจ้ากนิษกะมหาราชจึงบังเกิดวิจิกิจฉาว่าจักทรงถือเอาคติใดแน่นอน จึงครั้งนั้นมีพระคณาจารย์รูปหนึ่งชื่อ พระปารสวะ เป็นภิกษุในนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งเป็นนิกายที่มีอิทธิพลอยู่ในอินเดียภาคเหนือ พระปารสวะที่จะเป็นที่เคารพนับถือของพระเจ้ากนิษกะมาก พระองค์จึงตรัสปรับทุกข์ในเรื่องที่ทรงกังขาอยู่ และทรงปรารภใคร่จะยกสังคายนาราชระพระธรรม

ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์สมัยพุทธกาล

ในครั้งพุทธกาล รูปลักษณะการแห่งการปกครองคณะสงฆ์ นำที่จะต่างถิ่น ต่างสำนัก แต่ก็มีความเจริญเป็นใหญ่ควบคุมดูแลศาสนิกชนของตน ๆ นั้น เราจะพบหลักฐานประกอบในบาลีวินัยปิฎกหมวดสังฆาทิเสสที่ ๑๓ กุลทุกกลีบขาบทแล้วว่า ครั้งหนึ่งพระภิกษุฉัพพัคคีย์ พวกอยู่กัฎฐาภิรัชชนบทมีพระอัสสชิและพระปุนัพพสุกะเป็นหัวหน้า ได้ประพฤติอนาจารผิดสมณวิสัยจนชาวบ้านแถบนั้นหมดความเลื่อมใสไม่บริจาทานบิณฑบาต สมัยนั้นมีภิกษุมาจากต่างจังหวัดเดินทางจะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผ่านกัฎฐาภิรัชชนบท ท่านจึงแวะเข้าไปเที่ยวบิณฑบาต ไม่ปรากฏมีผู้ถวาย มีแต่คนกล่าวประชดแค้น บังเอิญมีอุบาสกคนหนึ่งเห็นเข้าจึงได้นิมนต์ให้ไปรับไทยทานที่เรือนของตน และสั่งฝากให้ภิกษุรูปนั้นไปกราบบังคมทูลสมเด็จพระศาสดา ให้ทรงจัดส่งภิกษุที่ทรงศีลมาครอบครองคณะสงฆ์ที่ชนบทนี้ ช่วยฟื้นฟูศรัทธาของชาวบ้านให้คืนคงเมื่ออาคันตกะนั้นไปถึงเมืองสาวัตถี ได้เข้าเฝ้ากราบทูลความนั้น สมเด็จพระศาสดาจึงรับสั่งให้ประชุมสงฆ์สองถามข้อเท็จจริง ก็ได้ความสมจริงอย่างที่ภิกษุรูปนั้นกราบทูลทุกประการ พระองค์จึงทรงบัญชาให้พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะผู้เป็นเอกอัครสาวก ผู้เป็นอุปัชฌาจารย์ของภิกษุอัสสชิและปุนัพพสุกะ ให้พาภิกษุที่ทรงอินทริยสังวรบริสุทธิ์ไปทำปัพพชาชนิยกรรมทั้งสองพร้อมทั้งบริวารด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา อย่าให้พำนักอยู่ในชนบทนั้นสืบไป ข้อความทั้งนี้ชวนให้เห็นว่าระเบียบการปกครองสงฆ์ในยุคนั้น แม้จะมีคณาจารย์เป็นใหญ่ในค้ำแดนของตน แต่ก็ต้องขึ้นตรงต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงไว้ซึ่งอำนาจในการบังคับบัญชา เปรียบเสมือนพระองค์เป็นธรรมราชาดูแลปกครองธรรมมาจาจักร อันประกอบด้วยบริษัท ๔ เป็น

พลเมือง และมีพระธรรมวินัยเป็นธรรมเนียมปฏิบัติเป็นต้น อนึ่ง มีข้อความในพระวินัยปิฎกที่จะช่วยสนับสนุนหลักฐานว่า สัทธวิหาริก อันเดวาสิกมกประพุดิอนุ โลมตามปฏิบัติทอาจารย์ของตน ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้เบื้องต้นนั้น ในวินัยหมวดว่าด้วยนิสสัคคิยสิกขาบท กล่าวถึงพระอุปเสนวังคันตบุตร ผู้เป็นเอตทัคคะในทางยังพหูชนให้เลื่อมใส คราวหนึ่งท่านพาบริษัทเดินทางมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคที่เชตวันาราม พระองค์ตรัสปฏิสันถารแล้วทรงถามภิกษุรูปหนึ่งในบริษัทนั้นว่า บังสุกุลจีวรท่านยินดีใช้เองหรือ ภิกษุนั้นทูลสนองว่า หามิได้พระเจ้าข้า หากแต่ว่าพระอุปษมาเยแห่งข้าพระองค์ท่านใช้ผ้าบังสุกุลอยู่เป็นนิตย์ ข้าพระองค์จึงต้องใช้ดำเนินตามรอยท่าน ในตอนต่อไปแสดงถึงท่านอุปเสนทูลพระผู้มีพระภาคว่า ท่านเองเป็นผู้ถือชุดงควัตรเป็นอรัญญวาสี ถือเทียวบิณฑบาตและใช้ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ถ้ามีผู้มาขอบวชกะท่าน ก็ต้องประพุดิอย่างท่าน ๆ จึงให้อุปสมบท

มูลเหตุแห่งวิวาทธาริกรณ

ในจุลวรรคปฐมภาค สมถักขันธกะ หน้า ๓๓๕ มีพระพุทธานุญาตแสดงถึงวิวาทธาริกรณมูล ๔ คู่ บ่งชี้ว่า ในพุทธสมัยก็ได้เกิดเรื่องราวความไม่สมานทั้งทางความเห็นและความประพฤติปรากฏประจักษ์อยู่ พระศาสดาจึงนำสาเหตุที่เป็นมูลฐานมาตรงดังนี้ คือ

๑. วิวทนุติ ชมโมติ वा อธมโมติ वा

วิวาทกันว่า นี้เป็นธรรม นี้ไม่เป็นธรรม

๒. วินโยติ वा อวินโยติ वा

วิวาทกันว่า นี้เป็นวินัย นี้ไม่เป็นวินัย

๓. ภาสิต์ ลปิต์ ตถาคเตนาติ วา อภาสิต์ อลปิต์ ตถาคเตนาติ วา

วิวาทกันว่า นี้พระตถาคตได้ทรงกล่าว ทรงว่าไว้ นี้พระ

ตถาคตไม่ได้ทรงกล่าว ไม่ได้ทรงว่าไว้

๔. อาจิณณิ ตถาคเตนาติ วา อนาจิณณิ ตถาคเตนาติ วา

วิวาทกันว่า นี้พระตถาคตได้ทรงประพฤติ นี้พระตถาคตไม่ได้ทรงประพฤติ

๕. ปญญุตฺตํ ตถาคเตนาติ วา อปฺปญญุตฺตํ ตถาคเตนาติ วา

วิวาทกันว่า นี้พระตถาคตทรงบัญญัติ นี้พระตถาคตไม่ได้ทรงบัญญัติ

๖. อาปตฺติตฺติ วา อนापตฺติตฺติ วา

วิวาทกันว่า นี้เป็นอาบัติ นี้ไม่เป็นอาบัติ

๗. ลหุกา อาปตฺติตฺติ วา ครุกา อาปตฺติตฺติ วา

วิวาทกันว่า นี้เป็นอาบัติเบา นี้เป็นอาบัติหนัก

๘. สาวเสสา อาปตฺติตฺติ วา อนวเสสา อาปตฺติตฺติ วา

วิวาทกันว่า นี้เป็นอาบัติมีส่วนเหลือ นี้ไม่เป็นอาบัติมีส่วนเหลือ

๙. ทฏฺฐจฺจุลา อาปตฺติตฺติ วา อทฏฺฐจฺจุลา อาปตฺติตฺติ วา

วิวาทกันว่า นี้เป็นอาบัติหยาบ นี้ไม่เป็นอาบัติหยาบ

หน้า ๓๓๖ ในแห่งเดียวกัน ทรงแสดงถึงอิทธิกรรมมูลว่า

ในอิทธิกรรมทั้ง ๔ อนุวาทิทธิกรรมเป็นไฉน คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย

ก็ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมโจทท์กันด้วยสี่วิบัติบ้าง อาจารย์วิบัติบ้าง

ทิลุวิบัติบ้าง อาชีวิวิบัติบ้าง ฯลฯ การโจทท์ การกล่าวโจทท์ การไม่

ยกย่อง การโต้แย้ง การท้วง การไม่สนับสนุนกัน ในเพราะวิบัติเหล่านั้น

นี่เราเรียกว่า "อนุวาทาธิกรณ์" ดังนี้ สังฆมณฑลในเวลานั้นคงได้วิวาทกันด้วยทฤษฎีและวัตรปฏิบัติเป็นมูลเหตุ ดังแสดงมาข้างต้นซึ่งมีภิกษุทั้งฝ่ายที่เป็นธรรมและอธรรมไม่ปรองดองกันบ่อยครั้ง

เนื่องจากมีวิวาทาธิกรณ์ต่าง ๆ ดังกล่าว จึงได้ก่อให้เกิดมีวิธีการชำระได้สวนระงับและวิธีป้องกันขึ้น มีปรากฏทั้งในจตุวรรควินัยปิฎก และในสุตตันตปิฎก

วิวาทาธิกรณ์สองสาวกนิครนถ์

ในสุตตันตปิฎก เราจะอ่านพบได้ในคัมภีร์มัชฌิมนิกายอุपरินิพพานสัฏฐกัมมัฏฐาน อรรถกถาอันเป็นประจักษ์หลักฐานที่สำคัญที่สุดส่วนหนึ่ง และเราจะแจ้งถึงปทัฏฐานแห่งการแยกนิกายด้วยพระพุทธพจน์เองทีเดียว ไม่มีหลักฐานพยานที่แห่งไหนอีกจะให้ความเข้าใจแก่เราได้มากกว่าข้อความในพระสูตรนี้

ดังได้สดับมา สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอยู่ในชนบทแห่งชาวศากยะใกล้บ้านสามะ โดยสมัยนั้นแล นิครนถนาฏบุตร ศาสดาเจ้าลัทธิติของพวกเซน กระทำกาลกิริยาที่เมืองปาวา

๑

แล้วไม่นาน

เหล่าสาวกของเธอได้เกิดการทะเลาะวิวาทแทงกันด้วยหอกคือปาก ด้วยทฤษฎีและอาจารย์ว่า ท่านไม่รู้ทั่วถึงธรรมวินัย เราต่างหากรู้ทั่ว ท่านปฏิบัติ ๑ บางตำราว่า มรณะที่เมืองกุสินารา ในสังคีตสูตร ๆ ที่ ๓๓ แห่งที่มณิกาย ก็กล่าวว่า มรณะที่เมืองปาวา เตน โข ปน สมเยน นิคฺคณฺโฐ นาฏปุตุโต ปาวาย กาลกโต โหติ ฯ ตำรา ฝรั่งเศสคล่องต้องกันว่าเมืองปาวาแน่ ฉะนั้นเมืองกุสินาราจึงผิดโดยมิต้องกลางแกลง แต่ทั้งสองเมืองก็อยู่ในแคว้นแคว้นมัดละด้วยกัน ชื่อเต็มของท่านผู้นี้คือ วรุชมาน มหาวีร ติรุถิกร นาฏบุตร ตำราฝรั่งเศสกล่าวอีกว่า นาฏบุตรตายหลังปรินิพพานของพระพุทธองค์ ๑๐ ปี แท้จริงอย่างไรท่านผู้รู้วินิจฉัยเอง เทอญ แต่ในปกรณ์ของพระพุทธศาสนากล่าวสอดคล้องต้องกันว่า ท่านผู้นี้ตายก่อนพุทธปรินิพพานทั้งนั้น

ผิดมิชอบ เราต่างหากปฏิบัติถูกต้อง ต่างฝ่ายต่างวิวาทกันเผ็ดร้อน จนราวกับว่าจะฆ่าฟันกันทีเดียว ครั้งนั้นแลท่านจุนทะสมณทูตเทศได้ จำพรรษาอยู่ ณ เมืองนั้น ได้เห็นเหตุการณ์โดยตลอด เมื่อออกพรรษา ท่านได้เดินทางไปหาท่านอานนท์ ณ บ้านสามคาม เล่าเรื่องทั้งหลายที่เกิดขึ้นให้ท่านฟัง พระอานนท์จึงชวนให้ไปเฝ้ากราบทูลพระผู้มีพระภาค เมื่อไปถึงพระอานนท์เป็นผู้กราบทูลเรื่องราวโดยตลอด และสรุปว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์มีข้อปริวิตกไปอย่างนี้ว่า โดยกาลที่ล่วงไปแห่งพระผู้มีพระภาค ขออย่าให้การวิวาทอุบัติขึ้นในสังฆมณฑลนี้เลย ถ้าการทะเลาะวิวาทนี้มีขึ้น ไชริ์ ก็จะเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อไม่เป็นสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์แก่ชนเป็นอันมาก ทั้งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายดังนี้" เมื่อสมเด็จพระศาสดาได้ทรงสดับถ้อยคำของท่านพระอานนท์ผู้พุทธอุปัฏฐากเช่นนี้ จึงทรงมีพุทธฎีกาอันสำคัญยิ่งยวดว่า "ดูก่อนอานนท์ เธอจะสำคัญความนั้นเป็นไฉน ธรรมเหล่าใดที่ตถาคตรู้อย่างแล้ว แสดงแล้วแก่เธอทั้งหลาย มีดังต่อไปนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘ อานนท์เธอเห็นหรือเปล่า ในธรรมเหล่านี้ที่ภิกษุทั้งหลายถึงสององค์มีวาทะต่าง ๆ กัน" พระอานนท์ทูลสนองว่า ไม่มี แต่จะมีก็พวกที่อาศัยศาสนาอยู่เท่านั้น ที่จะก่อการวิวาทขึ้น โดยกาลที่พระศาสดาล่วงไป

ทรงแสดงวิวาทาธิกรณ์และวิธีระงับ

พระพุทธองค์จึงตรัสสมุฏฐานแห่งการแตกแยกในสังฆมณฑลว่า ดูก่อนอานนท์ การวิวาทเพราะสิกขาบทมีอาชีวะเป็นเหตุก็ดี เพราะสิกขาบทมีปาฏิโมกข์เป็นเหตุก็ดี นับว่ามีได้แต่น้อย อานนท์ อนึ่ง

การวิวาทเมื่อเกิดขึ้นในสงฆ์ ถ้าเกิดขึ้นเพราะมรรค เพราะปฏิบัติ
การวิวาทนั้นเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูลแก่ชนมาก ฯลฯ (พุทธพจน์ข้อนี้จัก
พิสูจน์ให้เห็นจริงได้เมื่อท่านอ่านในบทต่อไปว่า ส่วนมากแตกเพราะทิว
เป็นเหตุมากกว่าเพราะวินัยเป็นเหตุ) แล้วครัสถลักษณะบุคคลที่จะเป็น
วิวาทมูล ๖ ประการมาในวินัยปิฎก จุลวรรค หน้า ๓๓๖-๓๓๘
สมถักขันธกะ คือ

๑. โภชน โหติ อุปนาที ภิกขุผู้มักโกรธและมักถือโกรธ
๒. มกขี โหติ ปพาสี ภิกขุผู้ออกตัญญูไม่รู้คุณท่านและตีตนเสมอ
๓. อิตฺตฺตฺกิ โหติ มจฺฉริ ภิกขุผู้ริษยาและตระหนี่
๔. สโร โหติ มายาวิ ภิกขุผู้โอ้อวดและเจ้ามายา
๕. ปาปิจุโ โหติ มิจฺฉนาทิกฺขุ ภิกขุผู้ปรารถนาลามกและมีทิวผิด
๖. สนฺทิกฺขุปฺรามาสี โหติ อาทานคาหิ ทฺวปฺปฏินิสฺสคฺคิ ภิกขุผู้ถือ

ทิวของตน ถือร้นอันคนอื่นปลดเปลื้องยาก เป็นผู้ไม่มีความยำเกรงแม้
ในพระศาสดาในธรรมและในสงฆ์ ทั้งเป็นผู้ไม่ทำให้บริบูรณ์ในสิกขาอีก
ด้วย ลักษณะทั้ง ๖ ข้อนี้ ผู้ใดมีแต่แต่เพียงข้อเดียว ก็เพียงพอที่จะก่อ
คดีวุ่นวายขึ้น คนที่อวดดีไม่เคารพในครูบาอาจารย์ โดยเฉพาะในองค์
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว เท่ากับได้แขวนป้ายแสดงความเป็นพาลให้
ปรากฏอยู่ชัด ฉะนั้น ความเดือดร้อนยุ่งหยิงจึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่จะ
ต้องมาจากคนเช่นนั้น

วิวาทาธิกรณปรากฏมีบ่อย ๆ และไม่ซ้ำเรื่องกัน บางโอกาสเป็น
เรื่องใหญ่และน้อย ซึ่งก็เป็นธรรมดาของหมู่คณะที่ประกอบไปด้วยมวล
สมาชิกหลายคน ย่อมมีดีบ้างชั่วบ้าง พระบรมศาสดาจึงทรงแสดงวิธีลง

ทัศนกรรมมีทั้งหนักและเบาตามสมควรแก่โทษานุโทษ และทรงจัดระเบียบชำระรูปคดีตลอดจนอุบายที่จะป้องกันไม่ให้เกิดคดีขึ้น อธิกรณ์นั้น โดยจะจำแนกได้ ๔ ประเภท อธิกรณสมถธรรม สำหรับระงับอธิกรณ์มี ๗ วิธี สมดังคำของพระองค์ที่ตรัสว่า อานนท อธิกรณ์เหล่านี้ ๔ ประการ ๔ ประการนั้นเป็นไฉน วิวาทาธิกรณ์หนึ่ง อนุวาทาธิกรณ์หนึ่ง อาปัตตาธิกรณ์หนึ่ง กิจจาธิกรณ์หนึ่ง อานนท อธิกรณสมถธรรม สำหรับสงบระงับอธิกรณ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ๗ ประการ ๗ ประการนั้นเป็นไฉน สัมมุขาวินัยที่สงฆ์พึงให้หนึ่ง สติวินัย อมูพหวินัย ปฏิกุญญาตกรรมะ เขภุขยลิกา ตัสสปายสิกา และติณวัตถการกะหนึ่ง ฯลฯ อธิกรณ์กับอธิกรณสมถะนี้ ข้าพเจ้าจักอธิบายแต่เพียงข้อสองข้อโดยย่อ ท่านผู้อ่านปรารถนาความละเอียดพิสดาร พึงดูในบาลีวินัยปิฎก จุลวรรค เล่ม ๒ ปริวารเล่ม ๘ เทอญ ในที่นี้ถ้าขึ้นเขียนจะเป็นตำราอีกเล่มหนึ่งต่างหากไม่ถูกประเด็น ระเบียบการระงับวิวาทาธิกรณ์นั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบัญญัติอยู่สองวิธีเรียกว่า สัมมุขาวินัย ระงับต่อหน้าหนึ่ง กับ เขภุขยลิกา ระงับตามเสียงข้างมากหนึ่ง ในวิธีหนึ่ง ๆ ยังวิภาคออกเป็นข้อ ๆ เช่น สัมมุขาวินัยแบ่งเป็น ๓ ข้อ คือระงับกันส่วนตัวหมายถึงการตกลงระหว่างกัน เมื่อมีภิกษุวิาทเพราะเหตุแห่งธรรมหรือวินัย ภายหลังฝ่ายหนึ่งยอมรับผิดและยอมปรับปรุงตนเอง ก็เป็นอันยกความไป ข้อหนึ่ง ระงับด้วยการให้มีพระเถระเป็นตุลาการวินิจฉัยชี้ขาดว่าใครผิดหรือถูกข้อหนึ่ง ระงับด้วยอำนาจแห่งสงฆ์ตัดสินเด็ดขาดว่าผิดและถูกก็ต้องยอมปฏิบัติตามคำพิพากษาของสงฆ์นี้อีกชั้นหนึ่ง ส่วนเขภุขยลิกานั้น อันที่จริงคือการลงคะแนนเสียงนั่นเอง แต่นำมาใช้ในรูปของการจับฉลาก เสียงฝ่ายใดมากกว่าให้ถือว่าชนะ ที่ว่ามานี้ดำเนินตามนัยบาลีแห่งวินัยปิฎก ในสามคามสูตรหาได้มีละเอียดอย่างนี้ไม่ อนึ่ง

อาศัยพระกระแสความที่กล่าวมานี้ เราจะเห็นวิญญานแห่งความเป็น
ประชาธิปไตยอย่างสมบูรณ์ในพระพุทธศาสนา ซึ่งพระผู้มีพระภาคเป็น
ผู้ก่อกำเนิดก่อนความนิยมในระบอบปกครองนี้ของชาวโลก ภายหลัง
จึงไปตั้ง ๒ พันปีเศษ โดยที่ทรงปกครองสงฆ์ด้วยระบอบสังฆาธิปไตย
มีสงฆ์เป็นใหญ่เช่นนี้ ควรนับเป็นอัจฉริยในตอนสุดท้ายแห่งสามคาม-
สูตร

อุบายป้องกันความแตกสามัคคี

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงที่อุบายป้องกันความแตกสามัคคีเป็น
ธรรมอันให้ระลึกถึงกันด้วยความรักอุบายนั้นคือ

๑. ให้มีเมตตาทายกรรม เมตตาวิกรรม เมตตาโมกกรรม
ในสหพรหมจารี ทั้งที่แจ้งและที่ลับ อย่าหน้าไหวหลังหลอก
๒. ให้มีความโอบอ้อมอารีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่มีมีจรรย์ใน
จับปัจฉัยลาก มีมากก็แบ่งปันมาก มีน้อยก็แบ่งน้อยตามสติกำลัง
๓. ให้มีความเสมอกัน โดยศีลทั้งในที่แจ้งและที่ลับ
๔. ให้มีความเสมอกัน โดยทิวทั้งในที่แจ้งและที่ลับ

ธรรมทั้ง ๔ ประการ เป็นข้อตรงกันข้ามกับข้อที่ทำให้เกิดวิวาท ๖ ประการ
นั้น เท่ากับเป็นสภาพแก่กัน ถ้าพุทธศาสนิกบริษัทประพฤติปฏิบัติตาม
อุบายวิธีทั้ง ๔ นี้ ข้อนั้นก็จักเป็นเหตุห้ามกันมิให้เกิดมีอธิกรณ์วิวาท
เป็นแท้ อนึ่ง หากมีกระทุ้งถามขึ้นมาว่า ที่ให้อำนาจแก่สงฆ์หรือแก่พระ
เถระองค์ใดองค์หนึ่งเป็นผู้วินิจฉัยนั้น ถ้าสงฆ์ผู้นั้นหรือพระเถระรูปนั้น
มีอคติแล้ว มิทำให้เกิดความยุติธรรมขึ้นหรือ ความข้อนี้ไม่พักที่เราจะ
ต้องวิตก เพราะสมเด็จพระบรมศาสดาของเราทรงรอบคอบสมด้วย
พระคุณนามว่า ทรงมีสมันตจักขุ พระองค์ได้ทรงวางกำหนดคุณธรรม

บุคลิกลักษณะของพระที่จะมาทำหน้าที่ตัดสินอธิกรณ์ และลงคะแนนเสียงไว้ตายตัวว่า บุคคลเช่นนั้นจึงเหมาะสมรับหน้าที่นั้น ๆ ไม่ใช่สักแต่ว่าเป็นพระเถระแล้วก็อุปโลกกันขึ้นมาว่าความ อันนี้ชี้ให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาถือเรื่องพรรษาอายุเป็นใหญ่ก็จริง แต่ก็ถือคุณสมบัติที่ประจำในบุคคลเป็นสำคัญไม่น้อยไปกว่าอายุนั้น และยังเป็นเครื่องแสดงว่าการบัญญัติวินัยของพระองค์ ก็คล้ายคลึงกับการบัญญัติกฎหมาย ธรรมเนียมกฎหมายของรัฐ ที่ไม่เปิดช่องโหว่ให้แก่การแสวงประโยชน์ตน

คุณสมบัติของผู้วินิจฉัยอธิกรณ์

ผู้เป็นหัวหน้าบริหารและผู้แทนราษฎร ต้องมีข้อกำหนดคุณสมบัติต่าง ๆ กันใด พระผู้ทำหน้าที่ก็ต้องมีคุณธรรมประจำใจนั้น ข้อนี้สมด้วยพระผู้มีพระภาคตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพร้อมด้วยองค์คุณ ๑๐ อย่างควรขอร้องแล้วสมมติ (เป็นผู้วินิจฉัยอธิกรณ์) คือ

๑. เป็นผู้มีสติ

๒. เป็นผู้สํารวมตามพระปาฏิโมกข์

๓. มีมรรยาทและโคจรในที่ต่าง ๆ เรียบร้อย

๔. มีปรกติเห็นภัยในโทษผิดเล็ก ๆ น้อย ๆ

๕. สมาทานเห็นภัยในโทษผิดเล็ก ๆ น้อย ๆ

๖. เป็นพหูสูตรทรงความรู้ สัมสมความรู้ (คือ) ข้อธรรมใด ๆ

ที่ดีในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ว่าด้วยพรหมจรรย์บริสุทธิบริบูรณ์ ทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ เป็นผู้ได้ยิน ได้ฟังธรรมนั้น ๆ มาก จำได้ท่องไว้ ด้วยวาจา เอาใจจดจ่อ ขบด้วยทิวี่ อนึ่งปาฏิโมกข์ทั้งสอง (ของภิกษุ และภิกษุณี) เธอก็ได้เล่าเรียนมาดีโดยพิสดาร แจกได้ถูก เปลี่ยนได้ถูก ตัดสินใจได้ถูกต้องตามสูตรตามลำดับพยัญชนะ อนึ่งเธอดังอยู่ในวินัยไม่

ง่อนแง่น สามารถพอที่จะให้คู่ความทั้งสองฝ่ายยินยอมตกลงกันได้
ฉลาดที่จะฟัง ที่จะมอง ที่จะให้เลื่อมใส ที่จะให้ระงับความเกิดอริกรรม

๗. รู้จักอริกรรม

๘. รู้จักเหตุเกิดอริกรรม

๙. รู้จักความดับแห่งอริกรรม

๑๐. รู้จักแนวทางให้ถึงความดับแห่งอริกรรม

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ขอรับรองสมมติซึ่งภิกษุผู้พร้อมด้วย
องค์คุณ ๑๐ อย่าง (เป็นผู้วินิจฉัยอริกรรม) ดังนี้แล

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์คุณ ๕ อย่าง ควรสมมติ
ให้เป็นผู้แจกสลาก คือผู้จะไม่ถึงจันทาคติ ไม่ถึงโทสาคติ ไม่ถึง
โมหาคติ ไม่ถึงภยากติ รู้จักว่าเป็นอันจับหรือไม่เป็นอันจับ" (คูวินัย
ปิฎก จุลวรรค ปฐมภาค หน้า ๓๕๓ และหน้า ๓๕๖) โดยนัยนี้ กระฐู
นั้นจึงเป็นอันพับไป

ระเบียบการลงทัณฑ์กรรมแก่ผู้ประพฤติละเมิดต่อพระวินัยนั้น
พระศาสดาทรงวางไว้ ๖ วิธีอันมาในกิจจาธิกรรม ๖ ประการนั้นเป็น
ไฉน คือ ตัชฌนียกรรมทำโดยการปริภายติเตียนตักเตือนให้รู้สำนึกตน
ในความผิด นิยสกรรม ทำโดยการปลดออกจากฐานะตำแหน่ง เช่น
เป็นหัวหน้าหมู่ก็ถอดออกเสียมิให้เป็น ปัพพาชฌนียกรรมทำโดยการขับไล่
ปฎิสารณียกรรม ทำโดยให้ผู้ผิดขอมาโทษ อุกเขปนียกรรม ทำโดย
การรอนสิทธิของผู้ต้องโทษไม่ให้มีสิทธิเสมอผู้อื่น และตัสสปาปยสิกา-
กรรม ทำโดยคล้ายกับตัชฌนียกรรม ผิดกันแต่ฝ่ายโน้นทำแก่ฝ่ายโจทก์
ส่วนกรรมนี้ทำแก่จำเลย

หลักการอันแสดงมานี้ เทียบด้วยทางโลกก็คือการลงโทษตาม

กฎหมายแก่ผู้ล่วงละเมิดนั่นเอง ทำให้เราเห็นความเป็นนักปกครองอย่าง
เยี่ยมยอดในองค์พระศาสดาที่ทรงจัดระบบการลงทัณฑ์ได้อย่างเป็นชั้นเชิง
มีเบาและหนักตามกระแสแห่งความผิดของบุคคล พระองค์ได้ทรงนำวิชา
การปกครองมาดัดแปลงใช้ในหมู่สงฆ์ได้เหมาะเจาะ อันเราไม่สามารถ
พบในศาสดาอื่น ซึ่งควรนับเป็นข้ออัจฉริยอีกข้อหนึ่งเหมือนกัน อนึ่ง
เราควรจำไว้ว่า สมุฏฐานสำคัญยิ่งยวดของการวิวาทว่าสมุฏฐานอื่น
มีอยู่สองข้อเท่านั้น คือ ทิฐิ และ ศีล มีทิฐิเสมอกันแต่มีศีลไม่เสมอกัน
ในประการตรงข้าม มีศีลเสมอกันแต่มีทิฐิไม่เสมอกัน เช่นนี้ก็ยอมไป
อาจจะชำระสามัคคีไว้ได้ ถึงแม้จะชำระไว้ได้ด้วยมีข้อธรรมอื่น เช่นไม่
มักโกรธมีความโอบอ้อมอารีเป็นไปอยู่ ก็ยังมีความไม่สนิทใจกันถึงขีด
สุด ความรู้สึกแตกต่างกันว่า ความเห็นและความประพฤตินั้นเขาไม่
เหมือนกับของเราที่ยังมีอยู่นั่นเอง เพราะเหตุนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า
จึงทรงย้ายนักในข้อที่หมู่คณะจักมีความสงบสุขเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน
ต้องอาศัยทิฐิสามัญญตาความเสมอกันด้วยทิฐิ กับศีลสามัญญตา
ความเสมอกันด้วยศีลของมวลสมาชิกเป็นเหตุปัจจัย การรักษาสภาพ
ทั้งสองนี้ให้เป็นไปด้วยดี จึงนับว่าเป็นปัญหาที่สำคัญมาก เมื่อเรามีมุล
รากทั้งสองนี้ดี แม้จะมีเหตุการณ์วิวาทเรื่องอื่นก็ยังพอทำเนาไม่ร้ายแรง
แต่ถ้ามาแตกกันด้วยมุลรากนี้เสียแล้ว เป็นข้อลำบากใจมากที่สุด มีหวัง
แตกสามัคคีแน่นอน

บทที่ ๓

หลักสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา

ในพุทธรูปบาทกาล พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงตระหนักถึง และได้ป้องกันการเกิดวิบัติเพราะการณ์ดังกล่าว ด้วยทรงบัญญัติให้สงฆ์พึงประชุมกันสวดพระปาฏิโมกข์ทุกกึ่งเดือน ปรับอาบัติแก่ภิกษุที่อยู่ในสีมา เดียว แต่ไม่เข้าประชุมฟังพระปาฏิโมกข์โดยไม่มีเหตุจำเป็นเหลือวิสัยว่า ต้องทุกกฎ แม้มีเหตุเหลือวิสัยเช่นอาพาธมาไม่ได้ ก็ต้องให้บริสุทธินันทะแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งไปแทน อุโบสถปาฏิโมกข์นี้เป็นการชักซ้อม ทวนความเข้าใจในอาจารย์ และมีโอกาสพิจารณาวิสัยนาธรรมวินัย หลังจากประชุมแล้วด้วย ยังผู้คิดให้ปรับปรุงตนเอง ยังผู้ถูกให้มั่นคงยิ่งขึ้น เพิ่มพูนสามัคคีธรรมให้เกิดขึ้นด้วยการพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมปาฏิโมกข์ ประทานหลักการปกครองแก่สงฆ์นั้น ก็ทรงประทานหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนา หรือจะเรียกว่า "หัวใจแห่งธรรมทั้งหลาย" ก็ได้เนื่องด้วยเป็นคำประมวลสัตตคุณที่ปวงที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษา ด้วยคาถาจำง่าย ๆ ๑ คาถากึ่ง ตรัสประกาศท่ามกลางมหาสันนิบาตแห่งพระอรหันตสาวก ๑,๒๕๐ รูป ในวันเพ็ญเดือนมาฆะ (เดือน ๓) ธรรมเหตุที่นั่นเราท่านก็สนใจกันอยู่เกือบทุกคนที่ได้ศึกษาเรื่องราวของพระพุทธศาสนา คือ

ขณฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา
น หิ ปพฺพชิตो ปรูปมาตี สมโณ โหติ ปรี วิหฺรณฺนุโต

ขันติความอดทนเป็นตบะอย่างยิ่ง
พระพุทธรูปทั้งหลายตรัสพระนิพพานว่าเป็นธรรมอันยิ่ง
บรรพชิตผู้ฆ่าสัตว์อื่นเบียดเบียนสัตว์อื่น
ไม่ถือว่าเป็นสมณะ

สพฺพปาปสฺส อกรรมํ กุสลสฺสุปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ
การไม่ทำบาปทั้งปวง ยังกุศลให้เกิด
และการชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว
นี่เป็นคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลาย

อนุปฺวาโท อนุปฺมาโต ปาฎิโมกฺเข จ สํวโร
มตฺตตฺถญฺจ จ ภาตฺตสฺมี ปนฺตตฺถจ สยนาสนํ
อธิจิตฺเต จ อาโยโก เอตํ พุทฺธาน สาสนํ

การไม่ว่าร้ายหนึ่ง การไม่ทำร้ายหนึ่ง การสำรวมในปาฏิโมกข์หนึ่ง
ความเป็นผู้รู้ประมาณในภักตหนึ่ง ที่นอนที่นั่งอันสงัดหนึ่ง การประกอบ
อธิจิต (สมาธิ) อีกหนึ่ง นี่เป็นคำสอนของพระพุทธรูปทั้งหลาย

ในบาลีอาคตสถานบางแห่ง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ทั้งใน
อดีต ปัจจุบัน อนาคต พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตัวตน กับทรงแสดง
อริยสัจ ๔ เหมือนกันหมด สมจริงดังคำตรัสของพระองค์ว่า คุณก่อน
ภิกษุทั้งหลาย พระอรหันตสัมมาสัมพุทธะองค์ใด ๆ ได้ตรัสรู้ตามเป็น
จริงไปแล้ว ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต... พระอรหันตสัมมาสัมพุทธะ
ใด ๆ จักได้ตรัสรู้ตามเป็นจริง ต่อกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต... พระ
อรหันตสัมมาสัมพุทธะผู้ตรัสรู้ตามเป็นจริงอยู่ในปัจจุบันนี้ ท่านทั้งหลาย
เหล่านั้น ได้ตรัสรู้ตามเป็นจริง ซึ่งความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ

๔ ประการเป็นไฉน คือทุกขสังข์ ทุกขสมุทัยสังข์ ทุกขนิโรธสังข์ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาสังข์ ฯลฯ (สังยุตตนิกาย) นอกจากนี้ยังทรงแสดง โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ดังกล่าวมาในสามกามสูตร เมื่อทัศนะในหลักศาสนาส่วนนี้ไม่ขัดแย้งกัน ต่างอาศัยเป็นหลักใจแล้ว การแตก เพราะทิวทัศน์ไม่มี ถึงมีเพราะกรณีอื่น ๆ ก็ยังรักษาความเป็นหนึ่งในที่สุด ประโยชน์กล่าวคือสมานัตตา ความมีตนเสมอทั้งสองด้าน อันจะก่อวิบูลย์ผลแก่หมู่คณะนั้น ๆ ในพระบาลีที่ฆมนิกายแสดงถึงตัวอย่างของการวิวาทแห่งเหล่าสาธุศิษย์ของนิครนถนาฏบุตร ดังได้พรรณนามาในสามกามสูตร

พระสารีบุตรแสดงสังคีตสูตร-ทศุตตรสูตร

พระอัครสาวกสารีบุตร มาถึงเห็นความยุ่งเหยิงของคณะศิษย์เป็นเช่นนี้ จึงมาปรารภถึงสังฆมณฑลจะเกิดความวิวาทกันปานเช่นนั้นเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ท่านจึงได้ชุมนุมสงฆ์บรรยายธรรมะที่สำคัญ ทั้งปวงในพระพุทธศาสนา จัดแบ่งเป็นวรรคตอนเพื่อสะดวกแก่การท่องจำ เรียกว่า "สังคีตสูตร" นับเป็นการสังคายนาพระธรรมในสมัยพุทธกาลก็ได้ วิธีทำของท่านได้เป็นเนติแบบแผนของการสังคายนาครั้งต่อมา ผิดกันแต่ครั้งนั้นเป็นการทำโดยส่วนตนมิได้ยุติจากสงฆ์ปรากฏความวิจิตรพิสดารในสังคีตสูตรที่ ๓๗ แห่งที่ฆมนิกายว่า ดังได้สดับมา สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับตำราญพระอิริยาบถ ณ เมืองปาวา ในสังฆาการชื่อ "อุพภاتا" ของพวกเจ้ามัลละ ราตรีหนึ่งทรงแสดงธรรมแก่พวกเจ้ามัลละจนอรุณรุ่ง พระองค์รู้สึกเมื่อยขบพระวรกายปรารภนาการพักผ่อน จึงโปรดประทานวโรกาสให้ท่านสารีบุตร

แสดงธรรมีกถาแก่สงฆ์แทนพระองค์ พระสารีบุตรปรารภเรื่องพวก
 นิครนถ์วิวาทกันเป็นมูลประกาศแก่ภิกษุทั้งปวงให้ดูเป็นตัวอย่าง กล่าว
 ว่า "ดูก่อนอาวุโส ธรรมนี้แล อันพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย
 ตรัสดีแล้ว ประกาศไว้ดีแล้ว เป็นเครื่องนำออกจากภพ เป็นไปเพื่อ
 ความสงบระงับ อันพระสัมมาสัมพุทธะประกาศไว้แล้ว เธอทั้งหมด
 ด้วยกันพึงรื้อยกกรอง ไม่พึงวิวาทกันด้วยธรรมนั้น ให้พรหมจรรย์นี้
 ยั่งยืนตั้งอยู่" ได้ตลอดกาลนาน ชื่อนั้นพึงเป็นประโยชน์แก่ชนหมู่มาก
 นำมาซึ่งสุขแก่ชนหมู่มาก เป็นการอนุเคราะห์แก่โลก เป็นประโยชน์
 เกื้อกูลความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย" แล้วท่านจำแนกธรรม
 ทั้งหลายออกเป็นหมวด ๆ รวมทั้งหมดได้ ๑๐ หมวดใหญ่ สะดวกแก่
 การจำและสาธยาย หมวดหนึ่ง ๆ ก็มีข้อธรรมะเฉพาะหมวดนั้น ๆ
 กระจายออกโดยพิสดาร รวมเป็นหมวดย่อยทั้งหมดอีก ๒๐๔ หมวด
 ต่างไม่ก้ำก๋ายกัน ท่านรื้อยกกรองได้เรียบรื้อยนำเสนอสรรเสริญ ข้าพเจ้ายกมา
 พอเป็นนิทสนะอุทาหรณ์ เช่นในหมวดหนึ่งว่า

กตโม เอโก ธมฺโม	ธรรมอันหนึ่งนั้นเป็นไฉน
สพฺเพ สคฺตา อาหารภูฏิติกา	สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ได้เพราะ
	อาหาร
สพฺเพ สคฺตา สงฺขารภูฏิติกา	สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ได้เพราะ
	สังขาร
อโย โข อวฺโส เตน ภควตา	ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย นี้แล
	ธรรมอันหนึ่ง
ชานตา ปสฺสตา อรหตา	ที่พระผู้มีพระภาคผู้เป็นอรหันต-
สมฺมาสมฺพุทฺเธน	สัมมาสัมพุทธะพระองค์นั้น
เอโก ธมฺโม สมฺมทกฺขาโต	ทรงรู้อยู่ ทรงเห็นอยู่ ได้ตรัส
	ไว้ชอบแล้ว ฯลฯ

ในหมวดสองว่า

กตเม เทว ฌมมา	ธรรมสองนั้นเป็นไฉน
นามนจ รูปนจ	นามหนึ่ง รูปหนึ่ง
อวิชา จ ภวตณหา จ	ความไม่รู้จริงหนึ่ง ความทะยาน อยากในภพหนึ่ง
ภวทิฏฐิ จ วิภวทิฏฐิ จ	ความเห็นว่ามีว่าเป็นหนึ่ง ความเห็น ว่าไม่มี ไม่เป็น หนึ่ง
อหิริกนจ อโนตตปฺปนจ	ควาไม่ละอายหนึ่ง ความไม่เกรง กลัวหนึ่ง

๑ เป ๑

๑ ล ๑

ต่อไปนี่ก็ว่าถึงข้อธรรมที่เป็นคู่เรื่อยไปตลอดตามหัวข้อใหญ่ว่าด้วยเรื่องสองไป จนถึงหมวดที่ ๑๐ ก็มี ข้อธรรมที่เป็น ๑๐ คือ นาถกรรม-ธรรม ๑๐ กติณายตนะ ๑๐ อกุศลกรรมบถ ๑๐ กุศลกรรมบถ ๑๐ อริยาส ๑๐ อเสขธรรม ๑๐ เป็นอันหมด เมื่อท่านแสดงจบ พระบรมศาสดาได้ทรงประทานสาธุการว่า "สาธุ สาธุ สารีบุตร เธอได้ทำสังคิติปริยายแก่ภิกษุทั้งหลายดีแล้ว" แม้ภิกษุผู้ฟังอยู่ทั้งหมดก็มีความพอใจ อนุโมทนาภายิตของท่านด้วยแล

ข้าพเจ้าปรารถนาจะกล่าวว่า สังคิตีสูตรจัดเป็นดิกชันนารี (Dictionry) ธรรมะเล่มแรกของพระพุทธศาสนาทีเดียว อรรถรสอันลึกซึ้งของธรรมะในสูตรนั้น และความสะดวกในการค้นหาเมื่อเราขัดข้องในธรรมปริยายเราจะค้นหาได้ในสูตรนี้ ถึงแม้จะไปชื่อว่าบรรจุข้อธรรมทั้งปวงแห่งพระไตรปิฎกทั้งหมด แต่ก็มียากพอแก่ความต้องการของนักปริยัติ เหตุนี้ นักธรรมผู้พอใจในการค้นคว้า จึงไม่พึงพลาดจากการศึกษาพระสูตร

ดิถีขันนารีนี้เสีย หนึ่ง ในที่ขนิภาคต่อจากสังคีตสูตรยังมีทสูตรสูตรเป็น
ภษิตท่านสารีบุตรเหมือนกัน เนื้อความยาวไม่แพ้สังคีตสูตร (สังคีตสูตร
ยาว ๖๗ หน้า ทสูตรสูตรยาว ๕๕ หน้า สมุดพระไตรปิฎกฉบับ
สยามรัฐ) ท่านสารีบุตรมาปรารภ เรื่องดังกล่าวที่ท่านกล่าวว่า

ทสูตร ปวภูทามิ ฌมมึ นิพพานปตติยา

ทุกขสุสนตกิริยา สพพคนุปปโมจัน

แปลว่า "ข้าพเจ้าจักกล่าวธรรมมีนาม ทสูตร อันปลดเปลื้องเสียซึ่ง
เครื่องร้อยรัดทั้งปวง เพื่อถึงพระนิพพาน เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์"

การจัดรูปเป็นไปทำนองเดียวกับสูตรแรก แต่เนื้อความมีต่างกัน
หนักไปทางปฏิบัติเป็นส่วนมาก

บทที่ ๔

เหตุไม่ทรงแต่งตั้งผู้แทนพระองค์

ด้วยนัยดังนี้ ท่านผู้อ่านก็แจ้งแล้วว่า ปทัฏฐานของนิกายได้มีกรุ่นมาแล้วแต่กาลนานไกลเพียงไหน แต่ตราบใดที่สมเด็จพระโลกนาถพระองค์ยังดำรงพระชนมายุครองตำแหน่งธรรมราชา เป็นประธานาธิบดีแห่งมณฑลพุทธบริษัทอยู่ ตราบนั้นก็ยังไม่มีผู้ใดอาจเอื้อมที่จะแยกพวกออกเป็นนิกาย นอกเสียจากพวกพระเทวทัต ซึ่งในที่สุดก็ต้องเข้ามาอ่อนน้อม ถึงแม้ว่าจะมีความแตกสามัคคีเพราะเหตุแห่งสีลอสามัญญตาในสังฆมณฑลเสมอก็ตาม เมื่อเรื่องราวมาถึงพระศาสดาพระองค์ก็ย่อมดำรงอำนาจที่จะชี้ขาดได้ และเมื่อพระองค์รับสั่งพิพากษาคัดสินไปแล้ว ทั้งโจทก์และจำเลยคู่วิวาทก็ย่อมไม่กล้าก่อวิวาทกันต่อไป ผิดถูกย่อมยอมรับกันตามพระพุทธบัญญัติ แต่ในกาลภายหลังแห่งพุทธปรินิพพานแล้ว สังฆมณฑลขาดผู้บังคับบัญชาโดยส่วนรวม สงฆ์หมู่หนึ่ง ๆ คณะหนึ่ง ๆ ซึ่งมีหัวหน้าคณะอยู่แล้ว ก็ย่อมเคารพนับถือเชื่อฟังผู้เป็นคณาจารย์ของตน ๆ เป็นสำคัญ ยิ่งเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายไปไหลตามเขตแดนต่าง ๆ มีภาษา ธรรมเนียม ไม่เหมือนกัน สงฆ์ที่อยู่ต่างถิ่นต่างแดนขาดการติดต่อ ต่างสำนักต่างปกครองกัน เรื่องนิกายก็เปรียบเหมือนเงา ย่อมอุบัติขึ้น โดยง่ายดาย

พระอัครสาวกนิพพานก่อนพระพุทธองค์

ในปัจจุบันโพธิกาล พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้แต่งตั้งพระสาวกรูปใดรับช่วงตำแหน่งเป็นธรรมราชาบริหารพุทธบริษัทต่อจากพระองค์ พระ

เอกอัครสาวกทั้งหลาย มีท่านพระสารีบุตรและท่าน โมคคัลลานะเล่า ก็
มาปรีนิพพานก่อนหน้าพระองค์ มิฉะนั้นท่านสารีบุตรคงได้เป็นสังฆราชา
และท่าน โมคคัลลานะคงได้เป็นผู้ช่วยบริหารปกครองคณะสงฆ์เป็นเที่ยงแท้
ซึ่งแม้พระองค์จะไม่ทรงรับสั่งมอบหมายโดยนิตินัยและพุดินัยก็คงได้
อยู่กับท่าน อุบาสิกาทั้งหลายนั่นเอง บริษัท ๔ เหล่านี้จักต้องยกย่องท่าน
ขึ้นเป็นสังฆปาโมกข์แทนพระบรมศาสดาโดยมิพักต้องกังขาอันใดเลย ใน
ที่นี้หากมีอุปจาสอดขึ้นว่า เหตุไรเมื่อพระสาวกองค์อื่น ๆ ที่ยังไม่
ปรีนิพพานก็มีอยู่ เช่น พระมหากัสสปะ พระอุบาลี พระมหากัจจนะ
พระอนนท ฯลฯ โฉนจึงจักเป็นสังฆราชามีได้เล่า ข้อนี้ขอวิชันนาว่า
ถึงแม้ว่าพระมหาสาวกเหล่านั้นจักยังดำรงชนม์อยู่ก็จริง แต่ท่านเหล่านั้น
มิได้รับยกย่องถึงขนาดตำแหน่งธรรมเสนาบดีเป็นเจกพระผู้เป็นเจ้าสารีบุตรเลย
เอตทัคคะตำแหน่งนี้เล่าก็ได้แก่ท่านสารีบุตรผู้เดียว ท่านมหาสาวกอื่น ๆ
มีเอตทัคคะคนละอย่าง มิใช่อย่างนี้ อนึ่งเล่า หมู่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสิกา
อุบาสิกาต่างก็เคารพท่านสารีบุตรในฐานะเกือบทัดเทียมพระบรมศาสดา
อยู่แต่ครั้งพุทธกาล เมื่อภิกษุมาทูลลาพระพุทธองค์เพื่อจาริก พระองค์ก็
ตรัสถามถึงว่า เธอทั้งหลายลาสารีบุตรแล้วหรือยัง ถ้ายังกิ่พึงไปลาเสีย
เพราะสารีบุตรเป็นผู้อนุเคราะห์สั่งพรหมจารีด้วยประโยชน์เสมอ และใน
บาลีจาคมสูตร สูตรที่ ๖๗ แห่งคัมภีร์มัชฌิมนิกาย แสดงไว้ว่า ณ
กาลครั้งหนึ่งพวกภิกษุผู้เป็นสัทธาวิหาริกอันเดวาสิกของอัครสาวกทั้งสอง
เดินทางมาเพื่อเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทำเสียงอิงอลจนได้สดับไป
ถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์หวังจะให้ภิกษุเหล่านั้นรู้สึกตนในการ
สังวรตน จึงมีพุทธสิงหนาทให้ขับภิกษุเหล่านั้นไปเสีย ภายหลังเมื่อ
ประทานอภัยโทษให้แล้ว ได้ตรัสถามความรู้สึกในใจของพระอัครสาวก

ทั้งสอง ผู้เป็นเจ้าของสารีบุตรและโมคคัลลนะ เฉพาะพระโมคคัลลนะ กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อภิกษุสงฆ์อันพระผู้มีพระภาค ทรงขับเสียแล้ว จิตของข้าพระองค์ได้มีแล้วอย่างนี้ว่า บัดนี้พระผู้มีพระภาคจักทรงประกอบตามธรรมเป็นเครื่องอยู่สุขในทิฏฐิวาทธรรมอยู่แล้ว เราทั้งหลาย คือข้าพระองค์ด้วย สารีบุตรผู้มีอายุด้วย จักช่วยกัน ปกครองภิกษุสงฆ์ ณ บัดนี้" ตรัสอนุโมทนาว่า "สาธุ สาธุ คุณก่อนโมคคัลลนะ อันที่จริงเราหรือสารีบุตรและโมคคัลลนะเท่านั้น พึงปกครองภิกษุสงฆ์ได้" ความเหมาะสมที่จะเป็นประมุขแห่งสงฆ์ทั้งปวงของพระผู้เป็นเจ้าทั้งสอง อันพระผู้มีพระภาคได้ประกาศให้ปรากฏชัดเจนแล้วอย่างนี้ ส่วนมหาสาวกนอกนี้ไม่มีสมบัติปานดังท่าน เหตุนี้จึงไม่ทรงแสดงแม้ในกาลไหน ๆ ด้วยประการฉะนี้

ผู้ที่ศึกษาในพระวินัยปิฎกย่อมผ่านพบเหตุการณ์หลายเรื่อง ที่พระบรมครูปรารถสภาพแวดล้อม ทรงประทานพระบรมพุทธานุญาตให้ผ่อนผันสิกขาบทบ่อยครั้งที่เดียว ในที่นี้จักยกอุทาหรณ์มาแสดงพอเป็นสังเขป ในจัมมกัณฑ์แห่งคัมภีร์มหาวิงค์เกล้าว่า บุตรเศรษฐีคนหนึ่งชื่อโสณะ เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ถวายตนออกบวชเป็นภิกษุ ท่านมีความพากเพียรในการเจริญสมณธรรมจนกระทั่งเท้าแตกเกิดทุกขเวทนา ได้ยินว่าท่านเกิดในสกุลสุขุมลชาติ มีฝ่ามือและเท้าแดง และมีเส้นขนอันละเอียดอ่อน เพราะผลบุญที่ได้ถวายผ้าขนสัตว์แก่พระปัจเจกโพธิ์แต่อดีตชาติ รูปร่างท่านคงจะสวยงามและสะอาดสะอ้าน เมื่อท่านได้รับทุกขเวทนาเสบเผ็ดปานนั้นก็ยังไม่บรรลู่ จึงคิดทอดยพระบรมศาสดาทรงหยั่งทราบด้วยพระญาณก็เสด็จมาประทานพระโอวาทก็ได้บรรลุมรรคผล พระผู้มีพระภาคมาปรากฏเหตุนี้จึงประทานพระบรมพุทธานุญาตว่า เรานุญาตรองเท้าชั้นเดียวแก่ภิกษุทั้งหลาย รองเท้า

สองชั้นขึ้นไปภิกษุทั้งหลายอย่าพึงอาศัย ถ้าภิกษุใดอาศัยต้องทุกกฎ

พระมหากัจจानะขอผ่อนผันสิกขาบท

จำเนียรกาลล่วงมา เมื่อพระพุทธศาสนาแผ่ไปถึงแคว้นอวันตี โดยมีท่านมหากัจจานะ มหาปุโรหิตแห่งพระเจ้าจันทปัชโชต ผู้ครองแคว้น เป็นผู้นำไปนั้น ปรากฏว่ายังผลให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในราชสำนัก และประชุมชน มีผู้จะเข้ามาขอบรรพชาอุปสมบท แต่ขัดข้องด้วยจำนวน ภิกษุผู้จะร่วมสังฆกรรมยังไม่ครบคณะ คือมีอยู่เพียง ๗ รูปที่มาเป็น ธรรมทูตพร้อมกับท่านเป็น ๘ เท่านั้น แต่พระพุทธานุญาตให้มีตั้งแต่ ๑๐ รูปขึ้นไปจึงนับเป็นอุปสมบทกรรมได้ ครั้งนั้นมีกุลบุตรผู้หนึ่งชื่อ โสณกุฎิกัณณะ (คนละคนกับข้างต้น) ปราศรัยจกบวชแต่มีอุปสรรค เพราะเรื่องนี้เลยต้องบวชเป็นเพียงสามเณร คอยหาองค์สงฆ์ครบอยู่ถึง ๓ ปีถึงได้อุปสมบท (ภิกษุที่หาได้เข้าใจว่าสังฆกรรมแต่แห่งอื่น) เมื่อ บรรพชาแล้วท่าน โสณะก็แสดงความจำนงจะจาริกไปถวายบังคมพระศาสดา พระมหากัจจานะเลยฝากให้ไปทูลขอพระบรมพุทธานุญาตผ่อนผันใน สิกขาบทบางอย่างรวม ๕ ข้อได้แก่

๑. ขอให้ลดจำนวนพระในอุปสมบทกรรม เพราะในปัจจุบัน-ประเทศอย่างแคว้นอวันตีพระหายาก
๒. ขอให้ภิกษุได้สวมรองเท้าหลายชั้นขึ้นไปได้ เพราะในปัจจุบันประเทศพื้นปฐพีขรุขระหยาบกระด้าง ทรมานในเวลาเดินยิ่งนัก
๓. ขอให้ภิกษุได้อาบน้ำทุกวัน เพราะในปัจจุบันประเทศมีดินฟ้าอากาศร้อน เมื่ออาบน้ำจึงสบาย และธรรมเนียมเขานิยมอาบน้ำทุกวัน
๔. ขอให้ภิกษุได้ใช้หนังเป็นเครื่องลาดแทนเสื่อ เพราะในปัจจุบันประเทศเขาใช้หนังกันทั้งนั้น ส่วนเสื่อนั้นหายากนัก

๕. ขอให้ภิกษุรับผ้าอันคนเขาฝากมาให้แต่ที่ไกลเมื่อนานเกิน ๑๐ วันได้ เพราะการคมนาคมลำบาก และฝ่ายทายกเล่าก็อยู่ห่างไกลว่าจะมาถึง บางทีก็พ้นกำหนดวาระไป พระไม่กล้ารับทำให้อยู่ลำบาก

ทั้ง ๕ ข้อนี้ ข้อ ๑-๒-๔ เดิมใครล่วงปรับทุกกฎ ข้อ ๓ ปรับปาจิตตีย์ ข้อ ๕ ปรับนิสสัคคีย์ พระโสณกุฎิกัณณะได้กราบทูลความตามที่พระอุปัชฌาย์สั่งมาแต่พระพุทธองค์ทุกประการ พระผู้มีพระภาคก็ทรงอนุญาตให้ผ่อนปรนตามที่ทูลขอทุกข้อ สำหรับปัจจุันตประเทศเท่านั้น ส่วนมัชฌิมประเทศยังต้องปฏิบัติตามกฎเดิมอยู่ บางครั้งเป็นคราวอภิสมัย ทรงอนุญาตให้สงฆ์มีลัทธิพิเศษบางอย่างที่ในวิสัยเดิมห้าม และหากไม่ใช่สมัยเช่นนั้นก็ทำไม่ได้ เช่นสิกขาบทว่าด้วยคณะโกชน์การฉันเป็นหมู่ ทรงปรับอาบัติปาจิตตีย์ เว้นไว้แต่มีสมัยคือคราวอาพาธหน้าจิวรกาล สมัยจิวร เดินทางไกล ไปทางเรือ คราวมีภิกษุมายอยู่มาก และกัณฑ์เป็นของสมณะ การบัญญัติวินัยและการผ่อนวินัยบางอย่าง ทรงอนุวัตตามจารีตธรรมเนียมดินฟ้าอากาศของบ้านเมืองเช่นนี้ เมื่อพ้นพุทธกาลปรากฏมีคณะสงฆ์บางหมู่ต้องการแก้ไขพระวินัย และตัดข้อปฏิบัติบางประการ ทั้งนี้เพื่อจะอนุโลมตามกาลเทศะหรือความที่เข้าใจพระพุทธบัญญัติตามอัธโนมัตถ์ก็ตาม ได้แปรสิกขาบทมีการตัดทิ้งอนุบัญญัติไปบ้าง แต่ทั้งนี้สิกขาบทที่เป็นมูลสิกขาบทใหญ่ ๆ ยังคงรักษาเคร่งครัดอยู่ อนึ่ง คณะสงฆ์ฝ่ายข้างคิดแก้ไขย่อมอ้างที่กระทำไปไว้จะผิดพระพุทธประสงค์ก็มีได้ ไม่ได้กระทำด้วยผลการของตนเอง แท้จริง

พระพุทธานุญาตเรื่องถอนสิกขาบทเล็กน้อย

พระบรมศาสดาได้ทรงอนุญาตไว้เมื่อวาระใกล้ปรินิพพานว่า

"อากงขมาโน อานนท สงโฆ มมจฺเจน ขุทฺตานุขุทฺตกาณี
สกุขปทานิ สมฺหนฺตุ"

"ดูก่อนอานนท์ สงฆ์เมื่อต้องการ ก็พึงถอนสิกขาบทเสียเล็กน้อย
โดยกาลที่เราล่วงไป" ฉะนั้นเมื่อมีพระพุทธพจน์เป็นพยานหลักฐานอยู่
เช่นนี้ ไฉนจะแก้ไขบ้างไม่ได้

ความข้อนี้อุทิศศาสนิกฝ่ายใดย่อมไม่รับรองเห็นชอบ แต่อย่าลืมนึกว่า
สังฆมณฑลในยุคหลังพุทธปรินิพพานได้แตกแยกพวกหมู่ออกไปมากมาย
ต่างไม่ขึ้นแก่กัน อันจักพรรณนาถึงข้างหน้า เรื่องทรงอนุญาตให้ถอน
อนุสิกขาบทนี้ แสดงให้เห็นเป็นมัชฌิมปฏิปทานิยมของพระพุทธศาสนา
ได้แห่งหนึ่ง แท้จริงภิกษุในประเทศหนาวจะเกณฑ์ให้ครองกาสาฬหพัศตร์
เช่นภิกษุฝ่ายใดย่อมไม่ได้ อย่างพระลามะในทิเบตหรือพระจีน ถ้าขึ้นทำ
จะกลายเป็นอัตตกลิมถานุโยคไป แทนที่จะได้รับประโยชน์กลับเดือด
ร้อน ถ้าไม่มีการอนุโลมอะไรบ้างเลย นำที่จะไม่มีมนุษย์คนใดในแคว้น
แคว้นนั้นอยากบรรพชาเป็นแน่ เช่นนี้จักเป็นทางตัดความเจริญแห่ง
พระพุทธศาสนาทางอ้อมทางหนึ่ง ภิกษุสงฆ์ฝ่ายใดเช่นในลังกา เมื่อไป
เมืองจีนในฤดูหนาวต้องสวมหมวก ถุงเท้า ถุงมือ ใส่เสื้อแขนยาว
(เพราะไม่ใส่ห่มคลุมไม่ได้) ท่านจึงทนอยู่ได้ นำเลื่อมใสพระสัมมสัม-
พุทธเจ้าที่ทรงมองเห็นการณ์ล่วงหน้าด้วยพระญาณพิเศษว่า เมื่อพระองค์
ปรินิพพานแล้ว พระศาสนาของพระองค์จะไม่สั่งสอนกันเพียงแต่การตา-
ณาจักร แต่จะแพร่หลายไปทั่วทุกสารทิศของโลก ที่มีดินฟ้าอากาศ
ขนบประเพณีภาษาแตกต่างกันร้อยแปด จึงประทานอนุญาตให้สงฆ์เพิก
ถอนสิกขาบทเท่าที่ควรได้ นับเป็นพระปัญญาธิคุณและพระมหากรุณา-
ธิคุณส่วนหนึ่ง

บทที่ ๕

พระพุทธศาสนากับศาสนาอื่น

อนึ่ง พระพุทธศาสนาไม่หึงหวงริษยาเช่นศาสนาอื่น พระผู้มี-
พระภาคไม่ทรงทับถมศาสนาอื่นว่าเลวทราม แต่กลับทรงยกย่องเห็นพ้อง
ด้วยกับคำสอนที่ดีงามบางประการของศาสนานั้น ๆ คำสอนบางอย่าง
ของศาสนาอื่นที่ยังไม่ดี พระองค์ก็ปรับปรุงให้ดีขึ้นอย่างมีเหตุผล เช่น
เรื่องบุญชัฏของพระพุทธศาสนา กลับสอนให้ปล่อยสัตว์แม่เมตตา ใน
มหาสิหนาทสูตรแห่งพุทธศาสนา กลับสอนให้ปล่อยสัตว์แม่เมตตา ใน
มหาสิหนาทสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย ตรัสแก่นักบวชต่างศาสนาคนหนึ่งว่า
"กัศสปะ มีสมณพราหมณ์บางพวกที่เป็นบัณฑิต... คำสอนของบัณฑิต
เหล่านั้นลงกันได้กับเราในบางเรื่อง ไม่ลงกันบางเรื่อง.... ฯลฯ" เมื่อ
พระพุทธศาสนาไม่ริษยาศาสนาอื่นเช่นนี้ ต่อมาหลังพุทธกาลได้มี
คณาจารย์บางองค์นำเอาลัทธิธรรมของศาสนาอื่นมาผสมปนกับพุทธธรรม
และอนุวัตตามความเชื่อถือบางอย่างของชนชาวพื้นเดิม ครั้งแรกก็สรร
เอาแต่ที่ไม่ขัดกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เป็นกุศลเจตนาในการ
เผยแผ่ชักจูงใจประชุมชน

การแข่งขันกับศาสนาพราหมณ์

ศาสนาคู่แข่งกับพระพุทธศาสนาก็คือศาสนาพราหมณ์
คณาจารย์ทั้งสองฝ่ายต่างฝ่ายต่างจะเอาชนะน้ำใจทวยประชา ต่างฝ่าย
ต่างข่มกันด้วยวาตะและปัญญา และต่างก็นำเอาเรื่องราวของฝ่ายหนึ่งมา
คลุกเคล้าปะปน หลักธรรมของพระพุทธศาสนาไปปรากฏแทรกซึมใน

ศาสนาพราหมณ์มาก และนิยายพิธีการของศาสนาพราหมณ์ก็มาปรากฏ
พรุ่งพรูในพระพุทธศาสนาไม่น้อยเหมือนกัน สมกับคำโบราณว่า "พุทธ
กับไสยย่อมอาศัยกัน" แต่ทั้งสองฝ่ายก็ไม่ละทิ้งทูลศาสน์ของตนดังนี้
นี้ว่าข้างเฉพาะฝ่ายชมพูทวีป ถ้าเป็นฝ่ายประเทศอื่นเช่น จีน ญี่ปุ่น
พระพุทธศาสนาก็คลุกเคล้ากับลัทธิขงจื้อ เต๋า และชินโตของประเทศ
นั้น ๆ ดำเนินการอย่างในอินเดียเหมือนกัน ประหารราษฎรก็นับถือ
รวม ๆ กันไป คณาจารย์บางคนแก้ไขพระธรรมวินัยจนเลยเถิดนอก
ขอบเขต บิดผันเอียงเอนมูลศาสน์เดิมให้เป็นอื่น และบ้างก็นำลัทธิพิธี
ที่ขัดกับพระพุทธศาสนาเข้าด้วยกัน เกิดเป็นลัทธิธรรมปฏิรูปขึ้น ดูไม่
ออก มองไม่ชัดว่าเป็นพระพุทธศาสนา ต่างสำนักต่างอธิบายพระ
พุทธ พระธรรมตามอัตทัศนะสั่งสอนอบรมบริวารชนของตน ๆ เช่นนี้
จะหลบลี้การแยกนิกายไหนเลยจะพ้นได้ บางทีเพียงสาเหตุเล็กน้อย
ส่วนตัวของคณาจารย์ทำให้แตกสามัคคีแยกเป็นนิกาย อันไม่น่าจะเป็น
ไปได้เลย เช่นในจารึกกัลยาณีเมืองรามัญ กล่าวถึงพระมหาเถระสามรูป
ผู้เป็นเจ้าของเจ้าคณะชื่อ สิวลี มลลินทะ อานันทะ คราวหนึ่งพระเจ้ากรุง-
รามัญทรงพระราชศรัทธาถวายช้างสามเชือกแก่ท่านรูปละเชือก พระสิวลี
กับพระมลลินทะตกลงว่าให้ปล่อยช้างของตน ๆ ไล่เข้าป่าไป ให้ความเป็น
ไทแก่มัน ช้างพระอานันทะไม่เห็นด้วย กลับส่งช้างเชือกของตน ไปให้
ญาติโยมใช้งาม พระเถระสององค์ค้านว่า การทำอย่างนั้นไม่ควร
เป็นการกักขังสัตว์ ทำให้สัตว์เหนี่ยวยาก ฝ่ายพระอานันทะก็ได้ว่า
พระพุทธเจ้าตรัสการสงเคราะห์ญาติเป็นอุดมมงคล ที่ทำไปจึงไม่มีโทษ
กลับจะดีเสียอีก พระเถระสององค์นั้น จึงแยกทำสังฆกรรมกับพระ
อานันทะ ฝ่ายพวกพระอานันทะเลยตั้งเป็นนิกายอิสระขึ้นต่างหาก นี้ก็

เป็นตัวอย่างหนึ่งของการเข้าใจความหมายในพระพุทธรูปจะแตกต่างกัน

สังฆมณฑล แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย (อาจารย์วาท-เถรวาท)

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วเราแบ่งได้เป็นสองพวก คือ

๑. พวกที่ถือเคร่งตามธรรมวินัยเดิมไม่ยอมแก้ไขเปลี่ยนแปลงใด ๆ ถ้อยคำและปฏิบัติทุกอย่างพระเถระทั้งหลาย ครั้งสังคายนาครั้งที่หนึ่งอันมีพระมหากัสสปเป็นประธาน พวกหนึ่งเรียกว่าพวก เถรวาท หรือ สลวีรวาท มีคุณลักษณะพิเศษประจำคณะคือ ปฏิบัติตามพระวินัยเคร่งครัด ถือพระวินัยเป็นสิ่งสำคัญที่สุด และรักษาพระธรรมวินัยดั้งเดิมไว้ได้เป็นส่วนมาก ประวัติศาสตร์ของคณะนี้จึงกล่าวหนักไปในทางวินัยและวัตรปฏิบัติ เราเรียกว่าคณะวินัยชนก็ได้ และการศึกษาพระพุทธศาสนาที่บริสุทธิ์จะศึกษาได้จากคัมภีร์ของคณะนี้ หลักฐานเรื่องราวต่าง ๆ ในคัมภีร์ของคณะนี้ก็เป็นที่เชื่อถือได้

๒. พวกที่ถือข้างอนุโลมดัดแปลงพระธรรมวินัยตามกาลเทศะ พวกนี้ไม่ถือเคร่งในวินัย แต่ถือนักไปทางปรมัตถธรรม ฉะนั้นแนวคิดทางปรัชญาของคณะนี้จึงเฟื่องฟูมากกว่าพวกต้น แต่เป็นปรัชญาที่สร้างขึ้นโดยความคิดของพระคณาจารย์ผู้อรธธบายพระพุทธมตีมามากมายหลายแขนง ทฤษฎีใหม่ ๆ ถูกตั้งขึ้นในพระพุทธศาสนาเสมอ คณะนี้เรียกว่า "อาจารย์วาท" คือพวกถือตามวาทะของอาจารย์ คืออาจารย์ว่าอย่างไรก็ถืออย่างนั้น บางทีอาจารย์ผู้สร้างทฤษฎีของตนขึ้นใหม่ต้องหาหลักฐานพระพุทธภาษิตมายืนยันรับรองมตของตน เลยสมมติตนเองเป็นพระอรหันต์ แต่งพระสูตรขึ้นมารับสมอ้างเองก็มี เพราะฉะนั้นไม่แปลกประหลาดอะไร เมื่อท่านผู้อ่านจะไปพบในบทหลังว่า อาจารย์บางคนขึ้นไปบนสวรรค์ฟังเทศน์ของพระศรีอารย์ แล้วลงมาแสดง หรือว่าไป

ค้นพบพระสูตรที่ซ่อนอยู่ใต้บาดาล ซ่อนอยู่ตามป่าเขา หรือว่าพระ
พุทธเจ้าทรงแสดงพระสูตรนั้นเป็นอุบายยังไม่หมดความหมาย พระสูตร
นี้หมดความหมายแท้ จึงปรากฏมีบางนิกายไม่ยอมรับพระสูตรนั้นว่า
เป็นพระพุทธานุสสติ บางนิกายก็รับพระสูตรนี้เป็นพระพุทธานุสสติ พระ
สูตรนั้นไม่เป็นเช่นนี้ ประวัติของคณาจารย์บางองค์ เพื่อให้ทฤษฎีของ
ท่านมั่นคงยิ่งขึ้นก็ว่า เป็นพระพุทธานุสสติลงมา หรือพระอรหันต์
แปลงกายมา และพวกสาธุชนก็ถืออรรถกถาของคณาจารย์เหล่านั้น
เป็นสำคัญดูพระพุทธานุสสติเดียว พระพุทธศาสนาหายานสงเคราะห์
ลงในขณะนี้

อย่างไรก็ตามการแก้ไข หรือตั้งกฎเกณฑ์ธรรมวินัยนั้นย่อมเป็นไปได้
ได้สองทาง คือ เล็งมุ่งในความประสงค์เดิมของผู้กระทำว่าเป็น ไปด้วย
อโกลสะ อโทสะ อโมหะ หรือไม่ หากประกอบด้วย อโกลสะ อโทสะ
อโมหะ แล้วก็ใช้ได้ไม่ผิดเลย พวกนี้ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง
ขึ้นจริงแล้ว แต่ถ้าหากทำไปด้วยความมั่งง่ายประสงค์จะดึงธรรมให้ต่ำ
ลงมาตามกระแสกิเลสของตน จัดเป็นพวกที่น่าดี และเป็นเลี่ยนหนาม
ต่อพระศาสนาโดยแท้

น่าเลื่อมใสในสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ทรงสั่งสอนให้เราเป็น
คนมีเหตุผล ไม่เชื่อคำรับคำราคำบอกเล่าแม้ที่สุดในวณะของพระองค์
เอง โดยที่ไม่เอาปัญญาพิจารณา เพราะฉะนั้นเราจึงมีอิสระที่จะไตร่ตรอง
พิจารณาเหตุผลทั้งหลายในคัมภีร์ปกรณ์ต่าง ๆ ได้เต็มที่ อย่าได้เป็น
เพราะเห็นว่าเป็นคำพูดของพระคันถรจนจารย์ แล้วข้ามเสียไปเหลิ้วแล
อันที่จริงในพระไตรปิฎกแปลหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ ไซ้ว่าจะ
พระพุทธานุสสติส่วนก็หาไม่ ที่เป็นสวากาณิก อธิภาณิก เทวตภาณิก
ก็มากต่อมากเรายังเชื่อถือกัน ขอให้เป็นการสอนที่มีเหตุผลอำนวย

ประโยชน์ เราพุทธศาสนิกเป็นรับนับถือได้ทั้งนั้น ดังนั้นการที่เราจะ
มาศึกษาปรัชญาของพระพุทธศาสนาฝ่ายอาจริยวาทนี้ ส่วนมากในพระ
สูตรต่าง ๆ ที่อ้างว่าเป็นพระพุทธภาษิตของฝ่ายมหายานปรากฏอยู่ว่า
เป็นฝีมือนิพนธ์ของพระคันถรจนาคารย์แทบทั้งสิ้น เราคงอย่าได้ยึดมั่น
ในทิวทัศน์ว่า ไม่ใช่พระพุทธพจน์ ผิดเพี้ยนกับหลักธรรมฝ่ายเถรวาทแล้ว
เป็นไม่ขอเชื่อ จึงใช้ปัญญาเลือกเฟ้นเอาแต่แก่น อย่าไปเห็นเพียงเปลือก
และกะพี้แล้วทิ้งเสียเลย และความจริงในพระไตรปิฎกของเถรวาทก็มี
เรื่องแต่งทำนองนี้เหมือนกัน หากมีปริมาณน้อย เราผู้ศึกษายังรู้สึกได้ว่า
ไหนดเป็นธรรมมิใช่ธรรม ดังเรื่องสุริยปริตและจันทรปริต ที่มาใน
สังยุตตนิกายอันว่าด้วยเรื่องราวห่อมพระอาทิตย์และพระจันทร์เป็นอาทิ

อนึ่งเล่า มติส่วนใหญ่ของท่านพระคันถรจนาคารย์ ฝ่ายอาจริยวาท
นั้น ก็ไม่ได้ละทิ้งมูลศาสนของพระพุทธธรรม ท่านเขียนของท่านดำเนินแนว
ไปตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ หลักพระพุทธศาสนาใหญ่สามประการคือ
อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นที่รับรองนับถือกันทั่วทุกนิกาย นักศึกษา
อย่าได้คิดว่าเป็นปรัชญาของนิกายนั้นนิกายนี้ ต้องเป็นของนิกายนี้ฉัน
จึงเชื่อถือ เป็นของนิกายนั้นฉันไม่เชื่อถือ เราต้องทำจิตใจให้กว้างขวาง
เตรียมพร้อมที่จะกลมกลืนกับความคิดของทุกฝ่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
นิกายเหล่านั้นก็เป็นนิกายในพระพุทธศาสนาด้วยกัน

หลักการตัดสินพระธรรมวินัย

สมเด็จพระบรมครูของเราทั้งหลายผู้มีอนาคตัญญู ได้ประทาน
แว่นสำหรับส่องพิสูจน์คำสอนว่า อันไหนจักเป็นของพระองค์ หรืออัน
ไหนจักไม่ขัดกับคำสอนของพระองค์ ไว้สำหรับให้เราตัดสินใจได้เอง โดย
ไม่ต้องทูลถามพระองค์เลย นอกจากมหาปเทศสี่แล้ว แว่นตัดสินธรรม

วินัยนี้ขึ้นมาในบาลี สมจริงคั่งคำตรัสของพระองค์แก่พระนางปชาบดี-
โคตมิผู้เป็นพระมาตุจฉา ดังนี้ "ดูก่อน โคตมิ ! ท่านพึงรู้ซึ่งธรรม
เหล่านี้ว่า

๑. อิม ฐมา วิราคย สัตตุนติ โน สราคย

ธรรมเหล่านี้เป็นไปเพื่อความคลายกำหนด หาเป็นไปเพื่อ
ความกำหนดไม่

๒. วิสโยคย สัตตุนติ โน สโยคย

เป็นไปเพื่อความปราศความประกอบทุกข์ หาเป็นไปเพื่อ
ความประกอบทุกข์ไม่

๓. อปจยย สัตตุนติ โน อจยย

เป็นไปเพื่อความไม่สังสมกองกิเลส หาเป็นไปเพื่อความสังสม
กองกิเลสไม่

๔. อปัจจตย สัตตุนติ โน มหัจจตย

เป็นไปเพื่อความปรารธนาน้อย หาเป็นไปเพื่อความปรารธนา
มากไม่

๕. สนตฺถุญฺญิยา สัตตุนติ โน อสนตฺถุญฺญิยา

เป็นไปเพื่อความสัน โดย หาเป็นไปเพื่อความไม่สันโดยไม่

๖. ปวิเวคย สัตตุนติ โน สงฺกณิกาย

เป็นไปเพื่อความสงัดจากหมู่ หาเป็นไปเพื่อความคลุกคลีด้วย
หมู่ไม่

๗. วิริยารมฺภาย สัตตุนติ โน โกสชฺชาย

เป็นไปเพื่อความปรารภความเพียร หาเป็นไปเพื่อความเกียจ
คร้านไม่

๘. สุภรตาย สิวตฺตุนฺติ โน ทฺพฺภรตาย

เป็นไปเพื่อความเลื่องง่าย หาเป็นไปเพื่อความเลื่องยากไม่

ดูก่อนโคตมิ ! ท่านพึงทรงจำไว้โดยส่วนเดียว ว่านี่เป็นธรรม

นี่เป็นวินัย นี่เป็นสัตตศาสนา"

ในบาลีวิภังค์เกสัชชขันธกะแสดงมหาปเทศฝ่ายวินัยไว้สมดังคำ
ของพระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย !"

๑. ของสิ่งใดที่ตถาคตยังไม่ได้ห้ามไว้ว่าของสิ่งนี้ไม่ควร ถ้าของ
สิ่งนี้อ่อนนุ่มตามของที่สมควร ไม่เข้ากับของที่ควรไชรี ของนั้นไม่ควรแก่
ท่านทั้งหลาย

๒. อนึ่ง ของสิ่งใดที่ตถาคตยังไม่ได้ห้ามไว้ว่า ของสิ่งนี้ไม่ควร
ถ้าของนั้นข่มอ่อนนุ่มตามของที่ควร ไม่เข้ากับของที่สมควรไชรี ของนั้น
ข่มควรแก่ท่านทั้งหลาย

๓. อนึ่ง ของสิ่งใดที่ตถาคตยังไม่ได้อนุญาตไว้ว่า ของสิ่งนี้ควร
ถ้าของนั้นข่มอ่อนนุ่มตามของที่สมควร ไม่เข้ากับของที่ควรไชรี ของนั้น
ข่มไม่ควรแก่ท่านทั้งหลาย

๔. อนึ่ง ของสิ่งใดที่ตถาคตยังมิอนุญาตไว้ว่า ของสิ่งนี้ควร
ถ้าของนั้นข่มอ่อนนุ่มตามของที่ควร ไม่เข้ากับของที่สมควรไชรี ของ
สิ่งนั้นข่มควรแก่ท่านทั้งหลาย"

มหาปเทศทั้งสี่ และลักษณะตัดสินสัตตศาสนาอีกแปด รวมสิบสอง
ประการนี้ ได้เป็นประโยชน์อย่างใหญ่หลวงในการทำสังคายนาชำระพระ
ธรรมวินัย เพราะในสมัยที่พระธรรมวินัยยังไม่ได้จัดเป็นลายลักษณ์
อักษร พิจารณาดูก็ให้เห็นไปว่า พระศาสดาทรงเปิดโอกาสให้สงฆ์เพิ่ม
เติมวัตรปฏิบัติและข้อบัญญัติได้เองเพื่อให้เหมาะแก่กาลเทศะ วัตถุประสงค์ที่ไม่
สมควรแก่สมณะบางอย่าง ซึ่งในสมัยพุทธกาลไม่มี เช่นชนบัตร์ แต่เรา

ก็สงเคราะห์ลงในสิกขาบทว่าด้วยเรื่องจับต้องเงินได้ (ชนบัตร์สมัยนั้นใช้เหรียญตราทองเงินกัน) จะเถียงว่าชนบัตร์ไม่ใช่ธาตุเงินธาตุทอง เป็นธาตุกระดาษนั้นไม่ได้ ฟังไม่ขึ้น เพราะฉะนั้นข้อวัตรปฏิบัติของฝ่ายอาจารย์วาท ที่เพิ่มเติมเข้ามาภายหลังมากมายนั้น ก็มีนัยอย่างนี้ (ยกเว้นพวกเห็นแก่ได้ มีเจตนาไม่บริสุทธิ์ บิดผันพระคัมภีร์เอาประโยชน์ตน)

ด้วยประการดังนี้ นักศึกษาพึงกำหนดตามลักษณะสวสวนตัดสิน ๑๒ อย่างนี้ โดยโยนิโสมนสิการ ในกาลใดบังเกิดวิจิกิจฉาว่า นี่เป็นธรรมเป็นวินัยหรือหนอ หรือมิใช่ธรรมมิใช่วินัยแล้ว ในกาลนั้นพึงหยิบยกเอาแวนวิเศษนี้ส่องจกแจ้งว่า ไหนเป็นเพชรจริงหรือเพชรเทียม ตัดความกังขาได้หมดจดสิ้นเชิงแล

สมุฏฐานเหตุแห่งนิกาย อันข้าพเจ้าพรรณามาแล้ว พร้อมทั้งหลักฐานที่มาในพระไตรปิฎกก็จบลงเพียงนี้ สรุปความทั้งหมดได้ว่า สมุฏฐานเหตุแห่งนิกายมาจาก

๑. เพราะไม่มีทิวฐิสามัญญตา ความพร้อมเพรียงแห่งความเห็น
๒. เพราะไม่มีศีลสามัญญตา ความพร้อมเพรียงแห่งศีลวัตร

ต่อไปนี้ ข้าพเจ้าจักพรรณาคำความเป็นไปแห่งพระพุทธศาสนาในอินเดียโดยพิสดาร

บทที่ ๖

สังฆมณฑลหลังพุทธกาล

ปฐมสังคายนา

เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานลง ปรากฏว่ามีพระมหาสาวกที่สำคัญยังคงมีชีวิตอยู่หลายท่าน เช่นพระมหากัสสปะ พระอนูรุทธะ พระอุวาณะ พระจุนทกะ พระควัมปติ พระกุมารกัสสปะ พระอานนท์ พระมหากัจจानะ พระอุเทนนะ เป็นต้น ทำนองว่าพระมหากัสสปะเป็นผู้ทรงคุณวุฒิ ทั้งเป็นพระมหาเถระกว่าพระสาวกทุกผู้ผู้อยู่ จึงได้เป็นหัวหน้าสงฆ์ เมื่อจัดการปลงพระพุทธรูปเรียบร้อยแล้ว พระมหากัสสปะได้ปรารภแก่ที่ประชุมสงฆ์ ณ เมืองกุสินาราถึงการร้อยกรองพระธรรมวินัยให้เป็นหลักฐาน ด้วยอ้างเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. เพราะพอปรากฏว่า ข่าวปรินิพพานของพระศาสดาแพร่หลาย ก็มีพระเฒ่ารูปหนึ่งชื่อสุภัททะ (ไม่ใช่องค์ที่เป็นปัจฉิมสาวก) กล่าวถ้อยคำแสดงเจตนารมณ์เป็นเลี่ยนหนามต่อพระศาสนา ทำนองว่า พระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้วก็ดี พวกเราจะได้พ้นจากการปกครอง ไม่ต้องมีผู้ใดมาคอยตักเตือนบัญญัติ โน่นบัญญัตินี้ว่า ข้อนี้เธอไม่ควรทำ ข้อนี้เธอควรทำ

๒. เพราะพระศาสดาที่รับสั่งแก่พระอานนทเถระเจ้าว่า พระธรรมวินัยจักเป็นศาสดาแทนพระองค์ ในกาลที่พระองค์ล่วงไป

๓. เพราะรำลึกถึงคุณพระศาสดาที่มีต่อตนเอง

สำหรับเรื่องพระเฒ่าสุภัททะ กล่าววาจาเป็นเลี่ยนหนามนั้น พิเคราะห์ดูเห็นว่าจะไม่ใช่มีแต่พระสุภัททะรูปเดียวเท่านั้น คงจะมีบาป-

ภิกษุอีกไม่ใช่น้อย ที่มีความคิดเห็นอย่างพระสุภัททะ ความข้อนี้เมื่อไป สอบสวนกับเรื่องราวทางฝ่ายมหายานเข้าก็ได้พบความจริงว่า นอกจาก พระสุภัททะแล้ว ยังมีอัครภิกษุที่มีทิวทัศน์นั้นมาก และนอกจากนี้ก็ ปรากฏต่อมาว่า มีพระต่างบ้านต่างเมืองอีกหลายหมู่หลายคณะต่างถือข้อ ปฏิบัติตามเจ้าหมู่เจ้าคณะของตน ไม่ยอมเข้าหมู่กับฝ่ายสงฆ์ที่มีพระ มหากัสสปะเป็นประมุขอยู่ ดังที่ได้พรรณนาเหตุผลไว้ในบรรพหนึ่งแล้ว เมื่อพระมหากัสสปะเสนอความเห็นนี้ในสภาสงฆ์เมืองกุสินารา ก็ลงมติ เห็นชอบด้วย แต่การสังคายนานั้น พระมหากัสสปะเลือกสรรแต่เฉพาะ พระอรหันตบุคคลที่ได้ปฏิสัมภทาและอภิญญาให้เข้าประชุมร้อยกรอง พระธรรมวินัยเท่านั้น พระอริยบุคคลนอกนั้นตลอดลงมาถึงปูลุชนสงฆ์ ได้เว้นเสียมิให้เข้าประชุม ในตำนานว่าได้พระอรหันต์ ๔๘๘ รูป (เว้น หนึ่งไว้เพื่อพระอานนท์) แล้วได้นัดวันประชุมใหญ่กัน ณ ถ้ำตัดบรรณ- คูหา เมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ เพราะเวลานั้นแคว้นมคธกำลังเป็นมหา อำนาจ พระเจ้าอชาตศัตรูผู้ครองแคว้นก็มีราชานุภาพอันยิ่งใหญ่ อาจให้ ความอุปถัมภ์การสังคายนาให้สำเร็จลุล่วงได้ดี (ดูเรื่องอาณาจักรมคธยุค พุทธกาลของ ส. โปธินันทะ) แล้วพระมหากัสสปะกับพระมหาเถระอื่น ๆ ต่างก็พาบริวารของตน ๆ แยกย้ายท่องเที่ยวไปเทศนาดับความระทม ทุกข์ของมวลประชากรพุทธบริษัทในการจากไปแห่งพระศาสดา ทางเมือง กุสินาราเองก็ปรากฏว่า มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อพระปุลณเถระ

๐

พาบริวาร

๑ เรื่องพระปุลณเถระนี้ ปรากฏในสุมังคลวิลาสินีหน้า ๘ จะเป็นองค์เดียวกับ พระปุลณเถระองค์ที่เป็นเอตทัคคะทางธรรมกถึก หรือว่าจะเป็นพระปุลณะ ชาวแคว้นสุนาปรันตะ ที่ขึ้นชื่อว่ามิชันติมันนักร แต่คงไม่ใช่องค์นี้ เพราะ ปรากฏว่าท่านปรินิพพานในขณะที่อยู่ในพรรษาที่กุฬาราม ยังมีอีกองค์ หนึ่งคือพระปุลณเถระ หนึ่งในจำนวน ๑๖ คนที่พาบริวารหามณ์ส่งมาทูลถาม ปัญหา กับพระพุทธรองค์ ยังสงสัยในท่านทั้ง ๒ นี้ จะเป็นองค์ใดกันแน่ ฝากท่าน ผู้รู้วินิจฉัยด้วย

๓๐๐ มาพักอยู่ คอยปลอบมหาชนที่หวั่นไหวกันมาจากทิสานุกิศ เพื่อ
มนัสการพระบรมธาตุ

เมื่อจวนเวลาเข้าพรรษา พระอรหันต์ผู้รับเลือกให้เข้าประชุมต่างก็
มาพร้อมกันที่กรุงราชคฤห์ ก่อนจะถึงประชุมวันหนึ่ง พระอานนท์ก็ได้
พยายามบำเพ็ญเพียรจนได้บรรลุพระอรหันตภูมิ ได้เข้าร่วมประชุมครบ
องค์ สังฆสภาได้ลงมติให้พระมหากัสสปะเป็นประธานและเป็นผู้ซักถาม
พระธรรมวินัย ในตำนานของฝ่ายเถรวาทว่า พระอานนท์ได้เป็นผู้
วิสันาพระสูตรและพระอภิธรรม พระอุบาลีเป็นผู้วิสันาพระวินัย

มติที่ประชุมเกี่ยวกับสิกขาบท

ในปฐมสังคายนาครั้งนั้น พระอานนท์เถระเจ้าได้กล่าวแก่ที่ประชุม
สงฆ์ถึงพระพุทธานุญาต ข้อที่ให้สงฆ์ถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้ ที่ประชุม
ได้ถามพระอานนท์ว่า "ท่านอานนท์ ! ก็ท่านได้ทูลถามพระผู้มีพระภาค
หรือว่า พระเจ้าข้า ! สิกขาบทเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นไฉน" พระอานนท์
ตอบว่า มิได้ทูลถามไว้เลย ครั้งนั้นที่ประชุมต่างมีความเห็นเป็น
ต่าง ๆ พระเถระบางพวกก็ว่าเว้นปาราชิก ๔ เสีย ที่เหลือจัดเป็นสิกขา
บทเล็กน้อย บางพวกว่ายกเว้นปาราชิก ๔ สังฆาทิเสส ๑๓ อนินยต ๒
เสียที่เหลือจัดเป็นสิกขาบทเล็กน้อย บ้างก็ว่าเว้นปาราชิก ๑ สังฆา-
ติเสส ๑ อนินยต ๑ และนิสัคคิยปาจิตตีย์ ๓๐ เสีย ที่เหลือจัดเป็น
สิกขาบทเล็กน้อย บ้างก็ว่าเดิมปาจิตตีย์ ๘๒ เสีย ที่เหลือจัดเป็น
สิกขาบทเล็กน้อย บ้างว่าเดิมปาฏิเทสนียะ ๔ ลงไปอีก ที่เหลือจึงเป็น
สิกขาบทเล็กน้อย เมื่อมติที่ประชุมแตกต่างกันเช่นนี้ พระมหากัสสปะ
จึงได้กล่าวตดเสียว่า "ดูก่อนอาวุโส ! ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า สิกขาบท
ทั้งหลายของพวกเรา ที่บ่งถึงคฤหัสถ์ก็มีอยู่ แม้พวกคฤหัสถ์ก็ย่อมรู้ว่า

นี้ควรแก่ท่านทั้งหลายผู้เป็นสมณสากยบุตร นี้ไม่ควรแก่ท่านทั้งหลายดังนี้ ถ้าพวกเราจักพร้อมกันถอนสิกขาบทเล็ก ๆ น้อย ๆ ไชริ์ ก็จักมีผู้กล่าวว่า พระสมณ โคดมทรงบัญญัติสิกขาบทเพื่อเหล่าสาวกชั่วกาลแห่งควันไฟ พระศาสดาของสาวกเหล่านี้ได้ดำรงอยู่แล้วเพียงใด สาวกเหล่านี้ศึกษาแล้วในสิกขาบททั้งหลายเพียงนั้น เพราะพระศาสดาของสาวกเหล่านี้ปรินิพพานแล้ว บัดนี้เหล่าสาวกจึงไม่ศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย ก็ถ้าความพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว ไชริ์ สงฆ์พึงไม่บัญญัติสิกขาบทที่ยังมิได้ทรงบัญญัติ พึงไม่ตัดทอน สิกขาบทที่ทรงบัญญัติแล้ว พึงสมาทานประพฤติในสิกขาบทตามที่ทรงบัญญัติไว้ นี่เป็นยุติ... ฯลฯ ท่านผู้ใดเห็นว่าสมควร ท่านผู้นั้นพึงนั่งเฉย ท่านผู้ใดเห็นว่าไม่สมควร ท่านผู้นั้นพึงพูดขึ้น" เมื่อสิ้นกระแสประกาศของท่านมหากัสสปะแล้ว ปรากฏว่า ที่ประชุมเห็นพ้องด้วย จึงเป็นอันถือนับตั้งแต่กาลบัดนั้นเป็นต้นไป สงฆ์ (เฉพาะฝ่ายเห็นด้วยกับพระมหากัสสปะ) จะไม่ถอนสิกขาบทแม้เล็กน้อยเลย คณะสงฆ์คณะนี้จึงได้ปรากฏนามสืบต่อมาว่า คณะเถรวาทหรือสถวีรวาท หรืออีกนัยหนึ่งเรียกว่า "วินยวาที" ก็เรียกได้ เพราะถือตามมติของพระเถรานุเถระอันมีพระมหากัสสปะเป็นประมุข

การปรับอาบัติพระอานนท์

สมัยนั้นที่ปรุ่มาได้ลงมติปรับอาบัติทุกกฎแก่พระอานนท์เถระเจ้าเป็นข้อ ๆ ดังนี้

๑. ข้อที่ไม่ได้ทูลถามถึงสิกขาบทเล็กน้อย ว่าได้แก่อะไรบ้าง
๒. ข้อที่เหยียบผ้าวัสสิกสาฎกของพระผู้มีพระภาคเจ้า
๓. ปลอ่ยให้พวกสตรีถวายบังคมพระสรีระก่อน และพวกนาง

ก็ร้องไห้ น้ำตาเปือกเปื้อนพระสรีระ

๔. ไม่ทูลวิงวอนพระศาสดา ให้ทรงดำรงอยู่ตลอดกับเมื่อ

พระองค์ทรงนิมิตโอภาส

๕. ขวนขวายให้สตรีได้บวชในธรรมวินัย

พระอานนทื่ก็กล่าวอธิบายการกระทำของท่านทั้ง ๕ ข้อนี้ว่า

๑. เพราะมิได้รำลึกถึง

๒. ที่เหยียบล่วงเกินไม่ใช่เพราะความไม่คารวะ

๓. เพราะเห็นว่าสตรีเหล่านั้น ไม่ควรจะอยู่ในเวลาวิกาลจึงให้

พวกนางถวายบังคมก่อน

๔. เพราะเห็นว่า พระมหาปชาบดีโคตมีนี่ เป็นพระเจ้าน้ำถวาย

จีโรทกแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าในเขวากาล จึงขวนขวายให้สตรีได้บวช

ในธรรมวินัย

แต่พระอานนทื่ท่านเป็นนักประชาธิปไตยแท้ เมื่อที่ประชุมลงมติ
ปรับอบัติ ท่านก็ไม่ขัดจิ้นต่อความเห็นของคนส่วนใหญ่ จึงได้กล่าวว่า

"ข้าพเจ้าไม่เห็นอบัติทุกกฏนั้น แต่เพราะเชื่อท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้า

ขอแสดงทุกกฏนั้น ณ บัดนี้" ความพิสดารเหล่านี้มาในวินัยปิฎก-

จุลวรรค อันผู้ปรารถนาใคร่ทราบพึงคั่นดูเทอญ

ครั้งนั้น ได้ทำสังคายนาอยู่ถึง ๓ เดือน จึงแล้วเสร็จภายใต้

พระบรมราชูปถัมภ์ของพระจอมมคธอชาตคัศฺตรู

พระปุราณะค่านการประชุม

ในจุลวรรคแห่งวินัยปิฎกของฝ่ายเถรวาทกล่าวว่า สมัยนั้นยังมี

พระเถระชื่อปุราณะ พาบริวาร ๕๐๐ รูปจาริกมาแต่ทักษิณาภิริชนบท^๑ มาพักที่เวฬุวนารามกรุงราชคฤห์ พวกภิกษุทั้งหลายที่ได้ประชุมร้อย กรองพระธรรมวินัย ก็ได้บอกกล่าวถึงการสังคายนาว่า "นี่แน่ะ ท่าน ปุราณะ ! พระธรรมวินัยอันภิกษุเถระทั้งหลายสังคายนาเสร็จแล้ว ท่าน จงเข้าถึงพระธรรมวินัยที่สังคายนาแล้วนั้น" พุดง่าย ๆ ก็ว่าท่านจงรับรู้ไว้ แต่พระปุราณะสนองไปว่า "อาวุโส ! พระธรรมวินัยเป็นอันภิกษุผู้เถระ ทั้งหลายสังคายนาดีแล้ว แต่ส่วนข้าพเจ้าได้ฟังได้รับสนองจำเพาะพระ พักตร์พระผู้มีพระภาคอย่างใดแล ข้าพเจ้าก็จักทรงไว้เช่นนั้นเทียว" แปลง่าย ๆ ก็ว่า ที่ท่านทำไปก็ดีแล้ว เป็นส่วนของท่าน ส่วนของเรานั้น เราจักถือตามที่เราได้รู้ได้ฟังมาจากพระพุทธองค์ คือพระปุราณะไม่รับ รองการประชุมของสงฆ์ฝ่ายพระมหากัสสปะนั้นเอง

สาเหตุของการค้าน

ในวินัยปิฎกของฝ่ายนิกายธรรมยุตตะ และของนิกายมหิสาสกะ กล่าวไว้ว่า สาเหตุของการไม่รับรองผลสังคายนาครั้งนั้น เพราะพระปุราณะ มีความเห็นในพระวินัยบางข้อแตกกับพระมหากัสสปะ ในวินัยปิฎกของ นิกายธรรมยุตตะกล่าวว่า เมื่อพระอรหันต์ทั้งหลายทำสังคายนาเสร็จ แล้ว พระปุราณะเถระพาบริวาร ๕๐๐ มาสู่สำนักของพระมหากัสสปะ ขอร้องให้พระมหากัสสปะเรียกประชุมสงฆ์ ๕๐๐ สาธยายพระธรรมวินัย ที่สังคายนาไปแล้วให้ฟังใหม่ พระมหากัสสปะจึงต้องเรียกประชุมพระ ๑ อรรถกถาแก้วว่า ตศฺถ ทกฺขิณาภิริสฺมินฺติ คิริติ ปพฺพโต ราชคหฺ ปริกฺขิปีตฺวา จิตฺตสฺส ปพฺพตฺตสฺส ทกฺขิณาภิริสฺยาเก ชนปทสฺเสตฺติ นามํ ฯ แปลว่า ในคำทั้งหมด (เฉพาะคำว่า คิริ ในคำว่า ทกฺขิณาภิริสฺมี แปลว่า ภูเขา ฯ) ศัพท์ว่า ทกฺขิณาภิรินฺ นั้น เป็นชื่อของชนบทซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของภูเขาลูกหนึ่ง ซึ่งตั้งล้อมรอบกรุง ราชคฤห์อยู่

อรหันต์ ๕๐๐ รูปอีกครั้งหนึ่ง และเริ่มพิจารณาพระธรรมวินัยกับ พระอานนท์และพระอุบาลีอีกจนจบ เมื่อจบแล้วพระปุราณะก็กล่าวว่า พระธรรมวินัยที่สังคายนาไปแล้วนั้น ตนเห็นด้วยหมด แต่มีสิกขาบทอยู่ ๘ ประการที่ตนไม่เห็นด้วย และตนเองก็ได้สดับมาจากพระผู้มีพระภาค อรหันต์สามสัมพุทธะพระองค์นั่นเอง ที่ทรงมีพุทธานุญาตให้ภิกษุทั้งหลายประพฤติได้ สิกขาบท ๘ ข้อนั้น ได้สอบกับคัมภีร์วินัยปิฎก เกสัชชขันธกะฝ่ายบาลี ได้ความพอเทียบว่าตรงกันคือ

๑. อัน โทวุตตะ ของอยู่ภายในที่อยู่
๒. อัน โตปิกกะ ให้สุกในภายในที่อยู่
๓. สามปีกกะ ให้สุกเอง
๔. อุคคหิตะ หยิบของยังไม่ได้รับประเคน
๕. ตโตนีหฎฐะ ของที่นำมาจากที่นิมนต์
๖. ปุเรกัตตะ ของรับประเคนในกาลก่อนแห่งกัต
๗. วนัญฐะ ของอยู่ในป่า
๘. โปกขรัฎฐะ ของอยู่ในสระ

พระปุราณะเข้าใจว่า วินัยทั้ง ๘ ข้อนี้ พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ แก่สงฆ์ว่าประพฤติได้ แต่พระมหากัสสปะค้านว่า ทรงมีพุทธานุญาตจริง เช่นกล่าว การที่พระองค์อนุญาตเช่นนั้นก็เฉพาะแต่ในเวลาข้าวแพง ทรงมีพระกรุณาในหมู่ภิกษุไม่ให้ภิกษุทั้งหลายลำบาก จึงอนุญาต แต่เมื่อพ้นกาลข้าวแพงแล้ว พระผู้มีพระภาคก็ได้บัญญัติขึ้นใหม่ พระ ปุราณะก็ได้ว่า ข้าแต่ท่านกัสสปะผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคทรงมี สัพพัญญุตญาณ ไม่สมควรที่จะบัญญัติให้แล้วก่อนอนุญาตหรือทรงมี พุทธานุญาตแล้วก็กลับบัญญัติขึ้นใหม่มิใช่หรือ (คือไม่ควรมีการกลับไป กลับมาดูไม่แน่นอน) พระมหากัสสปะก็แย้งว่า "ก็เพราะพระผู้มีพระภาค

ทรงมีสัตัพัญญตญาณนะชิ พระองค์จึงสมควรในการบัญญัติ แล้วก็
อนุญาตหรือทรงมีพุทธานุญาตแล้วกลับบัญญัติขึ้นใหม่ ท่านปุราณะ !
พวกเราได้บัญญัติว่า อันใดที่พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงบัญญัติ พวกเรา
จักไม่บัญญัติ อันใดที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติแล้ว พวกเรจักไม่
ถ่ายถอนควรประพฤติปฏิบัติตามวินัยของพระองค์เช่นนี้" พระปุราณะก็
ว่าตนจักปฏิบัติตามมติของตน ในปกรณ์ฝ่ายมหายานกล่าวว่า พระ
ปุราณะได้พากิษุบริวารไปทำสังคายนาใหม่ต่างหาก เกี่ยวกับเรื่อง
พุทธานุญาตแล้วกลับทรงบัญญัติให้ใหม่นั้น ในมหิศาสกวินัยกล่าวว่า
ทรงบัญญัติใหม่อีกที่เมืองเวสาลี ๔ ข้อ ที่เมืองสาวัตถี อีก ๓ ข้อ (ฝ่าย
นี้ว่ามีเพียง ๗ เท่านั้น) ในวินัย ฝ่ายบาลีเราก็จักพบข้อความนี้ แต่
ว่าทรงบัญญัติใหม่ทั้ง ๗ ข้อที่เมืองเวสาลี วินัยปิฎกบาลีเล่าว่า ก็โดย
สมัยนั้นแลเมืองเวสาลีเป็นเมืองที่มีภิกษุหาได้ง่าย ชาวกล้าดีอาจเพื่อ
เป็นอยู่ไม่ลำบาก ครั้งนั้นแลพระผู้มีพระภาคเสด็จหลีกเร้นอยู่ เกิดความ
ตรึกในพระทัยว่า วัตถุทั้งหลายใดที่เราอนุญาตแล้วแก่ภิกษุในกาลมี
ภิกษุหาได้ยาก ฯลฯ คือ อันโศวฏฐะ ฯลฯ โปกขรัฎฐะ ทุกวันนี้
พวกภิกษุยังฉันทนอยู่นั้นอยู่หรือหนอ ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคเสด็จ
ออกจากที่เร้น ตรัสเรียกพระอานนทมามาแล้วตรัสถาม พระเถระเจ้าก็
ทูลว่า พวกภิกษุยังฉันทนอยู่

พระพุทธรองค์ให้มีพุทธบัญญัติประชุมสงฆ์แล้วตรัสว่า "ภิกษุ
ทั้งหลาย ! ของเหล่าใดที่เราอนุญาตแก่เธอทั้งหลายในกาลข้าวแพง ๆ คือ
อันโศวฏฐะ ฯลฯ โปกขรัฎฐะ เราห้ามของเหล่านั้นตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป
 ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย ของที่เป็นอันโศวฏฐะ อันโศปิกกะ สามปิกกะ
อุคคหิตะ ปุคคหิตกะ ภิกษุไม่ควรฉันทน ภิกษุใดฉันทน ภิกษุนั้นต้องอาบัติ
ทุกกฏ อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย ของที่นำมาแต่ที่นิมนต์ ที่รับไว้ก่อนกัฏกาล

ที่เป็นวันวิสาขะ โปกษวิสาขะ ภิกษุผู้ฉันเสร็จแล้ว ห้ามภัตแล้ว ไม่ควรฉัน
ซ้ำอีก ภิกษุใดฉัน ฟังปรับภิกษุนั้นตามธรรม (คืออาบัติในอนัตริตต-
สิกขาบท)"

ข้อวิจารณ์ของผู้เขียน

จากเรื่องราวนี้ เป็นประจักษ์พยานแก่เราว่า ปฐมสังคายนานั้น
เป็นการทำขึ้นโดยภิกษุหมู่หนึ่งเท่านั้น ยังมีภิกษุอีกจำนวนมากที่ไม่ได้
เข้าประชุม แลในจำนวนภิกษุเหล่านี้ คงมีบางหมู่ที่ไม่พอใจในการ
สังคายนาของฝ่ายพระมหากัสสปะและคงมีหลายหมู่โดยเฉพาะหมู่สงฆ์ฝ่าย
พระปุราณะ พระปุราณะเองตามเรื่องราวคงเป็นพระเถระสำคัญรูปหนึ่ง
มิฉะนั้นเหตุใดพระมหากัสสปะจึงต้องมาเสียเวลาชุมนุมสงฆ์ทำสังคายนา
ให้ใหม่ให้ดู และเหตุการณ์เช่นนี้ได้เป็นส่วนสำคัญที่สนับสนุนความ
เชื่อถือของพุทธศาสนิกฝ่ายมหายานว่า พวกมหายาน ได้ออกไปตั้งกอง
สังคายนาต่างหากจากคณะสงฆ์ฝ่ายพระมหากัสสปะ ซึ่งจักได้อธิบายใน
เบื้องหน้า ส่วนปัญหาเรื่องสิกขาบท ๘ ข้อนั้น ถ้าพิจารณาแล้วจะเห็น
ได้ว่า ข้ออ้างของฝ่ายพระปุราณะไม่มีเหตุผล พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรง
เป็นผู้รอบคอบทรงปัญญาเฉียบแหลม ไม่นิยมในวัตรปฏิบัติที่ตึงเครียด
ข่มทรงผ่อนผันไปตามกาล ซึ่งได้อธิบายอย่างพิสดารแล้วในบรรพต้น
อย่างไรก็ตามเรื่องราวนี้ก็ยังคงแสดงให้เห็นว่า การที่ไม่ยินยอมให้เขียน
พระธรรมคำสอนให้แพร่หลายในสมัยก่อนให้เป็นหลักฐาน ใช้แต่การ
ทรงจำถ่ายทอดกันมานั้น บางทีก็อาจมีการคลาดเคลื่อน เช่นจำผิดหรือ
นึกไม่ออกเช่น พระปุราณะเป็นต้น การที่สังคายนา ก็เป็นการสอบทวน
ความทรงจำของสงฆ์ให้เข้ารูปเข้ารอยเป็นอันเดียวกันนั่นเอง

บทที่ ๗

ปัญหาเรื่องภาษามคธ

เมื่อมาถึงตอนนี้ได้มีเรื่องที่จะต้องอธิบายวิจารณ์กันอีก ๒-๓ ข้อ คือเรื่องภาษาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าใช้ตรัส ซึ่งพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทเชื่อถือกันว่า ภาษามคธเป็นภาษาที่พระพุทธองค์ตรัส มคธเป็นชื่ออาณาจักรใหญ่ในยุคพุทธปรุกกาล ภาษาของชาวมคธนั้นเป็นภาษาอะไรแน่ เราเรียกภาษามคธว่า ภาษาบาลี แปลว่า เป็นภาษาที่มีแบบแผน หรือบางทีเรียกว่าคันถิภาษา ซึ่งมีความหมายอันเดียวกัน ยังมีชื่อเรียกอย่างหนึ่งว่ามคธิภาษา ภาษานี้จัดเข้าในตระกูลภาษาปรากฤต เป็นภาษาสามัญที่ชาวเมืองใช้พูดกัน มีอยู่หลายภาษาด้วยกัน เช่น ภาษาวันตี ภาษามหาราชฎี เป็นต้น ผิดกับภาษา สัสกฤต ซึ่งพวกพราหมณ์นิยมนับถือว่าเป็นภาษาชั้นสูง เป็ฯเทพภาษา คำว่า สัสกฤต ก็แปลว่าผสมกันเข้าแล้วอย่างดี หรือแปลว่ามีระเบียบอันงาม ทำนองเป็นภาษาที่ได้รับการปรับปรุงให้มีไวยากรณ์เป็นระเบียบเรียบร้อยแล้ว พวกพราหมณ์จึงข่มภาษาจำพวกปรากฤต โดยเหยียดว่าเป็นภาษา อปะกรังสะ แปลว่า ภาษาที่ผิดเพี้ยนบ้าง เรียกว่า ไปสัจจิ แปลว่าภาษาผีบ้าง แต่อย่างไรก็ดีภาษามคธหรือภาษามคธนั้น เพิ่งจะได้กลายเป็นภาษาสำคัญขึ้นก็เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงใช้ในการประกาศพระศาสนา ปัญหาที่มีอยู่ว่าพระพุทธองค์ทรงใช้ภาษามคธภาษาเดียวหรือ ในการเทศนาสั่งสอนประชาชน และถ้าเป็นเช่นนั้น เหตุไรพระองค์จึงไม่ใช่ภาษาสัสกฤต ซึ่งเป็นภาษาชั้นสูงเล่า

พระศาสดาไม่ทรงผูกขาดภาษามคธ

ตามทัศนะของข้าพเจ้า สมเด็จพระบรมศาสดาหาได้ใช้ภาษามคธ แต่เพียงภาษาเดียวในการประกาศพระศาสนาไม่ เพราะถ้าเป็นเช่นนั้น พวกชาวต่างแคว้นซึ่งมีภาษาเฉพาะแคว้นของตนก็จักไม่เข้าใจได้ พระองค์ทรงตรัสได้หลายภาษาเป็นแน่ เพราะการศึกษาเล่าเรียนใน ศิลปวิทยาต่าง ๆ อันควรแก่ชาติดิยกุมาร พระองค์ก็ได้ศึกษาเล่าเรียนใน ปัญหาเรื่องที่ว่าพระองค์จักตรัสได้กี่ภาษาจึงไม่ต้องคำนึง ด้วยว่า พระองค์ถึงพร้อมด้วยนิรุตติปฏิสัมภิตา คนปัจจุบันที่รู้ภาษาต่างประเทศ คนละสิบเก้าภาษาก็หาได้ง่าย ยิ่งภาษาชาวแคว้นต่าง ๆ ในอินเดีย ซึ่ง ต่างก็มีมูลรากมาจากต้นภาษาเดียวกัน จึงไม่มีปัญหาว่าคน ๆ หนึ่งจะรู้ ภาษาหลาย ๆ ภาษาไม่ได้ แม้ภาษาลัสมกฤตพระพุทธองค์ก็ทรงใช้ตรัส เทศนาเป็นแน่ พวกพราหมณ์เจ้าลัทธิจึงพากันเลื่อมใสในพระองค์ท่านทั้ง ในทางวิชาความรู้อันกว้างขวางส่วนพระองค์ และในหลักศาสนธรรมที่ ประกอบด้วยเหตุผลของพระองค์ด้วย พระองค์ทรงเป็นนักกวี ปรากฏ ว่าคำเทศนาของพระองค์บางครั้งก็ตรัสด้วยฉันทพद्यวิธี จนสามารถรวบรวม ให้เป็นหมวดหนึ่งชื่อว่า "ลาถา" เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเทศนา ด้วยหลายภาษาตามท้องถิ่นที่เสด็จไป พวกภิกษุสงฆ์ที่เป็นชาวต่างแคว้น ก็ย่อมร่ำเรียนพุทธวจนะด้วยภาษาของตน และอีกคราวหนึ่งปรากฏใน วินัยปิฎกว่า มีภิกษุในวาระพราหมณ์ ๒ รูป เป็นพี่น้องกัน ชื่อเมฆฐะ กับโกกฐฐะ เป็นผู้มิวาจาดี เสียใจเพราะ ภิกษุทั้ง ๒ ได้ไปเฝ้าพระผู้มี พระภาคทูลขอว่า "บัดนี้ ภิกษุทั้งหลายมีชื่อ โคตร ชาติและตระกูลต่าง ๆ กัน บวชแล้ว ภิกษุเหล่านั้นทำร้ายพุทธวจนะด้วยภาษาของตน ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ ! ถ้ากระไรข้าพระองค์ทั้งหลายจะยกพุทธพจน์ขึ้น โดย ฉันท" พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงติว่า "เหตุไฉนท่านทั้งหลายผู้เป็น

โมฆบุรุษมากว่าอย่างนี้ ชื่อนั้นไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยัง
ไม่เลื่อมใส ฯ" แล้วทรงเรียกประชุมสงฆ์ บัญญัติสิกขาบท ภิกษุ
ทั้งหลาย ! ท่านทั้งหลายอย่ายกพุทธพจน์ขึ้น โดยฉันท ภิกษุโดยกขึ้น
ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เรียนพุทธพจน์ด้วยภาษา
ของตน บาลีว่า ภิกขเว พุทธวจนั ฉนฺทโส อโรเปตฺตพฺพํ, โย อโรเปยฺย
อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส, อนุชานามิ ภิกขเว สกย นิรุคฺติยา พุทธวจนั
ปริยาปฺนฺติคฺคฺนฺติ คำฉันทนั้น ในสมันตปาสาทิกา เล่ม ๓ หน้า ๓๕๓
แก้วว่า ฉนฺทโส อโรเปมาติ เวทํ วิย สกฺกตภาสาย วาจนามคฺคิ
อโรเปม ฯ แปลว่า "ข้อว่ายกขึ้นโดยฉันท คือยกขึ้นสู่ทางแห่งการบอก
เล่าโดยภาษา สัสกฤต คล้ายพระเวท" ในวินัยปิฎกของนิกายมหิสาสกะ
กล่าวว่า ภิกษุวรรณะพราหมณ์ทั้ง ๒ คนพี่น้องร่ำเรียนกแตกฉานในฉันท-
เวทของพราหมณ์ ภายหลังมาบวชในธรรมวินัยนี้แล้ว ได้ฟังการสาธยาย
ธรรมของพระเถระ ซึ่งสาธยายตามภาษาสำเนียงของท้องถิ่นตนก็พากัน
หัวเราะเยาะเย้ยว่า พระเถระเหล่านั้นบวชนานแล้วในธรรมวินัย แต่ไม่
เข้าใจในปริสวจนะ อิตถิวจนะ เอกวจนะ พหุวจนะ ทีฆะรัสสะ ฯลฯ
เธอทั้งสองก็พากันเข้าเฝ้าทูลขอพุทธาอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายเรียนพุทธ-
วจนะ โดยฉันทเวทอย่างพราหมณ์ พระศาสดาก็หาอนุญาตไม่ คำรัสว่าให้
ภิกษุทั้งหลายเรียนพุทธพจน์ตามสำเนียงภาษาของชาติภูมิของตนได้
บันทึกของนักธรรมจาริกอึ้งอธิบายว่า คำว่าฉันทโส นั้นได้แก่วิธีการ
สำเนียงสวดสาธยายมนตร์ของพวกพราหมณ์ อย่างไรก็ดี ความหมาย
ของคำว่า "ฉันทโส" สำหรับนิกายเถรวาทิน นิกายธรรมยุตตะ และ
นิกายมหิสาสกะ ซึ่งใช้ภาษาปรากฤตเป็นภาษาจตพระธรรมวินัยนั้น ก็
มุ่งเล็งถึงภาษาสัสกฤต แต่สำหรับนิกายสรวาสตวาทินซึ่งใช้ภาษาสัสกฤต
จตพระธรรมวินัยแล้ว ก็มุ่งหมายเพียงวิธีการสวดเล่นทำนองด้วยสำเนียง

อย่างพวกพราหมณ์ที่ใช้ในการสาธยายพระเวทเท่านั้น (ฉะนั้นมิได้หมาย
เอาการสวดสรภัญญะ ตามแบบพระพุทธศาสนาลงไปด้วย)

หลักฐานจากพระวินัยปิฎก และพระสุตตันตปิฎก

หลักฐานที่สนับสนุนอีกข้อหนึ่งก็คือ ในอรรถวิภังคสูตรแห่ง
มัชฌิมนิกาย อภิปริณายก พระพุทธองค์ทรงจำแนกปฏิบัติที่ไม่มี
ข้าศึก กล่าวคือกิเลส แก่ภิกษุทั้งหลาย ในตอนกลางของสูตรมีตอน
หนึ่งว่า

"ชนปทานิรุตตี นาภินิเวสยฺย สมณญฺญํ นาทิธาเวยฺยชาติ อิติ โข
ปเนตฺติ วุตฺตติ. กิณฺเญตฺติ ปฏิจฺจ วุตฺตติ. กถญฺจ ภิกฺขเว ชนปทนิรุตฺติยา จ
อภินิเวโส โหติ สมณญฺญา ย จ อนติสาโร. อิทฺ ภิกฺขเว ตเทเวกฺกเจสุ
ชนปเทสุ ปาตีติ สยฺขานนฺติ "ปตฺตฺนฺติ" วิตฺถนฺติ สรวานฺติ
ธาโรปนฺติ โปณฺนฺติ ปิสีลนฺติ สยฺขานนฺติ อิติ ยถา ยถา นํ เตสุ
เตสุ ชนปเทสุ สยฺขานนฺติ ตถา ตถา งามสา ปรามาสา อภินิวิสฺส
โวหฺรติ อิทเมว สจฺจํ โมฆมณฺญนฺติ เอวํ โข ภิกฺขเว ชนปทนิรุตฺติยา
จ อภินิเวโส โหติ สมณญฺญา ย จ อนติสาโร กถญฺจ ภิกฺขเว ชนปทนิรุตฺติยา
จ อนภินิเวโส โหติ สมณญฺญา ย จ อนติสาโร อิทฺ ภิกฺขเว ตเทเวกฺกเจสุ
ชนปเทสุ ปาตีติ สยฺขานนฺติ ปตฺตฺนฺติ วิตฺถนฺติ สรวานฺติ
ธาโรปนฺติ ปาตีติ สยฺขานนฺติ ปตฺตฺนฺติ วิตฺถนฺติ สรวานฺติ
เตสุ เตสุ ชนปเทสุ สยฺขานนฺติ อิทํ กิร เม อายสฺมุนฺโต สนฺธาย
ควหฺรณฺตีติ ตถา ตถา โวหฺรติ อปฺรามสํ เอวํ โข ภิกฺขเว
ชนปทนิรุตฺติยา จ อนภินิเวโส โหติ สมณญฺญา ย จ อนติสาโร
ชนปทนิรุตฺติ นาภินิเวสยฺย สมณญฺญํ นาทิธาเวยฺยชาติ อิติ ยนฺตํ
ชนปทนิรุตฺติ นาภินิเวสยฺย สมณญฺญํ นาทิธาเวยฺยชาติ อิติ ยนฺตํ
วุตฺตติ อิทเมตฺติ ปฏิจฺจ วุตฺตติ แปรความอย่างไม่ต้องรักษาภุกัว่าบุคคล

ถือเอาแต่เพียงสักว่าชื่อเป็นสำคัญเกินไป คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ใน
ชนบททั้งหลายบางตำบล ภาษณะอย่างเดียวกันนั้นหมายรู้กัน โดยชื่อว่า
"ปาตี" บางชนบทว่า "ปตุดี" บางชนบทว่า "วิตถ์" บางชนบทว่า "สรวัว"
บางชนบทว่า ธาโรปี บางชนบทว่า โปณิ บางชนบทว่า ปิสิลั ดังนี้ใน
ชนบทนั้นเขาเรียกภาษณะนั้น โดยประการใด ๆ บุคคลปลงใจถ้อยมันอย่าง
แน่นแฟ้นอยู่ด้วยประการนั้น ๆ ว่า คำนี้แลจริง คำอื่นเปล่าดังนี้

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อย่างนี้แลชื่อว่าเป็นการถ้อยมันตามภาษาใน
ชนบท ฯลฯ คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ที่ว่าไม่ถ้อยมันตามภาษาในชนบท
ไม่ถือเอาแต่เพียงสักว่าชื่อเป็นประมาณเกินไปนั้นคืออย่างไร คุณก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ! ในชนบททั้งหลายบางตำบล ภาษณะอย่างเดียวกันนั้น
หมายรู้กัน โดยชื่อว่า "ปาตี" ฯลฯ บางชนบทว่า "ปิสิลั" ดังนี้ผู้มีปัญญา
สังเกตว่า ภาษณะนั้นในชนบทนั้น ๆ เขาหมายรู้กันด้วยชื่ออย่างไรก็ร้อง
เรียกไปตามเขา ไม่ถ้อยมัน (ในภาษาแห่งชนบทของตน) โดยรู้เท่าว่าชื่อ
นั้นเขากล่าวหมายถึงภาษณะนั้น ๆ ด้วยประการดังนี้ ชื่อว่า ไม่ถ้อยมัน
ภาษาในชนบท ไม่ถือเอาแต่เพียงสักว่าชื่อเป็นประมาณเกินไป

สรุปความได้ว่า พระพุทธองค์ไม่มีพระประสงค์ให้สาวกเกิดความ
ยึดถือกันในเรื่องภาษานั้นเอง ใครจะเรียนพระพุทธพจน์ด้วยภาษาใด ๆ
ก็เหมือนกัน ใช้ได้ ข้อสำคัญอยู่ที่อรรถเนื้อหาต้องให้เหมือนกันเท่านั้น
ฉะนั้นมติของพระคันถรจนจารย์บางท่านที่ว่า พระศาสดาทรงเทศนา
สั่งสอนสัตว์โลกด้วยภาษามคธภาษาเดียว ไม่ตรัสภาษาอื่นเลยนั้น
ข้าพเจ้ามองไม่เห็นหลักฐานหรือเหตุผลใด ๆ เลย มีปัญหาว่าไฉน
พระบรมศาสดาจึงไม่ยอมมีพุทธานุญาตให้เรียนพุทธพจน์ด้วยภาษาใด
ภาษาหนึ่งโดยเฉพาะเช่น ภาษาสันสกฤต อย่างพวกพราหมณ์

เหตุไม่ทรงอนุญาตให้ยกขึ้นสู่สถูป

ปัญหานี้ ข้าพเจ้ามีทัศนะว่า เพราะพุทธองค์ทรงเห็นความลำบากของประชากรพุทธบริษัทซึ่งมีต่างชาติเพศต่างชั้นจะเกิดความขลุกขลักด้วยพุดจา พึงธรรมเทศนาอันไม่เข้าใจ จะต้องมาตั้งหน้าเสียเวลาเล่าเรียนภาษาสกฤตอันเป็นภาษาที่ยาก กลายเป็นว่าพระพุทธรูปเป็นของยาก เหมาะสำหรับบัณฑิตผู้รู้ไม่กี่คนเท่านั้น เหมือนคัมภีร์พระเวทของพราหมณ์ ซึ่งประชาชนส่วนใหญ่อ่านไม่เข้าใจเลย เพราะประชาชนส่วนใหญ่เชื่อว่าจะได้ร่ำเรียนภาษาสกฤตกันแต่กษัตริย์ก็หาไม่ พระผู้มีพระภาคยอมไม่ให้นักลที่จักได้รับประโยชน์ในทันทีกลับต้องไปเสียเวลาศึกษาภาษา ซึ่งไม่เป็นทางตรงเลย ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงไม่ทรงประทานพุทธานุญาต

มติของพระเถระในรุ่นก่อน

ข้อความส่วนข้างบนเป็นมติของข้าพเจ้า ที่นี้จะยกมติของพระเถระเถลยปัญหานี้มาให้ฟังบ้าง จำได้ว่าในหนังสือเรื่องปัญหาธรรมวินิจฉัยพระศาสนโสภณ (อ่อน) วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม แต่ครั้งยังเป็นพระเมธาธรรมรส แห่งวัดพิไชยญาติการาม วินิจฉัยพระราชปจฉาของในหลวงรัชกาลที่ ๕ ว่า พระพุทธองค์ตรัสแต่ภาษามคธภาษาเดียว แม้ผู้ฟังจะหลายชาติหลายภาษาก็ย่อมรู้และเข้าใจว่าพระองค์ตรัสด้วยภาษาของตน อุปมาด้วยดวงศศิธรอันสถิต ณ ท่ามกลางอากาศย่อมปรากฏแก่สัตว์ทั้งสิ้น ตามมติของท่านนี้ท่านตอบด้วยอาศัยอำนาจแห่งพุทธานุญาต เพราะฉะนั้นท่านผู้อ่านจะนิยมเชื่อทางใดทางหนึ่งก็ย่อมถูกต้องไม่ผิดเลย

บทที่ ๘

เหตุที่ปฐมสังคายนาใช้ภาษามคธ

ข้าพเจ้ามีความเชื่อมั่นว่าภาษามคธหรือบาลีที่พุทธบริษัทฝ่ายเถรวาทใช้จารึกพระไตรปิฎกนั้น เป็นภาษาที่พระพุทธองค์ใช้ตรัสอย่างแน่นอน ไม่ต้องมีข้อกังขาใด ๆ และการที่ประชุมสงฆ์ในถ้ำสัตตบรรณเลือกเอาภาษามคธขึ้นมาเป็นภาษาในพระไตรปิฎกแต่เพียงภาษาเดียวนั้น เห็นจะด้วยมูลเหตุดังนี้

๑. เพราะการสังคายนา ทำกันในแคว้นมคธ

๒. ภาษามคธในยุคนั้นเป็นภาษาที่มีอิทธิพลกว้างขวางตามอาณาภาพของอาณาจักร เป็นภาษาที่แม้คนต่างถิ่นก็นิยมพูดกันเช่นเดียวกับภาษาไทยกรุงเทพฯ ฯ ซึ่งแม้ชาวไทยภาคพายัพ อูธร สีสาน ปักข์ได้ก็พูดจากัน เพราะฉะนั้นที่ประชุมสงฆ์คงได้ลงมติใช้ภาษามคธเป็นภาษาของพระไตรปิฎกให้เป็นหลักเป็นฐาน เพื่อป้องกันความยุ่งยากเรื่องต่างภาษาต่างมติ ทั้งนี้เพราะเมื่อสิ้นพระพุทธองค์แล้ว ก็ปราศจากผู้ที่จะมาเป็นประธานควบคุมพุทธบริษัท และชี้แจงพระธรรมวินัย ต้องช่วยกันรักษาพระธรรมวินัยไว้ และถ้าจะให้ให้มีภาษาต่าง ๆ รวมกันเป็นย่ำใหญ่ก็ยังมีทางเฟือ ถ้าให้เป็นภาษาเดียวก็จะได้รัดกุมขึ้น สะดวกแก่การรักษา และภาษามคธเป็นภาษาสามัญมิใช่ยากเย็นอย่างภาษาลัทธิฤค แต่การเผยแพร่งก็คงใช้ภาษาในท้องถิ่นบ้าง ใช้ภาษามคธบ้าง ต่อมาในรุ่นหลังภาษามคธได้ถูกพระคันถรณาจารย์จัดให้มีไวยากรณ์ อย่างภาษาลัทธิฤคยากขึ้นโดยลำดับ และได้กลายเป็นภาษาโบราณเก่าแก่ที่พวกเราพุทธบริษัทฝ่ายเถรวาทรักษาสืบเนื่องกันมาจนปัจจุบันนี้ และได้เป็น

ภาษากลาง ใช้พูดจากันระหว่างพุทธบริษัทชาวไทย พม่า ลังกา เขมร ลาว อินเดีย ที่ได้ศึกษาภาษานี้*

ปัญหาเรื่องพระไตรปิฎก

มีผู้สงสัยกันว่าพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพึ่งลงจารเป็นตัวหนังสือก็ต่อเมื่อทำสังคายนาครั้งที่ ๕ ในสิงหลทวีปเมื่อพุทธศตวรรษล่วงแล้ว ๔๐๐ ปีเศษ ระหว่างเวลาว่างเว้นกันหลายร้อยปีนั้น พระธรรมวินัยคงจะมีการคลาดเคลื่อนเป็น และเลยเป็นมูลเหตุให้พวกนักประวัติศาสตร์ยุโรปที่มีหูตาสั้น สันนิษฐานเรื่องราวธรรมะต่าง ๆ ในพระพุทธานุศาสนเป็นของแต่งขึ้นโดยพระคณินาจารย์ทั้งหลาย หาได้เป็นคำตรัสจากพระพุทโธษฐ์ไม่ และว่าแม้เป็นคำพุทธวจนะ พระอานนท์ผู้เดียวเหตุใดจึงมีความจำในเรื่องปลีกย่อยละเอียดลออ เกี่ยวกับเรื่องราวในพระสูตรแต่ละสูตรได้อย่างไร

พราหมณ์นิยมมุขปาฐะ

สำหรับความสงสัยข้อต้นนั้น ก่อนอื่นเราต้องเข้าใจว่า ประเพณีการนิยมไม่จารึกพระธรรมคำสอนที่ศักดิ์สิทธิ์ลงเป็นลายลักษณ์อักษรนั้น เป็นธรรมเนียมนิยมของชาวอินเดียมาแต่โบราณกาล แม้ในยุคที่เกิดการใช้อักษรศาสตร์กันแพร่หลายทั่วประเทศ พวกพราหมณาจารย์เจ้าลัทธิก็ยังคงนิยมการท่องจำบทพระธรรม แล้วถ่ายทอดกันโดยทางปากเรียกว่า "มุขปาฐะ" ตลอดเรื่อยลงมาจนปัจจุบันนี้ก็ยังมีเหลืออยู่ในหมู่นักสิทธิ์

* พระลังกา และพม่าพูดภาษามคธเก่งที่สุด ข้าพเจ้าเคยสนทนาด้วยภาษาบาลีกับพระเถระพม่าหลายองค์ แต่บาลีของข้าพเจ้านั้นพูดถูกไวยากรณ์บ้าง ผิดบ้างตามวิสัยของผู้ที่มีได้เป็นมหาเปรียญ แต่ท่านก็ฟังเข้าใจและตอบคำถามของข้าพเจ้าได้

พราหมณาจารย์ในประเทศอินเดีย ทางพระพุทธศาสนาก็ถืออนุโลมตามธรรมเนียมสั้น ๆ ในยุคพุทธกาลพวกพราหมณ์มีระยะเวลากำหนดประชุมกันสาธยายร้ายพระเวทเพื่อซักซ้อมความทรงจำกัน มีพราหมณาจารย์ชั้นผู้ใหญ่พาบริวารมาชุมนุมซักซ้อมความเข้าใจกัน สถานที่ ๆ พวกพราหมณ์ชุมนุมสาธยายพระเวทก็สร้างอย่างรั้วรอบขอบชิดห้ามมิให้ชนต่างวรรณะเข้าฟัง (ดูเทววิษสูตร ที่นิกาย สี่ลักขณวรรค) แม้เมื่อตกพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เมื่อนักธรรมจาริกอิจิงจาริกมาอินเดีย ท่านก็ได้บันทึกว่า "พระเวทของพราหมณ์ถ่ายทอดกัน โดยทางมุขปาฐะ ไม่นิยมการจาริกเป็นลายลักษณ์ลงบนกระดาษหรือ ใบไม้ พราหมณ์ผู้ทรงความรู้สามารถสาธยายพระเวทถึงแสน โศกถ" ดูเถอะสมัยที่ท่านอิจิงไปอินเดียก็เป็นสมัยที่อักษรศาสตร์อินเดียรุ่งเรืองอย่างสูงสุด พวกพราหมณ์ก็ยังมีมุขปาฐะ และยังมีผู้ที่ทรงจำอย่างเก่งกาจเหลืออยู่เป็นอันมาก

คณะสงฆ์แบ่งหน้าที่จำพระพุทธรวณะ

พระธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคได้จัดจำแนกไว้ตามลักษณะ เรียกว่านวัคคสัตตสุตตังคกล่าวมาข้างต้น นอกจากนี้พระสูตรบางหมู่ก็ได้มีการจัดเป็นรูปหมวดหรือนิกายไว้บ้างแล้ว ยกตัวอย่างเช่นในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค มีคหบดีผู้หนึ่งชื่อว่า หลิททิกานี ได้มาขอให้พระมหากัจจนาอธิบายพระพุทธรวณานิ มาคัณขทัยปัญหา อัญญกวรรค หรือตัวอย่างเช่นพระโสณะภิกษุก็คณะสาธยายอรรถวรรคในสุดตนิบาตเป็นต้น อย่างเข้าใจว่าการจัดหมวดหมู่แห่งพระสูตรหรือพระวินัยเพ็งจะมีขึ้นสมัยทำสังคายนา ก็แหละเมื่อพระบรมศาสดาได้ทรงจำแนกอนุศาสน์ของพระองค์โดยนวัคคสัตตสุตตังคเช่นนี้ หมู่ภิกษุพุทธบริษัทก็

ย่อมเล่าเรียน จำทรงแบ่งไปตามหมวดธรรมที่ตนพอใจ เช่นบางรูปย่อม
จำทรงเฉพาะคาถา หรือเวยากรณ์ หรือเคยยะ ฯลฯ เป็นต้น บางรูป
เป็นผู้มีปัญญาความทรงจำแตกฉานแม่นยำ ก็อาจทรงไว้ได้ทั้ง ๘ หมวด
ภิกษุผู้นวกะคือพระใหม่ก็ต้องติดตามเล่าเรียนต่อจากอาจารย์ จนอาจ
ท่องได้ขึ้นใจ อย่างการต่อหนังสือคำครั้งสมัยโบราณของไทยเรา ชีวิต
ของพระเล่า ก็มีใช้ชีวิตอย่างคลุ่หัดที่ที่จะต้องยุ่งยากกับปัญหาครอบครัว
ทำมาหาเลี้ยงชีพอันจะทำให้จิตใจยุ่งเขว เพราะฉะนั้นท่านจึงมีเวลาท่อง
มีความทรงจำได้ไวกว่าคลุ่หัด สมัยพุทธกาลจึงปรากฏว่ามีภิกษุผู้ทรง
คุณธรรมแตกฉานในพระสูตร พระวินัย สาธยายพระสูตรบ้าง พระวินัย
บ้างเป็นหมวดหมู่ในเวลาว่าง เป็นการซ้อมความทรงจำอยู่เสมอ แม้
พระธรรมวินัยที่พระพุทธองค์ตรัสเทศนาตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษา
จะมีมากมายก็จริง แต่พระสาวกทั้งหลายก็ช่วยกันจำด้วยวิธีแบ่งจำเอา
แต่ละหมวดละหมู่ดังพรรณามาเช่นนี้ จึงไม่น่ามีปัญหาอะไรว่าจะทรง
จำสืบกันมาโดยถูกต้องนับเป็นเวลาหลายร้อยปีไม่ได้ ยิ่งเมื่อทำปฐม
สังคายนาแล้ว พระธรรมวินัยได้รับการแบ่งจำแนกรัดกุมสะดวกแก่การ
ท่องจำยิ่งขึ้น พระสูตรใดที่มีข้อความยาวพอประมาณถูกรวบรวมไว้
หมวดหนึ่งเรียกว่า มัชฌิมนิกาย แม้สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และ
ขุททกนิกายก็มีนัยเป็นที่รวบรวมธรรมะที่มีคุณลักษณะพิเศษ จัดลงใน
นิกายนั้น ๆ สุดต้นตอปฏิภนทั้ง ๕ นิกายนี้ เหล่าภิกษุพุทธบริษัทย่อม
แบ่งกันจำทรงไว้ เช่น ภิกษุเหล่าที่จำทรงที่มนิกายก็เรียกว่าที่มภาณกา-
จารย์ แปลว่าอาจารย์ผู้แสดงที่มนิกาย ภิกษุเหล่าที่จำทรงมัชฌิมนิกาย
ไว้ก็เรียกว่า มัชฌิมภาณกาจารย์ สังยุตตภาณกาจารย์ อังคุตตรภาณกา-
จารย์ และขุททกภาณกาจารย์ เป็นลำดับ แม้ในปัจจุบันนี้ยังปรากฏ

พระสงฆ์ชาวลังกาสามารถจำทรงพระสูตรในทีฆนิกายหรือมัชฌิมนิกาย
อาจสาธยายโดยไม่ผิดพลาดก็ยังมีเหลืออยู่

๐

พระสงฆ์ลามะในธิเบต

สามารถจำทรงสาธยายพระธรรมขนาดลำดับหน้ากระดาษหนังสือแล้วนับ
เป็นหมื่น ๆ หน้าได้อย่างสบายใจ แลปรากฏว่าในการทำกิจกรรมสังคายนา
ของประเทศพม่าซึ่งจะทำให้เสร็จทัน พ.ศ.๒๕๐๐ ข้างหน้านั้น ได้มี
พระภิกษุพม่าท่องจำพระไตรปิฎกได้เป็นปิฎก ๆ ก็หลายองค์ เพื่อทำ
หน้าที่ผู้สาธยายในที่ประชุม เป็นความจริงที่ว่าเมื่อเครื่องมืออำนวยความสะดวก
ศึกษาเจริญ ความจำของมนุษย์ก็เสื่อมลง เพราะเราคิดว่าอันใดเมื่อ
ต้องการหลักฐานหรือความรู้ก็อาจหาค้นได้จากหนังสือตำรับตำราที่พิมพ์ขึ้น
แต่สมัยโบราณเครื่องมืออำนวยความสะดวกในการศึกษายังไม่มี ก็ต้อง
ใช้ท่องใช้จำ ซึ่งปรากฏว่าความจำของคนโบราณแม่นยำกว่าคนปัจจุบัน
มาก และจำกันได้แม้จนกระทั่งวันเดือนปีเวลา ยิ่งการศึกษาพระศาสนา-
ธรรมที่ถือกันว่าเป็นของสูงแล้ว ก็ย่อมต้องใส่ใจทรงจำไว้มิให้หลงลืม
เพราะการหลงลืมนั้นถือว่าเป็นการทำลายพระศาสนาเหมือนกัน เหตุ
ดังนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า การไม่เอาใจใส่ทรงจำหรือบอก
สอนพระธรรมวินัยเป็นเหตุให้พระศาสนาเสื่อม สมดังพระพุทธทวจนะว่า
"ภิกษุเหล่าใดเป็นพหูสูตรคล่องอาคม

๒

ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา

ภิกษุเหล่านั้น ไม่เอาใจใส่บอกสอนสูตรแก่ผู้อื่น เมื่อภิกษุเหล่านั้นล่วงไป
สูตรก็ขาดผู้เป็นมูล (อาจารย์) ไม่มีที่อาศัยสืบไป...เป็นเหตุให้พระ
สังฆธรรมและเลื่อนอันตรธานไป" (คู่อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต)

๑ ทีฆนิกายมีพระสูตรอยู่ ๓๔ สูตร มัชฌิมนิกายมี ๑๕๒ สูตร

๒ อาคมได้แก่นิกาย แสดงว่าการจัดระเบียบพระสูตรเป็นนิกายได้มีในพุทธกาล
บ้างแล้ว

ข้อวินิจฉัยเรื่องอักษรศาสตร์ในครั้งพุทธกาล

อนึ่งตามความสันนิษฐานของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเชื่อโดยแน่นอนว่า ในเบื้องพุทธกาลก็ได้มีการจดจารึกพระธรรมวินัยลงเป็นลายลักษณ์อักษรบ้างแล้ว แต่ยังไม่แพร่หลาย ข้อนี้ทางฝ่ายมหายานก็กล่าวเช่นนั้น ก็หลักฐานเรื่องอักษรจักมีใช้กันในยุคพุทธกาลหรือไม่ เป็นเรื่องชวนให้ขบคิด ในวินัยปิฎกว่าด้วย โอนวิสติวัสสสิกขาบท ตอนปาจิตตยักกัณฑ์ กล่าวถึงพวกกุมาร ๑๗ คน ชื่อ สัตตรสวัคคีย์ มีอุบาลีกุมารเป็นหัวหน้า (ไม่ใช่องค์พระอุบาลีมหาเถระ) มารดาบิดาของอุบาลีกุมารรำพึงถึงการจะให้หาชีพแลการศึกษาแก่บุตรเพื่อให้บุตรมีสุข ได้คำนึงถึงวิชาเขียนหนังสือ แต่ก็กลัวว่านิ้วมือของอุบาลีกุมารจะชอกช้ำด้วยจับเครื่องขีดเขียนหนังสือ เป็นต้น ในชาดกมีว่าถึงการส่งสารระหว่างเมือง ในราว พ.ศ.๒๑๖ เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ยกพลมารุกรานอินเดีย ปรากฏว่าชาวอินเดียได้ส่งพระราชสาส์นซึ่งจารลงในใบลาน แล้วม้วนลงในกล่องกลมส่งไปถวายพระเจ้าอเล็กซานเดอร์เพื่อเจรจา การศึกษาจากเรื่องนี้ต้องเป็นเหตุ-ผล พิสูจน์ว่า ชาวอินเดียต้องรู้จักใช้หนังสือมาก่อนหน้าพระพุทธศตวรรษที่ ๒ นี้ และตามความเชื่อของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าปรารถนาจะกล่าวว่า วิชาอักษรศาสตร์ได้เจริญมาก่อนพุทธกาลเสียด้วยซ้ำไป เมื่อไม่นานนี้จากการขุดค้นที่ โมहनโจดาโร ในแถบลุ่มแม่น้ำสินธุ ได้พบอักษรจารึกเก่า ๆ ซึ่งยังอ่านกันไม่ออก มีอายุเหนือพุทธกาลขึ้นไปตั้งพันปี

ศาสตราจารย์ฮาร์เชเคสส์กล่าวว่า ตัวอักษรพราหฺมีที่พระราชาริราขอโศกใช้จารึกหลักเสานินั้น เป็นตัวอักษรที่เก่าที่สุดที่ค้นพบใน

อินเดีย แต่จากหลักฐานการขุดค้น ณ โมहनโจดาโร ก็แสดงให้เห็นว่า ได้มีอักษรศาสตร์ที่เก่ากว่านั้นขึ้นไปอีก ก็ตัวอักษรพราหฺมีนี่ ศาสตราจารย์อรรถเชคส์ได้กล่าวไว้ว่า อินเดียจะเป็นผู้คิดแบบตัวอักษรขึ้นก็จริง แต่ต้นตอก็หาเป็นของอินเดียไม่ พวกพราหฺมีนี้ได้แบบอย่างจากประเทศเฟนิเชีย ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ด้วยเหตุว่าชาติเฟนิเชียเป็นชาติแรกในโลกที่ได้คิดวิธีเขียนตัวหนังสือเป็นอักษรล้วน โดยมีต้องเขียนเป็นแบบรูปภาพเช่นอียิปต์หรือจีน ก็ธรรมดาอักษรศาสตร์ของชาติหนึ่งภาษาหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะแพร่หลายเป็นที่รู้จักกันของประชุมนได้ ต้องกินเวลาไม่ใช่น้อย อย่างน้อยก็ต้องร่วมร้อยปี ดังนั้นอักษรพราหฺมียุคพระราชาราชโซโคก็ตาม จะเป็นอักษรแบบเดียวกันหรือมิใช่ ไม่อยู่ในฐานะที่ข้าพเจ้าจะพึงวินิจฉัย แต่อักษรทั้ง ๒ ยุคนั้นกว่าจะเป็นที่แพร่หลายจนใช้เป็นอักษรของชาติของแคว้นได้ ก็ต้องผ่านเวลาก่อนหน้านั้นนาน ไกล โขอยู่ เพราะฉะนั้นในยุคพุทธกาลต้องมีตัวอักษรใช้กันอยู่ในประชุมนแล้วแน่นอน ไม่น่ามีข้อกังขาใด ๆ เลย

อนึ่งคนอินเดียโบราณก่อนหน้าพุทธสมัย ก็ปรากฏว่าได้มีการค้าขายติดต่อกับชาวเฟนิเชีย บาบิโลน แลอียิปต์ ซึ่งเป็นชาติที่มีอักษรใช้กันอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นการถ่ายเทในทางวัฒนธรรมจึงมีเป็นแน่ ศาสตราจารย์เชคส์ว่า อักษรพราหฺมีมาจากเค้าตัวอักษรเฟนิเชีย จึงเป็นข้อที่น่าพิจารณา อย่างไรก็ตามมีนักปราชญ์อินเดียบางหมู่หายอมรับข้อกล่าวนั้นไม่ ถือว่าตัวอักษรนั้น อินเดียได้คิดขึ้นเองมิได้เอาอย่างใคร จึงเป็น

อันสรุปได้ความว่า ในยุคพุทธกาลต้องมีอักษรใช้กันแล้ว และพระพุทธรวณะส่วนหนึ่งได้ถูกจดจารึกโดยพุทธบริษัทบ้างแล้ว แต่รสนิยมของชาวอินเดียชอบใช้วิธี "मुखपाठ" การจดคำสั่งสอนของพระบรมศาสดาจึงยังไม่เจริญแพร่หลายเท่านั้น แต่ยอมเป็นข้อที่แน่นอนได้ว่า พระธรรมวินัยของพระองค์ ได้ถูกจดจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรแล้วบางส่วนแต่สมัยพุทธกาลหรือหลังสมัยพุทธปรินิพพานเล็กน้อย เราจึงมั่นใจได้ว่า พระไตรปิฎกของเราเป็นพุทธวจนะที่แท้ แม้จะมีสังคหกรรมปฏิรูปมาปนบ้างก็เป็นส่วนน้อย

บทที่ ๕

ปัญหาเรื่องอภิธรรมปิฎก

ในปฐมสังคีติ ตามวินัยปิฎกจตุวรรค พบแต่คำว่าสังคายนา พระธรรมแลพระวินัยเท่านั้น หาได้พบคำว่าอภิธรรมไม่ แต่ในกาลาสุรูป เรื่องสังคีติครั้งนั้นมีความว่า

ชมมวินยสงคีติ	วสนโต कुमुตตเม
อุปาลี วินย ปุจฺฉิ	สุตตฺตฺตานนฺท ปญฺชิตฺติ
ปิฎกํ ติณฺณิ สงฺคีติ	อํกุสุ ชินสาวกา

พระมหากัสสปผู้อยู่จำพรรษาในถ้ำ (สัตตบรรณคูหา) ซึ่งใช้เป็นที ร้อยกรองพระธรรมวินัย ได้ถามวินัยกับพระอุบาลีเป็นเบื้องแรก แล้วถามพระสูตรกะพระอนนทผู้เป็นบัณฑิต พระสาวกทั้งหลายของพระชินเจ้าได้สังคายนาพระไตรปิฎกแล้ว

กาลานี้เป็นเหตุให้วงนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาเกิดความแตกแยกความเห็นกันในปัญหาว่า อภิธรรมปิฎกจะเป็นพุทธพจน์หรือไม่ ปราชญ์ทางยุโรปส่วนมากยืนยันว่าอภิธรรมปิฎกเป็นของเพิ่มเติมเข้ามาภายหลังปฐมสังคายนา แต่เดิมมีเพียงทวีปิฎกเท่านั้น แลกาลาข้างต้นที่ยกมาเป็นวาตะของสังคีติจารย์ ปราชญ์ฝ่ายตะวันออกโดยเฉพาะนักปราชญ์ชาวพม่า (พม่าเป็นเมืองอภิธรรม) ก็ยกเหตุผลโต้แย้งว่า อภิธรรมปิฎกมีมาแล้วแต่ครั้งปฐมสังคายนา ทั้งสองฝ่ายได้พยายามหาหลักฐานมาหักล้างกันในปัญหาที่ว่าอภิธรรมปิฎกเป็นพระพุทธพจน์หรือไม่ ซึ่งข้าพเจ้าจะได้รวบรวมเหตุผลทั้ง ๒ ฝ่ายมาสู่การพิจารณาของท่านผู้อ่าน

เหตุผลฝ่ายปฏิเสธพระอภิธรรม

๑. อักษรศาสตร์ในอภิธรรมปิฎกเป็นสำนวนบาลีรุ่นหลังการ

สำนวนในพระสูตรแลพระวินัย

๒. ในปรีนิพพานสมัยเมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสถึงมหาปเทส ๔ มีแต่ในสอบสวนคู่ให้ต้องกันกับพระสูตร พระวินัยเท่านั้น มิได้มีกล่าวถึงพระอภิธรรม

๓. ข้ออ้างที่ว่าพระพุทธองค์เสด็จขึ้นไปบนดาวดึงสเทวโลก เทศนาอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา เป็นเพียงถ้อยคำของพระอรธกถาจารย์ในพระสูตร พระวินัยชั้นพุทธวจนะมิได้มีปรากฏ

๔. ศัพท์ว่า อภิขมฺเม อภิวินฺเย ดังปรากฏในพระสูตร พระวินัย บางแห่ง ศัพท์ว่า อภิขมฺเม มิได้หมายถึงอภิธรรมปิฎก เช่นในกีนติสูตร แห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปัญญาสก็มิคิว่า อภิขมฺเม อรรธกถาแก้วว่าได้แก่ธรรมอันประเสริฐสิ้นค่าคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

๕. พระพุทธองค์ตรัสถึงสัตตสุสาน์ของพระองค์ว่า ธมฺโม จ วินโย จ ซึ่งแปลว่าพระธรรมด้วยพระวินัยด้วย มิเคยพบว่ามีพระอภิธรรม

๖. นิกายพระพุทธศาสนาอื่น ๆ เช่นนิกายสรวาสติวาทินเป็นต้น ก็ถือว่าอภิธรรมปิฎกเป็นสาวกภายิตเท่านั้น

๗. ในอภิธรรมปิฎกเองเป็นปรากฏเสมอว่า ขณฺโง โข ภควตา ชานตา ปสุตฺตา ฯลฯ แปลว่าพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นผู้รู้อยู่ ผู้เห็นอยู่ ฯลฯ และ วุคฺคตฺยเจติ ภควตา แปลว่าพระผู้มีพระภาค ได้ตรัสแล้วมิใช่หรือ สำนวนเช่นนี้แสดงว่าเป็นของสังคีติกาจารย์

เหตุผลฝ่ายรับรองพระอภิธรรม

มติของฝ่ายนี้ ได้ชักเอาหลักฐานจากพระสูตรต้นตอปิฎกข้าง วินัย-
ปิฎกข้าง และจากอรรถกถาข้างมาอ้างอิงคือ

๑. พระพุทธองค์เสด็จแสดงอภิธรรมเทศนาที่ดาวดึงสเทวภพ
โปรดพระพุทธมารดาและปวงเทพดาทั้งแสน โภกกิจกรวาล หลังจากที่ได้
ทรงสำแดงมกปาฏิหาริย์แล้วมีหลักฐานมาในอรรถกถา เช่น ปรมัตถ-
ทีปนีและธัมมปทัฏฐกถา เป็นต้น

๒. ในอังคุตตรนิกายเล่ม ๓ หน้า ๔๓๓ มีความตอนหนึ่งว่า
....เตน โข ปน สมเยน สมพหุลา เถรา ภิกขุ ปจฺจนาถตฺตํ ปิณฺฑปา-
ตปฏิกกนฺตา มนุชฺชมาเพ สนฺนินฺนินา สนฺนินฺนิตฺตา อภิธมฺมํ กเถนฺตติ
แปลว่า ก็โดยสมัยนั้นแลพระภิกษุเถระทั้งหลายกลับจากบิณฑบาต
ภายหลังแห่งภัตแล้ว ประชุมสนับนาคสนทนาพระอภิธรรมกันอยู่ ดังนี้...

๓. ในวินัยปิฎกมหาวิภังค์ ทัพพมัลลปุตตะเถรวัตถุหน้า ๓๖๕ ว่า
เย เต ภิกขุ อภิธมฺมิกา เตสํ เอกชฺฉมฺิ เสนาสนํ ปญฺญาเปติ เต
อญฺญมญฺญํ อภิธมฺมํ สากจฺฉนฺนินฺนิตฺติ ฯลฯ แปลว่า ภิกษุเหล่าใด
ศึกษาอภิธรรม ภิกษุเหล่านั้นรวมเป็นคณะ (พระทัพพมัลลบุตรเถระ*)
จัดเสนาสนะไว้ด้วยคิดว่า ท่านเหล่านั้นจักธรรมสากัจฉาพระอภิธรรมกัน
ดังนี้

นอกจากนี้ยังปรากฏในวินัยปิฎก ภิกขุณีวิภังค์ หน้า ๒๕๕ ว่า
ปญฺหํ ปุจฺเจยฺยชาติ สุตฺตฺนฺเต โອกาสํ การาเปตฺวา วินยํ วา อภิธมฺมํ วา
ปุจฺจติ อาปตฺติ ปาจิตฺตยสฺส วินเย โອกาสํ การาเปตฺวา สุตฺตฺนฺตํ วา

* พระทัพพมัลลบุตรเป็นเอตทัคคะทางจัดเสนาสนะ เมื่อท่านรู้ว่าภิกษุ
อาคันตุกะรูปใดเป็นวินัยธรหรือสูตรนคิธร หรือมาติกาธร ท่านก็จัดให้
ได้พักอยู่ร่วมด้วยกับคณะภิกษุที่เล่าเรียนเหมือนกัน

อภิธรรมมิมั วา ปุจฉติ อาปตติ ปาจิตติยสุส อภิธรรมเม โอกาสั การาเปตวา
สุตตนตัม วา อภิธรรมมิมั ปุจฉติ อาปตติ ปาจิตติยสุส ฯลฯ แปลโดย
ความว่า ภิกษุผู้ถามปัญหาแก่ภิกษุขอโอกาสอันใดต้องถามอันนั้น ถ้า
ขอโอกาสถามพระสูตรแล้ว กลับไปถามพระวินัยก็ดี ถามพระอภิธรรม
ก็ดี เป็นอาบัติปาจิตตีย์ ขอโอกาสถามพระวินัยแล้ว ถามพระสูตรก็ดี
ถามพระอภิธรรมก็ดี เป็นอาบัติปาจิตตีย์ ขอโอกาสถามพระอภิธรรม
แล้ว ถามพระสูตรก็ดี ถามพระวินัยก็ดี เป็นอาบัติปาจิตตีย์ ในอปทาน
อุบาลีเถรวัตถุหน้า ๖๓ มีว่า

สุตตนตัม อภิธรรมมญจ วินยญจาปี เกวลั

นางคัม พุทฺทวจนั เอสา ธรรมสภา ตว

แปลโดยความว่า (เข้าแต่พระองค์ผู้จอมมุนี) พระสูตร พระอภิธรรม
พระวินัย รวมพระพุทฺทวจนะเมืองค์ ๕ ทั้งสิ้นนี้ เป็นธรรมสภาของ
พระองค์

ในเถรีอปทาน หน้า ๓๐๕ มีว่า

กุสลาหิ วิสุทฺธิสุ กถาวตฺถุวิสารทา

อภิธรรมนยญญจ วจิ ปตฺตามุหิ สาสเน

แปลโดยความว่า ในพระศาสนานี้รู้ ดิฉัน (นางเขมาเถรี) ฉลาดใน
วิสุทฺธิ ๗ แลสามารถในกถาวตฺถุ เป็นผู้รู้แน่แห่งพระอภิธรรมถึงซึ่งวสี
ทั้ง ๕

นอกจากนี้ยังมีมาในมหาโคสิงคสาลสูตร (คฺุบรพ ๑) และยังมีมา
ในที่อื่น ๆ อีกเป็นเอนก

๔. คำที่ว่า ธรรมโม จ วินโย จ ซึ่งแปลว่า ธรรมด้วยวินัยด้วย

นั่น คำว่าธรรมมิได้หมายเอาแต่สุดตันตปิฎกอย่างเดียว แต่หมายเอา
อภิธรรมปิฎกเข้าด้วย เพราะชื่อว่าเป็นพระธรรมเหมือนกัน เช่นคำ

อรรถาธิบายของพระคันถรจนจารย์ว่า

๕. ถ้าปฏิเสธอกิธรรม เพราะเหตุว่าคำ วุตต์ เหตุ ภควตา

๑๗๑ เป็นต้นแล้ว พระสูตรกับพระวินัยก็ควรปฏิเสธด้วยซิ เพราะ
ทั้งพระธรรมและพระวินัยก็ล้วนแต่ที่พระสาวกสดับมาจากพระพุทธองค์
ทั้งสิ้น พระพุทธองค์มิได้ทรงนิพนธ์จัดเขียนไว้ที่ไหน และในพระสูตร
เองก็ต้องมีคำว่า เอวมเม สุตฺ ข้าพเจ้าได้สดับมาดังนี้ ในพระวินัย
ก็มีคำว่า เตน โข ปน สมเยน ภควตา แปลว่าก็โดยสมยนั้นแล
พระผู้มีพระภาคเจ้า ๑๗๑ เหล่านี้เป็นคำพูดของพระสังคีติกาจารย์ทั้งสิ้น
พระไตรปิฎกทั้ง ๘๔,๐๐๐ ธรรมชั้นนี้ล้วนเป็นวาจาของพระสังคีติกา-
จารย์ที่ถ่ายทอดมาจากพระศาสดาทั้งสิ้น

๖. ขอมว่าในอกิธรรมมีที่เป็นสาวกภายิตอยู่คัมภีร์หนึ่งคือ
คัมภีร์กถาวัตถุซึ่งเป็นวาทะของพระโมคคลีติสสเถระ แต่พระโมคคลี-
ติสสเถระก็ย่อมรับความคิดเห็นมาจากหลักของพระบรมศาสดา

มติในคัมภีร์อัฐสาลินี

ความจริงข้อนี้ควรจัดเป็นข้อที่ ๗ ต่อจากข้อ ๖ แต่ที่เขียนแยก
เป็นหัวข้อใหญ่ต่างหาก เพราะมีถ้อยความค้านและลงโทษพวกไม่เชื่อ
อกิธรรมยี่ดียว ซึ่งอ่านแล้วข้าพเจ้าเองรู้สึกขำ คัมภีร์อัฐสาลินี แต่งขึ้น
โดยพระอรรถกถาจารย์เอกแห่งพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท คือท่าน
พุทธโฆชะ ตกราวพุทธศตวรรษที่ ๕ มีอรรถรสอันลึกซึ้งยากทั้งการตี
ความและการแปล ในคัมภีร์นี้มีความตอนหนึ่ง กล่าวถึงกระทุ้งของฝ่าย
ที่ถามว่าพระอกิธรรมนี้เป็นคำของใคร ดังยกคำแปลมาให้ดูต่อไปนี้

"ถามว่า (อกิธรรม) เป็นคำของใคร แก้วว่าเป็นพระคำรัสของพระ
ผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ถามว่า ใครเป็นผู้นำสืบเนื่องกันมา

แก้วว่า พระอาจารย์ทั้งหลายนำสืบกันมา จริงคั้งนั้น พระเถระทั้งหลาย คือพระสารีบุตรเถระ พระภัททริ โสภิตะ ปิยชาติ ปิยปาละ ปิยทัสสิ โกสิยบุตร ลิกกะวะ สันเทหะ โมคคลีบุตร มิสสทัตตะ ธรรมมมียะ สาทกะ โสณกะ เรวดเถระ นำสืบต่อกันมาจนถึงตติยะสังคีติกาล ต่อจากนั้นอาจารย์ทั้งหลายในชมพูทวีปซึ่งเป็นศิษยานุศิษย์ของพระเถระ ๓๕ มีข้อความปรับโทษแก่ผู้ที่ไม่เชื่ออภิธรรมรุนแรงอยู่ว่า ผู้ที่ปฏิเสธ- อภิธรรม ก็ย่อมชื่อว่าปฏิเสธพระสัมพันธคุณญาณในชินจักรนี้ ชื่อว่าทำ เวสาร์ชญาณของพระศาสดาให้หมุนกลับ ทำบริษัทผู้ใคร่จะฟังให้เข้าใจ ผิด กั้นทำนบในอริยมรรค (กีดขวางอริยมรรค) จัดเขา (ผู้ปฏิเสธ อภิธรรม) ในพวกก่อเหตุให้แตกร้าง ๑๘ จำพวก จำพวกใดจำพวกหนึ่ง เป็นผู้สมควรลงอุกเขปนิกกรรม นิสกรรม และตชชนิกกรรมโดยแท้ ผู้เช่นนี้ พวกเราควรลงปีพพานิกกรรมเป็นต้นแล้ว* ไสส่งไปว่า "เจ้าจง ไปเป็นคนกินเดนเสียเถิด"

ฟังคำลงโทษเหล่านี้แล้ว พวกปฏิเสธอภิธรรมดูออกจะน่ากลัวอยู่ เพียงปฏิเสธเท่านั้นจะต้องรับโทษที่เดียวซ้อนกันหลายอย่าง ในตอนต่อไปมีคำโต้คำแก้ระหว่าง ๒ ฝ่ายดังนี้

แม้ถ้าเธอ (ฝ่ายปฏิเสธอภิธรรม) ฟังกล่าวว่าถ้าอภิธรรมเป็น พระพุทธพจน์แล้ว ก็ควรจะมีคำเริ่มต้นในอภิธรรมทำนองนี้ว่า เอกิ สมยั ภควา ราชคเห วิหริติ เป็นต้น เหมือนที่มีในพระสูตรหลายพันสูตร เรา (ฝ่ายอภิธรรม) ฟังค้านว่า ก็คำเริ่มต้นเช่นนั้นแห่งชาดก สุตตนิบาต และธรรมบทไม่มีเช่นนั้น ไชริ์ ชาดก สุตตนิบาต และธรรมบทเหล่านั้น ก็ไม่เป็นพระพุทธภาษิตด้วยซิ แล้วฟังกล่าวกับเขาต่อไปอีกว่า คุณก่อน

* การลงโทษต่าง ๆ เหล่านี้ ฟังคูอธิบายในบทนำ

ผู้ฉลาด (คำเขี่ย) ชื่อว่าอภิธรรมนี้เป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเท่านั้น หากเป็นวิสัยแห่งผู้อื่นไม่ ก็การเสด็จลงถือปฏิสนธิในครรภ์พระมารดาของพระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ปรากฏแล้ว การประสูติ การตรัสรู้ การประกาศพระธรรมจักร การแสดงยมกปาฏิหาริย์ การเสด็จไปแสดงอภิธรรมในเทวโลก การเสด็จลงจากเทวโลก ฯลฯ ก็ปรากฏแจ่มแจ้งแล้วทั้งนั้น คุณก่อนผู้ฉลาด ชื่อว่าคำเริ่มต้นแห่งอภิธรรมนั้นไม่จำเป็น เมื่อกล่าวเช่นนี้ ฝ่ายปรวาทก็จะไม่สามารถหาอุทาหรณ์ที่ถูกต้องเป็นธรรมมาอ้างได้

ในหน้า ๓๗ มีคำถามคำตอบระหว่างผู้เชื่ออภิธรรมกับผู้ไม่เชื่ออภิธรรมดังนี้

ธรรมกถึก อภิธรรมสูตรผู้มีอายุ

ภิกษุ ทำไมท่านจึงชักอภิธรรมสูตรมาแล้ว ท่านจะชักพระสูตรอื่นที่เป็นพระพุทธภาษิตไม่ดีกว่าหรือ

ธ. ก็อภิธรรมสูตรใครเป็นผู้กล่าวไว้เล่า

ภ. อภิธรรมไม่ใช่พระพุทธภาษิต

ธ. ผู้มีอายุ ! นี่ท่านเรียนพระวินัยปิฎกหรือเปล่า

ภ. ไม่ได้เรียน

ธ. เห็นจะเป็นเพราะไม่ได้เรียนและทรงวินัยปิฎกนั่นเอง ท่านจึงไม่รู้แล้วก็กล่าวออกมาอย่างนี้

ภ. ผู้มีอายุ ! ผมเรียนเฉพาะพระวินัย (หมายเฉพาะตัวสิกขาบท ไม่ได้หมายเอาทั้งปิฎก)

ธ. แม้วินัยนั้นท่านก็เรียนอย่างผิดพลาด บางทีจะไปนั่งหลับ
เสียที่ท้ายบริษัทแล้วก็เรียนส่งเดชไป ก็บุคคลเช่นท่านจะบรรพชาหรือ
อุปสมบทที่ย่อมเป็นคนถ่วงโลกเสมอ แล้วพระธรรมกถึกก็ยกอากาศ
สถานเกี่ยวกับอภิธรรมที่มาจากพระวินัยขึ้นอ้างทันที

ทัศนะวิจารณ์ของผู้เขียน

มติทั้งสองฝ่ายนี้ ท่านผู้อ่านจะเห็นได้ว่ามีเหตุผลของคนที่น่าจะ
เชื่อถือตาม แต่สำหรับทัศนะของผู้เขียน ข้าพเจ้าขอกล่าวว่า อภิธรรม
ปิฎกนี้ไม่เป็นพระพุทธานุศาสนิตทั้งหมด จะเป็นพระพุทธานุศาสนิตก็แต่เฉพาะ
ตัวบทมคคา และข้ออธิบายบางแห่ง นอกนั้นเป็นอาจริยานุศาสนิตซึ่ง
อรรถาธิบายมคคาให้พิสดารตามแนวของพระพุทธานุศาสนิต ซึ่งไม่ควรถือว่า
เมื่อมิใช่เป็นพระพุทธานุศาสนิตทั้งหมดแล้ว ก็เลยไม่นิยมนับถือ ความจริง
อภิธรรมนั้นมิใช่อันมิใช่ไกลที่ไหน เนื้อแท้ก็เป็นธรรมในพระสูตรนั่นเอง
แต่พระอาจารย์ท่านเลือกชักเอาแต่หัวข้อหรือแม่บทที่เรียกว่ามคคา
ออกมารวบรวมขึ้นต่างหากปิฎกหนึ่ง แล้วขยายความให้พิสดารเพื่อ
ความเข้าใจง่าย หรือเพื่อความละเอียดซึ่งบางทีเพราะความละเอียดเลย
กลายเป็นปิฎกที่มีความยากเย็นสุขุมลุ่มลึก ต้องศึกษากันเป็นเวลานาน
ยิ่งกว่าสองปิฎก สันนิษฐานว่าอภิธรรมเดิมสงเคราะห์ลงในเวทยากรณ์ใน
อภิธรรมวิภังคะและชาตุกถา เราจะได้พบคำอธิบายเกี่ยวกับชั้น ๓ ชาติ
อายุตนะ โภชนกัมมรรค สติปิฎกฐาน ๗ ในสังยุตตนิกายได้ประมวล
แบ่งเป็นชั้น ๓ สังยุตต์ ๗ ในคัมภีร์บุคคลบัญญัติเราจะพบว่าได้นำเอา
ธรรมะ ที่ว่าด้วยจำพวกแห่งบุคคลในโลกจากอังคุตตรนิกายไปอธิบาย
ศาสตราจารย์ชาวญี่ปุ่นคนหนึ่งกล่าวว่า มีบุคคลเพียงประเภทหนึ่งและ
ประเภทเดียวเท่านั้น ที่หาไม่พบในอังคุตตรนิกายคือ สมลีสี่ ซึ่งใน

บุคคลบัญญัติได้อธิบายบ่งถึงในธรรมสังคณี เราจะพบแนวคิดที่นำมา จากขุททกนิกาย และในยมกกับปฎิฐานเราก็จะพบคำอธิบาย ทฤษฎีปัจจัยการของพระพุทธองค์อย่างซับซ้อนหุยมหิมจนกลายเป็น คัมภีร์ตรรกวิทยาชั้น โบว์แดงของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทไป ตาม ความเห็นของข้าพเจ้า คัมภีร์ ชาติคฤหา วิภังคะ ปุคคลบัญญัติและ ธรรมสังคณี ยมกะ ปฎิฐานะ เกิดขึ้นตามลำดับกัน คัมภีร์กถาวัตถุเป็น ของเกิดขึ้นในชั้นหลังสุด

ในพระพุทธศาสนาฝ่ายสาวกยาน มีนิกายหนึ่งที่ไม่ยอมรับ อภิธรรมปิฎกเป็นพระพุทธภาษิต นิกายนี้คือนิกายเสาศรณุดิกะ ซึ่งยอมรับแต่มาติกาเท่านั้น การปฏิเสธอภิธรรมปิฎกไม่ใช่เป็นของใหม่ แต่เป็น ความคิดมานานแล้วในหมู่คณาจารย์ต่างสำนักของพระพุทธศาสนา อย่างน้อยก็ได้มีการปฏิเสธอภิธรรมปิฎกก่อนพุทธศตวรรษที่ ๓ และ พวกไม่ยอมรับอภิธรรมปิฎกนี้คงมีอยู่เรื่อยตลอดมา จนแม้ในลังกาซึ่ง เป็นป้อมปราการของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทเอง พวกปฏิเสธ อภิธรรมนี้ไม่ใช่มีเฉพาะพวกนิกายเสาศรณุดิกะเท่านั้น และดังนั้นจึง ไม่มีข้อประหลาดอันใดเลยว่ ทำไมอัฐรสาลีนี้จึงได้ลงโทษพวกภิกษุผู้ ปฏิเสธอภิธรรมไว้อย่างรุนแรง ซึ่งคุณออกจะเกินขอบเขตไปบ้าง แต่ สำหรับนิกายที่บูชาอภิธรรมเป็นชีวิตจิตใจนั้น ยังไม่ใช่ในนิกายเถรวาท ซึ่ง เป็นเจ้าของอภิธรรม ๗ คัมภีร์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น แต่เป็นนิกายสรวา- สติวาทหรืออีกชื่อหนึ่งคือนิกายอภิธรรม นิกายนี้เป็นสาขาแยกออกไป จากเถรวาทในราวพุทธศตวรรษที่หนึ่ง และค่อย ๆ เจริญเติบโตเป็น ลำดับจนกลายเป็นนิกายที่ทรงอิทธิพลในอินเดียภาคเหนืออยู่ถึง ๕ ศตวรรษ นิกายนี้มีอภิธรรม ๗ คัมภีร์เหมือนกัน แต่มีอรรถรสแตกต่าง ไปจากอภิธรรมของเถรวาท ความพิสดารนั้นจักอธิบายในตอนข้างหน้า

นิกายนี้ถือว่าพระสารีบุตร พระโมคคัลลานะและพระมหากัจจानะหรือ กาศยานีบุตรเป็นปฐมอาจารย์แห่งอภิรรม ซึ่งเป็นการให้ข้อคิดเห็นแก่เรา ดีมาก คุณนिरเทศศาสตร์

*

ของฝ่ายนิกายมหาสังฆิกะก็ได้กล่าวว่า

พระกาศยานีบุตรรวบรวมเอาหลักธรรมที่เป็นฝ่ายปัญญาล้วน ๆ จาก พระสูตร เรียกว่าอภิรรมแล้วนำไปสาธยายถวายพระพุทธองค์ทรงสดับ พระตถาคตเจ้าทรงอนุโมทนารับรอง หนึ่งในอังกุตรนิกายของมหาสังฆิกะ มีที่หนึ่งแสดงว่าพระพุทธองค์เสด็จไปแสดงธรรมเทศนาโปรด พุทธมารดาในดาวดึงส์

**

ข้อกล่าวหาว่า พระมหากาศยานีบุตรหรือ

พระมหากัจจानะรวบรวมข้อธรรมในพระสูตรออกจัดเป็นอภิรรมปิฎกนั้น ข้าพเจ้ามีความเชื่อมั่นว่าเป็นความจริง และอภิรรมก็ได้เกิดมีมาแต่ เบื้องสมัยพุทธกาลแล้วด้วย พระมหากัจจानะได้รับยกย่องจากพระศาสดา ว่าเลิศทางกระจายธรรมย่อให้พิสดาร มีอยู่บ่อยครั้งที่พระผู้มีพระภาค ตรัสเทศนา แต่หัวข้อธรรมโดยย่อซึ่งเรียกว่าอุทเทศ แล้วท่านเป็นผู้ อธิบายให้พิสดารละเอียดออกไป จนพระศาสดาตรัสแก่ภิกษุสงฆ์ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! มหากัจจानะเป็นบัณฑิตมีปัญญามาก แม้หากว่า เธอทั้งหลายจะฟังถามเนื้อความนั้นกะเราไปไซ้ แม้เราก็งงพยากรณ์ เหมือนอย่างมหากัจจानะพยากรณ์" นอกจากนี้ท่านยังเป็นผู้ปักหลักพระ พุทธศาสนาในแคว้นวันตีเป็นคนแรก อภิรรมจึงต้องเป็นการรวบรวม ของท่านและของพระสารีบุตรเป็นแน่ ข้าพเจ้าปรารถนาจะกล่าวว่าท่าน ทั้งสองเป็นปฐมอรรถกถาจารย์ คัมภีร์ที่ถือกันว่าเป็นภษิตของพระสารี บุตร เช่นปฏิสัมภิทามรรค จุลลนิตเทศ มหานิตเทศ ก็มีรูปโคจรอย่าง * จีนเรียกว่า "สุนเป็ยคกงเต็กหลุน"

** ฝ่ายมหายานมีพระสูตรกล่าวถึงข้อธรรมที่พระศาสดาแสดงโปรดพระ พุทธมารดา แต่เห็นว่าเป็นหนังสือคนรุ่นหลังแต่ง ไม่อยากยกมาเป็นหลักฐาน

อภิธรรมคัมภีร์จุลนิเทศ มหานิเทศ เป็นคัมภีร์แก้orroดที่ยาก ในสุดตนิบาต ขุททกนิกาย จัดว่าเป็นorroดถาที่เก่าที่สุด ส่วนปฏิสัม- ภิทามรรคนั้นแก้ความในมาติกาว่าด้วยญาณของพระพุทธเจ้า และพระ สาวกกับอธิบายปรมัตถธรรมอันลึกซึ้งเป็นลำดับ ในสัทธัมมปิณฑิ- orrodถาของจุลนิเทศ มหานิเทศ แต่งโดยพระธรรมปาละ ราวพุทธ- ศตวรรษที่ ๑๐ มีปณามคาถาว่า

สารีปุตโต มหาปญโญ สตุถุกโป ชินตโรโซ
ธมมจกัโก วิภาเชตวา มหานิทุเทศมพุริ
ปาโฐ วิสิญฺฐนิตุเทโส ตํ นาม วิเสสโต จ ฯ

แปลว่า "พระสารีบุตรผู้มีปัญญายิ่งใหญ่ ผู้เป็นพุทธชินโรส เทียมเท่าองค์ พระศาสดา แจกแจงพระธรรมจักร กล่าวมหานิทเทศไว้แล้ว ฯ พระบาลี มีนิเทศอันพิเศษ" orrodถาที่กล่าวกันว่าเป็นของพระมหากัจจानะแต่ง คือคัมภีร์เนติปกรณ์ แต่งเป็นorroดถาวรรณานวังคสัตถุศาสน์ มีลีลา โวหารคล้ายคลึงกับคัมภีร์จุลนิเทศ มหานิเทศ ตอนจบแห่งคัมภีร์ มี ความบ่งชี้ว่า เอตดาวตา สมตฺตา เนตฺติยํ อายรสุมตา มหากัจจानน ภาสิตา ภควตา อนุโมทิตา มฺลสฺงคิตฺติยํ สฺงคิตฺตาดิ แปลความว่า เนติ อันพระมหากัจจानะผู้มีอายุภาสิตแล้ว อันพระผู้มีพระภาคอนุโมทนา แล้ว อันพระเถระผู้ร้อยกรองพระธรรมวินัยสังคายนาแล้ว ในสังคิตติ ตั้งเดิม จบลงด้วยประการเท่านี้แล เพราะฉะนั้นฝ่ายอภิธรรม เมื่อจะ กล่าวถึงประวัติมูลเดิมย่อมถือว่าพระสารีบุตรกับพระมหากัจจानะเป็น ปฐมอาจารย์แห่งอภิธรรม และดังนั้นเราจึงสรุปความได้ว่า

๑. อภิธรรมปิฎกเป็นพระพุทธภายิตแต่เฉพาะตัวแม่บทมาติกา และคำอธิบายธรรมะบางแห่ง

๒. ส่วนใหญ่เป็นสาวกภายิต ซึ่งแต่งขยายพุทธพจน์ตามแนว

พุทธมติ และบางแห่งได้แทรกกฎเกณฑ์ใหม่ ๆ ขึ้น การแตงนั่นแตงกันหลายองค์มีใช้องค์เดียว

๓. ไม่ควรปฏิเสธอิทธิธรรมปิฎก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือนักปรัชญาของไทยควรสนใจศึกษาอิทธิธรรมให้ถ่องแท้ ในฐานะที่อิทธิธรรมปิฎกเป็นพุทธปรัชญาที่ละเอียดสุขุมยิ่งนัก ข้าพเจ้าชอบใจและเห็นพ้องด้วยกับคำพูดของคุณหลวงเทพดรณานุศิษฐ์ (ทวิ ป.ธ.๕) ที่ว่าปัญหาธรรมะในพระสูตรบางแห่งขุ่นยอกยากแก่การเข้าใจ ก็ได้รับความอธิบายโดยละเอียดในอิทธิธรรม และธรรมะในอิทธิธรรมที่ละเอียดพิสดารจนยากที่จะรวบรัดความได้ เราก็ได้รับความสรุปลอยอย่างย่อจากพระสูตร

ปัญหาเรื่องขุททกนิกาย

นักศึกษาชาวตะวันตกบางท่านได้แสดงข้อคิดว่า สมัยปฐมสังคายนาได้รวบรวมพระสูตรขึ้นเพียง ๔ นิกายเท่านั้นคือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย อังคุตตรนิกาย และสังยุตตนิกาย ส่วนนิกายที่ ๕ หรือขุททกนิกายนั้นเป็นของเกิดขึ้นภายหลัง นิกายทั้ง ๔ ซึ่งพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือว่าขุททกนิกายไม่ใช่พระพุทธานุญาต ความเห็นเช่นนี้เป็นความเห็นมีส่วนผิดพลาดและส่วนถูกต้องเหมือนกัน ตามทัศนะของข้าพเจ้า ข้าพเจ้ากล้ายืนยันว่าธรรมบางหมวดในขุททกนิกายเป็นพระพุทธานุญาตอย่างสมบูรณ์ เช่นในขุททกปาฐะธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต ชาดก ฯ ที่มีใช้พระพุทธานุญาตก็เป็นภาษิตของสาวก คือเถรคาถา และเถรีคาถา เป็นต้น ซึ่งก็ไม่น่าจะมีปัญหาอะไรเลย ในเมื่อตัวคาถาก็บ่งอยู่แล้วว่าเป็นคำพูดของพระเถระและพระเถรีในพระพุทธศาสนา ข้ออ้างของนักศึกษาจำพวกนี้ก็คือว่า ในสุดตันตปิฎกของนิกายแห่งพระพุทธศาสนาฝ่ายสาวกยานอื่น ๆ มีเพียง ๔ นิกายซึ่งเรียกว่า "อาคม ๔" เท่านั้น ไม่มี

อาคมที่ ๕ หรือขุททกนิกาย แต่ความจริงก็ได้บอกแก่เราว่า ในิกาย
สรวาสติวาทมีหมวดธรรมบางตอนในขุททกนิกายเหมือนกัน คืออุทาน-
วรรค สุตตนิบาต อัญญา และปราชญวรรค สติวิรคคาถา ธรรมบท
วิมานวัตถุ และพุทธวงศ์ ซึ่งได้ถูกเรียกรวมกันว่า กุญฑุราคม นอกจากนี้
นี้ยังมีหมวดธรรมบางตอนอื่น ๆ อีก ในขุททกนิกายที่เราจะพบกระเสี้ยน
กระส่ายในสังยุตตามของนิกายสรวาสติวาท นอกจากนี้ในศิลาจารึกของ
พระเจ้าอโศกมหาราชก็ได้อ้างถึงมุนีคาถาซึ่งเป็นความตอนหนึ่งในสุตตนิบาต
ในคัมภีร์มหายานชั้นเก่าก็อ้างถึงพระพุทธภาษิตในสุตตนิบาตบ่อยครั้ง
อย่างไรก็ตาม สาเหตุที่นิกายอื่น ๆ ไม่มีขุททกนิกายนั้น ตามความเข้าใจ
ของข้าพเจ้าก็เพราะเหตุว่า ขุททกนิกายเป็นนิกายที่แสดงลักษณะพิเศษ
ของฝ่ายเถรวาทและมีหลักปรัชญา โดยเฉพาะของฝ่ายเถรวาทแตกต่าง
ไปจากหลักปรัชญาของนิกายอื่น ๆ ซึ่งความต่อไปก็จักปรากฏเองว่า
มีพวกปาปภิกษุ (ตามสำนวนของพระคันถรจนจารย์) ปฏิเสธไม่รับ
ขุททกนิกาย (คูทีปวงค์) ข้าพเจ้าขอกล่าวแนะนำในที่นี้ด้วยว่า ขุททก-
นิกายจัดเป็นวรรณคดีที่อุดมด้วยหลักธรรมของพระพุทธองค์ ตั้งแต่
สามัญขึ้นไปหาความสูง มีลีลาแห่งภาษาไวยากรณ์อันไพเราะเพริศพรึง
สมบูรณ์ไปด้วยวิญญาณแห่งศิลป์ ประกอบไปด้วยความรู้ทางประวัติ-
ศาสตร์สังคม และขนบธรรมเนียมประเพณีสมัยอินเดียโบราณ ซึ่ง
สามารถทำให้ผู้ศึกษาหลับตามองเห็นอดีตภาพต่าง ๆ ตามที่บรรยายไว้
ประจักษ์ว่าเรามีพลังอำนาจนำตนเข้าไปสู่อดีตทวารกาลโพ้นหลายพันปี
ฉะนั้น

ประวัติพุทธ(๓) - หน้าที่ 92

หมายเหตุ:- ในอรรถกถากล่าวว่าอภิธรรมจัดเข้าในเวชยากรณ์ อันเป็นองค์หนึ่งในนวังคสัตถุศาสน์ อนึ่งพึงสังเกตว่าในคัมภีร์อภิธรรมเราจะไม่พบคำว่า ภิกขเว ของพระพุทธองค์ ซึ่งเป็นธรรมดาของพระพุทธองค์ ที่จักต้องปรารภบุคคลผู้สดับธรรมเทศนา หรือไม่พบคำว่าดูก่อน เทพยดาทั้งหลาย ดังที่เชื่อกันว่าทรงเทศนาอภิธรรมแก่ปวงเทพเลย ข้อนี้แสดงว่าพระคันถรจนจารย์ผู้รวบรวมอภิธรรม ท่าน ไม่มีเจตนาจะให้คนเข้าใจว่าเป็นพุทธคำรัสทั้งหมคนั่นเอง

พระพุทธศาสนาในศตวรรษที่ ๑

เหตุการณ์ต่อไปนี้ แคว้นมคธ ได้เป็นเวทีสำคัญของประวัติศาสตร์แห่งพระพุทธศาสนาตลอดระยะเวลา ๑,๕๐๐ ปีเศษ ที่พระพุทธศาสนามีบทบาทอยู่บนหน้าประวัติศาสตร์ของอินเดีย ได้กล่าวมาแล้วเบื้องต้นว่า ในแผ่นดินพระเจ้าอชาตศัตรู อำนาจราชศักดิ์ของมครุ่งเรืองแผ่ขยายกว้างขวางมาก อาณาจักรทางลุ่มแม่น้ำคงคาตลอดขึ้นไปทางทิศเหนือและทางตะวันออกล้วนอยู่ภายใต้ราชานุภาพของพระเจ้าอชาตศัตรู อาณาจักรโกศลซึ่งเคยเป็นคู่แข่งกับมครก็ตกเป็นเมืองออกของมครเสียแล้ว แคว้นวัชชีซึ่งเป็นเสี้ยนหนามดำจัญของมครอยู่ ก็ถูกวัชการพราหมณ์เสนาบดีของมครใช้เล่ห์อุบายถอนทิ้งเสียได้ ในตอนปลายรัชสมัยมครจึงมีความสงบราบคาบ พระเจ้าอชาตศัตรูก็มุ่งพระหฤทัยในการบำเพ็ญพระราชกุศลมีการสถาปนาพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ บูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามในพระราชอาณาจักร และงานชิ้นสำคัญที่สุดของพระองค์ก็คือ ทรงประทานพระราชูปถัมภ์ปฐมสังคีตของฝ่ายพระมหากัสสปะให้สำเร็จเรียบร้อย ปฐมสังคีตครั้งนั้นทำกันที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา ในภูเขาเวภารบรรพต แขวงนครราชคฤห์ ๗ เดือนจึงสำเร็จ มีพระอรหันต์ประชุมร่วมทำ ๕๐๐ รูป

พระเจ้าอชาตศัตรูย้ายเมืองหลวง

ต่อมาพระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงย้ายราชธานีไปประทับ ณ เมืองปาฏลีบุตร เมืองนี้เดิมสร้างขึ้นเพื่อจุดประสงค์เป็นด่านป้องกันพวกวัชชี

ตั้งอยู่บนฝั่งใต้แม่น้ำคงคา เสวยราชสมบัติต่อมาจนถึง พ.ศ.๑๗ พระ
โอรสนามว่าอุทัยภัทรเป็นกบฏ จับพระเจ้าอชุตศัทรุสำเร็จโทษ แล้วจึง
เอาราชสมบัติ

*

พระเจ้าอุทัยภัทรทรงสร้างเมืองกุสุมปุระ (หรือบุบผานูรี)
ขึ้นเป็นที่ประทับบนฝั่งแม่น้ำคงคาห่างจากกรุงปาฏลิบุตรราว ๒-๓ ไมล์
พระอุบาลีมหาเถรเจ้าได้ดับขันธปรินิพพานในแผ่นดินกษัตริย์องค์นี้ ๓
พ.ศ.๑๓ พระเจ้าอุทัยภัทรถูกพระโอรสนามว่าอนรุทธะจับสำเร็จโทษ
พระเจ้าอนรุทธะเสวยราชอยู่ไม่ช้าก็ถูกพระโอรสนามว่ามณฑกะจับสำเร็จโทษ
พระเจ้ามณฑกะถูกพระโอรสนามว่านาคทาสกะจับปลงพระชนม์
เหตุการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นภายในรอบร้อยปี หลังพุทธปรินิพพาน ซึ่งใน
คัมภีรมหาวิงศะกล่าวไว้ เป็นเรื่องของกรรมสนองกรรม ในที่สุด
ประชาชนทนอยู่ภายใต้การปกครองกษัตริย์วงศ์ปีติมาตไม่ไหว ก็พากัน
ปลุกวัติขึ้นจับพระเจ้านาคทาสกะสำเร็จโทษ แล้วเชิญอำมาตย์ผู้หนึ่งชื่อ
"สุสูนาค" ขึ้นครองราชสมบัติ วงศ์กษัตริย์สายพระเจ้าพิมพิสารจึงเป็น
อันหมดกันเพียงนี้ พระเจ้าสุสูนาคมีเชื้อสายเป็นเจ้าในวงศ์ลิจฉวีแห่งวัชชี
มีมารดาเป็นหญิงงามเมือง แต่สุสูนาคเป็นคนมีความสามารถและ
ประพฤติดนดีจึงถูกเลือกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน กล่าวกันว่าพระองค์
เป็นผู้ย้ายราชธานีไปประทับ ณ นครไพศาลี และพระองค์เป็นผู้ขยาย
อำนาจของมครให้แผ่ไปถึงแคว้นอันตีอีกด้วย ทรงอยู่ในราชสมบัติ ๑๘
ปี ก็สวรรคต พระโอรสนามว่า "กาพาโศก" ขึ้นสืบราชบัลลังก์ กลับให้
ย้ายราชธานีมา ณ นครปาฏลิบุตรใหม่ รัชสมัยกษัตริย์องค์นี้ตกในราว
พุทธศก ๑๐๐ ปีล่วงแล้ว และเหตุการณ์สำคัญของพระพุทธศาสนาที่
อุบัติขึ้น นั่นคือการชุมนุมสงฆ์ทำทุติยสังคายนา และการแตกนิกาย
* คูเรื่อง "ราชอาณาจักรมครยุคพุทธกาล" ของข้าพเจ้า
* ในบางตำนานว่า ยังมีพระราชานามว่าทรรศกะเสวยราชก่อนพระเจ้า
อุทัยภัทร

เรื่องกาฬาสก และอโศก

นักศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ต้องประสบกับปัญหา
ยุ่งยากเรื่องพระเจ้ากาฬาสกและพระเจ้าอโศกว่า เป็นองค์เดียวกันหรือ
ต่างองค์กัน ในวงนักประวัติศาสตร์เองก็แบ่งออกเป็น ๒ พวก พวก
หนึ่งเชื่อว่าพระเจ้ากาฬาสกเป็นองค์เดียวกับพระเจ้าอโศก พวกนี้ส่วน
มากเป็นพุทธบริษัทฝ่ายมหายาน หรือมีละนั้นก็เป็นผู้ที่นับถือ
หลักฐานในตำนานฝ่ายลัทธิสุทธ อีกพวกหนึ่งเชื่อว่ามีได้เป็นองค์เดียวกัน
พวกนี้เป็นพุทธบริษัทฝ่ายสาวกยาน หรือมีละนั้นก็เป็นผู้ที่นับถือ
หลักฐานตำนานฝ่ายบาลี ข้าพเจ้าได้นำเหตุผลของแต่ละฝ่ายมาแสดง
ดังต่อไปนี้

มติฝ่ายปรกณ์บาลี

มตินี้อาศัย คัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆษะ และคัมภีร์มหา
วังสะ ที่ปวังสะเป็นหลักฐาน ฝ่ายปรกณ์บาลีให้ความละเอียดเกี่ยวกับปี
รัชกาลของกษัตริย์มคธเทียบกับรัชกาลกษัตริย์ลังกาดังนี้

๑. พระเจ้าชาตศัตรูสิ้นพระชนม์หลังพุทธปรินิพพาน ๒๔ ปี
(รวมกับอีก ๘ ปี ก่อนพุทธปรินิพพาน เสวยราชย์ได้ ๓๒ ปี เป็น
ระยะเวลาที่ครองราชย์อยู่)

๒. พระเจ้าอุทัยภัทร เสวยราชย์ ๑๖ ปี

๓. พระเจ้านรุทระ เสวยราชย์ ๔ ปี

๔. พระเจ้ามณฑกะ เสวยราช ๔ ปี

๕. พระเจ้านาคทาสกะ เสวยราช ๒๔ ปี

(สิ้นวงศ์พระเจ้าพิมพิสารแล้วขึ้นวงศ์สุสูนาค)

๖. พระเจ้าสุสูนาค เสวยราชย์ ๑๘ ปี

๗. พระเจ้ากาฬโศก เสวยราชย์ ๒๘ ปี

(ฉะนั้นได้ความว่าพระเจ้ากาฬโศกเริ่มครองเสวตฉัตรในปี พ.ศ.๕๐)

ในคัมภีร์ชินกาลมาลินีกล่าวว่า สุสูนาคสุ อัจเจน ตสุส ปตุโต
กาฬโศโก นาม อฏฐวีสติ วสุธานี รชชฺ กเรติ ฯ รชชฺ ปน กเรตสุส
กาฬโศกสุส ราชีโน ทสเม วสุเส สมพุทฺทสุส ปรีนิพพานโต วสุสสตํ
ปรีปุณฺณํ ฯ ตทา เวสาลียํ ทสสทสุสา ภิกขุ ทสวตฺถุณี ทีเปนฺติ ฯ
แปลว่า พระเจ้าสุสูนาคมีโอรสนามว่ากาฬโศก เมื่อพระเจ้าสุสูนาคทิ-
วงศต พระเจ้ากาฬโศกได้เสวยราชย์สืบต่อ ๒๘ ปี นับแต่วันพระเจ้า
กาฬโศกเสวยราชย์ได้ ๑๐ ปี นับแต่สมเด็จพระพุทธองค์เข้าสู่
ปรีนิพพานพอครบ ๑๐๐ ปีบริบูรณ์ ในกาลครั้งนั้น อันว่าภิกษุทั้งหลาย
หมื่นหนึ่งอยู่ในเมืองไพศาลี ตำบลเวตถุ ๑๐ ประการ จากข้อความนี้
เราได้ความว่า พระเจ้ากาฬโศกเสวยราชย์แล้ว ๑๐ ปี ใน พ.ศ.๑๐๐
จึงเกิดแตกสามัคคีขึ้นในคณะสงฆ์ คราวนี้ในชินกาลมาลินีแสดงต่อไปว่า
พระโอรสทั้งสิบของพระเจ้ากาฬโศกครองราชย์ต่อมา ๒๒ ปี ทั้งสิบองค์
มีนามว่า ภัทรเสน ๑, โกรธทวารรณ ๑, มังกร ๑, สัพพัญญุหะ ๑,
ชาลิกะ ๑, สัตถุชัย ๑, อุภกะ ๑, โกรพยะ ๑, นันทิวัทธนะ ๑,
ปัญจมตะ ๑ รวมเป็น ๑๐ องค์ ในมหาวังสะเรียกนามแปลกเพี้ยน
ไปบ้างดังนี้ ภัทรเสน ๑, โกรธทวารรณ ๑, มังกร ๑ สัพพหะ ๑,
ชาลิกะ ๑, ชัย ๑, อุสุกะ ๑, โตรสะ ๑, นันทิกะ ๑, พันธนะ ๑
วงศ์สุสูนาคมาสิ้นวงศ์ เมื่อ พ.ศ.๑๔๐ ด้วยอุกนายโจรชื่อนันทะพิฆาต
แล้ว นายโจรนั้นตั้งราชวงศ์นั้นทะขึ้น "ราชวงศ์นั้นทะ" ว่ามีเจ้าครอง

สืบกันอยู่ ๕ องค์ กินเวลา ๒๒ ปี เหมือนกัน นามของนวนันทะทั้ง ๕ มีดังนี้ อุกกเสนันทะ ๑, กนกนันทะ ๑, จันทกุติกนันทะ ๑, ภูตपालนันทะ ๑, รัฏฐपालนันทะ ๑, โควิสาณกนันทะ ๑, ทสลิทธิกะนันทะ ๑, เกวฏะนันทะ ๑, ธนันทะ ๑ สิ้นวงศ์เมื่อ พ.ศ.๑๖๒ ด้วยถูกจันทรคูปต์อัยการาชของพระเจ้าอโศกปลงเสีย แล้วจันทรคูปต์ตั้งวงศ์ "เมารยะ" ขึ้น ณ นครปาฏลีบุตร

๑. พระเจ้าจันทรคูปต์ เสวยราช ๒๔ ปี

๒. พระเจ้าพินทุसार เสวยราชย์ ๒๘ ปี

๓. พระเจ้าอโศกมหาราชก่อนเสวยราชย์ต้องผ่านการแย่งชิงราชสมบัติกับพี่น้องอยู่ ๔ ปีจึงปราบดาภิเษก ตกอยู่ในพุทธศก ๒๑๘ ปี แปลว่า ระยะเวลาระหว่างกาพาโศกกับอโศกห่างกันถึง ๑๐๐ ปีเต็ม นอกจากศักราชรัชสมัยของกษัตริย์มครแล้ว ฝ่ายปกรณบาลียังทำวหลักฐาน ไปถึงศักราชกษัตริย์ลังกาดังนี้

ศักราชกษัตริย์ลังกา

ในคัมภีร์มหาวังสะอันเป็นตำนานพงสาวดารลังกาเก่าแก่ เขียนโดยพระมหานามเถระ และมีผู้อื่นหลายคนช่วยกันแต่งต่อกันเรื่อยจนในปัจจุบันนี้กล่าวว่า ปฐมกษัตริย์ลังกานามว่าวิชัย ได้เสวยราชย์ปีเดียวกับพระพุทธปรินิพพาน และได้สืบเชื้อวงศ์ต่อมาอีก ๕ องค์ กษัตริย์องค์ที่ ๕ ทรงนามว่า เทวานัมปิยะติสสะ มีรัชสมัยร่วมกับพระเจ้าอโศก ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกากล่าวว่า เมื่อพุทธศกล่วงแล้ว ๒๓๖ ปี พระพุทธศาสนาแพร่มาถึงสิงหลทวีป (คือลังกา) และว่าพระเจ้าอโศกเสวยราชย์แล้ว ๑๘ ปี พระมหินทรเถระมาสู่ลังกา พระเจ้าวิชัยเสวยราชย์อยู่ ๓๘ ปี ในปีที่พระบรมศาสดาดับขันธปรินิพพาน เพื่อความสะดวกเราคิดให้เต็ม

๑ ปีตรงกับปีที่ ๕ แห่งรัชสมัยพระเจ้าอชาตศัตรู เป็นปีแรกที่พระเจ้าวิชัยขึ้นเสวยราชย์ ในสมันตปาสาทิกากล่าวว่า พระเจ้าวิชัยทิวงคตในปีที่ ๑๔ แห่งแผ่นดินพระเจ้าอุทัยภัทร เราจึงรวมตัวเลขปีรัชกาลของพระเจ้าอชาตศัตรูเฉพาะที่เสวยราชย์หลังพุทธปรินิพพาน ๒๔ ปี + ๑๔ = ๓๘ ปี ตรงกันกับที่กล่าวว่าพระเจ้าวิชัยครองราชย์อยู่ ๓๘ ปี เมื่อพระเจ้าวิชัยสวรรคต เสวตฉัตรว่างอยู่ ๑ ปี ต่อมาพระนัตตาอันเกิดแต่พระกนิษฐาชื่อ บันทกวาสเทพ ได้สืบราชสมบัติอยู่ ๓๐ ปี แล้วพระโอรสนามว่ากัษราชเสวยราชย์ต่อไปอีก ๒๐ ปี ครั้นแล้วพระนัตตาอันเกิดแต่พระกนิษฐาชื่อบันทกกาภิยมาร เป็นกบฏจะชิงราชสมบัติ ต้องทำสงครามกับพระมาตุลา ๘ องค์ อันเป็นอนุชาของพระเจ้ากัษราชอยู่ถึง ๑๗ ปี ระหว่างนั้นพระเจ้ากัษราชทรงเวนเสวตฉัตรให้พระอนุชาที่มีพระนามว่า คิศ ในที่สุดปรากฏว่าเจ้าบันทกกาภิยมาร ได้ปราบดาภิเษกเป็นกษัตริย์อยู่ถึง ๗๐ ปี ราชบุตรชื่อมุตตสิวะจึงเสวยราชย์ต่อมาอีก ๖๐ ปี จัดเป็นลำดับดังนี้

๑. พระเจ้าวิชัยกุมาร เสวยราชย์ ๓๘ ปี เสวตฉัตรว่าง ๑ ปี
 ๒. พระเจ้าบันทกวาสเทพ เสวยราชย์ ๓๐ ปี
 ๓. พระเจ้ากัษราช เสวยราชย์ ๒๐ ปี เกิดจลาจลแย่งราชสมบัติ ๑๗ ปี
 ๔. พระเจ้าบันทกกาภิยมาร เสวยราชย์ ๗๐ ปี
 ๕. พระเจ้ามุตตสิวะ เสวยราชย์ ๖๐ ปี
- รวม ๒๓๖ ปี

ในปีพุทธศก ๒๓๖ หรือย่างเข้าปี พ.ศ.๒๓๗ พระเจ้าเทวนัมปิยะคิสสะ ราชบุตรพระเจ้ามุตตสิวะขึ้นเสวยราชย์ ได้ทำราชาภิเษก ๒

ครั้ง พระมหินทรเถระนำพระพุทธรูปศาสนามาสู่ลังกาทมที่ปรากฏใน
มหาวิงสะและในสามนต์ เป็นอันตรงกัน พระมหินทรเถระปรากฏใน
ตำนานฝ่ายบาลีว่าเป็น โอรสของพระเจ้าอโศก และพระเจ้าเทวานัมปิยะ-
ติสสะ ได้มีพระราชไมตรีกับพระเจ้าอโศก จึงเป็นหลักฐานแสดงว่าพระเจ้า
อโศกเป็นอีกองค์หนึ่งต่างหากจากพระเจ้ากาฬโศกผู้ดำรงพระชนม์ชีพใน
พุทธศตวรรษที่ ๑

หลักฐานประกอบจากเถรวงศ์

ในปกรณ์ฝ่ายบาลีกล่าวว่า เมื่อพระพุทธปรินิพพานแล้ว ได้มีเถร-
วงศ์สืบเนื่องกันมาสามสาย คือสายพระอุบาลีผู้เป็นเอตทัคคะทางพระ
วินัย ๑, สายพระอานนท์ ผู้เป็นเอตทัคคะทางพหุสูตร ๑ และสาย
พระอนุรุทธะทาง ๑ เป็นทำนอง มอบหมายตำแหน่งคณปาโมกษ์แก่
พระเถระผู้เป็นสัททวิหาริกอันเดวาสิกผู้สามารถให้ปกครองดูแลสังฆบริษัท
ตั้งได้บรรยายไว้โดยละเอียดในบรรพต้นแล้ว

เถรวงศ์สายพระอุบาลี

พระอุบาลี

พระทาสกะ

พระโสณกะ

พระสิคคะ

พระโมคคลีติสสะ

พระอุบาลีมีประวัติอย่างไร ข้าพเจ้าไม่จำเป็นต้องกล่าว ณ ที่นี้ เพราะถ้าท่านต้องการทราบก็หาอ่านได้ในหนังสือ "พุทธานุพุทธประวัติ" ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่จะกล่าวถึงประวัติสังเขปของพระเถระอีก ๔ องค์หลังเท่านั้น

๑. พระทาสกะเถระ ท่านเป็นพราหมณ์ชาวเมืองไพศาล เป็นผู้แตกฉานในคัมภีร์ไตรเพท ภายหลังเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ของอุปสมบทในสำนักพระอุบาลี ณ วาสุการาม พร้อมกับเพื่อนพราหมณ์อีก ๓๐๐ คน และได้บรรลुพระอรหันต์ นอกจากนี้ยังเป็นอาจารย์บอกธรรมแก่สังฆบริษัทฝ่ายพระอุบาลี แต่สมัยพระอุบาลียังมีชีวิตอยู่

๒. พระโสณกะเถระ ท่านเป็นบุตรพ่อค้าเกวียนชาวเมืองกาสิ เมื่ออายุ ๑๕ ปี ได้ติดตามบิดาไปค้าขายในนครราชคฤห์ ได้ไปเที่ยวชมเวฬุวนารามวิหาร พบกับพระทาสกะเกิดความเลื่อมใส จึงออกบรรพชาเป็นสามเณร เรียนพระไตรปิฎกจนจบได้ดำรงตำแหน่งคณปาโมกข์

๓. พระสิลกะเถระ เกิดในตระกูลขุนนาง เป็นบุตรของศิริ- วัฒนอำมาตย์ มีภูมิลำเนาอยู่ ณ แขวงเมืองปาฏลีบุตร เมื่ออายุ ๑๘ ปี วันหนึ่งชวนเพื่อนฝูงไปเที่ยวกุฎกุฎาราม มีเพื่อนสำคัญคนหนึ่งชื่อ จันทวัชชีไปด้วย พบพระโสณกะกำลังเข้านิโรธสมาบัติอยู่ ก็เลื่อมใสในจริยวัตรนั้น ในที่สุดตนเองพร้อมด้วยเพื่อนฝูงชวนกันออกบวชในสำนักพระเถระ จำเนียรกาลล่วงมา เมื่อพระเถระทั้งหลายฝ่ายสถวีร- วาทินทำทศุติสังคายนา ท่านกับพระจันทวัชชีมาไม่ทันการประชุม จึงถูกลงโทษให้คอยอบรมสั่งสอนคนสำคัญคนหนึ่งที่จะฟื้นฟูพระศาสนาในอนาคต ซึ่งพระยศเถระทราบล่วงหน้าได้ด้วยอำนาจทิพยญาณของพระอรหันต์

๔. พระโมคคัลลินบุตรติสสะเถระ จะเป็นชาวเมืองใดมิได้ปรากฏ

แน่ ดูเหมือนเข้าใจกันว่าเป็นชาวแคว้นมคธ ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์ ได้เรียนรู้พระเวทแตกฉาน ได้ออกบวชเป็นสามเณรในสำนักพระสีกะวะ และได้อุปสมบทในสำนักพระสีกะวะอีก ส่วนการเล่าเรียนนั้น ได้เรียนกับ พระจันทวัชชี พระโมคคัลลิตตสเถระรูปนี้แหละที่เป็นคนสำคัญมา ฟ้นฟูพระศาสนา ปราบกฏว่าท่านได้เป็นประธานในครั้งทำตติยสังคายนา ในมหาวังสะกล่าววว่า เมื่อทำตติยสังคายนา พระเจ้าอโศกเสวยราชได้ ๑๗ ปี พระโมคคัลลิตตสเถระอายุได้ ๗๒ พรรษา

พระเถระทั้ง ๕ แต่ละองค์ล้วนมีอายุยืน เมื่อพระโสณกะเถระมี พรรษาได้ ๔๐ จึงได้ให้อุปสมบทแก่พระสีกะวะ อุปัชฌาย์ของพระ โมคคัลลิตตสเถระ ตอนนั้นพระเจ้ากาฬโศกเสวยราชย์ได้ ๑๐ ปี ฉะนั้น หลักฐานทั้งหลายเท่าที่ได้ประมวลมาจึงเป็นพยานชี้ขาดได้ว่า พระเจ้า กาฬโศกกับพระเจ้าอโศกอยู่กันองค์ละสมัย องค์ละราชวงศ์ ดังนี้

มติฝ่ายปรภรณ์สันสกฤต

มตินี้อาศัยหลักฐานจากคัมภีร์อโศกอวทาน คัมภีร์นี้มีอายุราวต้น พระพุทธศตวรรษที่ ๕ แต่งขึ้นโดยคณิศรนาคราชชาแคว้นกาศมีระ แปลดูเงินพากย์ครั้งแรกราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๘ โดยอั้งฮวบกิม ครั้งที่ สองราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๙ โดยคุณวรมัน และครั้งที่สามโดย สังฆปาละ ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๐ นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์อื่นเช่น เกทธรรมมติจักรศาสตร์ สูตรราลังการ และพระสูตรอีก ๓-๔ สูตร แต่ที่สำคัญที่สุดคือคัมภีร์อโศกอวทาน มติฝ่ายนี้ ถือว่าพระเจ้าอโศกมี พระชนม์ในพุทธศตวรรษที่ ๑ ดังอโศกอวทานกล่าวว่า

"พระมุนิปรีนิพพานแล้ว ๑๐๐ ปี พระราชาธิราชแห่งนครปาฐลิ- บุตรพระนามว่าอโศก" ฝ่ายนี้ได้โต้แย้งฝ่ายบาลีว่า

๑. ปรีชกาลกษัตริย์มคธและลังกาที่ฝ่ายบาลียกมาอ้างว่าคำนวณแล้วได้ผลลัพธ์ตรงกันนั้น เนื้อแท้เป็นฝีมือที่เจตนาเขียนขึ้นให้ตรงกันโดยปราศจากมูลความจริง เช่นเรื่องบรรพบุรุษกษัตริย์ต้นราชวงศ์ของลังกาที่กล่าวว่าเป็นลูกสิงโตก็เป็นเทพนิยาย และพระเจ้าวิชัยปฐมราชาธิราชขึ้นเสวยราชย์ในปี พ.ศ.๑ ซึ่งเป็นการบังเอิญตรงกันจนเห็นชัดว่าเจตนาเขียนขึ้น

๒. เถรวงศ์ที่สืบเนื่องมาแต่พระมหากัสสปะไม่ปรากฏว่าฝ่ายบาลีอ้างถึง แต่ฝ่ายลัทธิเถรวาทนับถือเถรวงศ์สายพระมหากัสสปะนัก ทั้งนี้เพราะพระอุปัฏฐกเถรวาทซึ่งเป็นพระสังฆปาโมกข์ชั้น ๔ มีชีวิตในแผ่นดินพระเจ้าอโศก และเป็นผู้นำพระเจ้าอโศกที่วิสัทธิการะพุทธสังเวชนียสถาน พระอุปัฏฐกเป็นศิษย์ของพระสัมมุตตสาธวาสิ พระสัมมุตตสาธวาสิเป็นศิษย์ของพระอานนท์ พระอานนท์รับช่วงตำแหน่งสังฆปาโมกข์ต่อจากพระมหากัสสปะดังนี้

พระมหากัสสปะ

พระอานนท์

พระสัมมุตตสาธวาสิ

พระอุปัฏฐก

พระมหากัสสปะและพระอานนท์ อยู่มาถึงในแผ่นดินพระเจ้าอชาตศัตรูหลังพุทธปรินิพพาน พระสัมมุตตสาธวาสิปรากฏเป็นพระเถระชรามากในครั้งพุทธสังคายนา ด้วยอ้างกันทั้ง ๒ ฝ่ายบาลีและลัทธิเถรวาทว่า

พระสัมมุตตสาธนาวาสีทันเห็นสมเด็จพระบรมศาสดาอายุของท่านก็ขนาด เรือนร้อยขึ้นไป พระอุปคุตต์ก็ต้องมีอายุอย่างน้อยที่สุดก็เข้ามฆฉิม- วยแล้ว จึงเป็นการสุดวิสัยที่พระอุปคุตต์จะมีชีวิตยืนอยู่ได้ถึงพุทธศต- วรรษที่ ๒

๓. รายชื่อสมณทูตที่พระเจ้าอโศกส่งไปเผยแผ่พระศาสนา ปรากภูมิพระโสณกะ พระอุตตระ ท่านทั้งสองมีชีวิตในครั้งทุติย- สังกายนา เฉพาะชื่อพระอุตตระมีปรากฏในมหาวิงสะว่าเป็นศิษย์ อนุภูฐากโกถัดซิดของพระเรรวตะผู้เป็นสังฆเถระสำคัญองค์หนึ่งครั้งทุติย- สังกายนา นอกจากนี้ยังชื่อพระมหาเทวะ พระมฆฉัตติกะ พระ กัศปโคตะ ล้วนเป็นคณาจารย์มูลแห่งนิกายสำคัญบางนิกายในจำนวน ๑๘ นิกาย ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑ พระเจ้าอโศกจึงมีพระชนม์ ในพุทธศตวรรษที่ ๒ ไม่ได้

๔. วงศ์สุสูนาคอันเป็นวงศ์ของพระเจ้ากาฬโศกนั้นเป็นเรื่องที่ ฝ่ายบาลีแต่งขึ้นเอง เนื้อแท้จริงคำว่าสุสูนาคเอามาจากคำว่าสิสูนาคหรือ ไสสูนาคในภาษาสันสกฤต เป็นชื่อราชวงศ์ของพระเจ้าพิมพิสาร ฝ่ายบาลี แต่งซ้อนขึ้นอีก ๑ วงศ์ และถ้าเป็นเรื่องจริงก็เป็นเรื่องสำคัญมาก ไฉน ในอโศกอวทานจึงไม่กล่าวถึงเลย

๕. พระเจ้านาคทาสกะซึ่งฝ่ายบาลีจัดเป็นกษัตริย์องค์สุดท้าย ของราชวงศ์สิสูนาคนั้น ในคัมภีร์ปุราณะของพราหมณ์กล่าวว่า เป็นพระ โอรสของพระเจ้าอชาตศัตรูองค์หนึ่งมีพระนามว่า ทารสกะ และเมื่อเป็น เช่นนั้นรัชสมัยพระเจ้าอโศกจึงต้องเลื่อนไปจากพุทธศตวรรษที่ ๒

๖. พระเจ้ากาฬโศกของฝ่ายบาลีความจริงเป็นองค์เดียวกับ พระเจ้ากาฬวรรณีกักล่าวไว้ในคัมภีร์ปุราณะ คำว่า "กาละ" มีความหมาย ว่าดำ พระเจ้าอโศกเมื่อยังไม่เลื่อมใสพระพุทธานุศาสน์ ประพฤติการชั่วร้าย

คนทั้งหลายจึงเรียกว่า จัณหาโสภบั้ง กภาพโสภบั้ง ครั้งเลื่อมใสศรัทธา
ในพระศาสนาแล้ว คนทั้งหลายก็เรียกว่าธรรมาโสภ ฝ่ายบาลีนำเอา
พระเจ้ากากรรณมาปรุงแต่งขึ้นเป็นพระเจ้ากภาพโสภอีกพระองค์หนึ่ง

๗. ฝ่ายบาลีว่าเมื่อพระเจ้ากภาพโสภอีกพระองค์หนึ่ง

องค์ได้เสวยราชย์เป็นเวลา ๒๒ ปี ต่อมากษัตริย์นั้นทะเลได้เป็นใหญ่
เจ้านั้นทะเลก็มีอยู่ ๑๐ องค์ได้เสวยราชย์อยู่เป็นเวลา ๒๒ ปีเหมือนกัน
โจนจึงมาบังเอิญตรงกันทั้งจำนวนพระราชบุตรจำนวนเจ้านั้นทะเลและ
จำนวนปีเสวยราชย์เช่นนี้ หนึ่งในคัมภีร์ปุราณะยังกล่าวว่า พระเจ้าอชาต-
พันธุสาร วงศ์มารยะเสวยราชย์เพียง ๑๕ ปี ไม่ใช่ ๒๘ ปี ที่สุดแม่
รัชกาลกษัตริย์ลังกาก็มีที่นาระแวง เช่นกล่าวว่าพระเจ้าบัณฑิตกษัตริย์เสวย
ราชย์อยู่ถึง ๖๐ ปี ก่อนขึ้นครองบัลลังก์ต้องทำสงครามชิงเสวตฉัตรอยู่
๑๗ ปี ในสมัยที่เจ้าบัณฑิตกษัตริย์ทำสงครามอยู่นั้นจะต้องเป็นคนหนุ่มมี
อายุไม่ต่ำกว่า ๒๐ ปี เมื่อรวมกันทั้งอายุรัชกาลเข้าแล้ว ๑๐๐ ปีเศษ แต่
ไม่เพียงเท่านั้น พระโอรสคือพระเจ้ามุตตลิวะก็ว่าครองราชย์อยู่ถึง ๖๐ ปี
เมื่อเป็นดังนั้นก็ต้องคะเนว่าพระเจ้าบัณฑิตกษัตริย์มีพระราชบุตรตกในราว
พระชนม์ไม่เกิน ๖๐ พระเจ้ามุตตลิวะต้องขึ้นเสวยราชย์เมื่อพระชนม์
๕๐ เศษ บวกกับอีก ๖๐ เป็น ๑๐๐ เศษ ซึ่งเป็นการเหลือวิสัย กษัตริย์
ลังกา ๕ รัชกาลเป็นเวลาถึง ๒๓๖ ปี คูไม่น่าเป็นไปได้

ทัศนะวิจารณ์ของผู้เขียน

เมื่อเราฟังเหตุผลแถลงของมติทั้ง ๒ ฝ่าย จะรู้สึกว่าคุณฝ่ายก็มี
หลักฐานน่าฟัง แต่สำหรับมติของข้าพเจ้าได้พิเคราะห์แล้วได้ความดังนี้

คือ เหตุผลที่ฝ่ายลัทธิสกฤตกล่าวหาฝ่ายบาลีว่าเจตนาเขียนลำดับปีรัชกาล กษัตริย์มคธและลังกาให้ตรงกันนั้น ข้าพเจ้ายังไม่ปลงใจเชื่อนัก และรัก อยู่ข้างจะเห็นว่าฝ่ายบาลีมีส่วนใกล้ความจริงมากกว่าฝ่ายลัทธิสกฤต ถ้า จะว่าฝ่ายลัทธิสกฤตไม่กล่าวถึงพระเจ้าอโศกในครั้งพุทธศตวรรษที่ ๒ เลย แต่บอกพระเจ้าอโศกองค์นี้ให้เป็นองค์เดียวกับพระเจ้ากาฬโศกครั้งพุทธ- ศตวรรษที่ ๑ ก็เพื่อให้พระเจ้าอโศกมีความสัมพันธ์กับเรื่องราวของฝ่าย ตน เพราะถ้าเป็นพระเจ้าอโศกองค์หลังแล้ว ปรากฏว่าทรงอุปถัมภ์ภิกษุ ฝ่ายเถรวาทิน จนถึงกับช่วยเหลือในการทำตติยสังคายนาฝ่ายลัทธิสกฤต มิได้มีส่วนรู้เห็นด้วยในสังคายนาครั้งนั้น ไม่ปรารถนาจะให้ความสำคัญ ของฝ่ายตนเองค่อยลง จึงเขียนลงไปว่าเป็นองค์เดียวกัน เพราะพระเจ้า กาฬโศกอย่างน้อยก็เคยนับถือฝ่ายตนอยู่ หนึ่งยังมีที่น่าสังเกตว่า คำภีร์อโศกอวทานนั้นเป็นนิพนธ์ของคันถรจนาจารย์ ฝ่ายข้างอินเดีย เหนือที่นับถือภาษาลัทธิสกฤต

ยังมีกรณีสำคัญอีกเรื่องหนึ่งคือเรื่องตติยสังคายนา ซึ่งเป็นเรื่องที่มี ได้กล่าวเฉพาะแต่ในปกรณ์ฝ่ายบาลี แม้ในปกรณ์ฝ่ายลัทธิสกฤตเช่น วินัยปิฎกของฝ่ายนิกายธรรมยุตตะ สรวาสติวาทิน และในตำนานทาง มหายานก็กล่าวถึง ทั้งได้บอกระยะเวลาที่ทำสังคายนาใกล้เคียงกันที่สุด ดังนี้

๑. มหาवंส (บาลี) ๑๑๐ ปี

๒. มหิศาสกวินัย ๑๐๐ ปี

๓. ธรรมยุตวินัย ๑๐๐ ปี

๔. สรวาสติวาทวินัย ๑๐๑ ปี

ไฉนในครั้งตติยสังคายนาครั้งนั้น จึงมิได้บ่งถึงพระมหาเถรสำคัญคือ พระอุปคุปตะหรือพระโมคคัลลินุตรติสสะบ้างเลย ไฉนในอโศกอวทาน

จึงมิได้กล่าวถึงการทำทุคติสังคายนาบ้างเลย ส่วนเรื่องเถรวงศนั้น
ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าพระเถระที่เป็นคณะปาโมกข์เป็นขึ้นได้ด้วยการ
ยกย่องนับถือในคุณวุฒิ วิทยุติ ในพระเถระรูปนั้นของคณะสังฆวิหา-
ริกอันเตวสิกของพระมหาสาวก มีพระอนันท์ พระอุบาลี เป็นต้น คง
มิได้เป็นแบบมอมมรดกตำแหน่งให้แก่กัน จุดที่พรรณนาในตำนานฝ่าย
ลัทธิเถรหรือบาลี พระเถระคณะปาโมกข์เหล่านั้นไม่จำเป็นต้องเป็นผู้สืบ
สายมาโดยตรง ด้วยวิธีรับทอดกันเลย อาจจะขึ้นระยะเวลาห่างกันก็ได้
และพระเถระนั้นแม้มิได้รับทอดตำแหน่งแบบผู้สืบราชสมบัติ แต่เนื่อง
ด้วยเคยเป็นสังฆวิหาริกอันเตวสิกของศิษยานุศิษย์องค์ใดองค์หนึ่งของ
พระอรหันต์เจ้าทั้ง ๓ จึงอาจอ้างได้ว่าเป็นผู้สืบสายพระอรหันต์เจ้าทั้ง ๓
ดังนี้ ความข้อนี้จะยกตัวอย่างเช่น เถรวงศสายพระมหากัสสปะถึงพระ
อุปลุกต์ที่ว่ามีเพียง ๔ องค์ไม่น่าจะกินเวลาถึง ๒๐๐ ปี ก็น่าจะเป็นว่า
หลังพระสัมพุทธสาวาสีจะมีพระเถรอาจารย์องค์อื่นคั่นอยู่กว่าจะสืบมาถึง
พระอุปลุกต์ หรือมิเช่นนั้นก็ต้องเชื่อตามคติของฝ่ายบาลีที่ว่า พระ
สัมพุทธสาวาสีท่านอายุยืนกว่าร้อยปี พระอุปลุกต์ก็มีอายุยืนเหยียบ
เรือนร้อย อีกประการหนึ่งข้ออ้างฝ่ายลัทธิเถรที่ว่า พระภิกษุในคณะ
ธรรมทูตของพระเจ้าอโศกเกี่ยวพันกับบ่อเกิดของบางนิกาย ดังพระ
มหาเถระผู้เป็นต้นเหตุให้เกิดนิกายมหาสังฆิกะนั้น ข้าพเจ้ามิได้เห็นชอบ
ด้วยเลย ข้าพเจ้าเข้าใจว่าชื่อบุคคลในอินเดียโบราณนั้น มักจะซ้ำกันจน
คนชั้นหลังพิจารณาไม่ดีแล้วมักจะหลงผิดว่าเป็นคนเดียวกัน เช่นชื่อ
กัสสปะอันเป็นชื่อเรียกตามโคตร ครั้งพุทธกาลก็มีภิกษุมิพราหมณ์ที่
เรียกกัสสปะหลายคน มีพระมหากัสสปะ พระกุมารกัสสปะเป็นอาทิ
อนึ่งข้อสงสัยที่ว่ากษัตริย์ลังกาไม่น่าจะมีพระชนม์ถึง ๑๐๐ ปีเศษ
นั้น ข้าพเจ้าไม่เห็นจะเป็นปัญหาอะไร คนที่มีอายุยืนขนาดร้อยหรือร้อย

เศษไม้ซึ่งเรื่องมหัศจรรย์ ยังหาได้ในประเทศไทยเดี๋ยวนี้ ในประเทศ
ญี่ปุ่นและรัสเซีย เขาว่าคนอายุกว่าร้อยมีปริมาณมากกว่าทุกประเทศของ
โลก คนในยุคโบราณที่มีอายุยืน ๆ จึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ และเรื่อง
พระเจ้ากากรรณิที่ฝ่ายสังกตอ้านั้น ถ้าเป็นจริงก็เกิดปัญหาที่จะต้อง
อธิบาย เพราะราชวงศ์ไศศุนาคะของพระเจ้าพิมพิสารนั้น พระเจ้า
กากรรณิเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๒ เสวยราชย์ก่อนพระเจ้าพิมพิสารถึง ๒
ชั่วกษัตริย์ พระเจ้าพิมพิสารเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๕ ของวงศ์ไศศุนาค
เช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงรักจะเชื่อตามหลักฐานของฝ่ายบาลี ในข้อสงสัยของ
ฝ่ายสังกตที่ว่า พระโอรสทั้ง ๑๐ ของพระเจ้ากาพาโสกรอราชย์ ๒๒
ปี และพวกเจ้านันทะทั้ง ๑๐ ครองราชย์ ๒๒ ปีตรงกัน ซึ่งเป็นเรื่อง
ไม่น่าเป็นไปได้นั้น ในหนังสือของลามะตารนาถอ้างถึงพระเจ้าสุรเสนผู้ซึ่ง
เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และว่าพระสัมมุตตสมาณวาสีและพระยศมิชีวิต
ในรัชสมัยของพระองค์ และว่าโอรสของพระเจ้าสุรเสนทรงนามว่านันทะ
ได้ครองราชย์ต่อมา ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าพระเจ้าสุรเสนนั้นแท้จริงคือ
พระเจ้าภัทรเสนซึ่งถูกกล่าวไว้ในมหาวิงสะว่า เป็นพระราชบุตรของ
พระเจ้ากาพาโสก มันจะเป็นไปได้หรือไม่เล่า ที่พระองค์จะมีพระนาม
กว่า ๑ พระนามขึ้นไป และพระเจ้านันทะนั้นก็ช่างเข้ากันได้อย่าง
เหมาะสมกับพระเจ้านันทิกะหรือนันทิวฑฒนะในมหาวิงสะเสียนี้กระไร
ข้าพเจ้าจึงสันนิษฐานว่า พระเจ้าภัทรเสนหรือพระเจ้าสุรเสน พระเจ้า
นันทิกะ มีพระองค์จริงและได้สืบราชสันตติวงศ์ต่อจากพระเจ้ากาพาโสก
เป็นเวลา ๒๒ ปี และแม้จะเข้าใจว่าพระราชบุตรอีก ๘ พระองค์ใน
มหาวิงสะจะไม่มีองค์จริง ก็ยังไม่ขัดกับเหตุผลที่จะแสดงว่า พระเจ้า
กาพาโสกและพระเจ้าโสกเป็นกษัตริย์ ๒ พระองค์อยู่นั่นเอง ส่วน
ราชวงศ์นันทะนั้น ในโอศกอวทานจัดลำดับกษัตริย์วงศ์นันทะไว้ ๓ วงศ์

คือ พระเจ้ามหาปัทมะ พระเจ้าประเสนะ และพระเจ้านันทะ ส่วนในหนังสือของลามะตาราณาคจัดไว้ว่า พระเจ้าวิระเสนะ พระเจ้านันทะ และที่ ๓ เป็นพระเจ้ามหาปัทมะ ในมหาวังสะว่าเจ้านันทะทั้ง ๕ องค์ปกครองมณฑลและองค์สุดท้ายมีพระนามว่าพระเจ้าธนนันทะ รวมเวลาเสวยราชย์ ๒๒ ปี ข้าพเจ้าสันนิษฐาน ๒ ทาง ทางหนึ่งอาจเป็นไปได้ว่านันทะทั้ง ๕ องค์ ได้ครองมณฑลแบบคณะราชเช่นเดียวกับพวกเจ้าลิจฉวีแห่งวัชชี และได้ยกเจ้านันทะองค์หนึ่งขึ้นเป็นประธานคณะเจ้านันทะองค์นั้นคือพระเจ้าธนนันทะหรือพระเจ้ามหาปัทมะนันทะ อีกทางหนึ่งคือเรื่องนันทะไม่เป็นจริง แต่กษัตริย์วงศ์นันทะมีอยู่ ๒ พระองค์เท่านั้น ที่มีชีวิตอยู่จริง คือพระเจ้ามหาปัทมะนันทะและพระราชบุตรของพระองค์ คือพระเจ้าประเสนะ ส่วนพระเจ้านันทะนั้น บางทีเป็นไปได้ว่า พระเจ้านันทะเป็นองค์เดียวกับพระเจ้ามหาปัทมะนั่นเอง แต่ฝ่ายลัทธิไม่เข้าใจไปแยกเป็น ๒ องค์ และยังสามารถได้อีกกว่ากษัตริย์นันทะ ๓ องค์ในตำนานลัทธิที่นั่นแท้จริงก็คือองค์เดียวกันคือพระเจ้ามหาปัทมะนันทะ ผู้ซึ่งได้รับยกย่องอีกพระนามหนึ่งว่าวิระเสนะหรือประเสนะเมื่อปราบวงศ์สุสุนาคลงได้ ในประการเดียวกันพระเจ้าธนนันทะก็มีทางที่เป็นพระนามอีกพระนามหนึ่งของพระเจ้ามหาปัทมะหรือไม่ก็เป็นโอรสของพระองค์ นักประวัติศาสตร์ชาวธิเบตกล่าวว่าปาณินิและวรุจิ นักไวยากรณ์ผู้มีชื่อเสียง มีชีวิตในแผ่นดินวงศ์นันทะนี้ ฉะนั้นจึงสรุปความได้ว่า พระเจ้ากาพาโสภและพระเจ้าอโสภเป็นกษัตริย์ ๒ พระองค์ ไม่ใช่องค์เดียวกัน

ปัญหาเรื่องพุทธศักราช

นักศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา จะต้องผจญกับปัญหาใหญ่อีกปัญหาหนึ่งคือปัญหาเรื่องพระพุทธศักราช ซึ่งเป็นต้นเหตุสะท้อนไปถึงเรื่องกาฬาสกและอัสกด้วย ปัญหาพุทธศักราชเป็นปัญหายุ่งยากยิ่งกว่าปัญหาใด ๆ ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ในวงการศึกษามหาวิทยาลัยทั้งในยุโรปและเอเชียได้เกิดการปะทะด้วยคมปากกาถึงเรื่องพุทธศักราชว่าล่วงมาถึงกี่ปี และสมเด็จพระบรมศาสดาคดับขันธปรินิพพานก่อน ค.ศ. กี่ปี ต่างซักแม่น้ำทั้ง ๕ มาอ้างอิงถกเถียงกัน เกิดเป็นมติถึง ๖๐-๗๐ มติ บางมติก็น่าพิศวงต่างกันเพียง ๒-๓ ปี บางมติต่างกันถึงพันปี ณ บัดนี้ข้าพเจ้าจะรวบรวมมติสำคัญ ๆ มาแสดงต่อไป

จดหมายเหตุฟาเทียน

นักธรรมจาริกฟาเทียนได้กล่าวไว้ในบันทึกจดหมายเหตุของท่านตอนกล่าวถึงพิธีแห่งพระทันตธาตุในลังกาว่า ก่อนวันแห่งแห่น ๑๐ วันจะมีราชบุรุษออกประกาศโพณทนาแก่ปวงชน พรรณนาถึงพระพุทธคุณ ป่าวร้องให้ประชาชนประดับประดาตกแต่งบ้านเรือนถนนหนทางคอยต้อนรับบูชา ในคำประกาศมีความอยู่ตอนหนึ่งว่า ...พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญทุกขจรियाด้วยประการดังนี้ เมื่อทรงบรรลุพระบรมโพธิญาณแล้วเสด็จประทับอยู่ในโลก ๔๕ พรรษา ทรงดับขันธปรินิพพานล่วงแล้วถึงบัดนี้ ๑๔๕๗ ปี ดวงจักขุแห่งโลกอันตรธานไปเสียแล้ว สรรพสัตว์ทั้งหลายจมอยู่ในความทุกข์โศกมานาน.... ธรรมจารย์ฟาเทียนออกเดิน

ทางจากนครเข็ญอานไปอินเดียในปี ค.ศ.๓๕๕ ท่องเที่ยวมัสการ
พุทธสังเวชนียสถานและศึกษาธรรมวินัยอยู่ ๑๕ ปี ใน ค.ศ.๔๑๔ จึง
กลับถึงประเทศจีน พาเหียนได้ประสบพิธีแห่แหนพระทันตธาตุในปี
ค.ศ.๔๑๒ เอา ๑๔๕๗ - ๔๑๒ = ๑๐๘๕ พระพุทธปรินิพพานก่อน
ค.ศ.๑๐๘๕ ปี

มติธรรมอาจารย์ฮวบหลิน

ธรรมอาจารย์ฮวบหลินเป็นพระคณาจารย์องค์หนึ่งในสมัยราชวงศ์ถัง
ราวคริสตศกที่ ๕ กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง "สัมมาภิกขาปฏิบัติ"
(เปียงเจียหลุง) ว่า พระพุทธองค์ประสูติในแผ่นดินพระเจ้าจิ่วเจียวอ๋องปีที่
ที่ ๒๑ ซึ่งคำนวณแล้วตรงกับ ๑,๐๒๗ ปี ก่อนคริสตศก พระบรม-
ศาสดาเสด็จดับขันธปรินิพพานในแผ่นดินพระเจ้าจิ่วเม็กอ๋องปีที่ ๕๒
เดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ซึ่งกำหนดดังกล่าว เมื่อคำนวณแล้วปรากฏว่า
เป็น ๘๔๘ ปีก่อนคริสตศก อิทธิพลของมตிரายนี้มีมาก พุทธมามกะจีน
ญี่ปุ่นนับถือกันมาตั้งพันปีเศษ เมื่อ ๔๑ ปีมาแล้ว (พ.ศ.๒๔๕๖)
พุทธบริษัทในประเทศจีนได้ประกอบพิธีฉลองประสูติวารของพระศาสดา
ที่ ๒๕๔๐ ปี ณ นครปักกิ่ง

มติลังกา

มตินี้ถือว่าพระพุทธปรินิพพานก่อน ค.ศ.๕๔๑ ปี เพราะถือตาม
เรื่องราวในมหาवंสและทีปवंสว่า พระเจ้าอโศกเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ.
๒๑๘ พระเจ้าจันทรคุปต์เสวยราชย์อยู่ ๒๔ ปี พระเจ้าพินทุสารเสวย
ราชย์อยู่ ๒๘ ปี ๒๔+๒๘=๕๒ ปี บวกกับอีก ๔ ปี ที่พระเจ้าอโศก

ต้องทำสงครามชิงราชย์เป็น ๕๖ ปี ฉะนั้นปีแรกพระเจ้าจันทรคุปต์ก็ต้อง
เป็น ค.ศ.๓๘๑ หรือ พ.ศ.๑๖๒

มติฝ่ายจีน (ต่อข้มปือก็)

"บันทึกเรื่องประวัติพระรัตนตรัย" (และต่อข้มปือก็) กล่าวถึงพระ
อุบาลีได้ทำเครื่องหมายจุดไว้ ณ วินัยปิฎก เมื่อทำปฐมสังคายนาเสร็จ
และได้กระทำเครื่องหมายจุดเช่นนี้ทุก ๆ ปี ๆ ละหนึ่งจุด พระเถรา-
จารย์องค์ต่อ ๆ มาก่อนวัดตาม จนถึงสมัยพระสังฆภัทร พระสังฆภัทร
มาแปลคัมภีร์วินัย ณ ประเทศจีน เมื่อแปลคัมภีร์และได้จุดไว้ในปีนั้น
นับแต่เครื่องหมายจุดแรกจนถึงจุดที่พระสังฆภัทรทำในประเทศจีนได้
๔๗๕ จุด หรือ ๔๗๕ ปี

พระสังฆภัทรได้ทำเครื่องหมายจุดไว้ในปี ค.ศ.๔๕๐ เอา ๔๗๕-
๔๕๐ = ๔๗๕ ผลลัพธ์พระพุทธปรินิพพานเมื่อ ๔๗๕ ปีก่อน ค.ศ.

มติศาสตราจารย์ อุอิสะกุย

ศาสตราจารย์ชาวญี่ปุ่นผู้นี้เป็นนักค้นคว้าวรรณคดีพระพุทธศาสนา
ที่มีชื่อโด่งดังที่สุด ได้เขียนผลการค้นคว้าเรื่องปีพระพุทธปรินิพพานเป็น
วลีหลายหมื่นคำ (ตีพิมพ์ปี ค.ศ.๑๙๒๔) คัดค้านมติของฝ่ายนับถือ
หลักฐานปกรณ์บาลี โดยที่ศาสตราจารย์อุอิสะกุยสนับสนุนมติฝ่าย
ตั้งสกัด จึงพยายามหาหลักฐานพิสูจน์ว่า พระเจ้าอโศกเป็นองค์เดียวกับ
พระเจ้ากาฬโคก ได้ขึ้นเสวยราชย์เมื่อก่อน ค.ศ.๒๗๑ ตรงกับ
พระพุทธปรินิพพาน ๑๑๖ ปี ๒๗๑ + ๑๑๖ - ๑ = ๓๘๖ ปี ก่อน ค.ศ.
พระบรมศาสดาดับขันธปรินิพพาน

มติศาสตราจารย์ ตากากุสุ

ท่านผู้นี้เป็นนักค้นคว้าวรรณคดีพระพุทธศาสนาชั้นปรมาจารย์ของญี่ปุ่นอีกผู้หนึ่ง ตากากุสึสนับสนุนให้อนุโลมตามมติลงเครื่องหมายจุดตามเรื่องในมติที่ ๓ และผลของการค้นคว้าพระพุทธประวัติของตากากุสึสรุปความดังนี้ พระพุทธองค์ประสูติเมื่อ ๕๖๖ ปี ก่อน ค.ศ. เสด็จออกผนวชเมื่อพระชนม์ ๑๕ พรรษา เมื่อ ๕๖๖ ปี ก่อน ค.ศ. บรรลุสัมโพธิญาณพระชนม์ ๓๐ พรรษา เมื่อ ๕๓๖ ปี ก่อน ค.ศ. ดับขันธปรินิพพานพระชนม์ได้ ๘๑ พรรษา เมื่อ ๔๘๖ ปี ก่อน ค.ศ. (ต่างจากมติที่ ๓ เพียงปีเดียว) พร้อมกันนั้นตากากุสึได้โฆษณาให้ถือวันประสูติของพระบรมศาสดาเป็นกาลนับพุทธศักราชแทนที่จะนับจากวันมหาปรินิพพานอย่างเดิม มติของตากากุสึก่อความโกลาหลแห่งการพระพุทธศาสนาญี่ปุ่น ได้มีการตั้งคณะกรรมการตรวจสอบข้อเท็จจริงของมตินี้ มีการประชุมเพื่อที่จะตกลงกันหลายครั้งก็ไม่สำเร็จ ยุ่งกันอยู่ราว ๑๐ ปี จนถึง ปี ค.ศ. ๑๘๗๔ คือเมื่อ ๒๐ ปี มาแล้ว มติของตากากุสึจึงได้รับการรับรองในที่ประชุมใหญ่ของสมัชชาพุทธศาสนาสัมพันธ์แห่งญี่ปุ่น และประกาศให้ถือพุทธศักราชนับจากวันประสูติเป็นต้นมาพร้อมกัน ในปีนั้นเองได้มีพิธีสมโภชพระพุทธประสูติกาลครบ ๒,๕๐๐ ปี มีการชุมนุมบัณฑิตผู้เชี่ยวชาญวรรณคดีพระพุทธศาสนา ๑๒๕ ท่าน ชวนกันเรียบเรียงวิทยานิพนธ์ชื่อ "ปกรณ์ศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธศาสนาแห่งชาติ" ขึ้น และที่ประชุมสมโภชพุทธประสูติกาลครบอันโด่งดังให้แก่ศาสตราจารย์ ริส เดวิด เป็นต้น (ในปีนั้นเองศาสตราจารย์ มอจิซึกิชิเนเค ได้เขียนบทความโจมตีมติของตากากุสึและแสดงความเห็นของตนว่าพระพุทธประสูติกาลนั้นก่อน ค.ศ. ๕๖๕ ปี)

มติศาสตราจารย์ แมกซ์มิลเลอร์

ศาสตราจารย์ชาวเยอรมันผู้นี้กล่าวว่า ปีเสวยราชย์ปีแรกของพระเจ้า
จันทรคุปต์ก่อน ค.ศ.๓๑๕ ปี $๓๑๕ - ๕๖ = ๒๕๙$ ปี เป็นปีพระเจ้า
อโศกเสวยราชย์ $๒๕๙ + ๒๑๘ = ๔๗๗$ ปี ก่อน ค.ศ. พระบรม-
ศาสดาปรินิพพาน

มตินายเอฟ. ดับบลิว. โทมัส

นายเอฟ. ดับบลิว. โทมัส (F.W. Thomas) กล่าวไว้ในประวัติ
ศาสตร์อินเดียฉบับของมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ (The Cambridge History
of India) ว่า พระเจ้าอโศกเสวยราชย์ก่อน ค.ศ.๒๗๐ ปี ถ้าเป็น
อย่างนั้นพระพุทธรูปปรินิพพานก็ต้องเป็น ๕๐๕ ปี ก่อน ค.ศ.

มตินายจี. เอฟ. ฟ्लीท

นายจี. เอฟ. ฟ्लीท (G.F.Fleet) กล่าวไว้ในหนังสือ Inscriptions
of the Early Gupta Kings and their Successions กำหนดว่า
คุปตศักราชปีแรกเป็น ๓๒๐ ปี ก่อน ค.ศ. ถึง ๓๒๑ ปี ก่อน ค.ศ. เอา
๓๒๐ - ๕๒ (๕๒ เป็นปีรัชกาลพระเจ้าจันทรคุปต์และพระเจ้าพินทุสาร
รวมกัน) ผลลัพธ์ ๒๖๘ ปี ก่อน ค.ศ. พระเจ้าอโศกเสวยราชย์ หลัง
จากนั้นอีก ๔ ปี จึงทำราชาภิเษก ๒๑๘ ปี พระเจ้าอโศกทำราชาภิเษก ปีราชา-
ภิเษกต้องคิดเป็นปี ๒๑๙ เอา $๒๖๔ + ๒๑๙ = ๔๘๓$ ปี ก่อน ค.ศ.
พระพุทธรูปปรินิพพาน

มติพันเอกคันทิงแฮม

นายพันเอกคันทิงแฮม (A. Cunningham) คำนวณหลักฐานจากจดหมายเหตุของกรีกว่า ปีเสวยราชย์ของจันทรคุปต์ต้องเป็น ๑๑๖ ปี ก่อน ค.ศ. พระเจ้าอโศกทำราชาภิเศก ในปี ๒๖๐ ก่อน ค.ศ. เอา $๒๖๐ + ๒๑๔ = ๔๗๔$ ปี ค.ศ. พระพุทธปรินิพพาน

มติธรรมจารย์ อินฺสูน

ธรรมจารย์อินฺสูนแห่งไต้หวันค้นคว้าพุทธปรินิพพานแล้ว ๑๑๖ ปี พระเจ้าอโศกเสวยราชย์ ต่อมาอีก ๔ ปี คือ พ.ศ.๑๒๐ ทรงทำราชาภิเศก พระพุทธปรินิพพานเมื่อ ๓๕๐ ปี ก่อน ค.ศ. มตินี้คงถือว่าพระเจ้ากาฬโกศลและอโศกเป็นองค์เดียวกันเช่นกับมติของศาสตราจารย์ อูอิสะกุยุ แต่มากกว่ากันเพียง ๔ ปี

มติ ดร.หยวนซิง

ดร. หยวนซิงค้นคว้าอ้างอิงหลักฐานจากเรื่องราวของชิเบตว่า ในพุทธศาสนาตันตระ มีลัทธิกาลจักรอนุตระโยคะ ลัทธินี้ถูกเทศนาโดยพระพุทธองค์เมื่อภายหลังตรัสรู้แล้วในปีต่อมา และแพร่เข้าสู่ประเทศชิเบตในปี ค.ศ.๑๐๒๗ ดร. หยวนซิงคำนวณตามอายุกาลลัทธิกาลจักรได้ผลลัพธ์ว่า พระบรมศาสดาประสูติเมื่อ ๕๖๕ ปี ก่อน ค.ศ.เสด็จออกผนวชเมื่อ ๕๔๑ ปี ก่อน ค.ศ.บรรลุมัมโพธิญาณเมื่อ ๕๓๕ ปี ก่อน ค.ศ. ทรงเทศنالัทธิกาลจักรเมื่อ ๕๓๔ ปี ก่อน ค.ศ. และทรงดับขันธปรินิพพานเมื่อ ๔๘๕ ปี ก่อน ค.ศ. นอกนี้ยังมีมติอีกมากนัก

สรุปมติต่าง ๆ

๑. ในบันทึกของฟาเทียน พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ.๑๐๘๕ ปี
๒. มติของฮวบหลิน พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ.๘๔๕ ปี
๓. มติของวินัยวงศ์พระอุบาลี พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ.๔๘๕ ปี
๔. มติของลังกา พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๕๔๑ ปี
๕. มติของนายวี. วี. สมิท พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ.๔๘๗ ปี
๖. มติของศาสตราจารย์โอลเนเบิกส์ พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ.๔๘๐ ปี
๗. มติของศาสตราจารย์แมกซ์มิลเลอร์ พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ.๔๗๗ ปี
๘. มติของนายบูลเลอร์ พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๗๗ ปี
๙. มติของพันเอกคันนิงแฮม พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ.๔๗๘ ปี
๑๐. มติของนายฟลิท พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ.๔๘๓ ปี
๑๑. มติของศาสตราจารย์ริส เดวิด พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ.๔๑๒ ปี

๑๒. มติของนายเคิน พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๓๗๐ ปี
๑๓. มติของศาสตราจารย์อูอิสะกุยุ พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๓๘๖ ปี
๑๔. มติของธรรมาจารย์อินสุน พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๓๙๐ ปี
๑๕. มติของศาสตราจารย์ตากากุสุ พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๘๕ ปี
๑๖. มติของศาสตราจารย์มอจีซีกีชินเค พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๘๖ ปี
๑๗. มติของศาสตราจารย์โมราคามิ พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๕๐๕ ปี
๑๘. มติของนายโทมัส พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๕๐๕ ปี
๑๙. มติของ ดร.หยวนซิง พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๘๕ ปี
๒๐. มติของธรรมาจารย์ฮวบจิว พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๘๓ ปี

ทัศนะวิจารณ์ของผู้เขียน

เราพิจารณาคูมติทั้ง ๒๐ มตินี้ จะเห็นได้ว่าพอแบ่งออกเป็น ๓ มติใหญ่เท่านั้นคือ มติที่ถือว่า ๕๐๐ ปีก่อน ค.ศ. ขึ้นไปพวก ๑ มติที่ถือว่า ๔๐๐ ปีก่อน ค.ศ. ขึ้นไปพวก ๑ และมติที่ถือว่า ๓๐๐ ปีก่อน ค.ศ. ขึ้นไปอีกพวก ๑ มติที่ถือว่า ๔๐๐ ปีก่อน ค.ศ. ขึ้นไปเป็นฝ่าย

ที่มีผู้เห็นพ้องด้วยมากกว่าทุกมติ ส่วนมติที่ถือตั้ง ๑,๐๐๐ ปี หรือตั้ง ๕๐๐ ปี ขึ้นไปนั้น เราจะไม่เสียเวลาคำนึงถึง เพราะอย่างไรเสียความเป็นจริงย่อมมิไม่ได้เลย นำหนักจึงเอนเอียงไปข้างฝ่าย ๔๐๐ ปี ก่อน ค.ศ. ขึ้นไป ทั้งนี้เพราะมติฝ่ายนี้ได้เทียบเคียงศักราชใน จ.ม. เหตุของกรีก ซึ่งมีหลักฐานที่ใกล้ความจริง เพราะจันทรคติอัชฌาธิราชของพระเจ้าอโศกมีชีวิตร่วมยุคกับพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ ดังถ้อยแถลงของฝ่ายถีมติ ๔๘๓ ปีก่อน ค.ศ. ว่าราว ๓๒๗ - ๓๒๕ ปีก่อน ค.ศ. พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ยกทัพบุหนิโยธามาตีอินเดีย ในปี ๓๒๕ ปีก่อน ค.ศ. พระเจ้าคูปต์หนุ่มร้อนเร่หาสมักรพรรคพวกเพื่อล้มวงศ์นั้นทะ ได้พบกับอเล็กซานเดอร์ในปี ๓๒๑ ก่อน ค.ศ. หลังจากทัพกรีกเลิกกลับไปแล้ว ๔ ปี จันทรคติก็ปลงวงศ์นั้นทะสำเร็จ ปราบดาภิเศกขึ้นเป็นกษัตริย์ในปี ๒๕๗ ก่อน ค.ศ. พินทุสารราชบุตรขึ้นเสวยราชย์ (เราเอา ๓๒๑ - ๒๕๗ = ๒๔ เป็นรัชกาลจันทรคติตรงกับที่กล่าวในมหาวิงสะ มติในมหาวิงสะจึงเชื่อถือได้) พินทุสารเสวยราชอยู่ ๒๘ ปี ตกในปี ๒๖๕ ก่อน ค.ศ. เสด็จทิวงคตเกิดการแก่งแย่งราชสมบัติ ๔ ปี ในปี ๒๖๕ ก่อน ค.ศ. พระเจ้าอโศกขึ้นเสวยราชย์ นับตั้งแต่รัชกาลจันทรคติถึงอโศกได้ ๕๖ ปี ตามนัยของมหาวิงสะ ๒๔ + ๒๘ + ๔ = ๕๖) มหาวิงสะกล่าวว่าพุทธปรินิพพานแล้ว ๒๑๘ ปี พระเจ้าอโศกทำราชาภิเศก นับถอยหลังไป ๕๖ ปี พระเจ้าจันทรคติก็ต้องเสวยราชย์ในปี พ.ศ. ๑๖๒ พระเจ้าอโศกทำราชาภิเศกเมื่อ พ.ศ. ๒๑๘ เอา ๒๑๘ + ๒๕๖ = ๔๗๔ เป็นผลลัพธ์แสดงว่าพระพุทธองค์ดับขันธปรินิพพานก่อน ค.ศ. ๔๘๓ ปี ผิดกันกับที่เราถือกันอยู่ในปัจจุบันนี้ถึง ๖๐ ปี มติ ๔๘๓ ปีก่อน ค.ศ. หรือ ๔๘๗ ปีก่อน ค.ศ., ๔๘๕ ปีก่อน ค.ศ., ๔๘๕ ปีก่อน ค.ศ., ๔๘๐ ปีก่อน ค.ศ. ล้วนนับถือหลักฐานในมหาวิงสะและตำนานจุด

เครื่องหมายของจีนเป็นสำคัญ ประกอบกับหลักฐานพระราชกรณียกิจ
พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มาตีอินเดียชั้นหนึ่ง ซึ่งนักประวัติศาสตร์ได้รับแล้ว
ว่าอเล็กซานเดอร์ตีอินเดียก่อนคริสตกาล ๓๐๐ ปีเศษไม่เกิน ๓๒๗ ปี
และหลักฐานอีกชั้นหนึ่งคือรัชสมัยพระราช ๕ องค์ ดังปรากฏในจารึก
ของพระเจ้าอโศกว่าร่วมยุคกับพระเจ้าอโศก กษัตริย์ ๕ องค์ คือ
พระเจ้ากรุงซีเรีย พระเจ้ากรุงมาซิโดเนีย พระเจ้ากรุงอียิปต์ พระเจ้า
กรุงมาคัส และพระเจ้ากรุงเอปรัส ทั้ง ๕ พระองค์เสวยราชย์อยู่ก่อน
ค.ศ. ๒๐๐ ปีเศษทั้งนั้น ไม่มีถึง ๓๐๐ ปี ก่อน ค.ศ.เลยจึงเป็นอันแน่
ว่าพระพุทธศักราช ต้องดกราว ๔๐๐ ปีเศษ ก่อน ค.ศ.ถูกต้องมากกว่า
ส่วนที่มติฝ่ายนี้มีแตกต่างกันบ้าง ๕-๖ ปี ก็เป็นวิธีคำนวณละเอียด
ปลีกย่อยของแต่ละบุคคล ซึ่งแม้จะต่างกันบ้างก็เพียงเล็กน้อย

ข้าพเจ้ารู้สึกว่าคุณผลฝ่าย ๔๐๐ ปีเศษก่อน ค.ศ. นั้นดูมีหลักฐาน
น่าเชื่อถือมากกว่าทุก ๆ ฝ่าย และถ้าถือเอา ๔๘๓ ปีก่อน ค.ศ. เป็น
เกณฑ์ไซ้ ปีนี้พุทธศักราชก็เป็น ๒,๔๓๗ ปี ไม่ใช่ ๒,๔๕๗ ปี ห่างกัน
๖๐ ปี ข้อที่น่าอัศจรรย์ก็คือว่าฝ่าย ๔๐๐ ปีเศษก่อน ค.ศ. ก็ถือ
หลักฐานในมหาวิงสะ ที่ปวังสะ แต่เหตุไหนฝ่ายลังกาซึ่งเป็นเจ้าของ
ตำนานทั้ง ๒ นี้ ก่อน ค.ศ. ถ้าท่านผู้รู้จะเขียนออกมาเล่าสู่กันฟัง จักเป็น
คุณแก่วงการศึกษามาก แต่ข้าพเจ้ามีความเห็นว่ามติลังกาที่ถือ ๕๔๓ ปี
ก่อน ค.ศ. ได้แพร่หลายมากกว่าทุกมติ เป็นที่ยอมรับ โดยทางการ
รัฐบาลของไทย พม่า ลังกา เขมร ลาว แม้จะมีต่างกันก็เพียงปีเดียว
เพราะมีวิธีคิดรายเดือนต่างกัน ประชากรพุทธบริษัทที่ชินต่อศักราชนี้มา
นานปี ฉะนั้นจึงควรปล่อยเลยตามเลย ส่วนศักราชที่ใช้ในหนังสือเล่มนี้
ต่อไป ก็จะใช้ศักราชที่เข้าใจกันแพร่หลายในหมู่นักศึกษาไทยทั่วไป เป็น

ศักราชอันเดียวกับศักราชที่ปรากฏในตำราเรียน วิทยานิพนธ์ทั้งของ
องค์การรัฐบาลและเอกชน ทั้งนี้เพื่อตัดความยุ่งยากแก่ผู้อ่าน อนึ่งจาก
ปัญหาเรื่องพุทธศักราชและหลักฐานพระเจ้าแผ่นดิน ๕ องค์ร่วมยุคกับ
พระเจ้าอโศก นี้แหละได้กลับเป็นพยานอีกข้อหนึ่งที่บ่งชี้ให้เราเห็นว่า
กาฬโศกกับอโศกนั้นเป็นพระราชชา ๒ พระองค์ พระเจ้าอโศกทำอะไร
เสียจะมีพระชนม์ในพระพุทธศตวรรษที่ ๑ มิได้เลย

มูลเหตุแห่งทศกัณฐ์สังคายนา

ในตำแหน่งฝ่ายบาลีก้าวว่า มูลเหตุแห่งทศกัณฐ์สังคายนาเพราะสืบเนื่องมาแต่อดีต ๑๐ ประการของเหล่าพวกวัชชีบุตรแห่งเวสาลี แม้ในตำนานฝ่ายนิกายอื่น เช่นในมหาสังฆิกวินัย มหิสาสกวินัย สรวาสติวาทวินัย และธรรมยุตวินัย ล้วนกล่าวเป็นทำนองเดียวกันว่า เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑ ได้มีการทำทศกัณฐ์สังคายนาขึ้น ทศกัณฐ์สังคายนาจึงเป็นเหตุการณ์ที่สำคัญที่เกิดขึ้นจริง แต่ในคัมภีร์สังกตสูตรชื่อ เกทธรรมมติจักรศาสตร์ แต่งโดยพระวสุมิตร ในราวพุทธศตวรรษที่ ๕ กล่าวว่า สังฆมณฑลครั้งพุทธศตวรรษที่ ๑ เกิดแตกสามัคคีเพราะมติ ๕ ข้อของภิกษุมหาทเวะ ข้อกล่าวทั้ง ๒ ฝ่ายล้วนเป็นเหตุการณ์จริงและเชื่อถือได้ว่า สังฆมณฑลในยุคพระเจ้ากาฬโศกเกิดวิบัติในทิวาสัมณญายา และวิบัติในสิลสัมณญายาขึ้น ในหนังสือของภวาระว่า เมื่อพุทธศก ๑๓๗ ปี ในแผ่นดินพระเจ้าอานันทะและพระเจ้ามหาปัทมะ (ความจริงเป็นองค์เดียวกัน) พญามารสำแดงร่างเป็นภิกษุชื่อ ภัทร เสนอทิฐิ ๕ ข้อขึ้นในคณะสงฆ์ และมีพระเถระ ๒ รูป ชื่อ นาคะ ๑ ชื่อ สติรมติ ๑ เป็นผู้ประกาศทิฐิ ทั้ง ๕ ให้แพร่หลายเป็นเหตุให้เกิดการแตกแยกนิกายออกเป็น ๒ พวก พวกเถรวาทินพวก ๑ พวกมหาสังฆิกวาทีนพวก ๑ แยกแย่งยุ่งเหยิงกันอยู่ตลอด ๖๓ ปี จนมีภิกษุเหล่าวัชชีบุตรมาระงับเรื่องราว แต่ความเห็นของข้าพเจ้ายังไม่เห็นพ้องด้วยกับคำกล่าวของภวาระ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า ความแตกร้างในสังฆมณฑลเริ่มมีมาแต่ครั้งปฐมสังคายนาแล้ว ภิกษุ

เหล่าที่มีมติต้องการลดหย่อนสิกขาบทตามพุทธานุญาตคงมีมากด้วยกัน โดยเฉพาะคณะสงฆ์ฝ่ายพระปุราณะ พวกภิกษุวัชชีบุตร บางทีจะเป็นพวกสืบเนื่องมาจากคณะสงฆ์ฝ่ายพระปุราณะ หรืออาจเป็นอีกพวกหนึ่งต่างหากที่ไม่เห็นพ้องกับมติที่ประชุมของสงฆ์ฝ่ายพระมหากัสสป เห็นจะมีราวฉานกันมากขึ้นทุกที และมาปรากฏแตกหักขึ้นในแผ่นดินพระเจ้ากาพาโสก ส่วนความวิบัติแห่งทิวาสัมมัญญา ก็กรุ่นอยู่ในความรู้สึกนึกคิดของคณาจารย์เจ้าหมู่เจ้าคณะบางองค์ ที่มีทิวาสัมมัญญาไม่ค่อยลงกัน ตั้งแต่ครั้งปฐมสังคายนาแล้วเหมือนกัน และมาปรากฏแตกหักขึ้นในครั้งทุติยสังคายนาอีกด้วย

ความวิบัติแห่งสี่สัจธรรม (วัตถุ ๑๐ ประการ)

มหาวิงสะเล่าว่า เมื่อพุทธศกล่วงแล้ว ๑๑๐ พรรษา มีคณะภิกษุแห่งภาคตะวันออก คือวัชชีคาม ได้สำแดงวัตถุให้ศิวินัยบัญญัติ ๑๐ ประการ ดังสำนวนมหาวิงสะฉบับหลวง แปลร้อยแก้วว่า

๑. ถึงคิลโณ คือพระวินัยบัญญัติห้ามว่า ภิกษุจะเอาเกลือใส่ในก้นข้าวเป็นต้น และจะสั่งสมไว้เอาไปปนกับของฉันเพล เป็นต้นว่าข้าวปลาอาหารดังนี้เป็นอาบัติ เจ้ากูเหล่าอัครชีภิกษุถือว่า เอาไปปนฉัน ได้อยู่ ห้ามอาบัติไม่

๒. ทุงคูลิ พระวินัยบัญญัติไว้ว่า ตะวันบ่ายแล้ว ๒ องคูลิ ภิกษุฉันของทั้งปวงอันกำหนดฉันได้แต่ในเพล และฉันข้าวในเพลบ่ายแล้ว ๒ องคูลิเป็นอาบัติ เจ้ากูเหล่าอัครชีถือว่าฉัน ได้อยู่ หาเป็นอาบัติไม่

๓. ความนุตรกุปปี พระวินัยบัญญัติไว้ว่า ภิกษุฉันโภชนาหารอิมสำเร็จในวัดแล้ว และไปบ้านเขาถวายโภชนาหารให้ฉัน ภิกษุมิได้กระทำวินัยกรรมก่อนแล้วและฉันเป็นอาบัติ เจ้ากูเหล่าอัครชีถือว่า ถึงไม่ทำ

วินัยกรรมก่อนฉันก็หาอาบัติมิได้

๔. อาวาสกปฺปญฺจ พระวินัยบัญญัติว่า อาวาสใหญ่กำหนดเสมา
แดนอันเดียวกัน และจะกระทำอุโบสถต่าง ๆ กันนั้นมิควร เป็นอาบัติ
เจ้ากุกุเหล่าอสังฆิศาสดาแดงว่า อาวาสใหญ่เสมาเดียวกัน ทำอุโบสถต่าง ๆ ได้
หาเป็นอาบัติไม่

๕. อนุมตฺกปฺปญฺจ พระวินัยบัญญัติไว้ว่า เมื่อจะลงอุโบสถกรรม
ถ้าแลภิกษุอันควรจะนำฉันทะยังหานำฉันทะมาไม่ แม้จะทำอุโบสถเสีย
ก่อน ตามความปรารถนาแห่งภิกษุอันมาภายหลังนั้นมิควร เป็นอาบัติ
เจ้ากุกุเหล่าอสังฆิศาสดาแดงว่าควรอยู่ หาเป็นอาบัติไม่

๖. อัจฉณกปฺปญฺจ พระวินัยบัญญัติว่า กิจวินัยปฏิบัติอันใด
อันอุปัชฌาย์อาจารย์ทั้งหลายกระทำที่คิดนั้นว่าชอบ ที่ชอบนั้นว่าผิด
ศิษย์จะปฏิบัติตามได้แต่ที่ควร ที่มีควรพระวินัยบัญญัติและจะปฏิบัติ
ตามหาควรไม่ เจ้ากุกุเหล่าอสังฆิศาสดาแดงถือว่าท่านอุปัชฌาย์อาจารย์ท่านทำ
สืบมา ผิดชอบประการใด ก็ประพฤติทำตามท่านได้ ควรอยู่

๗. อมตฺกปฺปญฺจ พระวินัยบัญญัติไว้ว่า น้ำนมสัมอันแปรจาก
นมสดแต่ยังมีเป็นทกก่อน เจ้าภิกษุฉันจึงห้ามข้าวแล้วมิได้กระทำวินัย
กรรมก่อน และจะดื่มกินซึ่งนมสัมอันยังมีเป็นทกนั้นมิควร เป็นอาบัติ
เจ้ากุกุเหล่าอสังฆิศาสดาแดงถือว่า ดื่มกินได้ หาเป็นอาบัติไม่

๘. ชโลคิ พระวินัยบัญญัติห้ามว่า สุราอันใดแรกเขาทำสีน้ำแดง
ดั่งแท่นกพิราบ แต่ยังเป็นสุราน้ำเมาไม่ ภิกษุมิควรจะดื่มกินซึ่งเหล้า
ดิบนั้น เจ้ากุกุเหล่าอสังฆิศาสดาแดงว่า เหล้าดิบดั่งนั้นควรดื่มกินได้อยู่

๙. อทสฺกิ พระวินัยบัญญัติห้ามว่า สันถัดอันมิได้มีชายมิควร
ภิกษุจะบริโภคน้ำ เจ้ากุกุเหล่าอสังฆิศาสดาแดงว่า บริโภคน้ำได้ ควรอยู่

๑๐. ชาตฺรฺพรชฺตํ พระวินัยบัญญัติห้ามเงินและทอง ภิกษุมิควร

จะรับมิควรจะยินดี ถ้ารับแลยินดีเป็นอาบัติ เจ้ากูเหล่าอัครชีสาแดงว่า
รับและยินดีซึ่งเงินและทองคำได้เป็นอาบัติไม่

พระเจ้ากาฬโศกกลับพระทัย

ครั้งนั้นปรากฏว่า มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อพระยศ เป็นบุตรกาคณ-
ทกพราหมณ์ชาวเมือง โกสัมพี จาริกมาถึงนครเวสาลี รู้เห็นพฤติกรรม
ของภิกษุเหล่าวัชชีบุตร จึงคัดค้านห้ามปราม พวกภิกษุวัชชีบุตรนำถาด
ทองคำรดใส่น้ำเต็มเปี่ยม นำไปตั้งไว้ในโรงอุโบสถ แล้วบอกบุญพวก
พุทธบริษัทให้วางเงินทองลงไปในถาดเพื่อถวายภิกษุ เมื่อได้เท่าไรแล้วก็
นำมาแบ่งกันตามพรญาแก่ก่อน และแบ่งส่วนหนึ่งถวายพระยศ พระยศ
ไม่ยอมรับ กลับกล่าวติเตียนความประพฤตินั้นทั้งฝ่ายผู้รับและฝ่าย
ผู้ให้ ภิกษุเหล่าวัชชีบุตรจึงลงโทษพระยศให้ไปขอขมาทายกเสีย กลับ
ปรากฏว่าพระยศไปชี้แจงปรับความเข้าใจพวกทายกทายิกาก็เห็นว่า
ฝ่ายภิกษุวัชชีบุตรผิด พร้อมทั้งยกพระพุทธานุภาพขึ้นแสดงเป็นหลักฐาน
ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อันว่าพระจันทร์พระอาทิตย์จะมีได้ร้อนและ
รุ่งเรืองด้วยรัศมีนั้น ด้วยโทษมลทินทั้ง ๔ ประการคือ หมอก ๑, ควัน
๑, ธุลี ๑, อสุรินทรานูเข้าบัง ๑ และมีอุปมาฉันใด ภิกษุศากยบุตรบวช
ในพระธรรมวินัยนี้ จะมีได้มีตบะ มีได้รุ่งเรืองไปด้วยศีลนั้น ด้วยโทษ
มลทิน ๔ ประการ ปิดบังอยู่ คือเสพสุรายาเมา ๑ ซ้องเสพเมถุนธรรม ๑
แลภิกษุใดยินดีรับเงินแลทองเหมือนภิกษุนั้นบริโภคซึ่งเบญจกามคุณทั้งปวง
๑ คือเลียงชีวิตผิดกรรมด้วยขังมเปศนะ เวชกรรม กุลทูก อเนสน
วิญญูติ กล่าววอดอุตริมนุสสรกรรมโกหกนั้น ๑.... พวกทายกทายิกาก็
เลื่อมใสพระยศกันมาก เมื่อภิกษุคณะวัชชีบุตรรู้เรื่อง ก็พากันลงอุกเขป-
ขนิยกรรมแก่พระยศถึงให้ล้อมกุฏิไว้ แต่พระยศรู้ตัวก่อนจึงหลบไปสู่

เมืองโกสัมพีราชธานีแคว้นวังสะ แล้วเที่ยวส่งสมณทูตออกชักชวนภิกษุ
 ชาวเมืองปาวา ภิกษุชาวเมืองอวันตี ส่วนพระยศเองเดินทางไปหา
 พระสัมมุตตสาณวาสี แห่งมถุรานครเหนือแคว้นวังสะ ไปพบท่าน ณ
 ภูเขา อโธตังคะ เรียนพฤติการณ์ให้ท่านฟัง และเอาภูเขาอโธตังคะเป็นที่
 ประชุม ครั้งนั้นภิกษุชาวเมืองปาวา ๖๐ รูป ชาวเมืองอวันตี ๘๐ รูป
 เมื่อทราบข่าวจากสมณทูตของพระยศแล้ว ก็พากันจาริกมาพบ ณ ที่
 อโธตังคบรรพต ครั้นแล้วที่ประชุมได้มีมติว่า ต้องอาราธนาพระเวรตะ
 สังฆเถระ ศิษย์ของพระอานนท์ ณ นครโสเรยยะ ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือ
 ของคณะสงฆ์ทั่วไปว่า เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งพระธรรมวินัยและเป็นพหูสูตรครู
 พระอาจารย์ จึงชวนกันเดินทางมาที่เมืองโสเรยยะ แต่ไม่พบ ทราบว่า
 ท่านเดินทางไปอยู่ ณ เมืองสหชาตินครในแคว้นเจตี พระเถระเหล่านั้น
 ก็ชวนกันติดตามไป คราวนี้ข่าวแพร่หลายทราบไปถึงพวกสงฆ์วัชชีบุตร
 ซึ่งทราบว่าคณะสงฆ์เมืองปาวา และคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ทางภาคตะวันตก
 กำลังจะชุมนุมตัดสินเรื่องของพวกตนอยู่ และกำลังพากันไปหาพระ
 เวรตะ จึงรีบส่งทูตของตนเร่งไปเมืองสหชาตินครเข้าหาพระเวรตะ พระ
 เวรตะก็หาเข้าพวกด้วยไม่ กลับขับไล่พระอุตตระศิษย์ของท่านซึ่ง
 พยายามทำตนเป็นนายหน้าเข้ามาอ้อนวอนแทนพวกวัชชีบุตร ให้ท่านเข้า
 กับพวกนั้น ทั้งนี้พระเวรตะรับรองมติของสงฆ์ฝ่ายพระยศ ซึ่งทำให้สงฆ์
 ฝ่ายวัชชีบุตรเดือดร้อนมาก เท่ากับเสียกำลังเสียงหนุนที่สำคัญที่สุดของ
 สงฆ์ไป จึงพากันเข้าหากำลังฝ่ายบ้านเมือง ได้พระเจ้ากาฬาสกมาเป็น
 องค์อุปถัมภ์สำเร็จ พวกวัชชีบุตรก็เข้ายึดเอาหาวันวิหารกรุงเวสาลี
 นครหลวงแคว้นวัชชีเป็นปราการ และทูลขอพระราชอำนาจให้คุ้มครอง
 อย่าให้สงฆ์ฝ่ายตรงกันข้ามเข้ามาอยู่ (อย่าลืมว่าแคว้นวัชชีขึ้นอยู่กั้มคร
 ในเวลานั้น) คราวนี้คณะสงฆ์ฝ่ายวินยวาที ซึ่งยังอยู่ในเมืองสหชาตินคร

หนแรก ตั้งใจกันว่าจักพิจารณาบทบัญญัติของพวกวัชชีบุตร และระงับ
เสีย ณ เมืองนั้น แต่พระเวทตะเสนอความเห็นว่าไม่ควร เพราะเรื่องเกิด
ที่เวสาลี ควรจะไปพิจารณาไต่สวนระงับกันที่นั่น เกิดที่ไหนก็ต้องให้ดับ
ที่นั่น ที่ประชุมเห็นพ้องด้วย จึงพากันจาริกมาเมืองเวสาลี แต่ถูกขัดขวาง
จากทางบ้านเมือง มิให้เข้าไปอยู่ในมหาวันวิหาร

มาถึงตอนนี้ คัมภีร์มหาวังสะเล่าต่อไปว่า ราตรีหนึ่งพระเจ้ากาพา-
โศกบรรทมเกิดสุบินนิมิตว่า นายนิริบาลจับเอาพระองค์ลงไปทอดใน
หม้อเหล็กน้ำทองแดง จนสะดุ้งตื่น มีความหวาดกลัวภัยเป็นกำลัง ใน
วันนั้นบังเอิญพระเจ้าอนงขางเธอองค์หนึ่งซึ่งบวชเป็นภิกษุณีและได้
บรรลอรหัตต์ ชื่อนันทาเถรี ทราบข่าวความแตกร้างของสงฆ์จึงเสด็จเข้า
มาห้ามปรามพระเชษฐามิให้หลงเชื่อพวกวัชชีบุตร พระเจ้ากาพาโศกจึง
กลับพระหฤทัย รับสั่งให้มีการประชุมสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย ณ มหาวันวิหาร
ให้สงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย แลกผลสงฆ์ฝ่ายวินยวาที จึงรับอุปถัมภ์ในการทำ
ทุคตสังคายนา เพื่อชำระมลทินในพระศาสนา สถานที่ทำทุคตสังคายนา
เลือกเอาที่วาลุการามวิหาร ณ เมืองเวสาลีนั่นเอง

ทุคตสังคายนา

สังคายนาครั้งนี้ ประชุมทำกันภายในคณะภิกษุฝ่ายพระยศโดย
เฉพาะ อันก่อปรด้วยสงฆ์ชาวปาวาและคณะสงฆ์ภาคปราจีน และคง
จะมีคณะสงฆ์ในมคธ วัชชีจำนวนน้อยร่วมอยู่ด้วย คณะสงฆ์ต่าง ๆ
ดังกล่าวนี้ ได้แก่คณะสงฆ์ที่ถือคติแบบแผนตามมติของพระอรหันต์เจ้า
ครั้งปฐมสังคายนา ซึ่งมีพระมหากัสสปเป็นประมุข และพยายามที่จะ
รักษาจารีตเก่าตามที่ได้ตกลงกันไว้แต่ครั้งสังคายนาโน้น โดยไม่ยอมให้

มีการเปลี่ยนแปลงใด ๆ เลย ทศสังคายนาก็เป็นการชักซ้อมความ
เข้าใจกันให้หนักแน่นในการธำรงรักษาพระธรรมวินัย โดยปราศจากข้อ
เปลี่ยนแปลงใด ๆ ในหมู่สงฆ์หมู่หนึ่ง ปรากฏว่ามีพระอรหันต์จำนวน
๓๐๐ รูป ได้คัดเลือกเข้าประชุมสังคายนา ที่ประชุมได้ยกพระสัท-
พกามีมหาเถระ ศิษย์ของพระอานนทเถระเจ้า ซึ่งมีพรรษาอายุกาล ๑๒๐ ปี
สูงกว่าภิกษุทุกรูป ณ ที่นั้นขึ้นเป็นประธาน และมีพระมหาเถระชั้น
ผู้ใหญ่ที่สำคัญคือ พระเรวตะ พระสาพะ พระสาณสัมภุตะ พระยสะ
พระอุชชโสภิตะ ทั้ง ๕ รูปนี้ก็เป็นศิษย์ของพระอานนทเถระเจ้าเช่นกัน
พระวาสวกามิ พระสุมนะ เป็นศิษย์ของพระอนุรุทธเถระเจ้า ประชุม
ทำกันอยู่ ๘ เดือนจึงสำเร็จ

ในตำนานฝ่ายลัทธิเถรวาทกล่าวว่า พระสัมภุตสาณวาสีพระ
สาณสัมภุต มีความสำคัญมาก เพราะเป็นผู้ที่พระอานนทมอบหมายให้
เป็นผู้ดูแลพระศาสนาต่อจากท่านโดยตรง ในตำนานฝ่ายจีนกล่าวว่า
ท่านเป็นผู้นำในการตัดสินใจขจัดปัญหาต่าง ๆ ในสังคายนา ความทั้งนี้ก็
น่าพิจารณาอยู่ ส่วนพวกภิกษุวัชชีบุตร ได้เที่ยวชักชวนคณะภิกษุอื่น ๆ
คัดแปลงแก้ไขพระธรรมเข้าเป็นพวกด้วยจำนวนหมื่น แล้วพากัน
ประชุมทำสังคายนากันต่างหาก เรียกว่า "มหาสังคิติ" แปลว่าสังคายนา
ของพวกมาก และเรียกพวกของตนว่า "มหาสังฆิก" แปลว่าสงฆ์หมู่ใหญ่
ที่เคารพนับถือมติของพระเถระครั้งปฐมสังคายนาพวกหนึ่ง เรียกว่า
"เถรวาท" และฝ่ายสงฆ์ที่ถือตามมติของเกจิอาจารย์ของตนอีกพวกหนึ่ง
เรียกว่า "อาจริยวาท" และจาก ๒ นิกายใหญ่นี้ยังได้แตกแขนงเป็น
นิกายย่อยออกไปอีกรวมมา ๑๘ นิกาย

คาถาจากคัมภีร์ที่ปวังสะ

คัมภีร์ที่ปวังสะซึ่งเป็นปกรณ์สำคัญเล่มหนึ่ง อันนักศึกษาจักมอง
ข้ามไม่ได้ ในคัมภีร์นี้ได้ให้ความละเอียดเกี่ยวกับเหตุการณ์แยกนิกาย
ของสังฆมณฑลยุคพุทธศตวรรษที่ ๒ อย่างพิสดารดีมาก ได้กล่าวไว้
ดังนี้

๑. นิกกชุตติตา ปาปภิกขุ เถเรหิ วชชุปุตตกา
 อญญํ ปกขํ ลภิตวาน อธมฺวาที พหู ชนา

ภิกษุลามกเหล่าวัชชูปุตร ถูกพระเถระ (ที่ทำทุติยสังคายนา) ขับ
ออกจากหมู่แล้ว ได้พวกอื่นอีก รวมกันเป็นฝ่ายอธรรมวาที มีจำนวน
มากมาย

๒. ทสสหัสส สมากนฺตฺวา อํกุสุ ธมฺมสงฺคหํ
 ตฺสฺมาຍํ ธมฺมสงฺคิตฺติ มหาสงฺคิตฺติ วุจฺจติ

ภิกษุเหล่านั้นประมาณหมื่นรูป ได้ประชุมกันทำสังคายนาพระ
ธรรม (วินัย) เรียกการทำสังคายนาครั้งนี้ว่า "มหาสังคิติ"

๓. มหาสงฺคิตฺติกา ภิกขุ วิโลมํ อํกุสุ สาสเน
 ภินฺทิตฺวา มฺลสงฺคหํ อญญํ อํกุสุ สงฺคหํ

ภิกษุเหล่ามหาสังคิติกะ ได้ทำความขัดแย้งไว้ในพระศาสนานี้ ได้
ทำลายสังคายนาเดิมเสีย (หมายถึงปฐมสังคายนา) แล้วจัดทำสังคายนา
อื่น

๔. อญฺญตฺร สงฺคหิตํ สุตฺตํ อญฺญตฺร อกริสุ เต
 อตุลฺลํ ธมฺมญฺจ ภินฺทิสฺสุ วินเย นิกายेषฺสุ จ ปญฺจสุ

ภิกษุเหล่านั้นได้แต่งพระสูตรอื่นจากที่ท่าน (พระเถระครั้งปฐม-
สังคายนา) ไว้อีกเล่า ได้ตัดทอนธรรมเนียมให้พระวินัยและพระสูตร
ทั้ง ๕ นิกาย

๕. ปริยายเทสิตถจาปี อโถ นิปปริยายเทสิต์

นิตตถถญเจว เนยยตุถ์ อชานิตวาน กิกขุโว

กิกขุเหล่านี้มิได้รู้ธรรมอัน (พระศาสดา) ทรงแสดงไว้เป็นปริยาย
ทั้งธรรมอัน (พระศาสดา) ทรงแสดงไว้เป็นนิปปริยาย มิได้รู้ทั้งอรรถที่
ท่านแนะไว้ชัดเจน ทั้งอรรถที่ควรอนุमानเอา

๖. อถญ์ สนุชชา ยถฉิต์ อถญ์ อตุถ์ ฐปยีสุ เต

พหุชชชญาาย เต กิกขุ พหุ อตุถ์ วินาสยั

แล้วได้กำหนดอรรถอย่างอื่น ซึ่งท่านกล่าวหมายเอาอีกอย่างหนึ่ง
(ไม่ต้องกัน) กิกขุเหล่านี้ ได้ยังอรรถให้เสียไปด้วยฉายาพยัญชนะมาก
หลาย

๗. จจเหตุวาน เอกเทสั สุตตุต วินยคมกักริ

ปฏิรูป สุตตุต วินยั ตถญ อถญ์ กรีสู เต

กิกขุเหล่านี้ทอดทิ้งพระสูตรบางเอกเทศ และพระวินัยอันลึกซึ่ง
เสีย ได้แต่งพระสูตรเทียม พระวินัยเทียม และพระสูตรอื่น พระวินัย
อื่นไว้

๘. ปริวาริ อตุถุฑฐาริ อภิธมมัม ฉปุปกรณัม

ปฏิสัมภิทญจ นิทเทสั เอกเทศญจ ชาตคัม

คัมภีร์ปริวารที่สังเขปความก็ดี พระอภิธรรมทั้ง ๖ ปกรณ์ก็ดี
ปฏิสัมภิทามรรคก็ดี นิทเทศก็ดี ชาตคบางส่วนก็ดี

๙. เอตุตถกัม วิชิตวาน อถญยานิ อกรีสู เต

นามัม ลิงคัม ปริกขาริ อากปุปกรณิยานิ จ

เหล่านี้ ถูกกิกขุเหล่านี้จำแนกไว้ต่างๆ แล้วแต่งเป็นอย่างอื่น
ทั้งนาม เพศ บริหาร และอากัปปะที่สมควร

๑๐. ปกติภาว วิชิตฺวา ตณฺจ อณฺญํ อํกุสุ เต

ปุพฺพกุมา ภินฺนวาทา มหาสงฺคีติ-การกา

(คัมภีร์) นั้น ๆ อันเป็นดั้งเดิม ก็ถูกภิกษุเหล่านั้นทิ้งเสียแล้วได้
กระทำการที่เป็นอย่างอื่น ภิกษุเหล่านั้นหาสังคีติกะ ได้มีวาทะแตกต่างเป็น
ตัวอย่างก่อน

๑๑. เตสญฺจ อนุกาเรน ภินฺนวาทาพหู อหุ

ตโต อปรกาลมฺหิ ตสฺมี เกโท อชายถ

และโดยการทำตามภิกษุเหล่านั้น ได้มีภิกษุที่มีวาทะแตกต่างกันเป็น
จำนวนมาก ภายหลังแต่นั้นมา ได้เกิดการแตกแยกขึ้นในวาทะ (มหา
สังฆิกะ) นั่นคือ

๑๒. โลกฺกุติกา เอกโพยหารี ทฺวิธา ภิชฺชิตฺถ ภิกฺขโว

โลกฺกุติกาณํ เทว เกทา อปรกาลมฺหิ ชายถ

ภิกษุทั้งหลายแตกออกเป็น ๒ ฝ่าย เป็น โลกฺกุติกาและเอกพ-
โยหาริกวาท ต่อมาฝ่ายโลกฺกุติกาแตกกันเป็น ๒ พวก คือ

๑๓. พหุสฺสุตฺติกา จ ปญฺญตฺติ ทฺวิธา ภิชฺชิตฺถ ภิกฺขโว

เจติยา จ ปุณฺ วาที มหาสงฺคีติเกทา

ภิกษุทั้งหลายแตกกันเป็นพหุสฺสุตฺติกา และปญฺญตฺติวาท กับ
ทั้งเจตยวาทอีกพวกหนึ่ง ได้แตกมาแต่มหาสังคีติวาท

(๑๓๑ - ๑๓๑ ข้อ ๑๔, ๑๕ ใจความคล้ายกับข้อ ๕, ๑๐)

๑๖. วิสุทฺตฺตฺเถรวาทมฺหิ ปุณฺ เกโท อชายถ

มฺหิสาสกา วชฺชปีตฺตกา ทฺวิธา ภิชฺชิตฺถ ภิกฺขโว

ในระหว่างเถรวาทอันบริสุทธิ์แท้ ได้เกิดการแตกแยกกันอีกคือ
ภิกษุทั้งหลายได้แตกเป็น ๒ ฝ่าย เป็นมฺหิสาสกาและวชฺชปีตฺตกา

๑๗. วชิรปุตตกวางมฺหิ จตุเกโท อชายถ

ธมฺมุตฺตริกา ภทฺรยานิกา ฉนฺนาคาริกกา จ สมฺมิตฺติ

ในวัชชีปุตตกวางได้เกิดการแตกกันอีกเป็น ๔ พวกคือ ธรรม
มุตตริกวาง ภทฺรยานิกวาง ฉนฺนาคาริกวาง และสมฺมิตฺติวาง

๑๘. มหิสาสกานํ เทว เกทา อปรกาลมฺหิ ชายถ

สพฺพตฺตติวาทา ธมฺมกฺคฺคฺตา ทฺวิธา ภิชฺชิตฺถ ภิกฺขโว

ในกาลต่อมาฝ่ายมหิสาสกะแตกกันอีก ๒ พวกคือ ภิกษุทั้งหลาย
(ในฝ่ายมหิสาสกะ) แยกออกเป็น ๒ คือ สัพพตฺตติวาท กับธรรม
กฺคฺคฺตวาท

๑๙. สพฺพตฺตติวาทํ กสฺสปีกา สงฺกนฺติ กสฺสปีเกน จ

สงฺกนฺติกานํ สุตฺตวาทิ อนฺนุปุพฺเพน ภิชฺชถ

พวกสัพพตฺตติวาทยังแตกเป็นกสฺสปีกวางอีกเล่า และจากกสฺส-
ปีกวางได้เกิดสังกนฺติกวางขึ้น จากสังกนฺติกวางยังแตกออกเป็นสุตต-
วาทอีกโดยลำดับ

๒๐. อิม เอกาทส วาทา สมฺภินฺนา เถรวาทโต

อตุถิ ธมฺมณฺจ ภินฺทิสฺสุ เอกเทศณฺจ สงฺกหิ

วาทะ (หรือนิกาย) ทั้ง ๑๑ นี้ แยกไปจากเถรวาท ภิกษุเหล่านั้น
ได้ทำลายอรรถและธรรมกับทั้งสังคหะ (ข้อที่สังคายนาครั้งปฐม) บาง
ส่วน ได้ทอดทิ้งคัมภีร์บางเอกเทศเสียด้วย แล้วแต่งอย่างอื่นไว้

(๑๓๗ คาถาข้อ ๒๑ คล้ายข้อ ๑๐)

๒๑. สตุตฺตรส ภินฺนวาทา เอกวาโท อภินฺนโก

สพฺพเวฎฐารส โหนฺติ ภินฺนวาเทน เต สห

วาทะที่แตก ๑๓ วาทะที่ไม่แตก ๑ รวมวาทะที่ได้แตกแยกกันนั้น
ทั้งหมดเป็น ๑๘

๒๓. นิโครโทว มหารุกุโธ เถรวาทานมุตโตโม

อนุนิ อนธิกญจ เกวลี ชินสาสน์

พระศาสนาแห่งพระชินพุทธเจ้า ที่ล้วน ๆ ไม่หย่อนและไม่ยิ่งของ
ฝ่ายเถรวาทเป็นสูงสุด คุณด้นไทรใหญ่จะนั้น (ข้อนี้ย่อมเป็นความจริง
อย่างยิ่ง)

๒๔. สนุดกา วิย รุกุขมุหิ นิพพคุดา วาทเสสกา

ปฐุมเม วสสสเต นคฺธิ ทุดิเย วสสสตนฺตเร

ภินฺนา สตฺตรส วาทา อุปฺปนฺนา ชินสาสนนฺติ ฯ

วาทะทั้งหลายที่เหลือ เป็นประคูกจากฝักซึ่งเกิดที่ต้นไทร ใน
ศตวรรษแรกมิได้มีการแตกแยกกัน ในระหว่างศตวรรษที่ ๒ วาทะที่
แตก ๑๗ ได้เกิดขึ้นในศาสนาแห่งพระชินเจ้าแล

พระพุทธศาสนาดั้งเดิม

ภาพแสดงการแตกนิกาย ในพุทธศตวรรษที่ ๒ รวม ๑๘ นิกาย ตามปกรณัมบาลี

บทที่ ๑๔

ความวิบัติอันเนื่องด้วยทิวณฺณิสามัญญตา

ในคัมภีร์ลัทธิสัททนต์ชื่อเกณฑรรณมตจักรศาสตร์ ของพระสุมิตร และ
อรรถกถาแห่งคัมภีร์นั้น ซึ่งแต่งโดยคันทรรณนจารย์ "กุยกี" ยุค
ราชวงศ์ถัง เล่าว่ามูลเหตุแห่งนิกาย ๑๘ เกิดด้วยทิวณฺณิ ๕ ชื่อของภิกษุ
มหาเถระ ในแผ่นดินพระเจ้าอโศกมหาราช (ความจริงคือพระเจ้ากาพา-
โศก) เมื่อพุทธปรินิพพานแล้ว ๑๐๐ ปี ภิกษุมหาเถระมีเรื่องราวอยู่ข้าง
พิสดารดังนี้

ประวัติพระมหาเถระ

พระมหาเถระเป็นบุตรนายพณิชแห่งแคว้นมถุรา ปรากฏว่าเป็น
ผู้มีรูปลักษณะงดงามเป็นที่ติดเนื้อต้องใจของเพศตรงข้าม ต่อมาบิดา
เดินทางไปค้าขายต่างแดน อยู่ทางนี้มหาเถระได้ลอบกระทำชู้กับมารดา
ของตน ต่อมาบิดาเดินทางกลับ ทำให้มหาเถระร้อนใจ จึงสมคบร่วมคิด
กับมารดาลอบฆ่าบิดาเสีย และเกรงความลับรั่วไหลจึงลอบพามารดาหนี
ไปอยู่ ณ นครปาฏลีบุตร บังเอิญวันหนึ่งมหาเถระพบพระอรหันต์ชาว
มถุรารูปหนึ่ง ซึ่งตนเคยทำบุญแต่ครั้งอยู่มถุรา ก็เกิดระแวงจึงลอบ
ประหารพระอรหันต์รูปนั้น จำเนียรกาลล่วงมามารดาซึ่งเป็นภริยาเกิด
นอกใจลอบคบชู้ผู้ชายใหม่ มหาเถระจับได้ก็ฆ่าเสียอีก เป็นอันว่ามหา
เถระทำอนันตริยกรรมถึง ๓ ครั้ง คือ ปิตุฆาต อรหัตฆาต แล้วก็
มาตุฆาต เท่านั้นยังไม่พอ จำเดิมแต่ทำกรรมมา มหาเถระเกิด
วิปฏิสารใจยิ่งนัก จึงไปกุกกุฎารามขอบรรพชาอุปสมบทกับสงฆ์ โดย

ปกปิดกรรมของตน ได้ฉายาว่ามหาเทวะตามชื่อ พระมหาเทวะเป็นคนฉลาด เมื่อบวชแล้วก็ตั้งใจศึกษาพระธรรมวินัยจนมีความรู้แตกฉาน เทศนาไพเราะ เป็นที่เลื่องลือทั่วไปกรุงปาฏลีบุตร จนพระเจ้ากาฬโคศกรับเป็นโฆมอุปฐาก แต่พระมหาเทวะก็ยังไม่วางใจอุปนิสัยเดิม คิดหวังจะให้คนมายกย่องนับถือยิ่งกว่านั้นขึ้นไปอีก จึงกล่าวอวดอ้างว่าตนบรรลุอรหัตผลแก่เพื่อนสหธรรมิกและสาธุศิษย์ มาคืนหนึ่งพระมหาเทวะเกิดความวิตก กลับไปฝันว่าได้เสพเมถุนธรรมจนอสุจิเคลื่อนเปื้อนผ้าสบง ตื่นขึ้นใช้ให้ศิษย์นำไปซัก ฝ่ายศิษย์ผู้ซุกเมื่อเห็นรอยเปื้อนก็สงสังถามว่า พระอรหันต์เป็นผู้ไม่มีอาสวะแล้ว ไฉนอาจารย์จึงยังมีสิ่ง ๆ นี้อีกเล่า พระมหาเทวะแก้ว่า พระอรหันต์อาจถูกมารรบกวนช่วยวนในความฝันจนอสุจิเคลื่อน ต่อมาพระมหาเทวะปรารถนาจักเอาอกเอาใจบริวาร จึงแกล้งทำอุบายพยากรณ์มรรค ๔ ผล ๔ ให้ลูกศิษย์ว่า ผู้นั้น ๆ สำเร็จโสดาบัน ผู้นั้นสำเร็จอรหันต์ ศิษย์บางคนที่ถูกพยากรณ์ว่าเป็นอรหันต์เกิดความสงสัยถามขึ้นว่า อาจารย์ ! พระอรหันต์ท่านย่อมมีความรอบรู้ในตนเองว่าเป็นอรหันต์มิใช่ฤา ไฉนข้าพเจ้าจึงไม่มีญาณรู้เฉพาะตนเองเล่า พระมหาเทวะแก้ว่า พระอรหันต์อาจมีอัญญาณได้ พวกศิษย์ก็ถามว่า ธรรมดาพระอรหันต์ท่านย่อมไม่มีความกังขาในธรรมมิใช่ฤา ก็เหตุไรข้าพเจ้าทั้งหลายจึงยังรู้สึกไม่แจ่มแจ้งในธรรมเนียมอริยสัจ ๔ เป็นต้นเล่า พระมหาเทวะแก้ว่า พระอรหันต์อาจมีกังขาได้ ศิษย์ก็ยังสงสัยตนเองถามว่า ธรรมดาผู้บรรลุอรหันต์ย่อมทราบชัดด้วยใจตนเองว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์เราได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำเราได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้มีได้มี ดังปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ เป็นต้น ไฉนพวกข้าพเจ้าจึงจำต้องอาศัยอาจารย์พยากรณ์จึงรู้เล่า พระมหาเทวะ

แก้วว่า อย่าว่าแต่พวกเธอไม่รู้เลย แม้พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะก็ยังต้องอาศัยพุทธพยากรณ์จึงรู้ว่าตนบรรลุอรหัตผล ฉะนั้น ผู้จะรู้ว่าตนบรรลุอรหัตผลก็โดยการแนะนำพยากรณ์ของผู้อื่น เมื่อพระมหาเทวะสร้างกรรมชั่วมาก ๆ เข้า ก็เกิดกลัวบาปว่าจักชักนำตนไปเกิดในนิริยาบาย จึงราตรีมีชณิยามหนึ่ง เธอนอนครุ่นคิดในอกุศลกรรมนั้น เกิดความทุกข์ในอุทานวาจาออกมาว่า ทุกข์หนอ ๆ บังเอิญพวกศิษย์ที่อยู่ใกล้เคียงได้ยินเข้า รุ่งเช้าพากันไปตามว่า อาจารย์เกิดความไม่สบายอันใดฤา พระมหาเทวะพูดกลับเกลื่อนว่า เราสุขสบายดี ศิษย์ถามว่า ก็เมื่อคืนอาจารย์ทำไมจึงร้องว่าทุกข์หนอ ๆ เล่า พระมหาเทวะแก้วว่า มรรคผลจะปรากฏต่อเมื่อบุคคลผู้บำเพ็ญเปล่งคำว่า ทุกข์หนอ รวมทิสฺ ๕ ประการของพระมหาเทวะซึ่งเธอสั่งสอนในหมู่บริวาร

ผลแห่งทิสฺ ๕ ข้อ

พระมหาเทวะตั้งทิสฺของตนแล้ว ก็ผูกคาถาขึ้นรอกอยโอกาสจะประกาศแก่สงฆ์ในกุกกุฎาราม ครั้นถึงวันอุโบสถคืนหนึ่ง เมื่อสงฆ์ประชุมพร้อมแล้ว วันนั้นเป็นเวรของพระมหาเทวะจะเป็นแสดงปาฏิโมกข์ พระมหาเทวะรีบฉวยโอกาสประกาศในที่ชุมนุมทันที และยังกล่าวแถมท้ายอีกว่า เมื่อพระศาสดายังทรงพระชนม์อยู่ ภาษิตของพุทธบริษัท ๔ และของเทพดาพระองค์ยังทรงรับรอง และรับสั่งให้คนทั้งหลายรับปฏิบัติได้ ตลอดจนถึงว่าภาษิตเหล่านั้นเป็นสูตรได้ แม้บัดนี้พระศาสดาจักปรินิพพานไป มหาบัณฑิตผู้มีปัญญาจะแต่งพระสูตรก็ได้ตามสมควรใจ ปรากฏชุมนุมสงฆ์เกิดโกลาหลขึ้นทันที ภิกษุฝ่ายธรรมวาทีพากันคัดค้านมติของพระมหาเทวะ ประกาศว่าคำพูดของท่านเป็นมิจนาทิสฺ มิจฉาวาจา แต่ฝ่ายธรรมวาทีมีจำนวนน้อย ฝ่ายเข้าข้าง

พระมหาเทวะมีจำนวนมาก ต่างโต้แย้งกันจนตลอดคือยืนรุ่ง ขาวว่าสงฆ์
ในกุกกุฎารามแตกสามัคคีกันแพร่หลายทั่วเมืองปาฏลีบุตร จนพระเจ้า
กาฬโศกต้องเสด็จมาห้ามด้วยพระองค์เอง แต่ก็ไม่รู้จะทรงทำอะไร
ตรัสตามพระมหาเทวะ พระมหาเทวะถวายความเห็นให้ตัดสินด้วยวิธี
โหวตเสียง คือ เภยขยสีกาอธิกรณสมณะวิธี ปรากฏว่าชัยชนะตกเป็น
ของฝ่ายพระมหาเทวะ พระเจ้ากาฬโศกจึงมีจำนวนน้อยและส่วนมาก
เป็นพระเถระที่เต่าชรา คิดว่าจะอยู่ในนครปาฏลีบุตรไม่เป็นสุข ก็เตรียม
จาริกไปสู่แคว้นอื่น พระเจ้ากาฬโศกทราบก็ทรงกริ้วด้วยสำคัญ
พระทัยผิด จึงประสงค์จะทดลองพระเถระเจ้าเหล่านั้น รับสั่งให้ปล่อยลง
ในเรือแตกกลางแม่น้ำคงคา พระเถระเจ้าทั้งหลายก็บันดาลอิทธิภิกษังขาร
เหาะขึ้น ไปบนอากาศสู่แคว้นกาศมีระ ทางนี้พระเจ้ากาฬโศกรู้สึก
ทั้งหลายกลับคืนนครปาฏลีบุตรก็ไม่สำเร็จ จึงทรงสร้างอารามถวาย ณ
แคว้นกาศมีระนั้น จำเดิมแต่นั้น สังฆมณฑลจึงแยกเป็น นิกาย คือ
เถรวาทหรือสถวีรวาท และนิกายมหาสังฆิกวาท ซึ่งเป็นฝ่ายพระมหา
เทวะ และจากสองนิกายนี้ จึงได้แตกแยกแขนงนิกายออกมาอีกรวม
๑๘ นิกายในจำเนียรกาลต่อไป

ปัจฉิมวาระพระมหาเทวะ

ในตำนานพรรณนาต่อไปว่า วันหนึ่งพระมหาเทวะเดินเตร็ดเตร่ใน
นครปาฏลีบุตร มีหมอคูดคนหนึ่งเข้ามาทักทายและพยากรณ์ว่าอีก ๗ วัน
ท่านจักมรณะ พวกลูกศิษย์บริวารพากันร้อใจ แต่พระมหาเทวะพูดว่า
เรื่องนี้ตนรู้มาก่อน แล้วให้ศิษย์ไปทูลพระราชาร่วมกับประกาศให้

ประชาชนในกรุงฟังว่า อีก ๗ วัน พระมหาเทวะอรหันตเจ้าจักดับขันธ-
ปรินิพพาน พอถึงวันกำหนดพระมหาเทวะก็ตายจริง ๆ เมื่อเวลาจะ
ฌาปนกิจศพ ประชาชนพากันแห่มาบูชาด้วยเครื่องหอมน้ำมันหอม แต่
เมื่อถึงวาระประชุมเพลิง ปรากฏว่าไฟจุดศพมิดิด โหรหลวงทูลพระราชา
ว่า ต้องนำเอามูตรคู่อวมของสุนัขมาราดศพไปจึงจุดติด เมื่อเผาเหลือ
แต่เถ้านกระดูกบางชิ้น ก็ยังบังเกิดมีพายุพัดหอบกระจัดกระจายไป
สิ้น ไม่เหลือเศษเลย

ประวัติพุทธ(๑) - หน้าที่ 138

พระพุทธศาสนาตั้งเดิม

ภาพแสดงการแตกนิกาย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒ เป็นต้นไป รวม ๒๐ นิกาย
ถ้านับเถรวาทอันเป็นของตั้งเดิมเป็น ๒๐ ตามปกรณ์ส์สฤต

ทัศนะวิจารณ์ของผู้เขียน

ตามปรกณ์บาลีและสังคฤตทั้ง ๒ ย่อมเป็นข้อยืนยันแน่นอนว่า สังฆมณฑลมีการแตกแยกทิวและปฏิบัติกัน ปรากฏโดยเปิดเผยใน พุทธศตวรรษที่ ๒ แม้ฝ่ายสังคฤตจะอ้างว่าเกิดในแผ่นดินพระเจ้า อโศกมหาราชก็ดี ข้อเท็จจริงในปัญหานี้ข้าพเจ้าก็ได้วินิจฉัยแล้วในตอน ต้นเรื่องอโศก-กาฬาสก อย่างไรก็ตามเป็นอันแน่ใจว่าในพุทธศตวรรษ ที่ ๒ ได้มีเหตุการณ์ ๒ อย่างอุบัติขึ้น คือเรื่องทศกัณฐ์สังคายนาอันสืบ เนื่องมาแต่วัตถุ ๑๐ ประการของเหล่าสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียง ตะวันตกไม่ยอมเห็นพ้องด้วย สำหรับวัตถุ ๑๐ ประการนั้น ถ้าพิจารณา ดูโดยเที่ยงธรรมก็จักเห็นได้ว่ามิใช่เป็นข้อครหาปฏิบัติ เป็นด้วยภิกษุชาววัชชี ทรงมีไว้สมัยจวนใกล้ปรินิพพานนั่นเอง และท่านเหล่านี้ที่จะเป็นพวก สืบเชื้อสายจากคณะสงฆ์ฝ่ายพระปุระณะ ซึ่งมีได้รับรองมติของพระเถระ ครั้งปฐมสังคายนา ในคัมภีร์มหาวิงสะประมาณว่าเป็นพวกหอลัทธิ ก็ดู เกินสมควรไป พวกภิกษุวัชชีบุตรคงจะได้ประชุมกันปรึกษา อ้างพระ พุทธานุญาติแล้วเลยลงมติเห็นว่าสิกขาบท ๑๐ ประการนั้น ควรจัดเป็น สิกขาบทเล็กน้อยเพิกถอนได้ ฝ่ายสงฆ์ภาคตะวันตกก็ปรากฏว่า เป็น สัตถวิหារิกอันเตวาสิกของพระมหาเถระครั้งปฐมสังคายนา ย่อมต้อง เคารพมติของพระอรหันตเจ้าผู้เป็นครูบาอาจารย์ ไม่ยอมให้เพิกถอนได้ จึงได้เกิดแตกแยกกันขึ้น และปรากฏว่าภิกษุที่เบียดเข้าด้วยกับฝ่ายภาค ตะวันออกมีมากกว่า ข้าพเจ้าเลื่อมใสในเถรพจน์ของท่านเจ้าคุณอุบาลี คุณูปมาจารย์ (สิริจัน โท) อดีตเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส ซึ่งท่านแสดงไว้ในสังฆคุณเทศนา ณ วันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๖๕ มีข้อความ ตอนหนึ่งวิจารณ์ถึงพฤติกรรมของภิกษุเหล่าวัชชีบุตรว่า "...เช่นบัญญัติ

วัตถุ ๑๐ ประการเป็นตัวอย่าง จะลงโทษว่าเจ้ากูประพาศเสียหายน
หมายจะย่ำยีพระพุทธศาสนาทีเดียวก็ไม่ชอบ เจ้ากูคงอ้างว่าอนุมัติตาม
บรมพุทธานุญาต เพราะใกล้จะเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าได้ตรัสแก่พระอานนท์ว่า เมื่อพระสงฆ์ประชุมทำสังคายนา
สิกขาบทอันใดที่เราตถาคตแต่งตั้งไว้แล้ว เป็นสิกขาบทเล็กน้อยและ
น้อยโดยลำดับ เมื่อพระสงฆ์เห็นสมควรจะยกเลิกสิกขาบทนั้น จง
ยกเลิกเถิดดังนี้ ข้อนี้พระอานนท์ได้ยกขึ้นเสนอต่อที่ประชุม พระมหา
กัสสปเถระเจ้าเป็นสังฆปริณายก ท่านจะยอมยกเลิกให้ความเสียหายมา
ตกอยู่กับท่านด้วยเหตุไร ก็ต้องคงไว้ตามเดิมทุกประการ ข้อนี้เป็นเหตุ
ให้ภิกษุวัชชีบุตรอ้างถึงพุทธประสงค์ได้ เพราะส่วนครุกาบัติเธอก็ยังคง
รักษาแน่นหนามาตราบเท่าทุกวันนี้ การเสื่อมพุทธบัญญัติเล็กน้อยก็คง
ไม่เสื่อมถึงทางมรรคทางผล เพราะพระอัฐฐังคิกมรรคเป็นหลัก ฝ่าย
พระเถระเจ้าทั้งหลายผู้เป็นธรรมวาทีที่ท่านคิดปราบปรามนั้นก็เป็นการควร
เพราะสมัยของท่านยังมีเดชานุภาพพอจะแก้ไขให้ดีได้ แต่จะให้เจ้ากู
กลับทิวฐิด้วยกันทั้งสิ้นนั้นคงจะไม่ได้..."

พุทธศาสนาในศตวรรษที่ ๒

กรีกโบราณอินเดีย

ในหนังสือมหาวังสะเล่าว่า วงศ์สุสุนาทได้ครองแคว้นมคธอยู่เป็นเวลาเพียง ๒๒ ปี ก็ถูกมหาโจรผู้หนึ่งชื่อนันทะปล้นเอาราชบัลลังก์มหาจรรณนทะจึงตั้งราชวงศ์นันทะขึ้น ณ เมืองปาฏลิบุตร ปรากฏว่ากษัตริย์วงศ์นันทะได้อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาในแคว้นมคธเป็นอันดีในสมัยเดียวกับวงศ์นันทะนี้เอง ประเทศอินเดียได้ถูกย้ายจากข้าศึกฝรั่งต่างด้าว คือพวกกรีก จนเสียแผ่นดินทางแถบลุ่มแม่น้ำสินธุไปกองทัพพวกกรีกมีนายทัพเป็นกษัตริย์ทรงนามว่า อเล็กซานเดอร์มหาราช กษัตริย์แห่งอาณาจักรมาซิโดเนีย ประเทศกรีกตั้งอยู่ในคาบสมุทรบอลข่าน เป็นประเทศโบราณคู่กับโรมัน ครั้งนั้นกรีกแบ่งออกเป็นแคว้นใหญ่ๆ น้อยๆ รวม ๒๐ แคว้น แต่ที่สำคัญมีอยู่ ๓ แคว้นด้วยกัน คือ

๑. แคว้นสปาร์ตา เป็นแคว้นตั้งอยู่ในหุบเขา นิยมการสงคราม พลเมืองทุกคนได้รับอบรมให้เป็นทหารมาแต่เล็กแต่น้อย

๒. แคว้นเอเธนส์ เป็นแคว้นตั้งอยู่ในที่ราบริมทะเล นิยม

อักษรศาสตร์และศิลปกรรมต่าง ๆ

ทั้ง ๒ แคว้นนี้รบพุ่งชิงความเป็นใหญ่เสมอ จนต่างฝ่ายเพื่อยเปิดโอกาสให้แก่แคว้นที่ ๓ ได้เป็นใหญ่ คือ

๓. แคว้นมาซิโดเนีย แคว้นนี้ตั้งอยู่เหนือเอเธนส์และสปาร์ตาขึ้นไป ราชผู้ครองแคว้นชื่อฟิลิป ได้บำรุงบ้านเมืองให้เจริญด้วยวิธีเอาอย่างเอเธนส์กับสปาร์ตา คือบำรุงทั้งการศึกษาศิลปกรรม และบำรุงทั้งการ

ทหารคู่กัน ไป จนกลายเป็นแคว้นมหาอำนาจ พระเจ้าฟิลิปได้พยายามรวบรวมชาติกรีกให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอยู่ถึง ๒๐ ปีจึงสำเร็จ และเริ่มขยายอำนาจออกปราบปรามประเทศอื่น พอดีสิ้นพระชนม์เสียก่อน พระโอรสชื่ออเล็กซานเดอร์จึงขึ้นเสวยราชย์แทนเมื่อพระชนมายุได้ ๒๐ เล่ากันว่าเมื่ออเล็กซานเดอร์ยังเล็ก ๆ วันหนึ่งมีคนนำม้ามาถวายพระเจ้าฟิลิป แต่เป็นม้าพยศเหลือทนไม่มีใครจับได้ พระเจ้าฟิลิปก็บอกคืนแก่เจ้าของ แต่อเล็กซานเดอร์ห้ามไว้ทูลอาสาขี่เอง และก็ปรากฏว่าสามารถปราบพยศของม้าตัวนั้นสำเร็จ พระเจ้าฟิลิปจึงตรัสว่า "ประเทศมาซิโดเนียนี้เล็กเกินไปสำหรับเจ้าเสียแล้ว เจ้าจะต้องหาประเทศที่ใหญ่กว่านี้เมื่อเจ้าเติบโตขึ้น" อเล็กซานเดอร์ได้ศึกษาทั้งวิชารบและอักษรศาสตร์ปรัชญา ครูที่มีชื่อของพระองค์คือ เลออนินดาสและอริสโตเติล เมื่อขึ้นเสวยราชย์แล้วสิ่งแรกที่อเล็กซานเดอร์ทำก็คือกรีฑาทักษะใหญ่บุกทวีปเอเชีย ในปี พ.ศ.๒๑๖ ตีได้เพนิเซีย อิหร่าน ส่วนในอาฟริกาประเทศอียิปต์ ยอมสวามิภักดิ์ เมื่อตีอิหร่านได้แล้วก็เดินทัพพุ่งเข้าสู่อินเดีย

ตีกรีกกับอินเดีย

อันที่จริงในยุคพุทธกาล ดินแดนตอนเหนือของกลุ่มแม่น้ำสินธุได้เคยถูกรบกวานจากพวกอิหร่านมาแล้ว เมื่อสิ้นพุทธกาลอิหร่านได้กลายเป็นมหาอำนาจทางเอเชียตะวันตก จนถึงสมัยกรีกปราบทัพฝรั่งเศสชาติกรีกหลังไหลเข้ามาทางภาคเหนือของอินเดีย เข้าสู่บริเวณกลุ่มแม่น้ำสินธุ ตีกรุงตักศิลาในแคว้นคันธาระแตก แล้วบุกทะลุลงมาสู่แคว้นปัญจาป ณ ที่นั้นอเล็กซานเดอร์ได้พบกับกำลังต้านทานของพระเจ้าเปราวะ หรือที่ฝรั่งเศสเรียกว่าพอรุส ซึ่งมีฉายาว่า "สิงห์แห่งปัญจาป" พร้อมด้วยกำลังพลทหารราบ ๔๐,๐๐๐ ทหารม้า ๔,๐๐๐ รถศึกอีก ๕๐๐ และช้างอีก

จำนวนหิมาเวรีมรับอยู่ ทักษิกรกับทัพนินเดียได้ปะทะกันที่ฝั่งแม่น้ำ
วิตัสตะอันเป็นสาขาของแม่น้ำสินธุ กำลังพลของกรีกมี ๑๗,๐๐๐ ช้าม
แม่น้ำสำเร็จ โดยอาศัยธรรมชาติช่วย ประกอบทั้งช้างศึกของพระเจ้าเปา-
รวะเกิดแตกตื่นอลหม่านขึ้น ทัพบัญจาปก็แตกพินาศ พระเจ้าเปารวะถูก
อาวุธบาดเจ็บสาหัสและถูกกรีกจับเป็นเชลย เมื่อพระเจ้าเปารวะถูกจับมา
เผชิญหน้ากับพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ตรัสถามว่า
พระองค์ต้องการจะให้เราปฏิบัติอย่างไร สิ่งแห่งปัญจาปตรัสตอบอย่าง
องอาจว่า "ต้องการให้ปฏิบัติต่อเราอย่างกษัตริย์" แทนที่จะพิโรธ อเล็ก-
ซานเดอร์ถามต่อไปว่า "ทรงประสงค์จะขออะไรอีก" เปารวะตอบว่า "คำว่า
กษัตริย์" ก็ครอบงำไปถึงสิ่งทั้งหมดที่เราต้องการขอแล้ว" ด้วยความ
กล้าหาญรักษาขัตติยะเกียรติของเปารวะ ทำให้พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ซึ่ง
มีพระทัยโปรดคนกล้าหาญ ได้คืนบ้านเมืองให้และแต่งตั้งเปารวะให้เป็น
ราชาตามเดิม แต่ดำรงในฐานะประเทศราช เล่ากันว่าเมื่ออเล็กซานเดอร์
รบชนะทุกแห่งแล้ว คราวหนึ่งอเล็กซานเดอร์กระแสดง ที่กระแสดงก็เพราะ
รู้สึกว่ามีแผ่นดินที่จะให้ตีอีกแล้ว เมื่อแลไปทางตะวันตกถัดอียิปต์
ออกไปก็เห็นแต่ทะเลทราย ยกทัพบุกเข้ามาถึงทวีปเอเชียตอนกลาง ก็
เห็นแต่ขุนเขาสลับซับซ้อนกันเป็นทิวแถว หันไปทางเหนือก็เห็นแต่
ดินแดนไซบีเรียซึ่งหนาวเย็นด้วยหิมะ หันมาทางใต้สู่อินเดียก็เห็นแต่
มหาสมุทร หหมดแผ่นดินที่จะให้ตีอีก จึงกระแสดงด้วยความเสียดพระทัย
อันที่จริงยังมีแผ่นดินอีกมากที่ยังเหลือให้ตี เพราะทางตะวันออกถัด
กลุ่มเทือกเขาไปก็มีประเทศจีน และความจริงในประเทศอินเดียเองก็ยัง
เหลืออาณาจักรอีกมากมายที่อเล็กซานเดอร์ยังไม่ได้ตี ที่ไม่ได้ตีไม่ใช่
เพราะอเล็กซานเดอร์ไม่รู้ว่ามีแคว้นแคว้นเอกราชอีกหลายแคว้น ถัดกลุ่ม
แม่น้ำสินธุลงมาอเล็กซานเดอร์สดับความมั่งคั่งสมบูรณ์ของแคว้นมกธ

ได้เตรียมขบวนรถม้าแล้ว แต่พวกแม่ทัพนายกองเกิดแข็งข้อไม่ยอมเดินทัพ ทุกคนอ้างว่าโรคภัยถึงลูกเมีย และเห็นว่าถ้าตีมคธได้ก็คงตีแวนแคว้นอื่นต่อไปอีกไม่มีกำหนดสิ้นสุด ทุกคนร้องว่าอยากกลับบ้าน อเล็กซานเดอร์จึงจำพระทัยเลิกทัพกลับ บ้านเมืองทางลุ่มแม่น้ำคงคาจึงรอดปากเหยี่ยวปากกาไปได้ ขากลับอเล็กซานเดอร์แบ่งทัพออกเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งให้กลับโดยทางเรือ อีกฝ่ายหนึ่งให้กลับทางบก รวมเวลาที่อเล็กซานเดอร์รับอินเดียอยู่ ๑ ปีกับ ๘ เดือน ตีได้บ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำสินธุทั้งตอนบนตอนล่างได้หมด และเมื่อเสด็จกลับจากอินเดียแล้ว ก็ไปสิ้นพระชนม์ที่กรุงบาบิโลนแห่งลุ่มแม่น้ำไทกริสกับยูเฟรติส เมื่อ พ.ศ.๒๒๐ มีพระชนมายุเพียง ๓๓ เท่านั้นนับว่าสั้นมาก

จักรวรรดิอเล็กซานเดอร์

เมื่ออเล็กซานเดอร์ตีได้บ้านเมืองใด ถ้าไม่ทรงตั้งให้ชาวพื้นเมืองหรือเจ้าของเดิมซึ่งสวามิภักดิ์ดูแลต่อไป ก็จักตั้งนายทัพนายกองชาวกรีกเป็นหัวหน้าปกครองพร้อมกับตั้งกองทหารกรีกไว้ให้พอสมควรสำหรับเป็นกำลัง จึงปรากฏว่าบ้านเมืองบางแห่งในอินเดียแลในเอเชียกลาง มีผู้ปกครองเป็นฝรั่งชาติกรีก ครั้นพระเจ้าอเล็กซานเดอร์สวรรคต บรรดาแม่ทัพนายกองเหล่านี้ก็พากันประกาศอิสรภาพไม่ขึ้นต่ออาณาจักรกรีกในยุโรปอีกต่อไป ทุกคนต้องการเป็นตัวแทนอเล็กซานเดอร์กันทั้งนั้น จึงทำสงครามรบพุ่งกันอย่างยุ่งเหยิง ครั้งนั้นข้าหลวงก็คนหนึ่งซึ่งอยู่ดูแลกำกับพระเจ้าเปอระ เป็นกบฏจับพระเจ้าเปอระปลงพระชนม์ ทำให้ชาวอินเดียโกรธแค้นเลยลุกขึ้นจับอาวุธขับไล่พวกกรีก บรรดาชาวอินเดียผู้กษัตริย์เหล่านี้ ได้มีคนสำคัญคนหนึ่งชื่อจักรวรรดิ เป็นคนหนุ่มที่ใฝ่สูงและกล้าหาญ เล่ากันว่าจักรวรรดิมีเชื้อสายเมารยะวงศ์ ซึ่งสืบมาแต่วงศ์

ศากยะของพระพุทธองค์ ในมหาवंสเล่าว่า เมื่อวิฑูทกะ โอรสของพระเจ้าปเสนทิโกศลล้างวงศ์ศากยะ ครั้งปลายพุทธกาลนั้น มีเจ้าศากยะหมู่หนึ่งอพยพหนีขึ้นไปทางแถบภูเขาหิมาลัย ได้พบสถานที่น่ารื่นรมย์ก็ยกองด้วยเสียงนกยูง จึงได้สร้างนครใหม่ให้ชื่อว่า เมารยะนคร หรือ โมลียะนคร สืบกษัตริย์ลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒ นครเมารยะเสียแก่อาณาจักรอื่น ราชผู้ครองเมืองถูกประหารชีวิต แต่มเหสีซึ่งมีครรภ์ประสูติจันทรคุปต์ที่นั่น แต่หลักฐานของปราชญ์หมู่หนึ่งกล่าวว่า จันทรคุปต์มีเชื้อชาติเป็นเจ้าในวงศ์นั้นตนเอง แต่มีมารดาสกุลต่ำคือมารดาเป็นธิดาเจ้าพนักงานเลี้ยงนกยูง (มยุร โปษกะ) จึงได้ชื่อตามสกุลของมารดาว่า เมารยะวงศ์ จันทรคุปต์เคยชงสุมผู้คนจะเป็นกบฏชิงราชสมบัติของกษัตริย์นั้นทะ แต่ความลับรั่วไหลเสียก่อน จันทรคุปต์จึงต้องหลบหนีไปอยู่ที่ตักศิลา และเข้ารับอาสาอเล็กซานเดอร์นำทัพกรีกเข้าตีแคว้นมคธ แต่เมื่อกรีกเลิกทัพกลับไปเสียก่อน จันทรคุปต์ก็เที่ยวป่วนเปื้อนรวบรวมสมัครพรรคพวกอยู่แคว้นปัญจาปและชายอาณาเขตมคธ บังเอิญจันทรคุปต์ได้อาจารย์เสนาธิการคนสำคัญคนหนึ่งเป็นพราหมณ์ชื่อจัญญะ ซึ่งในมหาवंสเรียกว่าปาณกพราหมณ์เป็นคนมีไหวพริบฉลาดแกมโกง ได้เป็นผู้คิดกะการโจมตีแคว้นต่าง ๆ ให้แก่จันทรคุปต์ เมื่อรวบรวมได้สมัครพรรคพวกพอควรแล้ว จันทรคุปต์ก็เริ่มขับไล่อิทธิพลของกรีกในปัญจาป แล้วยกเข้าปล้นเมืองใหญ่ ๆ ของแคว้นมคธ ซึ่งในเวลา นั้นกษัตริย์ผู้ครองแคว้นทรงนามว่า พระเจ้าธนนันทะเป็นอนุชาองค์ที่ ๕ ของพระเจ้านนทะปฐมราชแห่งวงศ์นั้นทะ ขณะแรกทัพจันทรคุปต์ถูกตีแตกยับเยิน จนต้องหลบหนีเข้าป่า แต่บังเอิญไปได้ความคิดจากคำตำลึงของหญิงชาวบ้านผู้หนึ่ง ซึ่งทำขนมเบี้องสุกแล้วให้ลูกกิน ข้าง

ฝ่ายเด็กอารามตะกาะก็กั๊ดเอาตอนกลางของขนมซึ่งยังร้อนระอุอยู่ร้อน
ปากก็คายทิ้ง แล้วร้องไห้ขอขนมกินใหม่ หลิงมารดาโกรธร้องคำว่า อ้าย
ลูกพาลชาติโง่หาปัญญามิได้ มึงจะค่อยกั๊ดแต่ริมเข้าไป ก็เป็นไรจึงโลก
เข้ากระโจมกั๊ดเอากลางขนมอันร้อน แล้วทิ้งเสียให้เสียขนมไป มึงนี้อ้าย
ลูกมหาโจรจันทรคุปต์ทีเดียว จะตีเมืองไม่คอยตีแต่ขอปริมเข้าไป โลก
ตะกาะโจมตีเอาชนบทเมืองใหญ่ เหลือกำลังตัวก็แตกพ่ายแพ้ไป เหมือน
มิงโลกกินขนานเบื่อนี้ จันทรคุปต์ได้สติจากคำคำลูกของหญิงชาวบ้าน
คนนั้น จึงรวบรวมพลพรรคใหม่อีกครั้งหนึ่ง แล้วเข้าตีบ้านเล็กเมืองน้อย
ตามชายเขตมครเข้าไปทีละเมือง ๒ เมืองเป็นลำดับ จนที่สุดก็สามารถ
ตะลุยเข้าไปถึงนครปาฏลีบุตร พระเจ้าชนนันทะต่อสู้อันกระทั่งสิ้น
พระชนม์กลางสนามยุทธ จันทรคุปต์จึงทำพิธีปราบดาภิเศกเป็นกษัตริย์
ตั้งราชวงศ์เมารยะขึ้น ณ นครปาฏลีบุตร เมื่อพ.ศ. ๒๒๒ ตลอดระยะเวลา
๒๔ ปี ที่จันทรคุปต์นั่งบัลลังก์อยู่ ต้องใช้เวลาส่วนใหญ่ไปในการ
รบพุ่งปราบปรามแว่นแคว้นต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำสินธุและคงคา ตลอดจน
การขับไล่อิทธิพลของกรีกให้พ้นไปจากอินเดีย ปรากฏว่าทางกรุงบาบิโลน
นายทัพของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์คนหนึ่งชื่อเซลิอุสโคสนิกาเตอร์ ได้
ครองตำแหน่งราชาบาบิโลนแทนพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ คิดจะแสวงหา
อานุภาพอย่างพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ จึงยกกองทัพเข้าตีได้อาณาจักร
บากเตรียใน พ.ศ. ๒๓๓ รุ่งขึ้นปีใหม่ก็ยাত্রาทัพเข้าสู่อินเดีย ข้ามแม่น้ำ
สินธุได้พุ่งเข้าปัญหาปใน พ.ศ. ๒๓๘ ทัพกรีกกับทัพมครได้ประจัญกัน
ที่สมรภูมิแห่งนครปาฏลีบุตร เมกาสเทเนสนายทัพคนสำคัญของพระเจ้า
เซลิอุสโคส ได้บันทึกกำลังแสนยานุภาพของมครว่า เฉพาะตัวเมืองปาฏ-
ลีบุตรมีพลเมืองถึง ๔๐๐,๐๐๐ คน มีทหารช่างอีก ๔,๐๐๐ ด้วยกำลัง
แสนยานุภาพอันเกรียงไกรนี้ จึงสามารถตรึงทัพกรีกอยู่ ทั้ง ๒ ฝ่าย

เมื่อไม่อาจเอาแพ้เอาชนะกันได้ ผลสุดท้ายก็ยอมรับไมตรีซึ่งกันและกัน พระเจ้าเซลิอุสโคสยอมถวายแคว้นแคว้น ๔ แคว้นทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ซึ่งกินขึ้นไปถึงดินแดนอาฟกานิสถานในปัจจุบันให้แก่มคธ ทางฝ่ายพระเจ้าจันทรคุปต์ก็ถวายช้างศึก ๕๐๐ เชือกเป็นเครื่องแลกเปลี่ยน เล่ากันว่าพระเจ้าเซลิอุสทรงยกพระธิดาถวายเป็นมเหสีพระเจ้าจันทรคุปต์ด้วยองค์หนึ่ง เป็นอันว่าในรัชสมัยพระเจ้าจันทรคุปต์ อิทธิพลของมคธแผ่ตลอดอินเดียภาคเหนือขึ้นไปจดภูเขาฮินดูกูฏ และเลยเข้าไปในรัศมีไปจากอินเดียนับแต่กาลบัดนั้น ในประวัติไม่ปรากฏว่าพระเจ้าจันทรคุปต์ ทรงเลื่อมใสในศาสนาพราหมณ์ แม้จะทรงแวดล้อมด้วยเหล่ามนตรีที่เป็นพราหมณ์ก็ตาม กล่าวกันว่าในบั้นปลายของชีวิต พระองค์นิยมการครองชีพแบบศาสนาเซน ทรงสละราชสมบัติให้แก่โอรสชื่อสิงหเสน แล้วก็เสด็จออกบำเพ็ญพรต ณ สถานที่เปลี่ยววังเวงแห่งหนึ่ง อย่างไรก็ดีสิงหเสนมิได้เสวยราชย์ตามบัญชาของพระบิดา กลับปรากฏว่ากษัตริย์องค์ใหม่เป็นพินทุसार โอรสอีกองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นราชบุตรที่ฝึกฝึเครื่องครัดในลัทธิพราหมณ์ ซึ่งพวกมนตรีพราหมณ์พากันยกย่องเชิดชูขึ้น

พระเจ้าพินทุसार

พระเจ้าพินทุसारเสวยราชย์อยู่ ๒๘ ปี ในแผ่นดินนี้อิทธิพลของมคธขยายลงมาทางอินเดียใต้ภาคทักษิณาชนบท ทรงทำพระราชไมตรีติดต่อกับราชากรีกแห่งบาบิโลน ซึ่ง ณ บัดนั้นคือพระเจ้าแอนติโอซีส-โซเตอร์ ราชโอรสของพระเจ้าเซลิอุสโคส และพระเจ้าปโตเลมีฟีลาเดลฟุส ราชผู้ครองประเทศไอยคุปต์ในอาฟริกา ปรากฏว่าพระเจ้าพินทุसारขอ

ชื่อนักปราชญ์กรีกคนหนึ่งจากพระเจ้าแอนติโอซัสโซเตอร์ แต่พระเจ้ากรุงบาบิโลนมิอาจขายให้ได้ เพราะกฎหมายกรีกห้ามไม่ให้ขายนักปราชญ์ว่าด้วยส่วนพระราชศรัทธาในศาสนาของพระเจ้าฟินทุสสารก็ทรงเลื่อมใสในศาสนาพราหมณ์ ในมหาวังสะเล่าว่าทรงเลี้ยงอาหารพราหมณ์วันละ ๖ หมื่นคนทุกวัน อย่างไรก็ดี แมกซ์ตรีย์ ๒ พระองค์ในวงศ์มารยะนี้ องค์หนึ่งเป็นศาสนิกในลัทธิเซน อีกองค์หนึ่งเป็นศาสนิกในลัทธิพราหมณ์ก็จริง พระพุทธศาสนาก็มิได้เสื่อมโทรมลงไปเลย ศูนย์กลางของพระพุทธศาสนายังคงอยู่ในแคว้นมคธ ปรากฏว่าในสมัยพระเจ้าฟินทุสสาร นิกายเถรวาทินได้เลื่อนไปตั้งหลักแหล่งอยู่ในแคว้นอวันตินิกายมหาสังฆิกะไปรุ่งโรจน์ที่แคว้นมถุรา นิกายมหิศาสกะไปเบ่งรัศมีที่แคว้นมหิศมณฑล (ไมเซอร์ในปัจจุบัน) แต่ว่าทุก ๆ นิกายก็มีบริษัทของตนอาศัยอยู่ในพระอารามทั่วแคว้นมคธ พระเจ้าฟินทุสสารมีพระมเหสีหลายพระองค์ และมีพระโอรสจำนวนมาก นมหาวังสะว่ามีถึง ๑๐๐ องค์ เล่ากันว่าพระโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าฟินทุสสารคือ สุลิมะ เป็นผู้ที่พระเจ้าฟินทุสสารมอบราชสมบัติให้ครอบครอง แต่ภายหลังถูกเจ้าอโศกซึ่งเป็นพระอนุชาต่างพระมารดา ยกทัพมาชิงเอาราชสมบัติไป แล้วจับพระเจ้าสุลิมะผู้เป็นเชษฐาสำเร็จโทษปราบดาภิเษกขึ้นเป็นจักรพรรดิราช

อโศกมหาราชัน

พระเจ้าอโศกเป็นจักรพรรดิราชพระองค์เดียว ซึ่งประกอบด้วย
พระเดชและพระคุณตรึงตราอยู่ในความทรงจำของประชาราชนับจำนวน
หลายร้อยล้านคน นับตั้งแต่เบื่องุริมกาลตราบเท่าปัจจุบัน และจะต้อง
เป็นดังนี้ต่อไปอีกในอนาคต บรรดาพุทธศาสนิกชนเป็นหนี้บุญคุณต่อ
จักรพรรดิราชพระองค์นี้ อย่างไม่รู้จะชดเชยได้หมด พระพุทธศาสนาได้
แผ่ขยายออกไปในนานาประเทศ ก็ด้วยอานุภาพอุปการะของพระองค์ ๆ
เป็นผู้ริ่เริ่มงานธรรมทูตในดินแดนนอกประเทศอินเดีย ดำเนินว่าด้วย
ประวัติของพระเจ้าอโศก ได้ปรากฏในคัมภีร์สังสกฤตชื่อ "อโศกอวทาน"
ตำนานเล่มนี้ได้เรียบเรียงขึ้นราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๕ และได้แปลออก
สู่พากย์จีน ๓ ครั้ง ครั้งแรกแปลโดยอึ้งหวบคิม ราวปลายพุทธศตวรรษ
ที่ ๗ ในรัชสมัยพระเจ้าจินสู่ยเต้ ครั้งที่สองแปลโดยคุณภัทรราวต้น
พุทธศตวรรษที่ ๕ ครั้งที่สามแปลโดยสังฆปาละราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐
ส่วนในพากย์บาลีเราหารายละเอียดเกี่ยวกับพระเจ้าอโศกได้ในคัมภีร์
มหาวิงสะและสมันตปาสาทิกา นอกจากนี้จริยาวัตรของพระองค์ เรายัง
อาจทราบได้จากศิลาจารึกซึ่งถูกค้นพบเรื่อย ๆ ศิลาจารึกเหล่านี้มี
กระจัดกระจายทั่วไปในอินเดียจนดินจมหทรายอยู่ เมื่อศิลาจารึกเหล่านี้
ได้ถูกขุดค้นขึ้นมา เรื่องราวของพระเจ้าอโศกก็ยังปรากฏเด่นชัดยิ่งขึ้น
และบรรดานักปราชญ์ทั้งฝรั่งและแขกต่างค้นคว้าอ่านศิลาจารึกเหล่านั้น
เป็นการใหญ่ ต่างผลิตตำราว่าด้วยเรื่องพระเจ้าอโศกออกมาแข่งขันกัน
นักเขียนคนหนึ่งชื่อ เอช. จี. เวลส์ เขียนสรรเสริญพระเจ้าอโศกว่า ใน

บรรดามหาราชาริราชันจำนวนมากนั้น ๑ องค์ที่ปรากฏพระนามในประวัติศาสตร์ มีแต่พระนามของพระเจ้าอโศกเท่านั้น ที่เป็นคารารุ่ง ฌ เบื้องนภากาศ ซึ่งส่งสาครศรีนับแต่ลุ่มแม่น้ำคาวลทำงานจดประเทศญี่ปุ่น ฉะนั้นการศึกษาเรื่องราวของพระเจ้าอโศกจึงเป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่ง ซึ่งเราจะข้ามพ้น ไปเสียมิได้เลย

ประวัติพระเจ้าอโศกในปรภณส์สันสกฤต

ในอโศกอวทานเล่าว่า อโศกเป็นเพียงโอรสของพระเจ้าพินทุสารอัน เกิดจากนางพราหมณีพระสนมเอกเท่านั้น และได้มีอนุชาร่วมครรรภ์อยู่ คนหนึ่งชื่อ วิตโศก พระเจ้าพินทุสารเองก็ปรากฏว่ามีโอรสธิดาเป็นจำนวนมาก และที่ทรงโปรดปรานที่สุดก็คือเจ้าชายสุลิมะ โอรสอัน ประสูติด้วยอักรรมเหตี ตั้งพระทัยจะมอบราชสมบัติให้แก่พระเจ้าสุลิมะ ซึ่งอยู่ในฐานะเป็นเชษฐาของอโศก อโศกได้แสดงความสามารถในการรณรงค์ยุทธกับนครตักศิลาซึ่งตั้งแข็งเมืองได้ชัยชนะ พระเจ้าพินทุสารจึงแต่งตั้งให้ไปเป็นอุปราชครองนครอุชเชนีแห่งแคว้นอวันตี ซึ่งเป็นการเลือกไสให้ไกลออกไปจากราชธานี ป้องกันไม่ให้มาแย่งราชสมบัติกับสุลิมะ แต่แม้พระเจ้าพินทุสารตั้งพระทัยมอบเสวตฉัตรให้แก่สุลิมะ พวกเสนาบดีส่วนใหญ่ไม่มีใครพอใจ มีอัครอำมาตย์ผู้หนึ่งชื่อรัฐคุปต์ได้ร่วมคิดที่จะปลงสุลิมะเสียดจากราชสมบัติแล้วยกอโศกขึ้นแทน ต่อมานครตักศิลาเกิดกบฏอีก พระเจ้าพินทุสารจึงส่งสุลิมะไปปราบ แต่ยังไม่สำเร็จ พระเจ้าพินทุสารเกิดประชวรหนักมีความหวังใยสุลิมะ จึงดำริส่งอโศกขึ้นไปรบแทน พวกเสนาบดีก็ช่วยอโศกแต่อุบายทำเป็นป่วยหนักถึงกับอาเจียนเป็นโลหิต ไม่สามารถนำทัพไปได้ ต่อมาเมื่อเห็นอาการของพระเจ้าพินทุสารเพียงหนักลง พวกเสนาบดีก็นำอโศกเข้าไปเฝ้า ฌ ที่

บรรทม กราบทูลขอให้ทรงตั้งอโศกเป็นกษัตริย์สืบต่อไป พระเจ้าพินทุ-
สตาร์พิโรชจนเสด็จสวรรคต พวกเสนาบดีก็พากันถวายราชสมบัติแก่อโศก
เมื่อกระแสน้ำทราบไปถึงเจ้าสุทิมะ เจ้าสุทิมะจึงกรีธาพลลงมานคร
ปาฏลีบุตรแย่งเสวยฉัตรกับอโศก อโศกได้แต่งอุบายล่อลวงทำลาย
พระชนม์ของสุทิมะสำเร็จ แม่ทัพคนหนึ่งของสุทิมะชื่อวีรเสน เมื่อเห็น
เจ้านายคนเสียทีแล้ว ก็เลยเลิกทัพนำไพร่พลออกบวชเป็นภิกษุในพระ
พุทธศาสนา คราวนี้อโศกก็ได้เป็นกษัตริย์โดยสมบูรณ์จริง ๆ แต่
กระด้างกระเดื่องเสีย ๕๐๐ คนด้วยมือของตนเอง ใครไม่ปฏิบัติตาม
คำสั่งก็ให้ฆ่าเสีย เช่นคราวหนึ่งอโศกมีคำสั่งให้บำรุงรักษาต้นไม้
เพราะเป็นต้นไม้ที่มีชื่อเหมือนพระองค์ พวกสาวสนมก็นำไปหักราน
กิ่งไม้ดอกไม้ต้นไม้ อโศกเล่น พระเจ้าอโศกลงโทษจับสาวสนมก้านับ
เหล่านั้นเผาไฟทั้งเป็น ต่อมาจึงได้สร้างสถานที่ลงโทษผู้กระทำความผิดขึ้น
สถานที่แห่งนี้มีลักษณะเป็นขุมนรกในมนุษย์โลก มีวิธีการลงทัณฑ์กรรม
แบบต่าง ๆ เช่นเอาลงต้มในกระทะทองแดง และจับใส่ครกเหล็กโขรก
ให้ละเอียดเป็นดิน ต่อมามีพระอรหันต์รูปหนึ่งชื่อพระสมุทระได้สำแดง
ปาฏิหาริย์เทศนา โนม่น้าวพระทัยให้พระเจ้าอโศกมาเลื่อมใสในพระ
พุทธศาสนาสำเร็จ พระเจ้าอโศกจึงรับสั่งให้เลิกสถานทัณฑ์กรรม เปลี่ยน
พระอุปนิสัยเป็นเมตตากรุณาบำรุงพระศาสนาสร้างพระสถูปเจดีย์ สิ้น
พระราชทรัพย์ ๘๖ โกฏิ ทรงอุทิศชมพูทวีปไว้ในพระศาสนาถึง ๓ วาระ
เสด็จเที่ยวพระราชดำเนินบูชาพระพุทธานุสรณ์สถานต่าง ๆ ภายใต้การ
นำของคณาจารย์รูปหนึ่งชื่อพระอุบลคุปต์ พระเจ้าอโศกมีพระโอรสหนึ่ง
ทรงนามว่า กุณालะ มีพระรูปโฉมศิริโสภายิ่งนัก จนเป็นที่ต้องพระทัย
ของพระมเหสีรองของพระเจ้าอโศก คือพระนางคิษยรักษิต แต่เจ้าชาย

กุนาละไม่ทรงยินดีตอบ พระนางติษยรักษิตจึงทำอุบายประทุษร้าย กุนาละ ด้วยวิธีคักพระเนตรกุนาละออกทั้ง ๒ ข้าง เมื่อพระเจ้า อโศกชราภาพลง ปรากฏว่าพระราชอำนาจถูกริรอนลงสิ้น แม้ จนกระทั่งเมื่อปรารถนาจะบริจาคทาน ก็ไม่มีทรัพย์ให้บริจาค ทั้งนี้โดย คำสั่งของพระราชนัดดาเจ้าชายสัมปทีผู้ซึ่งเป็นโอรสของเจ้าชายกุนาละ เมื่อเสด็จสวรรคตแล้วราชสมบัติก็ตกแก่พระเจ้าสัมปที

ประวัติอโศกในปกรณบาลี

ในคัมภีร์มหาวิงสะและคัมภีร์สมันตปาสาทิกาเล่าว่า พระราช มารดาของพระเจ้าอโศกทรงนามว่าศิริธรรมา เป็นอัครเหสีของพระเจ้า พินทุसार เมื่อพระนางทรงครรภ์อโศกนั้น มีอันเป็นให้พระนางนี้ก ปรารถนาจักเหยียบดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ ปรารถนาอยากจะทำเสวย ดวงดาวและเมฆกับรากดินภายใต้พื้นปฐพี อโศกมีอนุชาร่วมครรภ์พระ มารดาองค์หนึ่งชื่อติศ อยู่มาวันหนึ่งพระเจ้าพินทุसारทรงอุ้มอโศกให้ นั่ง เล่นอยู่บนพระเพลา ทรงหยิบมหาสังข์ทักษิณาวัตรให้อโศกเล่น อโศก ได้ถ้ำยมูลลงใส่มหาสังข์นั้น พระบิดาจึงยกสังข์ขึ้นรดลงยังเศียรเกล้า ของโอรส พระนางศิริธรรมาจึงให้บอกความแก่อาชิวคคนหนึ่งทรง นับถือ อาชิวคนั้นพยากรณ์ว่าโอรสนั้นต่อไปจักได้เป็นจักรพรรดิแห่ง ชมพูทวีปด้วยนิมิตนั้น กระแสความทราบไปถึงพระเจ้าพินทุसार พระเจ้าพินทุसारทรงห้วงใยพระราชบุตรองค์อื่นๆ อีกมีจำนวนถึง ๕๕ องค์ อันเกิดแต่แม่เหสีองค์อื่น ๆ ทรงเกรงการทำสงครามชิงราชสมบัติ จึงแต่งตั้งอโศกให้ไปเป็นอุปราชครองแคว้นอวันตี อโศกเดินทางมาถึง เมืองเวทิส ได้เห็นธิดาเวทมานกเศรษฐีก็พอพระทัย จึงขอมาอุปภิเศก เป็นมเหสี แลนางนั้นได้ให้กำเนิดโอรสธิดากับอโศก ณ นครอุชเชนีขึ้น ๒

องค์ เป็นชายหนึ่งหญิงหนึ่ง ฝ่ายชายทรงนามว่าพระมหินทร์ ฝ่ายหญิง
ทรงนามว่าสังฆมิตตา จำเนียรกาลล่วงมา พระเจ้าพินทุสารประจวบวัยใกล้
สวรรคต ได้มีรับสั่งให้เรียกอโศกเข้าเฝ้าและมอบราชสมบัติให้ ครั้นนั้น
ยังมีพระโอรสองค์ใหญ่อีกพระองค์หนึ่ง เป็นพระโอรสหัวปีของพระเจ้า
พินทุสาร ทรงนามว่าเจ้าชายสุนนะ เจ้าชายสุนนะไม่พอพระทัย ได้
ปรึกษาด้วยพระอนุชาอีก ๕๘ องค์ ร่วมกันยกกองทัพมารบแย่ง
ราชสมบัติกับอโศก อโศกเป็นฝ่ายชนะ จึงจับพระเชษฐาพระอนุชาทั้ง
๕๕ องค์สำเร็จโทษเสีย แล้วจึงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ ตั้งเจ้าศิ-
อนุชาร่วมพระมารดาเป็นอุปราช เดิมพระเจ้าอโศกเลื่อมใสในลัทธิ
พราหมณ์ตามรอยพระบิดา ครั้นอยู่ต่อมาได้ศึกษาเห็นความวิปริตของ
พวกพราหมณ์ จึงหมดความเลื่อมใส วันหนึ่งทรงทอดพระเนตรเห็น
สามเณรในพระพุทธศาสนารูปหนึ่งชื่อนิโครธ สามเณรก็มีกิริยาเยือกเย็น
เคร่งครัดน่าเลื่อมใส มีพระราชศรัทธาจึงนิมนต์เข้าไปในพระราชมณเฑียร
นิโครธสามเณรได้แสดงธรรมโปรดพระเจ้าอโศกให้ตั้งอยู่ในพระพุทธศาสนา
ละเลิกพระอุปนิสัยอันชั่วร้ายสิ้น นับว่านิโครธสามเณรนี้เป็นโอรสของ
เจ้าชายสุนนะ พระเจ้าอโศกมหาราชเมื่อเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแล้ว
ก็โปรดให้สร้างพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ และสร้างพุทธวิหารทั่วไปในชมพูทวีป
เฉพาะในแคว้นมคธได้โปรดให้สร้างมหาวิหารใหญ่ มีชื่อเสียงที่สุดคือ
"อโศการาม" คณาจารย์องค์สำคัญ ๆ ที่ปรากฏชื่อในมหาวิงศะยุค
พระเจ้าอโศก มีพระวรุณเถระ พระโมคคัลลิตฺตฺรติสเถระ พระสุมิตร-
เถระ พระอินทกุตตเถระ เป็นต้น พระโมคคัลลิตฺตฺรติสเถระมีบทบาท
สำคัญกว่าเพื่อน ท่านมีสำนักอยู่ ณ อุฑิตังคบรรพตทางตอนต้นของ
แม่น้ำคงคา ได้เป็นประธานในการสังคายนาครั้งที่ ๓ ดังมีเรื่องดำเนินว่า
เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชเสวยราชย์แล้วได้ ๘ ปี พวกเพียรถีนักบวช

นอกพระศาสนาได้ปลอมบวชเข้าเป็นภิกษุเพื่อปรารภนาลาภสักการะ เป็นเหตุให้สงฆ์ฝ่ายธรรมวาทิตั้งหลายรังเกียจ มีอาจทำอุโบสถสังฆกรรม กันเป็นเวลานานถึง ๗ ปี พระเจ้าอโศกมหาราชดำรัสให้อำมาตย์คนหนึ่ง ไประงับอธิกรณ์เรื่องนี้ ณ อโศการาม และขอให้สงฆ์ทำสังฆกรรมกัน อำมาตย์นั้นได้เข้าไปแสดงพระราชประสงค์นั้นแก่สงฆ์ฟัง พระภิกษุรูปใด ขัดขืนก็ถูกอำมาตย์ประหารชีวิตเสีย ๒-๓ องค์ ล้วนเป็นสงฆ์ฝ่ายธรรม วาทิตั้งสิ้น เมื่อพระเจ้าอโศกทราบการกระทำอันเกินคำสั่งเช่นนี้ ก็ร้อน พระองค์เสด็จมาถามภิกษุทั้งหลายว่า บาบที่ประหารพระจะตกแก่ผู้ใด หรือผู้เฒ่า ปรากฏว่าสงฆ์ทั้งหลายมีอาจวิสัยนาให้เป็นที่แจ่มกระจ่างได้ และสงฆ์ทั้งหลายนั้นก็ทูลแนะนำให้ไปอัญเชิญพระโมคคัลลิตบุดติสเถระ มาวิสัยนา พระเจ้าอโศกจึงได้ส่งทูตไปนิมนต์พระโมคคัลลิตบุดติสเถระ มาวิสัยนาแก้ออกันนั้น และขอให้ท่านเป็นประธานชำระความยุ่งเหยิง ในพระศาสนา ผลของการชำระปรากฏว่ามีภิกษุเหล่าเดียรถีย์ถูกบังคับ ให้สึกถึง ๖ หมื่นรูป แล้วพระโมคคัลลิตบุดติสเถระได้ขุมนุมสงฆ์ บริสุทธิ ๑,๐๐๐ รูป ทำตติยสังคายนา ณ อโศการาม ๕ เดือนจึงสำเร็จ อายุของพระโมคคัลลิตบุดติสเถระได้ ๗๒ พรรษา นับเป็นปีเสวยราชย์ ที่ ๑๗ ของพระเจ้าอโศก ครั้นแล้วพระโมคคัลลิตบุดติสเถระจึงส่ง สมณทูตออกจาริกเผยแผ่พระพุทธศาสนายังประเทศต่างๆ ภายใต้อำนาจของพระเจ้าอโศก มีประเทศลังกาและแหลมสุวรรณภูมิเป็น อาทิ

พระเจ้าอโศกในประวัติศาสตร์

พระเจ้าอโศกมหาราช ได้ขึ้นเสวยราชเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๒ แห่ง เมารยะวงศ์ในราวปี พ.ศ.๒๔๗ เกิดสงครามแย่งราชสมบัติอยู่ ๔ ปี

มาทำพิธีปราบดาภิเษก เมื่อปี พ.ศ.๒๑๘ สำหรับเรื่องแย่งราชสมบัติถึง
ฆ่าฟันพี่น้องญาติมิตรนั้น มีนักปราชญ์บางท่านไม่เชื่อถือ ด้วยได้อ่านพบ
ข้อความในศิลาจารึกว่าพี่น้องญาติมิตรของพระเจ้าอโศกยังมีชีวิตอยู่มากมาย
จึงพากันเชื่อว่าเรื่องกราดดาฆาตจะเป็นเรื่องแต่งขึ้น หากมีความจริงอยู่มิได้
แต่ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเรื่องนี้ต้องมีความจริงแน่นอน ส่วนการประหาร
กราดดาจำนวนเท่าไรนั้นคงไม่ปรากฏ และจะต้องไม่เป็น ๕๕ องค์อย่าง
ในบาลีว่า อาจประหารเพียรพระเชษฐาองค์สำคัญ ๆ เท่านั้น เรื่องแย่ง
ราชสมบัตินี้เป็นเหตุให้การราชาภิเษกต้องล่าช้าถึง ๔ ปี

มูลเหตุทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา

ในปกรณ์ข้างฝ่ายบาลีและสังสกฤตกล่าวตรงกันหมดว่า บรรพชน
ของพระเจ้าอโศกล้วนเป็นผู้เลื่อมใสในศาสนาพราหมณ์และศาสนาเชน
พระเจ้าอโศกแต่年幼เดิมก็เลื่อมใสศาสนาพราหมณ์ เพิ่งหันมาศรัทธา
ปสาทะในพระพุทธศาสนาเมื่อเสวยราชย์และโดยการชักจูงของพระสมุทระ
หรือนิโครธสามเณร แต่ในศิลาจารึกหลักที่ ๑๓ ของพระองค์เอง กล่าว
ว่าเมื่อ พ.ศ.๒๑๖ เสด็จนำพยุหโยธาลงไปตีอาณาจักรกสิงคะ ซึ่งตั้งอยู่
ทางลุ่มแม่น้ำมหานทีตอนใต้อาณาจักรมคธลงมา ได้ทรงพิฆาตชีวิต
มนุษย์เสียเป็นอันมาก จนสดพระทัยหันมาฝึกฝนทางศาสนาแทน ดัง
ข้อความในจารึกนั้นว่า

"เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นที่รักแห่งทวยเทพ(คือพระเจ้าอโศก)
ราชาภิเษกแล้วได้ ๘ ปี มีชัยชนะแก่อาณาจักรกสิงคะ ทรงได้เชลย
ศึกจากแคว้นแคว้นนั้น ๑๕๐,๐๐๐ คน พิฆาตเช่นฆ่าเสีย ณ ที่นั้น
๑๐๐,๐๐๐ คน และคนจำนวนมากหลายได้สิ้นชีพลง นับตั้งแต่ปราบ
แคว้นกสิงคะได้จนถึง ณ บัดนี้ พระเจ้าอยู่หัวผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ

จึงได้เริ่มอภิบาลรักษารธรรม ทรงปรารถนาพอพระทัยในธรรม และทรง
รักการสั่งสอนธรรม โดยเรื่องการซึ่งชัยนั่นเองบันดาลให้พระเจ้าอยู่หัว
ซึ่งเป็นที่รักแห่งทวยเทพ กำสรวลสดสังเวชพระทัยนักในการเสด็จไป
ตีแคว้นกลิงคะ ทั้งนี้เนื่องด้วยการรบพุ่งตีซึ่งประเทศย่อมจะต้องมีการ
ประทุษร้าย การพิฆาตผู้คน หรือการจับคร่าคนมาเป็นเชลย ซึ่งเป็น
เหตุการณ์ที่พระเจ้าอยู่หัวทรง โทมน์สพระทัยเหลือเกินนักแล้ว"

พระเจ้าอโศกก็เช่นเดียวกับนักล่าสัตว์บางคนซึ่งฆ่าสัตว์เสียจนนับ
ไม่ถ้วน แต่แล้ววันหนึ่งเกิดทั้งอาวุธทำลายป็นปฏิญาณเลิกฆ่า ด้วย
อารมณ์สะเทือนอย่างรุนแรง เกิดความสลดในประทุษกรรมของตนเอง
จึงเปลี่ยนวิถีชีวิตใหม่เป็นคนละคน นักประวัติศาสตร์บางคนสันนิษฐาน
ว่า พระเจ้าอโศก ได้เกิดความปสาทะในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่ครั้งยัง
เป็นมหาอุปราชครองอุชเชนีอยู่ และยอมเป็นสังฆกรรมดาอยู่เองที่หลัก
พระธรรมอันล้ำเลิศของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะต้องเข้าไปชิมซาบ
พระทัยของพระองค์ ยิ่งเสียดว่าพราหมณ์ธรรมหรือเชนธรรมซึ่งเป็น
ศาสนาแห่งบรรพชน สำหรับกรณีเรื่องพระสมุทระในปกรณ์ลัศกฤตและ
เรื่องนิโครธสามเณรในปกรณ์บาลี ถ้าจะมีจริงก็จะต้องเป็นเหตุการณ์ที่
เกิดขึ้นภายหลังมหาพุทธสงครามกลิงคะ และนับว่าเป็นเหตุเร้าให้พระ
จักรพรรดิราชพระองค์นั้นน้อมแน่วใใคร่ธรรมยิ่งขึ้น

ระบบการปกครองโดยธรรมาธิปไตย

เมื่อพระเจ้าอโศกกลับพระทัยมาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ได้พยายามนำหลักธรรมวินัยของพระพุทธองค์มาเป็นนโยบายการปกครอง รัฐ ทรงตระหนักว่าชัยชนะที่แท้จริงไม่ใช่ชัยชนะอันเกิดจากเดชานุภาพ ทั้งนี้เพราะชัยชนะดังกล่าวจะมีอิทธิพลดำรงอยู่ก็เพียงชั่วกาลอายุของบุคคล และมีอยู่เสมอที่อาณาภพนั้นยืดยางไม่ถึงชั่วชีวิตเสียด้วยซ้ำ แต่ในประการ ตรงกันข้ามท ชัยชนะอันเกิดจากคุณานุภาพโดยธรรมจักเป็นชัยชนะอัน ยืนยงคงทนตลอดชั่วกาลปาวสานทีเดียว พระองค์ได้รับความดลบันดาล พระทัยจากเรื่องราวธรรมจักรพรรดิราชในพระสูตรของพระพุทธศาสนา จึงปฏิบัติพระองค์เป็นพระธรรมจักรพรรดิราช และทรงประกาศความ รู้สึกไว้ในศิลาจารึกดังนี้

"สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปิยทัสสี ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ทรง ประารถความไม่ประทุษร้ายในสรรพสัตว์ ความสังวรตน ความ ประพฤติสม่าเสมอ และความสุภาพ และโดยประการนั้นพระเจ้าอยู่หัว ทรงได้พิจารณาประจักษ์แล้วว่าธรรมวิชัยคือชัยชนะ โดยธรรม นับเป็น ชัยชนะอันสูงสุด พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับผลสำเร็จในชัยชนะดังกล่าว สืบต่อกันมิรู้สิ้น (ทั้งในอาณาจักรของพระองค์) และแผ่ตลอดไปใน บรรดาเผ่าพันธุ์มนุษย์อื่น ๆ ที่อาศัยอยู่รอบพระราชอาณาเขต แม้นใน แคว้นแคว้นซึ่งไกลออกไปตั้ง ๖๐๐ โยชน์ อันมีกษัตริย์ชาวโยนกทรง พระนามว่า อันติโยคะ

๑

และถึงอาณาจักรแห่งพระราชธา ๔ พระองค์

๑ พระเจ้าอันติโยคะคือพระเจ้าแอนติโอโคสที่ ๒ ราชอาณาจักรซีเรีย

ทรงพระนามว่า พระเจ้าตุรมาเย พระเจ้าอันติเกนะ พระเจ้ามฆะและ
พระเจ้าอลิกสุนทระ

๐

ก็เหมือนกัน ภาคใต้ (ของอาณาจักรมคธ) ลงไป
ถึงดินแดนของพวกโจพะ พวกปาณฑยะและกระทั่งถึงตามพินฉี
ในประการเดียวกัน ณ เว้นแคว้นทั้งหลายของพระราชาธิบดีแห่งพวก
ยวนะและกัมโพชะ พวกนาภกะและนาภป็นติ พวกเจ้าโกชะผู้ครอง
โดยสืบสันตติ พวกอันธระและพวกการินทะ เหล่านี้ ทุกหนทุกแห่ง
ปฏิบัติตามธรรมานุศาสน์ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แม้ชนชาวประเทศ
อื่นซึ่งขณะทูตของพระองค์มิได้ไปถึง ครั้นได้ทราบถึงการปฏิบัติธรรม
ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และธรรมโษษณาของพระองค์แล้ว ชนชาว
ประเทศทั้งหลายเหล่านั้นก็ลงมือปฏิบัติตาม และชักชวนกันให้ปฏิบัติ
ตาม

และชัยชนะเห็นปานเช่นนี้ ได้นำมาซึ่งความปิติและความรักใคร่
ความรักใคร่โดยประการนี้จึงจักดำรงคงมั่นอยู่ได้ เพราะมันผลัดผล
จากธรรมวินัย ถึงกระนั้นความปิติพึงใจดังกล่าวก็ยังไม่จำเป็นเป็นผล
เล็กน้อย (ข้อนี้เพราะเหตุไร) เพราะว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรง
มุ่งหมายผลอันโอฬารยิ่งกว่า คือผลที่จะรับในโลกหน้า พระราช-
พระราชันดดา และพระราชปนัดดาทั้งสองของข้า ทราบชัดถึงชัยชนะ
แบบใหม่ของข้า จักได้ไม่ไปเที่ยวเสาะแสวงหาชัยชนะแบบอื่น ขอให้
เขาเหล่านั้นพึงเข้าใจเถอะว่า ชัยชนะที่จริงแท้มีแต่ชัยชนะโดย
ธรรมานุภาพเท่านั้น"

๑ พระเจ้าตุรมาเยคือพระเจ้าปโตเลมี ราชอาณาจักรอียิปต์ พระเจ้าอันติเกนะ
คือพระเจ้าอันติโกนราชาประเทศมาซิโดเนียในยุโรป พระเจ้าอลิกสุนทระคือ
พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ราชาเมืองเอปรุส และพระเจ้ามฆะคือพระเจ้ามาคัสเจ้า
ครองนครเล็ก ๆ นครหนึ่งอยู่ถัดอียิปต์ไปทางบูรพา

พระเจ้าอโศกจึงนับได้ว่าเป็นราชันผู้พิชิตพระองค์เดียวในโลก ซึ่ง
ดำเนินนโยบายปกครองโดยธรรมาธิปไตย ทั้ง ๆ ที่แสนยานุภาพของ
พระองค์ก็ยิ่งใหญ่พร้อมสมบูรณรৌเวลารุกรานประเทศแว่นแคว้นอื่นอยู่
ทุกเมื่อ พระองค์ไม่เคยรู้จักคำว่าพ่ายแพ้ นับตั้งแต่ทรงแผ่พระกฤษฎา-
วิชัยเพื่อสันติแทน นับว่าเป็นบทอัศจรรย์บทหนึ่งในหน้าประวัติศาสตร์
แห่งโลกมนุษย์ ใ้ใช้ว่าพระองค์จะผิดหวังเพราะเสียเชิงศึกหรือจะเป็นด้วย
กองทัพ ไร้ศักดิ์จึงทรงเปลี่ยนแสวงหาเกียรติคุณทางศาสนาก็หาไม่ได้
ราชันผู้พิชิตหลาย ๆ พระองค์ที่โลกเคยมี ส่วนมากมักประพฤติดองค์เป็น
ทรราช หรือมีฉันทันก็เป็นจอมฆาตกรซึ่งมีความทะเยอทะยานปรารถนา
เป็นเจ้าของโลกด้วยวิธีทำสงครามอย่างไม่รู้อิ่ม จนที่สุดต้องพ่ายแพ้สลายไป
จำเนียรกาลต่อมาก็ปรากฏมีกษัตริย์พุทธมามกะหลายพระองค์ในนานา
ประเทศ ที่นับถือพระพุทธศาสนา ได้พยายามดำเนินตามรอยพระบาท
ของพระเจ้าอโศกมหาราช อนึ่ง จากจารึกอันนี้ทำให้เราทราบว่ ธรรม-
วิชัยของพระเจ้าอโศกมิได้ทรงคาดหมายแต่จะให้ประชากรราษฎรประสบสุข
ในปัจจุบันเท่านั้น หากพระองค์ยังทรงคำนึงถึงปรภพ ซึ่งแสดงว่า
พระองค์มีศรัทธามั่นในเรื่องกฎแห่งกรรมและวิภูสังสาระจึงทรงเพิ่มพูน
พระบารมีให้ยิ่ง ๆ ขึ้น เพื่อความเสวยสุขทั้งในเมื่อนี้เมื่อหน้าอีกด้วย
พระบารมีซึ่งพระองค์บำเพ็ญและประกาศชักชวนให้ประชาชนบำเพ็ญ มี
ปรากฏในจารึกต่อไป

ทรงอุทิศพระองค์เป็นธรรมทาส

"สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปิยทัสสีผู้เป็นที่รักของทวยเทพ มิได้ทรงถือ
ชื่อเสียงในภพปัจจุบันนี้เทียบเท่ากับผลอันโอฬาร ซึ่งพระองค์จักพึง

ได้รับในอนาคตกาล ทรงจำนงหมายชื่อเสียงเพียงประการเดียวคือ ขอ
ให้ทวยประชานิกร ได้ทราบกิจซึ่งพระองค์รับใช้พระธรรมทั้งในภพนี้
และภพหน้าต่อไป ฯลฯ ... ข้อนั้นเพราะเหตุคังฤา ก็เพื่อ
ประสงค์ให้บรรดานิกรชนได้รอดจากผลของมิจฉาอาชีวะซึ่งไม่เป็นกุศล
นั่นเอง"

ถ้าหัวหน้าปกครองประเทศต่าง ๆ สละตนเองเป็นธรรมทาสได้
อย่างพระเจ้าอโศก ไม่เป็นทาสของเงินตราหรือพรรคพวก ประเทศจะ
ต้องรุ่งเรืองแน่นอนมิต้องกังขา การสงครามก็จะไม่มี

สมเด็จพระปราชญ์เพื่อธรรม

ในพระราชกำหนดที่ ๘ มีจารึกว่า

"ในอดีตกาลพระเจ้าเทวานัมปิยะทัฬหะ (คำว่าเทวานัมปิยะ ใน
จารึกใช้เป็นราชอิสริยยศของกษัตริย์ เช่นเดียวกับคำว่ามหาธรรม-
ราชาของไทย) ได้เคยเสด็จประพาสเพื่อความสำราญ ในการประพาส
นั้นกิจที่ทรงกระทำกันคือการล่าสัตว์ และความรื่นเริงสนุกอย่างอื่น ๆ
อีก

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปิยทัสสี ผู้เป็นที่รักของทวยเทพ พระองค์
ปัจจุบันภายหลังรับราชาภิเศกได้ ๑๐ ปี พระองค์เสด็จไปยังโพธิคยา
(สถานที่ตรัสรู้) และจารึกเพื่อความรู้ยิ่ง ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาได้เกิดการ
ประพาสชนิดเพื่อธรรมขึ้น การประพาสชนิดเพื่อธรรมนี้ มีการ
เขียนเขียนสมณะชิพราหมันต์ต่าง ๆ และถวายข้าวของเงินทอง ตลอด
จนการเขียนเขียนพระเถระ (ของพระพุทธศาสนา) และถวายจตุปัจจัย
การเขียนเขียนราษฎรตามท้องถิ่นชนบทและสั่งสอนพระธรรมแก่เขา
มีการเปิดธรรมสภาขึ้นด้วย"

เมื่อเป็นดังนี้ประชาชนจึงพากันตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมอันดี เพราะ
หัวหน้าทำตนเป็นตัวอย่าง การเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ยุค
สมบูรณาญาสิทธิราชยังเป็นกันเองกับประชาชนเห็นปานฉะนั้น นับว่าหา
ได้ยากในโลก การประพาสแบบธรรมดาไม่ทำให้มนุษย์หรือสัตว์
เดือดร้อน ไม่ต้องเปลืองค่าจับจ่ายต้อนรับเลี้ยงดูอันใด นักปกครองนำ
จะลงธรรมดาควบบ้าง จะได้ลิ้มรสของความสุขกายสบายใจ

ทรงปฏิบัติสังคมโดยธรรม

สังคมพราหมณ์ในยุคนั้นเต็มไปด้วยความเหลวไหลมีการฆ่าสัตว์
บูชายัญ โดยที่โยนบาปให้แก่ แพะ แกะ โค กระบือ อย่างปราศจาก
เมตตา ชีวิตหลายหมื่นหลายแสนของสัตว์ ผู้ไร้ความผิดต้องถูกประหาร
ประกอบขบถกรรมอยู่ทุกเมื่อเชิ้อวัน และมีการเลี้ยงดูปฏิเสธแสดงความ
ยินดีด้วยเหล้ายาปลาบ้าง ตลอดจนมีการถือ โขคลองมงคลต้นข้าว แต่
พระเจ้าอโศกกลับประกาศให้ยกเลิกหมด ดังศิลาจารึกว่า

"[ในพระราชอาณาจักรของข้า] ที่นี้ห้ามฆ่าสัตว์บูชายัญ ห้ามการ
รื่นเริง เลี้ยงเหล้า หรือชนสัตว์ ทั้งนี้เพราะสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรง
เล็งเห็น โทษมากในการเลี้ยงดูว่าเริงแบบนี้ ยังมีการว่าเริงเลี้ยงดูบาง
ประเภทซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเห็นว่าเป็นการทำกุศล [ไม่จำเป็นต้อง
ไปบูชายัญหรือเลี้ยงเหล้าหยาเปกกัน] ในอดีต โภชนาคารหรือโรงครัว
ของพระองค์ มีสัตว์หลายพันตัวต้องถูกฆ่าเพื่อปรุงอาหารทุกวัน ณ
บัดนี้ เมื่อกำลังจารึกพระราชโองการนี้ วันหนึ่งมีสัตว์ ๑ ตัวเท่านั้น
ที่ยังถูกฆ่าอยู่คือนกยูง ๒ ตัว และกวางตัวหนึ่ง สำหรับกวางนั้นไม่ได้
ฆ่าเสมอไปหรอก ในเวลาต่อไป สัตว์ทั้ง ๑ นี้ก็จักไม่ถูกฆ่าเลย"

ปรากฏในปีที่ ๑๑ หลังจากราชาภิเศก พระเจ้าอโศกก็เริ่มเป็น

นักกินผักหรือเรียกกันในภาษาจีนว่า "กินเจ" คือเสวยแต่อาหารชนิดที่ไม่มีมีมังสะเลย ชาวอินเดียเชื่อกันว่าวัฒนธรรมมังสะวิรัติของชาวฮินดูสืบเนื่องมาจากพระเจ้าอโศกนี่เอง เมื่อทรงห้ามทำบาปแล้ว ก็โปรดให้สร้างบุญกุศลแผ่เมตตาให้ชนทุกชาติชั้นวรรณะตลอดลงไปจนถึงสัตว์เดรัจฉาน ด้วยวิธีบำรุงความสุขแก่ประชาชนและสัตว์ ดังศิลาจารึกเล่าว่า

"ทุกหนทุกแห่งในราชอาณาจักรของสมเด็จพระปิยทัสสีผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพและทั้งอาณาจักร ซึ่งคิดต่อใกล้เคียงกับอาณาจักรของพระองค์เป็นต้น ว่าโจพะ ปาณทยะ สัตตริยะปุระ ไกลออกไปจนถึงตามพปณนิ (คือเกาะลังกา) ราชอาณาจักรโยนกของพระเจ้าอันติโยคะ (คือพระเจ้าแอนติโอโคสที่ ๒ แห่งประเทศซีเรีย) หรือแม้ว่าพระราชาราชอื่นซึ่งอยู่ใกล้เคียงกับพระเจ้าอันติโยคะนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีการรักษาโรค ๒ ประการ คือการรักษาโรคมนุษย์ประการ ๑ การรักษาโรคสัตว์อีกประการ ๑ (โรงพยาบาลทั้ง ๒ อย่าง) มีทั่วไปในพระราชอาณาจักรเหล่านี้ทุกหนแห่ง

ถ้าโอสถสำหรับมนุษย์และสัตว์ในที่นั้น ๆ ไม่มี พระองค์ก็โปรดเกล้าฯ ให้เก็บหาไว้ แล้วจัดปลูกขึ้นไว้ให้พร้อมทั่วทุกค้าวเน รากเหง้า (ที่เป็นยา) ค่าย และผลไม้ ณ ที่ใดขาดแคลน ก็โปรดเกล้าฯ ให้นำไปปลูกขึ้นไว้ ทรงโปรดให้ปลูกต้นไม้ไว้ตามถนนหนทาง แลให้ขุดสระน้ำไว้สำหรับมนุษย์และฝูงสัตว์จะได้อาศัยบริโภคน้ำ"

แปลว่าพระเจ้าอโศกได้สร้างโรงพยาบาลสาธารณะขึ้น ทั้งยังมีโรงพยาบาลสัตว์ ซึ่งนับได้ว่าโรงพยาบาลสัตว์ของพระองค์เป็นเก่าที่สุดก่อนชาวยุโรปสร้างเสียด้วยซ้ำ นอกจากนี้ยังทรงเป็นนักปลูกป่า รักษาป่า และแก้เศรษฐกิจไปในตัวอีกด้วย

เลิกพิธีทองและให้ปฏิบัติธรรมแทน

"สมเด็จพระเจ้าปิยทัสสีผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ประกาศแก่
ราษฎรว่า ที่ราษฎรทั้งหลายประกอบกิจมงคลต่าง ๆ ในยามป่วย หรือ
ยามสมรส ยามคลอดบุตร ยามเดินทางไกล ในยามหรือโอกาส
คล้ายคลึงกันอย่างนั้น ประชากรราษฎรได้พากันประกอบพิธีมงคลต่าง ๆ
มิใช่แต่เพียงเท่านั้นพวกหญิงแม่เจ้าเรือนประกอบพิธีมงคลมากมาย
หลายอย่าง ซึ่งล้วนแต่ไม่มีสาระและไม่มีค่า...การมงคลอีกประการ
หนึ่ง นั่นคือมงคลอันก่อปรด้วยธรรม ย่อมมีผลมากกว่า ก็การมงคล
อันก่อปรด้วยธรรมนั้นได้แก่ การปฏิบัติตนอย่างดีต่อทาสและคนรับใช้
การยกย่องเชิดชูแต่ครูบาอาจารย์ การมีใจรักในปณชาติสงฆ์ชีพ การ
ถวายทานแต่สมณพราหมณ์ การกระทำเหล่านี้และการกระทำอื่นอีกที่
ละม้ายกัน เรียกว่าการมงคลอันประกอบด้วยธรรม

ดังนั้น บิดา บุตร พี่หรือน้อง คนที่เป็นนายเขาตลอดจนมิตร
สหายสมควรแล้วที่จักช่วยกันประกาศว่า มงคลอันปอปรด้วยธรรมนี้ดี
เยี่ยมโดยแท้ จงปฏิบัติกันให้สำเร็จกระทั่งบรรลุถึงผลที่จำนงหมาย
เถอะ"

แปลว่าพระเจ้าอโศกให้เลิกการถือมงคลโศกลางต้นข้าว แต่โปรด
นำหลักธรรมานุธรรมปฏิบัติในมงคลสูตรของพระพุทธองค์มาใช้แทน
เพราะมงคลมิได้อยู่ที่พิธีทอง แต่ข้อสำคัญอยู่ที่ตัวของบุคคลผู้
ปรารถนามงคลว่าได้ปฏิบัติตนให้เป็นบุญเป็นกุศลหรือไม่ต่างหาก

อบรมให้รู้คุณค่าธรรมทาน

"สมเด็จพระเจ้าปิยทัสสีผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพตรัสดังนี้ ไม่มี
ทานใดที่มีผลเทียบเท่าการให้ธรรมะเป็นทาน และความเป็นญาติมิตร

กัน โดยธรรม จากการกระทำเช่นนี้ย่อมมีการกระทำอื่นที่ขอบอกตามมา คือการปฏิบัติต่อทาสและคนใช้ การเชื่อฟังบิดามารดา การเอื้อเฟื้อ เพื่อแม่เจ้จางแก่เพื่อนฝูงญาติมิตรและสมณพราหมณ์ กับการ ละเว้นฆ่าสัตว์มีชีวิตบุษชายัญ การกระทำนี้เป็นสิ่งดียิ่ง เป็นกิจที่ควรทำ ควรจะประกาศโดยบิดา บุตร หรือน้อง คนที่เป็นนายเขา และแม่มิตร สหายก็ควรประกาศด้วย การให้ธรรมทานนี้ผู้ให้ย่อมบรรลุผลดีทั้ง ในภพนี้และภพหน้าไม่มีสิ้นเลย"

ทรงตั้งข้าหลวงส่งเสริมปฏิบัติธรรมแทนพระองค์

"...ข้าได้จัดตั้งหลักศิลาจารึกพระธรรมวินัยขึ้นไว้หลายหลัก และได้แต่งตั้งธรรมมหาอำมาตย์ไว้หลายคนด้วยกัน เพื่อจักได้ไปว่า ประกาศพระธรรมวินัย ฯลฯ ธรรมมหาอำมาตย์เหล่านั้น มีหน้าที่ส่งเสริมการประดิษฐานอันถาวรของพระธรรม ความไพโรจน์ของ พระธรรมในประคาทวยราษฎร์ และมีหน้าที่ส่งเสริมให้บังเกิดความ อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพย์กับความสุขแก่ผู้ปรารถนาธรรมทั้งมวล อนึ่ง ธรรมมหาอำมาตย์เหล่านี้ยังมีหน้าที่คอยส่งเสริมความสุขสบายของเหล่า ข้าทาสของข้า ของสมณะชีพรามณ์ ของผู้มั่งคั่ง ของคนยากจน ของ คนเฒ่าชรา...และมีหน้าที่กำจัดความอติธรรมเกี่ยวกับการจำคุกลงอาญา มีหน้าที่กำจัดอุปสรรคและให้ความช่วยเหลือให้พ้นอุปสรรคนั้น แก่คน ที่มีบุตรหลานมาก หรือคนที่อับจนลำบาก หรือคนสูงอายุ"

แปลว่าธรรมมหาอำมาตย์เหล่านี้ เป็นนักสังคมสงเคราะห์ไปด้วย ในตัว นับว่าสังคมยุคพระเจ้าอโศกเป็นสังคมที่สบายที่สุด มีสถาน สงเคราะห์คนลุ่มมาก สถานสงเคราะห์คนชรา สถานจัดหาอาชีพแก่คน ว่างงาน ปัจจุบันในบางประเทศก็ยังมีได้มีความเจริญด้านสังคม

สงเคราะห์อย่างอินเดียยุค ๒,๐๐๐ ปีเศษนี้เลย

พระราชโองการกำชับข้าหลวงปกครองหัวเมือง

พระเจ้าอโศกทรงปกครองราษฎรแบบพ่อปกครองลูก และทรงมีพระราชนิมโองการให้บรรดาข้าหลวงเจ้าเมืองตามหัวเมืองทั้ง เอก โท ตรี ให้ปฏิบัติตนต่อราษฎรอย่างพ่อกับลูกเช่นเดียวกัน ให้ถือความสุขของราษฎรเป็นนโยบายของการปกครองโดยตรง ดังพระองค์ตรัสไว้ในจารีกว่า

"ทวยราษฎรเป็นลูกข้า และข้ามีความประสงค์ต่อลูกของข้าให้มีความมั่งคั่งสมบูรณ์พูนสุขทุกอย่าง ความสุขทั้งในภพนี้ภพหน้าเป็นจันใด ข้าก็จำนงหมายอย่างเดียวกันนี้ในทวยราษฎรด้วยจันนั้น ...ความริษยา ความคลายวิริยะ ความปราศจากปรานี ความไร้ขันติ และความไม่ขยัน ความเกียจคร้านและเฉื่อยชา (ต่อหน้าที่ราชการ) เจ้าต้องกิดกันมิให้อกุศลกรรมเหล่านี้เกิดขึ้นในตัว (คำสั่งของข้า) หากเจ้าปฏิบัติได้สำเร็จก็จักเสด็จมหาผล หากปฏิบัติไม่สำเร็จก็จักเสด็จความเสียหายมากมาย ผู้ซึ่งทำไม่สำเร็จ เขาก็มิได้ไปสู่สวรรค์ หรือราชูปถัมภกเลย....ทั้งจักมิได้รับความเมตตาจากข้าด้วย แต่หากรณีที่เจ้ากิจตามโองการของข้าได้สำเร็จ เจ้าก็จักได้เสวยสวรรค์และชื่อว่าเจ้าได้ชำระหนี้ของเจ้าแก่ข้า (ผู้ซึ่งชুবเลียงแต่งตั้งให้เป็นคนใหญ่โต)...ข้าได้มอบอำนาจให้เจ้าบ้านผ่านเมือง ปกครองราษฎรจำนวนหลายแสนมีอำนาจในการให้รางวัล ตอบแทนความดีและลงทัณฑ์แก่ผู้ทำความชั่วได้ตามปรารถนา เพื่อเจ้าเมืองเหล่านั้นจักได้ทำหน้าที่ของเขาอย่างมั่นใจ ปราศจากความเกรงกลัว (อิทธิพล) ทั้งนี้ก็เพื่อความสุข ความเจริญของราษฎร เปรียบเหมือนหนึ่งคนที่มอบบุตรของตนแก่

ที่เลี้ยงนางนมที่สามารถ ก็ยอมโปร่งใจและนึกว่าที่เลี้ยงนางนมที่สามารถนี้สนใจดูแลบุตรของข้าให้มีความสุขความสำราญ"

แผ่ธรรมานุภาพแก่หัวเมืองและประเทศชายแดน

แคว้นแคว้นอื่น ๆ อันอยู่โดยรอบพระราชอาณาเขตที่ยังไม่ถูกกองทัพพระเจ้าอโศกบีฑา เมื่อประจักษ์อำนาจของพระเจ้าอโศกก็พากันหวาดหวั่นว่าในวันใดวันหนึ่ง แส่นยากรของมครคงจะรุกรานมาถึงอาณาจักรของตนเป็นแน่ คู่ต่างระย่อเดชของพระเจ้าอโศกทั้งนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อพระเจ้าอโศกมีพระราชกำหนดนิยมอย่างไร แม้ประเทศมิได้เป็นเมืองขึ้นก็ยินยอมปฏิบัติตาม ยิ่งมาประจักษ์ว่าพระราชกำหนดนิยมในชั้นหลังแต่สงครามกลึงคะเป็นต้นมา ล้วนแต่เป็นพระราชกำหนดนิยมสันติภาพเป็นประโยชน์สุขแก่โลกได้จริง พวกประเทศบ้านเมืองดังกล่าวก็เกิดปีติอนุโมทนาและพากันปฏิบัติตามยิ่งขึ้น สำหรับพระเจ้าอโศกดูเหมือนจะทรงเข้าพระทัยในความรู้สึกของชาวแคว้นเหล่านั้น ฉะนั้นจึงทรงประกาศแก่บรรดาข้าหลวงผู้ปกครองชาวชนเผ่าต่าง ๆ ชายแดนอาณาเขต ให้ทราบพระราชนิยามว่าจะต้องปกครองชาวชนเผ่าชายแดนอย่างไร เมื่อเป็นดังนั้นกิตติศัพท์ก็จักแพร่เข้าไปถึงโดยเร็วในแคว้นแคว้นอื่น ๆ ที่อยู่ติดเนื่องกันทราบพระราชประสงค์ได้โดยต้องแท้ ไม่ต้องหวาดหวั่นอีกต่อไป ดังศิลาจารึกว่า

"ถ้า (สุเจ้าเหล่าข้าหลวงจักถามว่า) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการอย่างไรแก่เราเกี่ยวกับชนชาวปลายแดนที่ปราบปรามยังไม่ราบคาบ ข้าก็จักตอบว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ว่าเขาเหล่านั้นไม่พึงหวาดหวั่นข้า เขาเหล่านั้นควรปลงใจเชื่อมั่นในข้า และรับความสุขสบายจากข้า มิใช่รับความทุกข์โศก...ข้าปรารถนาว่า

ชนเหล่านั้นควรจะปฏิบัติธรรม และรับผลจากการปฏิบัติธรรมนั้นทั้งใน
ภพนี้และภพหน้าโน้น เมื่อสุเจ้า (เหล่าข้าหลวง) เข้าใจในความ
ประสงค์ของข้าแล้ว ก็จง (กลับไป) ปฏิบัติหน้าที่ของสุเจ้า จงปฏิบัติ
ต่อพวชนเหล่านั้น โดยความซื่อตรง และจงทำให้เขาเหล่านั้นเชื่อข้า
และเข้าถึงความจริงได้ว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเปรียบเสมือนหนึ่งพ่อ
ของเรา พระองค์มีความรักใคร่พวกเราดุจเดียวกับพระองค์รักพระองค์
เอง เราทั้งพองนี้เป็นลูกหลานของพระองค์...สุเจ้า (เหล่าข้าหลวง)
จึงพยายามปฏิบัติตามโอองการของข้าให้บรรลุผลตามจํานงหมายเถอะ"

ผลการปกครองในระบอบธรรมาธิปไตย

คือสวรรค์ในมนุษย์โลก

"มา ณ ยุคปัจจุบันนี้ โดยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้เป็นที่รัก
แห่งทวยเทพได้ทรงปฏิบัติธรรมแล้ว (ประชาราษฎร์) แทนที่จะได้ยิน
เสียงยุทธเกริ ก็เปลี่ยนเป็นได้ยินเสียงธรรมเกริแทน...ฯลฯ... ใน
อดีตกาลก่อนนิกรชนแห่งชมพูทวีปมิได้เคยอยู่ร่วมกับทวยเทพ ครั้นมา
ณ บัดนี้ นิกรชนทั้งมวล ได้้อยู่ร่วมกับทวยเทพแล้ว อย่างนี้คือผลแห่ง
การปฏิบัติธรรม โดยเครื่องครัดกวดขันของข้าไม่ต้องสงสัย"

เมื่อทุกคนปฏิบัติเคร่งครัดในธรรมเช่นปฏิบัติเคร่งในเรื่องหิริโอตตปปะ
ความเกรงกลัวละอายต่อบาป ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นเทวธรรม
คนใดมีเทวธรรมคนนั้นก็ย่อมเป็นเทวดาทันตาเห็นในชาตินี้ ผู้ใดปฏิบัติ
เคร่งในข้อเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ข้อใดข้อหนึ่งซึ่งพระพุทธองค์
ตรัสว่าเป็น "พรหมวิหาร" ที่อยู่ของพระพรหมหรือปกติภาพของพระ
พรหม ผู้นั้นเป็นพระพรหมกันในปัจจุบัน โดยคุณธรรมดังกล่าว ฉะนั้น
คนในประเทศอินเดีย ยุคพระเจ้าอโศกพากันปฏิบัติธรรมกันมาก ทุกคน

ก็เป็นเหตุมาจึงเชื่อว่าได้อยู่ร่วมกับทวยเทพ แปลว่าพระเจ้าอโศกทรงสร้าง
อาณาจักรสวรรค์ขึ้นในโลกมนุษย์ ด้วยระบอบการปกครองตามแนวของ
พระพุทธศาสนาโดยแท้

อักษรศาสตร์ยุคพระเจ้าอโศก

อักษรศาสตร์ยุคนั้นเจริญมาก ดังปรากฏการจารึกเรื่องราวในศิลา
จะยกอักษรบาลีภาษาวิธีในศิลาจารึกที่ผาขี้ลดินาตะวันออก ซึ่งจารึก
ด้วยภาษาบาลีมาแสดงไว้เป็นตัวอย่าง

อัย รัมลปิ เทวาน์ ปิเยนา ปิยทสินา (ลญา) เลขปี (ตา) (พึงสังเกตวิธีใช้ "ล"
แทนตัว "ร")

ธรรมลปิประกาศข้อธรรมนี้พระราช ปิยทสิที่รักแห่งทวยเทพ โปรดเกล้า
ให้จารึกไว้แล้ว

ฯลฯ

สวต วิชิตาสู เทวาน์ ปิยสา ปิยทสิสา ลาชินเ เย จ อตมา มล โจทา ปัตยา สาดิยบุโต
เกฐลบุโต ตำพนิ อติโยเคนาม โยนลาชเน จ อลเเน ตส อติโยคส สามตา ลาชเน
สวตเทวาน์ ปิยสา ปิยทสิสา ลาชินเ ทเวตทิกิสจ กฐา มนุสติกิสจ ปสุตติกิสจ

ทุกหนทุกแห่งในราชอาณาจักรของสมเด็จพระเจ้าปิยทสิผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ
และทั้งอาณาจักรซึ่งติดต่อกว้างไกลของพระองค์เป็นต้นว่า โจพะ ปาณชยะ สัตติยปุระ
ไกลออกไป ออกไปจนถึงตามพินฉนิ ราชอาณาจักรโยนกของพระเจ้าอันติโยคะ หรือ
แม้ว่าพระราชอื่น ซึ่งอยู่ไกลเคียงกับพระเจ้าอันติโยคะนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
โปรดให้มีการรักษาโรค ๒ ประการ คือการรักษาโรคมนุษย์ประการ ๑ การรักษาโรค
สัตว์อีกประการ ๑ มีทั่วไปในพระราชอาณาจักรเหล่านี้ทุกหนทุกแห่ง

โอสธานี มนุโสปลา นิจ ปโสปลา นิจ อาตตา นาติ สวต หาโลปีตา จ โลปาปีตา จ
สวเมวา มุลานิ จ ผลานิ จ กยัตร (?) นาติ สวต หาโลปีตา จ โลปาปีตา จ มเตสุ ลูชา จ
มาหิกานิ อุตปานานิ ขานาปีตานิ ปฎิโลกาย ปสมนุสาน์

ถ้าโศกสำหรับมนุษย์และสัตว์ในที่นั้น ๆ ไม่มี พระองค์ก็โปรดเกล้า ๆ ให้เก็บหาไว้ และจัดปลูกขึ้น ให้พร้อมทั่วทุกด้าวแดน รากเหง้า (ที่เป็นยา) ด้วง และ ผลไม้ ณ ที่ใด ขาดแคลน ก็โปรดเกล้า ๆ ให้นำไปปลูกต้นไม้ไว้ตามถนนหนทาง แลให้ขุดสระน้ำ ไว้สำหรับมนุษย์ และฝูงสัตว์จะได้อาศัยบริโภค

ให้ความคุ้มครองแก่ทุกศาสนา

เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาไม่หึงหวงเคียดจันท์ศาสนาอื่น ๆ เป็นศาสนาถือเสรีภาพเป็นใหญ่ จึงพลอยทำให้พุทธมามกะไม่ใจแคบ มีแต่ความเอื้อเฟื้อแผ่ต่อทุกศาสนา พระเจ้าอโศกทรงเจริญรอยตาม วิถีธรรมอันนี้ จึงปรากฏว่าได้พระราชทานอุปถัมภ์แก่ศาสนาพราหมณ์ ศาสนาเซน ดาบส อาชีวก ปริพพาชกพราหมณาจารย์เสมอทุกถ้วนหน้า

กัน ฉะนั้นเกียรติคุณของพระองค์จึงไปปรากฏในคัมภีร์ของศาสนานั้น ๆ และศาสนาเหล่านั้นก็ถือว่าพระองค์เป็นผู้เลื่อมใสในลัทธิของตน แต่ตามหลักฐานข้อเท็จจริงเช่น โบราณสถานและปุษนีวัตถุซึ่งพระเจ้าอโศกสร้างก็ดี ข้อความในจารึกก็ดี และปฏิปทาของพระองค์ก็ดี ล้วนต่อลำแดงว่า พระมหाराชทรงปสาทะศรัทธาในพระพุทธธรรม ดังจารึกเสาศิลาซึ่งอยู่ในเขตประเทศเนปาลมีข้อความว่า

"พระเจ้าปิยทัสสี หลังจากทรงเป็นกษัตริย์ผู้เรืองอำนาจ (ราชาภิเศก) แล้ว ๑๔ ปี ทรงสถาปนาพระสถูปของพระโกนาคมพุทธเจ้าเพิ่มเติมใหม่เป็น ๒ สถูป และเมื่อปีที่ ๒๔ ปีแห่งรัชสมัย ได้เสด็จมาตั้งการบูชาด้วยพระองค์เอง"

เสาศิลาจารึกอีกต้นหนึ่งในแถบถิ่นเดียวกัน เป็นเสาศิลาซึ่งพระเจ้าอโศกโปรดให้สร้างขึ้นไว้ในลุมพินีวันสถานประสูติของพระพุทธองค์ มีข้อความว่า

"สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ราชาภิเศกแล้ว ๒๐ ปี เสด็จมานมัสการด้วยพระองค์เอง ณ สถานที่นี้ ทั้งนี้ด้วยเหตุว่าพระศากยมุนีพุทธะได้ประสูติแล้วที่นี่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้า ๆ ให้สร้างสิลารูปม้า (?) และโปรดเกล้า ๆ ให้สถาปนาเสาศิลาขึ้น เพื่อแสดงว่าสมเด็จพระภควัตผู้ควรบูชาพระองค์นั้นได้ประสูติแล้ว ณ ที่นี้ พระองค์โปรดบันดาลให้หมู่บ้านลุมพินีพ้นจากการถูกเก็บส่วน (อย่างเมื่อก่อน) และเก็บอยู่เพียง ๑ ใน ๘ ของผลที่ได้เท่านั้น"

นอกจากนี้จารึกอื่นยังมีว่า

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอถวายความนอบน้อมแด่คณะสงฆ์แห่งมคธ และถวายอวยพรให้สงฆ์เจริญรุ่งเรืองมีอนามย์ดี

ข้าแต่พระคุณเจ้าทั้งหลาย เจ้ากุ่มรู้ดีแล้วว่าตัวของข้าพเจ้าได้
มีความเคารพนอบน้อมและเชื่อมั่นในพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า
พระสังฆเจ้ามากมายเพียงไร ฯลฯ

นอกจากทรงประกาศพระองค์เป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแล้ว
ยังปรากฏว่ามีอยู่คราวหนึ่ง เกิดพระราชศรัทธาแก่กล้าถึงกับสละราช-
สมบัติออกผนวชเป็นภิกษุอยู่ชั่วคราวหนึ่ง แล้วจึงปริวัตเพศออกมาเสวย
ราชย์ใหม่ พระราชปฏิปทาอันนี้นั้นว่ากลายเป็นแบบแผนนิติประเพณีของ
พระมหากษัตริย์ที่นับถือพระพุทธศาสนาเจริญรอยตามศิลาจารึกกล่าวว่า

"ข้าได้เป็นอุบาสกอยู่กว่า ๒ ปีครึ่ง โดยมิได้พยายามปฏิบัติธรรม
ให้ดียิ่ง ครั้งนับแต่ข้าได้ไปอยู่ร่วมกับพระสงฆ์ (คือเสด็จออกผนวช)
ระยะกว่าปี ข้าได้รับผลรุดหน้าโดยธรรมอย่างดี"

พุทธศิลป์ยุคพระเจ้าอโศก

การสร้างพระstup ๘๔,๐๐๐ องค์

ในตำนานฝ่ายบาลีและฝ่ายสันสกฤตกล่าวตรงกันว่า พระเจ้าอโศกโปรดให้สร้างพระstupเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ ทั้งพระราชอาณาเขต คัมภีร์มหาวังสะเล่าว่า พระเจ้าอโศกตรัสถามพระโมคคลีบุตรศิษย์ว่า พระสัทธรรมมีอยู่สักเท่าใด พระเถระเจ้าวิศิษณาว่า พระสัทธรรมของพระบรมศาสดามีองค์ ๘ ประการแบ่งเป็นขั้นคือหมวดกอง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขั้น พระเจ้าอโศกจึงคิดพระราชศรัทธาใคร่จะสร้างพระstupเท่าจำนวนพระธรรมขั้น จึงสละพระราชทรัพย์จำนวน ๘๖ โกฏิ ให้คนไปเที่ยวสร้างstupตามสถานที่พระพุทธองค์เคยเสด็จประทับ และตามหัวบ้านหัวเมืองต่าง ๆ พร้อมทั้งให้แบ่งพระบรมสารีริกธาตุอัญเชิญไปบรรจุไว้ในพระstupด้วยเท่าจำนวน ๘๔,๐๐๐ เฉพาะในพระนครปาฏลีบุตรซึ่งเป็นราชธานี โปรดให้สร้างพระวิหารใหญ่ชื่อ "อโศการาม" มีความวิจิตรงดงามภายใต้ความควบคุมดูแลของพระเถระหนึ่งชื่อพระอินทคุต เมื่อสร้างสำเร็จแล้วก็มีงานฉลองสมโภชอย่างครึกครื้น ๗ วันทั่วพระราชอาณาจักร

ส่วนในคัมภีร์อโศกอวทานเล่าว่า พระเจ้าอโศกโปรดให้เปิดกรุพระบรมธาตุ ซึ่งพระเจ้าอชาตศัตรูบรรจุไว้ในพระstupใหญ่ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือวันวิหาร แล้วโปรดให้แบ่งส่วนพระธาตุเที่ยวบรรจุไว้ในพระstupที่พระองค์สร้างใหม่ทั่วชมพูทวีป จำนวน ๘๔,๐๐๐ องค์ เรื่องสร้างพระstupวิหารนี้ควรเชื่อถือได้เป็นความจริงโดยแท้ พระstup

โบราณที่ปรากฏในประเทศอินเดียจนกระทั่งบัดนี้ สร้างครั้งพระเจ้าอโศกเสียดหลายมาก ในจดหมายเหตุธรรมจาริกของสมณะจีนที่เดินทางไปอินเดีย ครั้งปฐมกาลมีจดหมายเหตุของสมณะฟาเหียน สมณะเฮียงจั้ง และสมณะฮัจจั้ง ๓ ท่าน ล้วนกล่าวถึงพระสถูปวิหารของพระเจ้าอโศก ในบันทึกเรื่องประวัติของสมณะเฮียงจั้ง ซึ่งเป็นนักธรรมจาริกเดินทางเข้าไปอินเดียเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เล่าไว้ว่า พระสถูปเจดีย์ของพระเจ้าอโศกมีปรากฏตั้งแต่เมืองตักศิลา ทิศเหนือของอินเดีย ลงไปจนกระทั่งถึงแคว้นมลลกุสุตไค์ของอินเดีย ลักษณะสถูปมักสร้างเป็นอิฐและศิลา ทำเป็นรูปทรงบาตรคว่ำตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยม โดยรอบฐานมีที่เดินทำประทักษิณได้ ส่วนบนองค์สถูปก็สร้างเป็นฐานสี่เหลี่ยมคล้ายกับจะให้ เป็นบัลลังก์ แล้วสร้างเป็นฉัตรปักไว้บนบัลลังก์นั้นอีกต่อหนึ่ง รอบพระสถูปมีบริเวณก็ให้ทำเป็นรั้วเขตล้อมรอบ และสลักศิลาเป็นรูปเรื่องพระพุทธประวัติหรือเรื่องราวในชาดก ภาพจำหลักนั้นงดงามนักหนา ทำให้เราทราบศิลปะกระบวนช่างในยุคพระเจ้าอโศกว่า เจริญรุ่งโรจน์เพียงไร แต่มีที่ควรสังเกตอยู่ข้อใหญ่ว่า ภาพพระพุทธรูปศาสนานั้น มิได้ปรากฏ ภาพพระพุทธรูปเลย ทั้งนี้ นักโบราณคดีเขาสันนิษฐานว่า เป็นด้วยชาวอารยันในสมัยโบราณ ไม่นิยมการสร้างรูปเคารพ ชาวอารยันเพิ่งจะมาคิดสร้างรูปเคารพขึ้น ก็ต้องคิดต่อถ่ายเทอารยธรรมกับพวกกรีกภายหลัง แม้สมัยพระเจ้าอโศกจะมีการติดต่อสัมพันธ์กับพวกกรีกแล้วก็จริง ฉะนั้นภาพพระพุทธรูปประวัติจึงปราศจากภาพพระพุทธรูป แต่ช่างในยุคนั้นก็มิวิธีแสดงภาพให้เราเห็นได้เช่น

๑. ภาพประสูติ จำหลักเป็นภาพพระนางสิริมหามายาประทับยืน พระกรเหนี่ยวกึ่งต้นสาละ ไม่มีรูปพระกุมาร

๒. ภาพออกมหาภิเนษกรรม จำหลักเป็นภาพม้ากัณฐกัศวรราช

ผูกเครื่องอันเปล่า

๓. ภาพศรีสวัญ จำหลักเป็นภาพต้นพระศรีมหาโพธิพฤกษ์ภายใต้ มีวัชรบัลลังก์อาสน์ตั้งอยู่เปล่า ๆ มีรูปพญามารมาผจญและนางธรณีปรากฏอยู่ บางทีก็ไม่มี

๔. ภาพแสดงปฐมเทศนา จำหลักเป็นภาพวงล้อพระธรรมจักร มีรูปกวางหมอบอยู่ข้าง ๆ (รูปพระธรรมจักรและกวางหมอบนี้ วัดในประเทศสเปนมักนิยมนำไปสร้างเป็นเครื่องประดับบนหลังคาพระวิหาร ทำนองเดียวกับวัดในประเทศจีนมักนิยมนำสร้างเป็นมังกรขึงแก้ว)

๕. ภาพเสด็จดับขันธปรินิพพาน จำหลักเป็นภาพอาสนะเปล่า ระหว่างต้นสาละ มีรูปพระสาวกประกอบ หรือบางทีทำเป็นรูปพระแท่น นอกจากนี้คือปลงศพพระเจ้าอโศก เรายังอาจเห็นได้จากหัวเสาศิลปะจารึกของพระองค์ เช่นหัวเสาศิลปะจารึกที่สารนาถจำหลักเป็นรูปพญาสงฆ์ ๔ ตัว ยืนหันหลังให้แก่กัน บ่ายหน้าไปยังทิศทั้ง ๔ (อันหมายถึงธรรมสิงหนาท แผ่ก้องทั่วทุกทิศ) ได้ฐานทำเป็นรูปธรรมจักรมีซี่ ระหว่างจักร มีรูปสัตว์อีก ๔ ตัวคือ สิงโต ม้า ช้าง และโค แล้วมีบัวรับต่อเชื่อมกับเสาหินอีกทีหนึ่ง ลักษณะของภาพจำหลักดังกล่าวนี้ วิจิตรตระการมากราวกับมีชีวิต หินก็ขัดเกลี้ยงจนเกิดแววและเคลือบด้วยน้ำยาชนิดหนึ่ง ซึ่งจนบัดนี้ก็ยังคงกันว่ากันไม่ออกว่าเป็นน้ำยาอะไร ความสง่างามในศิลปะวิจิตรชิ้นนี้ คลบับดาลใจให้รัฐบาลอินเดียต้องนำมาใช้มาเป็นตราแผ่นดิน สำหรับจารึกของพระเจ้าอโศกนั้น ในตำบลที่เป็นเขา พระองค์โปรดให้จารึกไว้กับหน้าผาก็มี แต่เฉพาะที่ค้นพบแล้ว ทั้งจารึกหน้าผาและเสาศิลาารวม ๓๐ กว่าแห่ง และยังมีการขุดค้นพบกันอยู่เรื่อย ๆ ยังมีที่หักพังกระจัดกระจายอีกหลายแห่ง

มหาเถระร่วมสมัย

ในคัมภีร์มหาวิงสะให้ความสำคัญแก่พระโมคคัลลินบุตรติสสะเถระมาก ในฐานะเป็นประธานสงฆ์ทำตติยสังคายนา โดยพระราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอโศก แต่ในคัมภีร์อโศกอวทานยกความสำคัญให้แก่พระอุปัคฺคป์ ในฐานะเป็นผู้ชักนำพระเจ้าอโศกที่เสด็จบุชาพุทธานุสรณียสถาน ส่วนในหนังสือปฐมสมโพธิกถาฉบับไทยพระนิพนธ์ของสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งจะเป็นหนังสือนำเอาเรื่องราวทางฝ่ายลัทธิและบาลีมาแทรกเจือกัน ก็แสดงถึงความสำคัญของพระเถระเจ้าทั้ง ๒ องค์ ในอโศกอวทานมิได้ปรากฏมีพระโมคคัลลินบุตรติสสะเถระเลย แม้เรื่องพระมหินทระและเจ้าหญิงสังฆมิตา ซึ่งเป็นพระโอรสพระธิดาของพระเจ้าอโศกภายหลังออกผนวชเป็นภิกษุ ภิกษุณี ก็มีได้ปรากฏในปกรณ์ฝ่ายลัทธิ เช่นเดียวกับความสำคัญของพระอุปัคฺคป์มิได้ปรากฏอยู่ในปกรณ์ฝ่ายบาลี

ในมหาวิงสะกล่าวว่า จำเดิมแต่สงฆ์ทำตติยสังคายนาแล้ว พระลิกกะและพระจันทราชซีมามีทันประชุมทำสังคายนา ต้องรับทัณฑกรรมให้รอกอยสั่งสอนอบรมคนสำคัญคนหนึ่งซึ่งจะมาฟื้นฟูพระศาสนาในอนาคตกาล ท่านผู้นั้นคือพระโมคคัลลินบุตรติสสะเถระ

ประวัติพระโมคคัลลินบุตรติสสะเถระ

พระโมคคัลลินบุตรติสสะเถระเกิดในสกุลพราหมณ์แขวงเมืองปาฏลีบุตร เมื่อน้อยได้อบรมเล่าเรียนไตรเพทจนแตกฉาน แต่เมื่ออายุได้ ๑๖ ปี คราวหนึ่งพระลิกกะมาเยี่ยมเขียนบิดาของโมคคัลลินบุตรติสสะกุมาร ณ เรือนที่อาศัย บังเอิญวันนั้นโมคคัลลินบุตรติสสะกุมารเรียนสำเร็จไตรเพท

เดินทางจากสำนักอาจารย์กลับบ้าน จึงได้พบปะสนทนากับพระสิทธะ
ได้ไต่ถามอภิปรายกันถึงเรื่องปัญหาหลักซึ่งในพระเวท พระสิทธะก็
สามารถตอบอธิบายได้ทุกข้อทุกกระทงไป ครั้นถึงคราวโมคคลีบุตร
ติสสะกุมารจะเป็นฝ่ายตอบ พระสิทธะก็ยกเอาข้อปรมัตถธรรมใน
พุทธศาสนาขึ้นมาถาม คือยกเอาธรรมในคัมภีร์ยัมก โมคคลีบุตรติสสะ
กุมารอับจน ด้วยตนหาเคยได้ศึกษาพระพุทธศาสนาไม่ ความอยากรู้จึง
ขอเล่าเรียนด้วย พระสิทธะจึงจัดการให้บรรพชาเป็นสามเณร อยู่ศึกษา
กัมมัฏฐานด้วยกับพระสิทธะ จนได้บรรลุโศดาปัตติผล แล้วพระ
สิทธะส่งไปให้อยู่ศึกษากับพระจันทวัชชี จำเนียรกาลล่วงมา เมื่อ
พรรษาอายุของสามเณรโมคคลีบุตรติสสะถึงวัยควรอุปสมบท พระ
จันทวัชชีจึงจัดการให้อุปสมบท ได้เป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา แล้วท่าน
เพียรเจริญวิปัสสนาญาณก็ได้บรรลุอรหัตผลในที่สุด ต่อมาท่านเป็น
พระมหาเถระรูปหนึ่งซึ่งพระเจ้าอโศกเคารพนับถือมาก ได้เป็นพระ
อุปฌาย์อุปสมบทพระมหินทระและเจ้าหญิงสังฆมิตา และประธานสงฆ์
ทำตติยะสังคายนาตั้งจักปราคฐพิสคารต่อไป

ประวัติพระอุปคุตเถระ

พระอุปคุตต์เกิดในสกุลวานิช เป็นบุตรของพ่อค้าเครื่องหอม
เมืองมถุรา ซึ่งเป็นนครตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำยมุนา มีพี่น้องร่วมครรรภ์ ๓ คน
คือพี่ชาย ๒ กับทั้งตัวท่านเอง เดิมทีบิดาของท่านได้ให้สัญญาแก่พระ
สาณวาสี (สาณสัมภุต) ว่าถ้าตนมีบุตรเป็นชายก็จะได้ให้บรรพชาอุปสมบท
ครั้งภริยากลอดบุตรชายคนแรกก็หายอมถวายไม่ อ้างว่าจะต้องเอาไว้
ช่วยดูแลทรัพย์สินในเหย้าเรือน จักถวายบุตรชายคนที่สองแทน แต่เมื่อ
ภริยากลอดบุตรชายคนรอง บิดาก็คงบิดเบือนอีกว่าต้องเอาไว้สำหรับ

วังเดินเก็บหนี้สินเขาตามหัวเมือง ไว้มีบุตรชายคนที่ ๓ เกอะเป็น
ต้องถวายให้ไปบรรพชาอุปสมบทเดี๋ยวด ขันอยู่มากรียาก็คลอดบุตร
ชายมีลักษณะงดงามยิ่งนัก บิดาจึงตั้งชื่อว่าอุปกุปต์ แต่บิดาทำไม่รู้
ไม่จีกับสัญญา ข้างฝ่ายพระสาณวาสีพิจารณาแล้วเห็นว่าไม่ถึงเวลา
สมควรก็นิ่งเสีย หาไปทวงสัญญากับนายพานิชไม่ จนกระทั่งอุปกุปต์
เจริญวัยเป็นหนุ่ม บิดาให้เป็นคนดูแลขายเครื่องหอมที่ร้านในตลาด
ปรากฏว่าตั้งแต่อุปกุปต์มาอยู่ร้านค้าขาย เครื่องหอมขายดีเป็นเทน้ำเทท่า
วันหนึ่งพระสาณวาสีได้แวะเข้าไปในร้านและกล่าวธรรมีกถาแก่อุปกุปต์
ชายหนุ่มเกิดความสดสังเวช มีดวงตาเห็นธรรม คราวนี้พระสาณวาสี
จึงได้ไปทวงสัญญากับนายพานิช นายพานิชอับจนจึงตัดใจอนุญาตให้
อุปกุปต์ออกอุปสมบทได้ จำเดิมแต่อุปสมบทพระอุปกุปต์ได้เจริญ
วิปัสสนาญาณ โดยลำดับ ก็ได้บรรลุแก่พระอรหัตผล และได้เป็น
คณาจารย์สั่งสอนทางสมณะกัมมัฏฐาน วิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีชื่อเสียง
โด่งดังที่สุด ในอโศกมหานคร มีพระอรหันต์ซึ่งเป็นศิษย์อยู่ถึง ๑๘,๐๐๐
องค์ มีสำนักอยู่ ณ วัดนคภิกคาราม ภูเขาอรุมนท์ พระเจ้าอโศกสดับ
กิตติคุณ จึงเสด็จไปอาราธนามากรุงปาฏลิบุตร หากพระอุปกุปต์ทราบ
ล่วงหน้าจึงได้เดินทางมาเสียก่อน โดยทางชลมารค พระเจ้าอโศกจึงโปรด
ให้ตั้งพิธีต้อนรับพระเถระและเสด็จออกรับเองท่ากรุงปาฏลิบุตร ๒
โยชน์ ต่อมาพระเถระได้เป็นผู้นำเสด็จธรรมยาตราณมัสการพุทธปุษนิย-

สถาน พร้อมกับถวายข้ออธิบายเกี่ยวกับประวัติของสถานแต่ละแห่งด้วย
ในหนังสือปฐมโพธิกถาเล่าว่า พระอุปกุปต์เป็นพระบรมโพธิสัตว์
ปรารถนาพุทธภูมิ มีสถานอาศัยเป็นปราสาทแก้วอยู่ในท่ามกลางทะเล
ลึก และได้รับนิมนต์ให้ออกมาช่วยปราบพญามารที่จะมาทำลายพิธีฉลอง
พระบรมธาตุเจดีย์ของพระเจ้าอโศก เรื่องทรมานพญามารก็มีปรากฏใน

อโศกอวทาน สันนิษฐานว่าท่านจะได้ปราบปรามพวกมิชฉาทิฐิในยุคนั้น
สำเร็จเท่านั้น

ประวัติพระเวทโศกหรือพร๓ตสเถระ

นอกจากพระโมคคัลลิตฺตสเถระและพระอุคคปต๓เถระแล้ว ก็ปรากฏว่ายังมีพระเถระองค์สำคัญรองลงมาอีก เช่นพระเวท โศกราชอนุชาของพระเจ้าอโศก ซึ่งในบาลีเรียกว่า เจ้าคิสสอุปราช ฝ่ายอ๓สกฤตเล่ามูลเหตุเจ้าชายเวทโศกออกผนวชว่า เป็นเพราะเจ้าชายเวทโศกเกิดความกังวลกลางแควงว่า การที่ภิกษุในพระพุทธศาสนาได้รับการบำรุงอุปถัมภ์อย่างดีจากพระเชษฐาธิราช จะสามารถละกิเลสได้อย่างไร ความทราบไปถึงพระเจ้าอโศก พระองค์จึงวางอุบายทรมาณพระอนุชา โดยโปรดให้เวนราชสมบัติให้แก่เจ้าชายเวทโศกขึ้นครองแทน มีกำหนด ๗ วัน พันกำหนดแล้วจึงนำเจ้าชายไปสำเร็จโทษ เจ้าชายเวทโศกจำพระทัยขึ้นเสวยราชย์ได้รับการบำรุงดูเดียวกับพระเจ้าจักรพรรดิราชทุกประการจนครบ ๗ วัน พระเจ้าอโศกก็โปรดให้นำเจ้าชายออกเสียจากเสวตฉัตร์แล้วตรัสถามความสุขใน ๗ วันนั้นว่าเป็นประการใด เจ้าชายเวทโศกทูลว่าไม่เคยรู้สึกสุขสบายเลยแม้จนบัดนี้ เดียว ทั้งนี้เพราะหวาดเกรงมรณภัยที่จะมาถึง พระมหาราชเลยตรัสชี้แจงให้ฟังว่า แม้เหล่าภิกษุสมณะในพระศาสนานี้ก็ดูเดียวกัน มาตรการจะได้รับการบำรุงด้วยจตุ๓ปิ๓จ๓ย ๔ สมบูรณ์ แต่จะหาความรู้สึกหลงใหลสบายเพราะเหตุเพียงเท่านั้นมิได้ด้วยความหวาดเกรงในชาติทุก๓ ฆราทุก๓ พยาธิทุก๓ และมรณทุก๓ ข้อมคุกคามอยู่เป็นนิตย์คร ทำให้เจ้าก๓ทั้งปวงต้องเร่งปฏิบัติธรรมเพื่อรอดพ้น เจ้าชายเวทโศกจึงเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ในที่สุด

ก็ได้ออกผนวชกับพระยศัส (คือพระยศ

๑

) เถระ แล้วหลีกไปบพเพ็ญ

เพียรที่แคว้นวิเทหะ ในที่สุดก็บรรลุพระอรหัตผล ส่วนในปรภณฝ่าย
บาลีก็กล่าวประวัติไปในทำนองแนบกัน แต่บอกว่าเจ้าชายติสสะอุปราช
อุปสมบทกับพระมหาธรรมรักจิตเถระ ณ โสการาม เมื่อพระเจ้าอโศก
เสวยราชย์ได้ ๔ พรรษา

ประวัติพระมหินทระ

ในมหาวิงศะกล่าวถึงพระโอรสและพระธิดาของพระเจ้าอโศกออก
ผนวชา คราวหนึ่งพระเจ้าอโศกถามพระโมคคลีบุตรติสสะเถระว่า
การที่พระองค์ก่อสร้างบุญกุศลต่าง ๆ ในพระศาสนาเห็นปานนี้ จักได้
ชื่อว่าญาติกับพระศาสนาหรือไม่ พระโมคคลีบุตรตอบว่ามีได้ ได้เกียรติ
แต่เพียงเปี่ยมมหาทายกอันวิเศษเท่านั้น แต่ถ้าผู้ใดให้บุตรธิดาของตน
อุปสมบทในพระพุทธศาสนา ผู้นั้นจึงชื่อว่าได้เป็นญาติกับพระศาสนา
พระมหाराชบังเกิดความเลื่อมใส จึงดำรัสให้พระมหินทระและเจ้าหญิง
สังฆมิตรสองพี่น้องร่วมครรภ์พระมารดาออกอุปสมบท มีพระโมคคลี-
บุตรเป็นพระอุปัชฌาย์ พระมหาเทวะเป็นผู้ให้บรรพชา พระมัชฌัตติก-
เถระเป็นพระกรรมวาจา อุปสมบทพระมหินทระ ฝ่ายธรรมปาณีเถรี ก็
เป็นพระอุปัชฌาย์ พระอายุปาณีเถรีเป็นพระกรรมวาจา อุปสมบทพระ
สังฆมิตร

๑ โปรดเข้าใจด้วยว่าฝ่ายปรภณส์สกฤต เอราชสมัยพระเจ้าอโศกไปปนกับ
ราชสมัยพระเจ้ากาฬโศกยุ่งกันไปหมด ควรพลิกกลับไปอ่านตอนต้น ๆ จะเข้าใจดี

ประวัติพุทธ(๑) - หน้าที่ 180

ว่าเมื่อพระมหินทระพระสังฆมิตรบวชนั้นเป็นปีที่ ๖ นับแต่พระเจ้า
อโศกเสวยราชย์เมื่อพระโมคคัลลิตุตรติสสะเถระ เป็นประธานจัดส่ง
สมณทูตไปเผยแผ่พระศาสนายังนานาประเทศ ปรากฏว่าพระมหินทระ
ได้เป็นสมณทูตนำพระพุทธศาสนาไปประดิษฐาน ณ ประเทศลังกา ซึ่ง
จะปรากฏพิสดารต่อไปเบื้องหน้า

บทที่ ๑๕

ตติยสังคายนา

เรื่องพระเจ้าอโศกทำตติยสังคายนา เป็นเรื่องปรากฏแต่ในปกรณ์ บาลีไม่มีในฝ่ายลัทธิเถรวาท และนักปราชญ์ฝ่ายตะวันตกมีศาสตราจารย์ ทอมัสกล่าวไว้ว่า สังคายนานี้ทำขึ้นโดยคณะสงฆ์ฝ่ายวิฆเนศวรของลังกานายวิ. เอ. สมิทว่า ถ้าตติยสังคายนามีจริงก็เป็นเรื่องสำคัญมาก น่าจะมีกล่าวไว้ในศิลาจารึก แต่ศิลาจารึกก็มิได้กล่าวถึงเสียเลย จึงเชื่อว่าเป็นเรื่องราวของชาวลังกาแต่งขึ้นภายหลัง ศาสตราจารย์เค็นก็มีความสงสัยในเรื่องนี้เหมือนกัน ศาสตราจารย์โอลเคลเบิร์ต ก็มีได้รับรองเรื่องพระมหินทระไปแผ่พระศาสนาในลังกาว่าเป็นเรื่องปรากฏขึ้นจริง อย่างไรก็ดี มหาวังสะได้ให้ความละเอียดเกี่ยวกับมูลเหตุของตติยสังคายนานี้ว่า

ในปีที่ ๘ จำเดิมแต่พระเจ้าอโศกเสวยราชย์มา หมู่เดียรถีย์ ปราศจากลาภสักการะ พากันนุ่งห่มตุกิกษุ บวชปลอมเข้ามาอยู่กับ คณะสงฆ์มีจำนวนมากก่ามาก และมาแสดงลัทธิกรรมให้ผิดคลองพระ พุทธบัญญัติ กระทำให้สังฆมณฑลยุ่งเหยิงแตกสามัคคีด้วยลัทธิกรรม ปฏิรูปนั้น ถึงกับสงฆ์มิได้ลงประกอบอุโบสถสังฆกรรมอยู่ถึง ๗ ปี ในระหว่างนั้นพระโมคคัลลินบุตรติสสะหลีกเร้นไปจำเรณูวิเวก ณ อุโธตั้งคะ-บรรพตเบื้องบนแม่น้ำคงคา ทั้งนี้เพราะได้พิจารณาแล้วว่ายังไม่ถึงกาลอันสมควรจะกำจัดศัตรูพระศาสนา แลมอบภารกิจบริหารหมู่คณะแก่พระมหินทระให้ว่ากล่าวดูแลแทน ครั้นในพรรษาที่ ๗ พระเจ้าอโศก จึงโปรดให้อำมาตย์ผู้หนึ่ง ให้ถือรับสั่งไประงับอธิกรณ์ซึ่งคณะสงฆ์ อำมาตย์ผู้นั้นทำเกินรับสั่ง คือ เมื่อไปว่ากล่าวให้สงฆ์ทำอุโบสถสังฆ-

กรรมไม่ได้ผล เพราะภิกษุฝ่ายสัมมาทิฐิอ้างว่า ไม่อาจปลงใจจะทำสังฆกรรมร่วมกับเหล่าเดียรฉิย์ อำมาตย์นั้นก็ฆ่าฟันภิกษุที่ขัดขืนเสีย ๒-๓ องค์ จนพระติสสอรหันต์ผู้เป็นพระอนุชาของพระเจ้าอโศกต้องลุกขึ้นจากอาสน์ของท่านมานั่งขวางอำมาตย์ผู้นั้น อำมาตย์นั้นจึงกลัวเกรงกลับมาทูลเรื่องราวกับพระเจ้าอโศก พระเจ้าอโศกเลยเกิดไม่สบายพระทัยกลัวบาปกรรมที่อำมาตย์ฆ่าฟันภิกษุ จะพลอยได้แก่พระองค์ไปด้วย จนถึงกับต้องไปอาราธนาอัญเชิญพระโมคคัลลินุตรติสสเถระมาตัดสินและทำพิธีต้อนรับพระโมคคัลลินุตรติสสเถระท่านเองคล้ายคลึงกับพิธีต้อนรับพระอุปัชฌ์ในอโศกอวทาน พระโมคคัลลินุตรท่านก็เดินทางมาโดยชลมารคคู่กัน พระเถระได้ทำลายข้อกังขาและความวิปฏิสารของพระเจ้าอโศกว่าการฆ่าฟันภิกษุเป็นบาปเฉพาะของอำมาตย์เท่านั้น เพราะทำเกินรับสั่งพระเจ้าอโศกก็เลื่อมใสอาราธนาให้ท่านเป็นประธานสงฆ์ชำระพระศาสนาให้บริสุทธิ์ พระโมคคัลลินุตรจึงพำนักอยู่ ณ อโศการามวิหาร แล้วพระเจ้าอโศกก็โปรดให้ประกาศขุมนุมสงฆ์จากชาติภูมิรวมกัน เช่นถามว่าพระพุทธรูปพระธรรมอะไร ภิกษุที่เป็นเดียรฉิย์ปลอมบวชก็ตอบเป็นท่านองศาตตทิกฐิบ้างเป็นอุจเจตทิกฐิบ้าง พระเจ้าอโศกก็ใช้พระราชอำนาจบังคับให้สึกออกไป ว่าครั้งนั้นสึกภิกษุเพศออกเสีย ๖๐,๐๐๐ คน ฝ่ายภิกษุที่เป็นธรรมวาทีก็ตอบว่าพระพุทธรูปพระธรรมเป็น วิภชาวาทิ

ครั้นชำระกำจัดภิกษุผิดเพศแล้ว พระเจ้าอโศกจึงอาราธนาให้สงฆ์ทำอุโบสถสังฆกรรม และพระโมคคัลลินุตรสเถระเจ้าจึงถือโอกาส ทำตติยสังคายนาโดยราชูปถัมภ์ของพระเจ้าจักรพรรดิ จำนวนพระอรหันต์ที่ถูกเลือกเข้าขุมนุมทำตติยสังคายนาถ้วน ๑,๐๐๐ องค์ ณ อโศการาม

นครปาฏลิบุตรอยู่ ๕ เดือนจึงสำเร็จ เวลาที่ทำตติยสังคายนานั้น พระโมคคัลลิตบุตรอายุได้ ๗๒ พรรษาเป็นปีที่ ๑๗ แต่พระเจ้าอโศกเสวยราชย์มา ส่วนศักราชที่มหาวังสะให้ไว้ในเรื่องตติยสังคายนาดอนว่าพระเจ้าอโศกเสวยราชย์แล้ว ๘ ปี เกิดเกียรติยศปลอมบวชนั้นขัดกับข้อเท็จจริงในจารึกมาก ทั้งนี้เวลานั้นพระองค์ยังมีได้ประกาศพระองค์เป็นพุทธมามกะเลย

งานธรรมทูต

เมื่อทำตติยสังคายนสำเร็จแล้ว พระโมคคัลลิตบุตรทราบโดยอนาคต-ตั้งสัญญาว่า ภายภาคหน้าพระพุทธศาสนาจะหารุ่งเรืองอยู่ในชมพูทวีปไม่ แต่จักไปตั้งมั่นรุ่งโรจน์อยู่ ณ ประเทศแคว้นแคว้นอื่น ๆ จึงขอพระบรมราชานุญาตของพระเจ้าอโศกอุปถัมภ์จัดส่งคณะสมณทูตให้นำพระพุทธศาสนาไปสั่งสอนยังนานาประเทศและแคว้นแคว้นอื่น ๆ ราชนามสมณทูตที่ปรากฏในปกรณ์บาลีมีดังนี้

๑. คณะพระมัชฌัตติกะไปเผยแผ่พระศาสนา ณ แคว้นกาศมีระและคันธาระ ปัจจุบันได้แก่ดินแดนแถบตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย กินเข้าไปจนถึงบางส่วนของอาฟกานิสถาน

๒. คณะพระมหาทวะไปเผยแผ่พระศาสนา ณ แคว้นมคธ มหิสมณฑล ปัจจุบันได้แก่แคว้นไมเซอร์ และดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำโคธาวารี อยู่ทางภาคใต้ของอินเดีย

๓. คณะพระรักขิตะ ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ วนวาสีประเทศ ได้แก่แคว้นกวนนราเหนือทางภาคตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย ในมหาวังสะว่า ครั้งนั้นมีวัดทางพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น ณ ดินแดนนั้นถึง ๕๐๐ อาราม

๔. คณะพระธรรมรักจิต ท่านผู้นี้เป็นฝรั่งชาติกรีก และดูเหมือนจะเป็นฝรั่งคนแรกที่บวชในพระพุทธศาสนา ได้ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ อปรันตกชนบท มีผู้สันนิษฐานว่าจะเป็นแถวชายทะเลเหนือเมืองบอนเบย์ในปัจจุบัน

๕. คณะพระมหาธรรมรักจิต ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ แคว้นมหาราษฎร์ ปัจจุบันเป็นดินแดนแถบตะวันออกเฉียงเหนือห่างจากเมืองบอมเบย์

๖. คณะพระมหารักจิต ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ โยนกประเทศ ได้แก่แคว้นแคว้นของพวกฝรั่งชาติกรีกในทวีปเอเชียตอนกลาง เหนือประเทศอิหร่านต่อขึ้นไปจนถึงเตอร์กีสถาน

๗. คณะพระมัชฌิมะและพระมหาเถระอีก ๔ รูปคือ พระกัสสปะโคตตะ ๑ พระมูลกะเทาะ ๑ พระทูนนภิสสระ ๑ และพระเทวะ ๑ รวม ๕ รูป ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ แคว้นดินแดนแถบภูเขาหิมาลัย

๘. คณะพระโธณะและพระอุตตระ ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ ดินแดนสุวรรณภูมิ สำหรับสุวรรณภูมินี้ นักโบราณคดีแตกมติเป็น ๔ พวก คือ พวกหนึ่งว่าได้แก่แคว้นเล็ก ๆ ในประเทศอินเดียฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ พวกหนึ่งว่าได้แก่หมู่เกาะชาวสุมาตรา พวกหนึ่งว่าได้แก่ตอนใต้ของประเทศพม่า และพวกหนึ่งว่าได้แก่ดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ของประเทศไทย มติของสองพวกหลังนี้มีมากกว่าเพื่อน แต่ปัจจุบันดูเหมือนว่านักจะเอนมาทางสุวรรณภูมิ คือตอนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาภาคใต้มาก

๙. คณะพระมหินทระ ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ เกาะลังกาในรัชสมัยพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะเจ้าแผ่นดินลังกาเสวยราชย์ และพระมหินทระชักนำให้พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาสำเร็จ

ปักหลักของพระศาสนาได้มั่นคง ณ ประเทศนั้น สืบมาจนทุกวันนี้

ทัศนะวิจารณ์ของผู้เขียน

สำหรับปัญหาเรื่องพระเถระยุคพระเจ้าอโศกนั้น ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า พระเจ้าอโศกมิได้นับถือเคารพพระเถระรูปใดรูปหนึ่งเป็นพิเศษ โดยเฉพาะเช่นในมหาวิงศะหรืออโศกอวทานเขียนไว้เลย พระโมคคลีบุตร-ติสสะก็ดี พระอุปัฏฐกก็ดี ล้วนเป็นบุคคลที่มีชีวิตจริง และเป็นผู้ซึ่งพระเจ้าอโศกยกย่องนับถือ แต่ไหนจนมหาวิงศะจึงไม่ให้เกียรติหรือกล่าวถึงพระอุปัฏฐกเล่า ข้าพเจ้าขอตอบว่าพระอุปัฏฐกจะต้องเป็นคณาจารย์องค์สำคัญรูปหนึ่งของนิกายสรวาสติวาทิน เพราะอโศกอวทานเป็นปกรณ์ที่เขียนกันโดยคณาจารย์ของนิกายนี้ ฉะนั้นพระอะไรที่มหาวิงศะอันเป็ฯรจนาศาสตร์ฝ่ายเถรวาทินจะไปยกย่องคณาจารย์นิกายอื่นซึ่งเป็นคู่แข่งของตน ในทำนองเดียวกันที่อโศกอวทานก็ไม่ยอมยกย่องพรายถึงเรื่องราวของพระโมคคลีบุตรติสสะเลย โดยเหตุผลคงเดี๋ยว่าเพราะพระโมคคลีบุตรท่านเป็นคณาจารย์ฝ่ายนิกายเถรวาทิน อย่งไรก็ตามในมหาวิงศะดูเหมือนจะเข้ม ๆ อะไรไว้หน่อยหนึ่ง คือ เรื่องพระอินทคุต เป็นแม่งานคอยคุมสร้างอโศการาม พระอินทคุตรูปนี้ ข้าพเจ้าปรารถนาจะกล่าวว่าแท้จริงก็คือพระอุปัฏฐกนั่นเอง ในสมัยพระเจ้าอโศก นิกายของพระพุทธศาสนาทุก ๆ นิกายจะต้องได้รับพระบรมราชูปถัมภ์เท่าเทียมกัน เพราะแม้แต่พาทิรัทธิตี เช่นพราหมณ์ และเชน พระองค์ยังให้ความสำคัญคุ้มครอง แต่แน่นอนละการโต้เถียงอภิปรายปัญหาทางหลักธรรมอันต่างนิกายต่างทัศนะ ย่อมจะต้องเกิดขึ้น โดยมีต้องกังขา และนั่นแหละเป็นผลให้คัมภีร์ประเภทที่เรียกว่า "ศาสตร์" ได้อุบัติขึ้น และก็ปรากฏว่าพระโมคคลีบุตรได้รจนาคัมภีร์ประเภทนี้ขึ้นเล่มหนึ่ง "กถาวัตถุ"

เพื่อโต้แย้งกับนิกายพระพุทธศาสนาอื่น ๆ และเพื่อรักษาพระพุทธรูปอัน
บริสุทธิ์ไว้

ทั้งมหาวิงสะและอโศกอวทานต่างพยายามจะแสดงว่าพระเจ้าอโศก
เป็นฝักฝ่ายเลื่อมใสในนิกายของตน จนบางครั้งถึงกับตัดทอนข้อเท็จจริง
บางอย่างออกเสีย เพราะหัดที่เราได้หลักฐานจากศิลาจารึก มิฉะนั้นคง
จะยังพินิจในการวินิจฉัยปัญหาเหล่านี้ ส่วนเรื่องพระอนุชาของพระเจ้า
อโศกซึ่งบาลีเรียกว่าติสสะ และฝ่ายลัทธิเรียกว่า วิตโศกนั้น ต้องเป็น
เรื่องจริงที่เชื่อถือได้ เพราะกล่าวพ้องต้องกันทั้ง ๒ ฝ่าย สำหรับเรื่อง
พระมหินทระและพระสังฆมิตรเถรีนั้น มีผู้ไม่ยอมรับรองว่าเป็นเรื่องจริง
ในจดหมายเหตุของสมณะเฮียงจิงกล่าวถึงพระมหินทระว่าเป็นพระอนุชา
องค์หนึ่งของพระเจ้าอโศก เป็นผู้นำพระพุทธศาสนาไปสู่ลังกา ซึ่งเป็น
หลักฐานข้อหนึ่งว่า อย่างไรเสียพระมหินทระจะต้องมีชีวิตจริงอยู่ เป็น
เรื่องที่รู้จักกันโดยทั่วไปในหมู่พุทธศาสนิกชนแต่โบราณจนสมณะเฮียงจิง
จดไว้เป็นหลักฐาน ส่วนที่ว่าพระอนุชาหรือพระโอรสนั้น ข้าพเจ้าเห็น
ว่าไม่สำคัญ และการที่ไม่ปรากฏชื่อพระมหินทระในอโศกอวทาน ก็เป็น
เรื่องธุระไม่ใช่ของฝ่ายสรวาสติวาทินอีกเช่นกัน ที่จะไปบันทึกประวัติท่าน
ผู้เป็นกำลังสำคัญของการแผ่ขยายตัวแห่งนิกายเถรวาทินสู่ประเทศลังกา
จึงเหลือปัญหาใหญ่ข้อสำคัญอีก ๒ ข้อ คือเรื่องทำตติยสังคายนาและ
เรื่องกรรมทูตกรรมที่เราจะต้องวินิจฉัยให้เด็ดขาด

ปัญหาเรื่องตติยสังคายนา

สำหรับเรื่องตติยสังคายนาตามที่มหาวิงสะว่าเกิดขึ้นหลังการชำระ
สะสางพวกเดียรถีย์ปละอมวชนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพวกเดียรถีย์ตาม
วาทะของท่านพวกลังกา แท้จริงคือบรรดาคณะสงฆ์นิกายอื่น ๆ มีนิกาย

มหาสังฆิกะเป็นต้น และนักประวัติศาสตร์ส่วนมากทางตะวันตกเขาก็
เข้าใจอย่างนั้น มันไม่น่าจะเป็นเหตุผลได้เลยในข้อที่พระพุทธศาสนา
กำลังรุ่งโรจน์ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ มีพระเถระานุเถระเป็นผู้นำปฏิบัติ
ธรรม และมีธรรมมหาอำมาตย์คอยสอดส่องให้ความพิทักษ์แล้วปล่อยให้
ให้เกิดมีคนปลอมบวชตั้ง ๖๐,๐๐๐ คน โดยที่ทางบ้านเมืองหรือทาง
คณะสงฆ์ไม่สามารถจะหาทางป้องกันหรือกำจัดถึง ๗ ปี ดูเป็นธรรมดา
ของนักแต่งปรณของลังกาเสียจริง ๆ ที่ชอบเขียนคณะสงฆ์ฝ่ายตรงกัน
ข้ามว่า เป็๑ธรรมวาที่บ้าง เป็นเดียรถีย์บ้าง เป็นอลัชชีบ้างส หลักฐาน
ข้อสำคัญข้อหนึ่งคือเหตุผลที่มหาวังสะให้ไว้ว่า เพราะลาภสักการะเกิด
ในหมู่สงฆ์มาก ทำให้พวกพาทิรลัทธิคอกอยากขาดแคลน ถึงต้องลักเพศ
ปลอมบวชเป็นภิกษุ ก็ช่างขัดกับข้อความในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก
ซึ่งแสดงว่ามีพวกพราหมณ์พาทิรลัทธิได้รับความคุ้มครองอุปการะและ
เคารพจากพระองค์เช่นกัน ตลอดจนศิลาจารึกบอกถึงความอุดม
สมบูรณ์และสันติสุขต่าง ๆ ซึ่งพระเจ้าอโศกอำนวยให้แก่ภิกษุชนจน
กระทั่งสัตว์เดรัจฉาน เเดียรถีย์จำนวน ๑๖,๐๐๐ รูปในปรณบาลี จึง
เป็นคณะสงฆ์ฝ่ายตรงกันข้ามไม่ต้องสงสัย มีความจริงอยู่ในเรื่อง
คณะสงฆ์ในรัชสมัยของพระองค์ไม่ปรองดองกัน ทั้งนี้เพราะต่างนิกาย
ต่างทัศนะดังได้กล่าวมาแล้ว และพระองค์ทรงขอร้องให้สามัคคีปรอง
ดองกันทุกฝ่าย ตลอดจนมีพระราชกหนดลงโทษแก่ผู้ที่ทำให้สงฆ์แตก
กัน ดังจารึกที่สารนาถกล่าวว่า

"เทวานมปิเย ปิยทลี ลาชา เอล-ปาฏลิ ปุเต เย เกนปี สงฺฆเ
เกตเว เอจุ โข ภิกฺขุ วา ภิกฺขุณี วา สงฺฆเ พากาติ เส โอทาทานิ ทุสานิ
สงฺฆั ปาเยยอนาวสาเส อวาสิยิยิ เหวั อियิ สาสเน ภิกฺขุสงฺฆสุส ภิกฺขุณิ
สงฺฆสิทวิมนปยิตวิเย ฯลฯ"

แปลว่า "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปิยทัสสีผู้เป็นที่รักแห่งเทพมีรับสั่งว่า ใคร ๆ ก็ตามไม่พึงทำสงฆ์ให้แยกแตกกัน ถ้ามีภิกษุใดก็ดี ภิกษุณีใดก็ดี ยังสังฆเภทให้เกิดขึ้น จงสึกเสียจากสมณเพศ นุ่งห่มสีขา (คือให้เป็นอุบาสกอุบาสิกา) และไปอยู่ยังสถานที่อื่น ซึ่งมีโช้วาสาของสงฆ์ พระราชดำรัสนี้ได้ประกาศแก่คณะภิกษุและภิกษุณีทั้งปวง..."

นอกจากนี้จารึกในลักษณะคล้ายคลึงกันเกี่ยวกับกำหนดโทษของการทำสังฆเภท ยังมีที่โกสัมพี และสัตยจิวัก จึงพอเป็นหลักฐานแสดงว่าสังฆมณฑลสมัยนั้นไม่ปกติ มีการแตกสามัคคีกัน และข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระเจ้าอโศกห้ามปรามกำจัดเฉพาะผู้ที่ก่อเรื่องสังฆเภทเท่านั้น มิได้ขัดขวางห้ามปรามไปถึงส่วนรวมแต่ละนิกาย จะเป็นภิกษุหรือภิกษุณี นิกายใดก็ตาม ถ้าทำเรื่องให้สงฆ์ทั้งฝ่ายนิกายของตนหรือนิกายอื่นแตกกัน เป็นต้องถูกพระราชกำหนดให้สึกจากสมณเพศ ในมหาวิงศะไปขยายว่าสึกภิกษุหลักเพศตั้ง ๖๐,๐๐๐ รูป หนึ่ง ตติยสังคายนาเป็นเรื่องมีจริง แต่เป็นการกระทำเฉพาะของคณะสงฆ์ฝ่ายเถรวาทิน ซึ่ง ณ บัดนั้นเกิดมีชื่อใหม่เรียกว่า "วิภังชาวาทิน" พระเจ้าอโศกทรงอุปถัมภ์ และข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระองค์ก็พร้อมที่จะอุปถัมภ์การสังคายนานิกายอื่น หากปรากฏว่านิกายนั้น ๆ จัดทำสังคายนาขึ้นบ้าง ตติยสังคายนาจึงเป็นการชักซ้อมตกลง และชำระตรวจสอบหลักพระธรรมวินัยของคณะสงฆ์ฝ่ายเถรวาทินให้แน่ชัดลงไปอีกเท่านั้น

ปัญหาเรื่องงานธรรมทูต

แม้ในศิลาจารึกมิได้กล่าวถึงสมณะทูต แต่ก็เชื่อได้แน่นอนว่า งานธรรมทูตได้ขยับขยายไปโดยกว้างขวางในรัชสมัยของพระเจ้าอโศก และอาจจะเป็นไปได้ว่าจารึกศิลาเรื่องสมณะทูตถูกทำลายไป จึงไม่ปรากฏ

หลักฐานถึงบัดนี้ เพราะหลักจารึกของพระเจ้าอโศกมีมากกว่าเท่าที่ปรากฏอยู่หลายเท่านัก หลักเหล่านี้บางหลักก็พังทลายไปเพราะธรรมชาติ แต่บางหลักถูกโคนทำลายด้วยฝีมือของมนุษย์ โชคดีที่นายคันนิงแฮม นักโบราณคดี ได้ไปค้นพบหลักฐานที่สถูปเมืองกิลสาใกล้สัตตุมิหอบ บรรจ้อธิษฐานจารึกว่า

"สปุริส (ส) กาศปโคตส เหมวตจริยเส" แปลว่า "พระเถระเจ้า กาศปโคตผู้เป็นครูแห่งชาวหิมวัต" ยังพบจารึกอีกว่า "สปุริส (ส) มชฺฉิมมส" เหล่านี้ตรงกันกับข้อความในมหาวิงสะซึ่งกล่าวคณะสมณฑุต ที่ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ ประเทศหิมพานต์ มีพระมชฺฉิมมะเป็นหัวหน้าพร้อมด้วยพระเถระอีก ๔ รูป มีพระกัสสปะโคตตะหรือพระ กาศปโคตรหนึ่งในงาน ๔ รูปด้วย นับว่าพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายไปสู่นานาชาติด้วยอำนาจของพระเจ้าอโศกและความเลิศจนแห่งพระพุทธธรรม นอกจากแคว้นในประเทศอินเดียและทางแหลมอินโดจีนแล้ว ครั้งนั้นพระพุทธศาสนาแพร่หลายเข้าไปจนถึงประเทศอียิปต์และดินแดนของอาฟริกาเหนือ แล้วข้ามทะเลไปแพร่หลายในประเทศกรีกในทวีปยุโรปอีกด้วย ประเทศเหล่านี้คืออาณาจักรซีเรีย มีเจ้าผู้ครองนคคือพระเจ้าแอนติโอโคสที่ ๒ เรียกในภาษาบาลีว่าอันติโยคะ ๑ ประเทศอียิปต์ในอาฟริกา มีเจ้าผู้ครองคือพระเจ้าปโตโลมี เรียกในภาษาบาลีว่าตุรมายะ ๑ แคว้นมาซิโดเนียตอนเหนือของประเทศกรีก มีเจ้าผู้ครองคือพระเจ้าอันติโกน เรียกในภาษาบาลีว่าอันติเกนะ ๑ ประเทศเอปรัสคือประเทศกรีกทุกวันนี้ มีเจ้าผู้ครองคือพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ (ไม่ใช่องค์ที่มาตีอินเดีย) เรียกในภาษาบาลีว่า อลิกสุนทระ ๑ และแคว้นไกรีนหรือตริโปลีอยู่ทางตะวันตกต่อประเทศอียิปต์ เจ้าผู้ครองคือพระเจ้ามาคัส เรียกในภาษาบาลีว่า มมะ ๑ ประเทศดังกล่าวนี้ได้รับ

พระพุทธศาสนาในครั้งนั้นด้วยกัน และด้วยอิทธิพลของพระพุทธศาสนา ได้ก่อกำเนิดลัทธิปรัชญาแบบใหม่ชนิดหนึ่งให้แก่ชาวกรีกคือลัทธิ "สโตอิซึม" (Stoicism) ใน พ.ศ.๓๓๐ ผู้ตั้งลัทธิเป็นชาวเอเธนส์ ชื่อเซโน เขา นำเอาหลักธรรมจากพุทธศาสนามาสั่งสอนในรูปลัทธิใหม่ว่า สุขทุกข์ ของมนุษย์เราอยู่ที่การปรับปรุงจิตใจ และการงานของมนุษย์แต่ละคน มิได้อยู่ที่พระเจ้า ถ้าหากเราปรับปรุงใจให้เข้มแข็งไม่หวั่นไหวต่อโลก ธรรม และสามารถปลงตกในความเป็นอนิจจังของสังขารธรรม โดยเห็น ว่าเป็นของธรรมดาแล้ว ก็จะมีความสุข ลัทธิสโตอิซึมแพร่หลายขยาย ออกไปถึงประเทศโรมัน และอีก ๓๐๐ ปีต่อมา โรมันก็จักรพรรดิ พระองค์นั้นคือ "มาคัสออเรเลียส" นำเสียดายว่าพระพุทธศาสนาที่แพร่ หลายเข้าไปในทวีปยุโรปและแอฟริกา มิได้ตั้งสัมมณฑลไว้เป็นหลักแหล่ง มั่นคง เมื่อปราศจากคณะสงฆ์สืบสายธารงไว้ ลำพังความคิดทางพระ พุทธศาสนาซึ่งแพร่หลายอยู่ จึงถูกพวกนักปราชญ์กรีกและโรมันเอาไป ดัดแปลงเป็นปรัชญาของเขาเอง พระพุทธศาสนาจึงไม่ปรากฏในโลก ตะวันตก ถ้าหากมีสัมมณฑลธารงสืบสายไว้ไว้ไว้ ป่านะนี้ โลกทั้งโลก คงนับถือพระพุทธศาสนาหมด และตั้งข้าพเจ้าจึงไม่อัศจรรย์เลยว่า เหตุไรศาสตราจารย์สเวดวิกจึงสันนิษฐานตามรูปแห่งนิรุกติศาสตร์ว่า คำว่า "ก๊อด" (god) ซึ่งเป็นคำเรียกพระเจ้าในคริสต์ศาสนา เลื่อนมาจาก ศัพท์ว่า "เกอดมะ" หรือ โคดมะซึ่งเป็นพระนามของพระพุทธองค์ที่พวก พราหมณ์ร้องเรียก และคำว่า "อ้าหล่า" หรืออัลเลาะห์ ซึ่งเป็นคำเรียก พระเจ้าในศาสนาอิสลาม เลื่อนมาจากศัพท์ว่า "อรหันต์" นั่นเอง

ปัจฉิมวาระของพระเจ้าอโศก

ในอโศกอวทานเล่าว่า ในบั้นสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพของพระองค์ ผู้จอมจักรพรรดิ ทรงหมดพระราชอำนาจสิ้นพระเกียรติศักดิ์ ทรงถูก กักขังโดยพระราชนัดดาพระนามว่าสัมปติ จนชั้นจะทำบุญบริจาคทานก็ ถูกขัดขวาง และในที่สุดก็เสด็จสวรรคต ความข้อนี้นักประวัติศาสตร์ไม่เชื่อถือว่าเป็นดังนั้น พระเจ้าอโศกมีพระโอรสธิดามากมายหลายพระองค์ เท่าที่ปรากฏในตำนานและในศิลาจารึกพอรวบรวมมาได้ดังนี้

๑. เจ้าชายตีวาระ โอรสประสูติแต่พระนางการวากี ได้เป็นอุปราชปกครองตักขศิลา อุษเชนี สุวรรณคีรี และ โตสาลี (ชื่อเจ้าชายพระองค์นี้ปรากฏในจารึก)
๒. เจ้าชายกุกุณณะหรืออีกนามหนึ่งว่า ธรรมวิวัชรน โอรสประสูติแต่พระนางปัทมาวดี ได้เป็นรองอุปราช ณ กรุงตักขศิลา ภายหลังถูกปองร้ายโดยพระนางศิษย์รักษตพระมารดาเลี้ยง จนพระเนตรบอด และต่อมาได้บรรลุนิเสศปัตติผล และพระเนตรหายบอดคืนดีดั้งเดิม (จากอโศกอวทาน)
๓. เจ้าชายมหินทระและเจ้าหญิงสังฆมิตร โอรสและธิดาประสูติแต่พระนางเวทิสภา ภายหลังออกบวชทั้ง ๒ พระองค์ (จากมหาวิงศะ)
๔. เจ้าหญิงจารุมติ ไม่ทราบนามพระมารดา ภายหลังได้อุปภิเสกกับเจ้าชายเทวปาละแห่งประเทศหิมพานต์ คือเนपालบัดนี้ (ดูเนपालชาติภูมิของพระพุทธเจ้า)
๕. เจ้าชายกุสตน ไม่ทราบนามพระมารดา เป็นผู้อพยพผู้คนข้ามภูเขาการาโกรุมไปตั้งอาณาจักรโชตานขึ้นในเตอร์กีสถานจีน (ซินเกียง) บัดนี้ (ดูจดหมายเหตุของสมณะเฮียงจั้ง)
๖. เจ้าชายวิสมโลมะกุมาร ไม่ทราบนามพระมารดา เป็นอุปราช

ราชวงศ์ "สูงคะ"

พระเจ้าปุษยมิตรเดิมเป็นพราหมณ์ในนิกายสามเวท คือเป็นนิกายพราหมณ์ที่ทำหน้าที่สวดแห่ล้อมพระผู้เป็นเจ้าอย่างคฤหิ์สังเวช บางแห่งเก็บความมาจากในคัมภีร์ฤคเวท คำว่า "สามะ" มาจากคำว่า "สามัน" แปลว่า "เห" นับเป็นพระเวทที่ ๓ ในไตรเวทของพราหมณ์ พราหมณาจารย์ที่ทำหน้าที่แห่ล้อมนี้เรียกว่า "อุทคาคฤ" พระเจ้าปุษยมิตรเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าพฤหัสถร ต่อมาคิดช่องสุมรีพลเป็นกบฏตนเองก็เป็นคนมีศิลปอาวุธสามารถอยู่ได้ยั้งชนูพิฆาตพระเจ้าพฤหัสถรสวรรคต แล้วจึงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ตั้งวงศ์ "สูงคะ" ขึ้นเนื่องด้วยพระเจ้าอโศกมหาราชได้อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง และมีพระราชกำหนดหลายอย่างเป็นที่คิดขวางการกระทำพิธีขัญกรรมของพราหมณ์ มีการห้ามฆ่าสัตว์ตัดชีวิตและให้เลิกเชื่อถือไสยกลางมงคลตื่นข่าวเป็นต้น การทั้งนี้เป็นที่ไม่พอใจของพวกพราหมณ์ยิ่งนัก หากพราหมณาจารย์เหล่านั้นกลัวเกรงพระราชานุญาต จึงหากล้าแสดงปฏิกิริยาปรากฏอย่างไรไม่

ภัยแห่งพระพุทธศาสนาในแคว้นมคธ

ครั้นเมื่อราชวงศ์เมารยะดับสูญ และคนในวาระพราหมณ์มีโอกาสได้เป็นใหญ่ขึ้นเช่นนี้ จึงเป็นเหตุให้พวกพราหมณ์ฟื้นฟูลัทธิศาสนาเป็นการใหญ่ พระเจ้าปุษยมิตรแสดงพระองค์เป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธศาสนาเต็มที่ มีการขับไล่ภิกษุสงฆ์ที่กุกกุฎารามและอโศการาม ทำร้าย

คณะสงฆ์และทำลายวัดวาอารามของพระพุทธศาสนา ถึงกับตั้งรางวัลให้ผู้ตัดศีรษะภิกษุตั้งแต่ ๑ ศีรษะขึ้นไป จนภิกษุสงฆ์ต้องหนีจากแคว้นมคธไปอยู่ทางภาคเหนือและภาคตะวันตกเฉียงเหนือ และภาคใต้ของอินเดียมากขึ้น ในขณะที่เดียวกับที่พุทธศาสนาในแคว้นมคธกำลังผจญมรสุมอย่างหนัก ทางภาคเหนือและตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย พระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินกำลังรุ่งโรจน์ และพระพุทธศาสนานิกายมหาสังฆิกะกำลังแจ่มจรัสที่อินเดียได้ วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาเช่นนี้ "ลลิตวิสตระ" และ "มหาวัสสุ" ก็ปรากฏว่าได้รจนาขึ้นในสมัยนี้ นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรมฝ่ายอภิธรรมและชาดกกับอวทานต่าง ๆ ก็มีการรจนาขึ้นไม่น้อยเหมือนกัน

พื้นฟูพิธีอัสวเมธ

อย่างไรก็ดีพระเจ้าปุषยมิตรได้พยายามฟื้นฟูพิธีอัญกรรมบ่าบวงทางลัทธิพราหมณ์ขึ้นเป็นอันมาก ประสงค์จะชักจูงใจประชาชนให้หันมาเลื่อมใส และเพื่อประกาศศักดานุภาพของพระองค์เอง จึงโปรดให้มีพิธี "อัสวเมธ" ขึ้น พิธีอัสวเมธนี้คือการนำม้าบูชายัญ ทำขึ้นเพื่อขอพรจากพระผู้เป็นเจ้าและประกาศความเป็นจักรพรรดิของผู้ทำ ในครั้งโบราณภายหลัง พระเจ้าปุषยมิตรมีพระประสงค์ในประการหลัง ด้วยประสงค์จะหยั่งเสียงพวกเจ้าบ้านผ่านเมืองของแคว้นมคธว่า จะอ่อนน้อมต่อพระองค์หรือไม่ เป็นนโยบายการเมืองปณศานา เริ่มพิธีด้วยการก่อกองกฐนับูชาไฟและสมโภชม้าตัวสำคัญซึ่งมีมงคลลักษณะ แล้วปล่อยม้าให้เดินไปพร้อมกับมีพยุหโยธาติดตามไปด้วย ถ้าม้าเข้าไปในถิ่นฐานบ้านเมืองต่าง ๆ หากเจ้าบ้านผ่านเมืองนั้น ไม่ต้อนรับ ก็หมายถึงสงคราม

ก็ต้องต่อสู้กับกองทัพที่ม้าม้าเข้าไป แต่ถ้าวรณก็หมายความว่าเจ้าบ้านเมืองนั้นยอมรับอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินเจ้าของม้าแล้ว เมื่อเสร็จพิธีแล้ว พระราชาเจ้าของแผ่นดินเจ้าของม้า ต้องลงมือประหารม้าสำคัญนั้น บูชายัญด้วยตนเอง อาณิสงส์จากพิธีอัสวเมธคืออาจล้างบาปกรรมต่าง ๆ ที่ทำมาแล้วได้ และถ้าพระราชองค์ใดทำพิธีอัสวเมธครบ ๑๐๐ ครั้ง ไซร้ก็จักเป็นพระอินทร์ทันตาเห็น โดยทันที

นำอนาคที่ระบบธรรมาธิปไตยอันแสนสงบสุขของพระเจ้าอโศกมหาราช ต้องมาภินทนาการย่อยยับลงด้วยพระเจ้าแผ่นดินองค์หลัง ๆ ในเมารยะราชวงศ์ และที่สำคัญที่สุดคือ มาดับสูญด้วยพระเจ้าปุชยมิตรแห่งวงศ์สูงคะ ประชาชนที่เคยปฏิบัติธรรมเคร่งครัด หันมาฝักใฝ่กับพิธีอัญกรรม ลัทธิพราหมณ์รุ่งเรืองขึ้น ราชวงศ์สูงคะครองแคว้นมคธอยู่ได้ ๑๐๒ ปี ถึงรัชสมัยพระเจ้า "เทวภูมิ" อันเป็นพระราชองค์ที่ ๑๐ ของวงศ์สูงคะ มีอำมาตย์ในวาระพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อ "วสุเทวะ" เป็นกบฏแย่งราชสมบัติได้สำเร็จแล้วปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ ตั้งราชวงศ์ "กานวะ" ขึ้น แต่ราชวงศ์นี้ก็ไม่ยั่งยืน มีอายุเพียง ๔๕ ปีเท่านั้น ถึงแผ่นดินพระเจ้าสุภपालะซึ่งเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๔ ของวงศ์กานวะ ปรากฏว่ามีกองทัพของพวกอันธระยกขึ้นมาจากอินเดียได้ ภายใต้การนำของพระเจ้า "ศรีมุชะ" มาตีกรุงปาฏลิบุตรแตก แคว้นมคธจึงตกอยู่ภายใต้อำนาจของพวกอันธระเมื่อ พ.ศ.๕๑๖

ราชวงศ์อันธระ

แคว้นอันธระตั้งอยู่ทางใต้ถัดแคว้นกสิงคะลงมา อยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโคธาวารีและแม่น้ำกฤษณา เมื่อครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช แคว้นนี้ยอมรับศักดานุภาพของพระองค์ แต่เมื่อสิ้นบุญของพระเจ้าอโศกแล้ว

อันพระก็เริ่มกล้าแข็งขึ้นและถึงกับยกกองทัพมาบุกแคว้นมคธได้สำเร็จในสมัยราชวงศ์กานวะ ปรากฏว่าพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาถึงแคว้นนี้นับแต่ยุคพระเจ้าอโศกแล้ว และนับวันพระพุทธศาสนาก็แตกหน่อออกขอเจริญงอกงามขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะนิกายมหาสังฆิกะ ได้มาตั้งป้อมปราการอันเหนียวแน่นในดินแดนแถบนี้ ราชธานีของอันธระคือเมือง "อมราวดี" อุดมสมบูรณ์ด้วยสวนอารามและสถูปวิหาร จนกระทั่งต่อมาได้ก่อกำเนิดพุทธศิลป์แบบอมราวดีขึ้น ถัดจากแคว้นอันธระลงไปยังมีแคว้นปลลวะ โจพะ ปาณชยะ และเกรละ แคว้นดังกล่าวนี้มีพระพุทธศาสนาแพร่หลายอยู่

อาณาจักรกรีกในเอเชีย

เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชเลิกทัพกลับจากอินเดีย แคว้นที่พระองค์ได้มักโปรดตั้งให้นายทัพนายกองของพระองค์ดูแลปกครอง และทิ้งกองทัพกรีกไว้ให้เป็นกำลังส่วนหนึ่ง ฝรั่งเศสเหล่านี้จึงได้ผสมพันธุ์กับคนพื้นเมืองและตั้งเป็นอาณาจักรอิสระแก่กัน เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์สวรรคตแล้ว อาณาจักรที่พวกกรีกยึดได้ในทวีปเอเชียที่มีกำลังคืออาณาจักร "ซีเรีย" และอาณาจักร "บากเตรีย" อาณาจักรซีเรียตั้งอยู่ในตอนเหนือของประเทศอาหรับปัจจุบันนี้ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๓ เป็นอาณาจักรมหาอำนาจ ใต้ดินแดนเอเชียไมเนอร์ อิหร่าน และอาฟกานิสถาน และข้ามมาตีอินเดีย อาณาจักรซีเรียนี้เป็นเสมือนสื่อเชื่อมอารยธรรมของกรีกและอินเดียอยู่เป็นเวลานาน ต่อมาซีเรียต้องทำสงครามจับเกี่ยวกับอิหร่าน อียิปต์และโรมัน ผลสุดท้ายถูกโรมันตีแตก พวกกรีกปกครองซีเรียอยู่ได้ ๒๔๖ ปี ส่วนอาณาจักรบางเตรียตั้งอยู่เหนือประเทศอินเดียและเหนือประเทศอิหร่าน ก็ตั้งอยู่

บริเวณ ๒ ฟังของแม่น้ำมูคาเรียในทวีปเอเชียกลาง ดินแดนดังกล่าวนี้ แต่เดิมเคยเป็นที่ชุมนุมของพวกอารยันที่อพยพเข้ามาสู่อินเดียและอิหร่าน เป็นอยู่ข่าวอู่น้ำและศูนย์กลางสัมพันธ์ระหว่างชนชาติต่าง ๆ ของเอเชียกลาง เมื่อพวกกรีกมาปกครองก็ปรากฏว่าขึ้นอยู่กับอาณาจักรซีเรีย จนกระทั่งตรัสสมัยพระเจ้าแอนติโอโคสที่ ๒ ราชอาณาจักรซีเรียเกิดทำยุทธนาการประเทศอียิปต์ จึงมีข้าหลวงกรีกผู้ครองบาคเตรียเวลานั้นชื่อ "ดิโอโดตัส" เห็นเป็นโอกาสประกาศปลดแอกจากซีเรีย สถาปนาเป็นอิสระรัฐบาคเตรียขึ้น เมื่อ พ.ศ.๒๘๗ ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระเจ้าอโศกตั้งยกกองทัพเข้าตีอาณาจักรปาเซีย ซึ่งเป็นอาณาจักรอยู่ในตอนเหนือของดินแดนอิหร่าน แต่ไม่ทันตีสำเร็จเสด็จสวรรคตเสียก่อน ภัยพิบัติครั้งต่อมาคือพระเจ้าดิโอโดตัสที่ ๒ ถูกข้าหลวงกรีกชื่อยูไซเดมัส ผู้ครองแคว้นซอกเดียนปลงเสียจากราชสมบัติ แล้วยูไซเดมัสตั้งตนขึ้นเป็นกษัตริย์ พยายามแผ่อิทธิพลเข้าในอินเดีย ในปี พ.ศ.๓๑๗ ยูไซเดมัสให้โอรสยกทัพบุกรุกเข้าดินแดนปัญจาป แต่ยังเป็นโชคดีของอินเดียอยู่ เพราะปรากฏว่าทางอาณาจักรซีเรียซึ่ง ณ บัดนั้นพระเจ้าแอนติโอโคสที่ ๓ เป็นพระราชบิดา ได้ยกกองทัพรุกรานเข้ามาถึงบาคเตรีย พระเจ้ายูไซเดมัสรู้ไม่ไหวต้องยอมแพ้ แต่เมื่อสิ้นบุญของพระเจ้ายูไซเดมัสแล้ว บาคเตรียกลับเข้มแข็งขึ้นอีกโดยพระโอรสของยูไซเดมัสขึ้นเสวยราชย์ มีพระนาม คิมิทรุส กษัตริย์องค์ใหม่นำทัพเข้ารุกรานปัญจาป และบุกลงมาถึงตอนใต้ของกลุ่มแม่น้ำสินธุ ในขณะที่พระเจ้าคิมิทรุสกำลังขยายจักรวรรดิอยู่ในอินเดีย ทางบาคเตรียมีนายทัพผู้สามารถคนหนึ่งชื่อ ยูเครติเดส เป็นกบฏประกาศตนเป็นกษัตริย์แห่งบาคเตรีย แล้วพระเจ้ายูเครติเดส ก็เที่ยวยกทัพแผ่จักรวรรดิทั่วไปในเอเชียกลาง และแผ่เข้ามาในอินเดียได้คันทาระ กปีสะ และปัญจาป

ประวัติพุทธ(๑) - หน้าที่ 198

ต่อมาพระเจ้ายูเครติเดสถูกพระโอรสของพระองค์ชื่อ เฮลิโอเครส ปลง
พระชนม์ เมื่อ พ.ศ.๓๘๘ แต่กษัตริย์เฮลิโอเครสหย่อนอาญาพิง
ต้องเสียอาณาจักรบาเตรียแก่พวกอินโดไชรส์ไป สำหรับในอินเดียเมื่อ
สิ้นบุญพระเจ้ายูเครติเดสแล้ว อาณาจักรต่าง ๆ ที่พระองค์ได้ก็แตก
แยกต่างเป็นอิสระ มีราชากรีกปกครองแยกกัน แต่ยังมีเชื้อสายของ
พระองค์ปกครองอยู่ จนกระทั่งถึงปี พ.ศ.๓๙๒ ราชากรีกองค์หนึ่งมี
พระนามว่า เมนนีเตอร์ ล้างวงศ์ของยูเครติเดสลง แล้วยกกองทัพตีแวน
แคว้นใหญ่เล็กในปัญจาป คันทาระ ตกอยู่ในอำนาจ สถาปนานคร
"สาคละ" ขึ้นเป็นราชธานี พระเจ้าเมนนีเตอร์พระองค์นี้ภาษาบาลี
เรียกว่า มิลินทะ

พระเจ้ามิลินทะกับพระพุทธศาสนา

พระเจ้ามิลินทะกับพระนาคเสน

พระเจ้ามิลินทะหรือเมนนันเดอร์ ได้ขยายอิทธิพลลงมาถึงตอนเหนือของกลุ่มแม่น้ำคงคา ปรากฏในตำนานฝ่ายบาลีและฝ่ายจีนว่า พระองค์มิได้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้ขัดขวางพระพุทธศาสนาด้วยพระราชาบายต่าง ๆ หนึ่งเนื่องจากพระองค์เป็นผู้แตกฉานในวิชาไตรเพทและศาสนาปรัชญาต่าง ๆ รวมทั้งพระพุทธศาสนาด้วย จึงได้เที่ยวประกาศโต้วาทีกับเหล่าสมณะพราหมณ์ ก็ปรากฏว่าสามารถเอาชนะสมณะพราหมณ์เหล่านั้นรวมทั้งพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ขนาดภิกษุสงฆ์พากันอพยพหนีออกจากนครสาละจนหมดสิ้น เมืองสาละว่างภิกษุสงฆ์อยู่ถึง ๑๒ ปี จนกระทั่งคณะสงฆ์ต้องเลือกสรรส่งพระภิกษุหนุ่มผู้เจนจบในพระไตรปิฎกและพาหิรลัทธินูปหนึ่งชื่อ "พระนาคเสน" เข้าไปในนครสาละฟื้นฟูพระพุทธศาสนา กิตติศัพท์ความเก่งกาจของพระนาคเสนทราบไปถึงพระเจ้ามิลินทะ จึงทรงโปรดให้เปิดการอภิปรายปุจฉาวิสัชนากับพระนาคเสนขึ้น ข้อความที่อภิปรายปุจฉาวิสัชนากันนั้นต่อมามีผู้รวบรวมขึ้นเรียกว่า "มิลินทปัญหา" คัมภีร์มิลินทปัญหามีทั้งในฉบับสันสกฤตและบาลี ในฉบับสันสกฤตให้ชื่อว่า "นาคเสนภิกษุสูตร" ได้มีผู้แปลถ่ายออกสู่ภาษาจีนประมาณพันปีเศษมาแล้ว ส่วนภาษาบาลีนั้นพระพุทธโฆชะคันทกรณาจารย์ชาวมคธเป็นผู้แต่งคำนิทาน และคำนิคมประกอบเข้าไว้ในมิลินทปัญหาเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๙ ส่วนเนื้อธรรมอันเป็นตัวปัญหามีได้กล่าวไว้ว่าผู้ใดแต่ง อย่างไรก็ดีในฉบับสันสกฤตได้บอกชาติ-

ภมิของพระนาคเสนว่าเป็นแคว้นกาศมีระ ในฉบับบาลีว่าท่านเกิดใน
วรรณะพราหมณ์ บิดาชื่อ โสณุตระอาศัยอยู่ ณ กังคคคาม ข้างภูเขา
หิมालัย เป็นข้อความตรงกัน (ภูเขาหิมาลัยตั้งต้นจากแคว้นกาศมีระ) ก็
แคว้นกาศมีระในสมัยนั้น พระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินเจริญ
รุ่งโรจน์อยู่ พระนาคเสนอาจจะเป็นภิกษุในนิกายนี้ นอกจากนี้ยัง
ปรากฏในปกรณ์ฝ่ายจีนว่า พระนาคเสนได้รจนาคัมภีร์ "ตรีกายศาสตร์"
ฉะนั้น ข้าพเจ้าปรารถนาจะสันนิษฐานว่า หนังสือมิลินทปัญหาจะเป็น
รจนาของคณกรรณจารย์ในสมัยเดียวกับท่านแน่นอน แต่ฉบับที่เก่าที่สุด
เห็นจะได้แก่ฉบับสันสกฤต ฉบับภาษาบาลีเข้าใจว่าจะเป็นของใหม่กว่า แต่
อย่างไรก็ดี สารัตถะเนื้อธรรมและวิธีดำเนินเรื่องทั้ง ๒ ฉบับไม่สู้จะ
แตกต่างกันเท่าไรนัก ฉบับบาลีดูมีเรื่องราวปัญหาวิจิตรพิสดารกว่าฉบับ
สันสกฤต เข้าใจว่าจะเป็นของเพิ่มมาต่อภายหลัง

ในคัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวไว้ว่า ผลแห่งการอภิปรายปัญหาธรรม
ครั้งนั้น พระนาคเสนมิช้ช และพระเจ้ามิลินทะยอมจำนน เกิดพระราช
ศรัทธาปสาทะในพระพุทธศาสนาด้วยทรงแจ่มแจ้งในพระพุทธธรรมโดย
ตลอด ตัดข้อวิมตีกังขาให้พระทัยสิ้น จึงทรงรับเป็นอุปถัมภพ บูรณะ
ปฏิบัติสังฆกรรมพระสถูปวิหารและคณะสงฆ์ พระพุทธศาสนาก็รุ่งเรืองขึ้นอีก

ย่อเรื่องมิลินทปัญหา

คัมภีร์มิลินทปัญหาแบ่งเป็น ๖ ส่วนคือ บทโพชคะ ว่าด้วยบุพ-
กรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินทะ ๑, มิลินทะปัญหา
ว่าด้วยปัญหาเงื่อนเดียว ๑, เมณฑกปัญหาว่าด้วยปัญหา ๒ เงื่อน ๑,
อนุমানว่าด้วยเรื่องที่รู้โดยอนุমান ๑, ลักษณะปัญหาว่าด้วยลักษณะแห่ง
ธรรมต่าง ๆ ๑, อุปมาภพปัญหาว่าด้วยเรื่องจักพึงทราบโดยอุปมา ๑,

แต่ละปัญหามีปัญหาปลีกย่อยอีกมาก เป็นหนังสืออธิบายธรรมะอย่าง
วิจิตรพิสดาร พร้อมทั้งอ้างหลักฐานในพระไตรปิฎก นับว่าเป็นของมีค่า
คุณรัตนอันวิเศษ ซึ่งนักศึกษาทางพระพุทธศาสนาควรจะต้องศึกษา จะ
ได้ข้อคิดแบบขลุ่ยในธรรมะอีกทิวทัศน์ ในที่นี้ได้ย่อความในมิลินท-
ปัญหาอันมีอยู่ ๗ วรรคมาเล่าสู่กันฟังพอเป็นนิตินะดังนี้

วรรคที่ ๑

๑. นามปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามชื่อพระนาคเสน ๆ แก้วว่าชื่อ
นั้นเป็นสักว่าสมมติเรียกกัน ความจริงในสังขารนี้ไม่มีอะไรสักอย่างที่ชื่อ
ว่านาคเสน เพราะประกอบขึ้นด้วยสิ่งต่าง ๆ มากุมกันเข้าไว้ เหมือน
อาศัยงกมุดมล้อมากุมกันเข้าจึงเกิดสมมติเรียกว่ารลขึ้น

๒. วัสดุปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามถึงเรื่องพรรษาว่า พรรษานั้น
เป็นตัวของพระนาคเสนเองหรือว่าเป็นเพียงการนับเท่านั้น พระนาคเสน
แก้วว่าเหมือนเงากับเจ้าของเงาต้องอาศัยแก่กันและกัน

๓. เถรติกขปฏิภาณปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่าจะเจรจากัน
อย่างไร พระนาคเสนว่าให้เจรจากันอย่างบัณฑิต อย่าเจรจากันอย่างว
กษัตริย์ แล้วพระเจ้ามิลินทะก็เล่นการมว่า ได้ตั้งปัญหาถามพระนาคเสน
แล้ว พระนาคเสนว่าท่านก็แก้ให้แล้ว พระราชาถามว่าแก้อย่างไร
พระเถระตอบว่าก็ถามมาอย่างไรล่ะ

๔. อนันตกายปัญหา ขุนนางคนหนึ่งของพระเจ้ามิลินทะถามว่า
ลมหายใจเข้าออกนั้นแหละเป็นชีวิตที่เป็นตัวนาคเสน พระนาคเสนแก้วว่า
ไม่ใช่ นั่นเป็นเพียงกายสังขารเท่านั้น เหมือนคนเป่าขลุ่ย ลมออกถ่าย
เดียวก็ยังอยู่ได้ไม่ตาย

๕. ปีพัพชาปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามถึงประโยชน์ของการ

บวช และพระนาคเสนแก้วว่าเพื่อให้ทุกข์หมดไป

๖. ปฏิสนธิคณปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่าคนที่ตายแล้วไม่กลับมาเกิดอีกมีไหม พระนาคเสนแก้วว่าคนมีกิเลสก็ต้องมาเกิด คนสิ้นกิเลสไม่ต้องมาเกิดอีก

๗. มนสิการปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามคนไม่เกิดอีกนั่น ถ้าเขาจะมีความนึกที่ขอบอย่างเดียวกระมัง พระนาคเสนว่าก็ต้องอาศัยปัญญาและกุศลธรรมอื่น ถามว่าปัญญากับมนสิการต่างกันไหม แก้วว่าต่างกัน เพราะมนสิการ (ความนึก) มีทั่วไปแม้ในเครื่องจาน แต่ปัญญาในเครื่องจานหาไม่มี

๘. มนสิการลักษณะปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามถึงลักษณะของปัญญากับมนสิการ พระนาคเสนเปรียบให้ฟังว่าเหมือนชวานาจับกำข้าวสแล้วเอาเคียวตัด มนสิการเหมือนกับการจับกำข้าว ปัญญาคือการตัดกิเลสคู่เคียง

๙. สติปัญฐานลักษณะปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามถึงกุศลธรรมเหล่าอื่นที่เกื้อกูลคนไม่ต้องเกิดอีก พระนาคเสนว่าต้องมีศีล ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ

๑๐. ศรัทธาลักษณะปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามถึงลักษณะของศรัทธา พระนาคเสนอธิบายว่าศรัทธามีลักษณะให้ใจผ่องใส เพราะข่มนิวรณ์ได้

๑๑. วิริยลักษณะปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามวิริยะมีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนแก้วว่าวิริยะมีลักษณะค้ำจุนไว้ซึ่งกุศลธรรม เหมือนเรือจะพังมีคนเอาไม้มาค้ำไว้

๑๒. สติลักษณะปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามสติมีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่า สติมีลักษณะนึกได้และถือเอาไว้ซึ่งความรู้ในสิ่งที่มีประโยชน์ ไม่มีประโยชน์

๑๓. สมာธิลักขณปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามสมาริมีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่า สมาริมีลักษณะเป็นประธานกุศลธรรม เหมือนยอดของเรือนฉะนั้น

๑๔. ปัญญาลักขณปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามปัญญามีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนแก้ว่าปัญญามีลักษณะตัดกิเลสให้ขาด และส่องกำจัดความมืดคืออวิชชา

๑๕. นานาเอกกิจกรณปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า ธรรมทั้งหมดนี้ คือ วิริยะ สติ สมာธิ และปัญญาต่าง ๆ กัน แต่ให้สำเร็จประโยชน์อันเดียวใช่ไหม พระนาคเสนรับว่าใช่ คือกำจัดกิเลสให้สิ้นไป เหมือนกองทัพประกอบด้วยช้าง ม้า รถศึก พลรบ แต่ย่อมมีประโยชน์คือชัยชนะเป็นที่หวัง

วรรคที่ ๒

๑. ชัมมสันตติปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า ผู้ที่เกิดขึ้นมาจะเป็นคนเดียวกันหรือคนละคนกับคนเดียวกัน พระนาคเสนแก้ว่าจะเป็นคนเดียวกันก็ไม่ใช่ จะเป็นคนละคนก็ไม่ใช่ อุปมาพระเจ้ามีลินทะเมื่อยังเป็นราชกุมารกับเป็นพระมหากษัตริย์ในปัจจุบันนี้ย่อมเป็นคนละคน แต่ก็มีสภาวะธรรมเหมือนกัน เหมือนแสงไฟในยามต้นย่อมไม่ใช่แสงไฟในยามกลาง แสงไฟในยามกลางไม่ใช่แสงไฟในยามสุด แต่ก็ติดเนื่องกันตลอด ๓ ยาม

๒. นัปปปฏิสันธิคหณปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่าคนที่จะไม่ต้องเกิดอีก เขารู้ตัวเองหรือไม่ พระนาคเสนตอบว่ารู้ได้

๓. ปัญญานินรุชฌนปัญหา พระเจ้ามีลินทะถาม ญาณเกิดมีแก่ผู้ใด บัญญาก็ต้องเกิดกับเขาหรือ พระนาคเสนว่าถูกแล้ว แต่ผู้มีปัญญา

และญาณอาจยังไม่รู้ในศิลปศาสตร์ที่ตนยังไม่เคยศึกษา หรือถนนหนทางที่ยังไม่เคยไปได้

๔. ปริณพพานปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามคนที่จะไม่เกิดอีกในชีวิตต่อไป ยังจะต้องเสวยทุกข์เวทนาหรือไม่ พระนาคเสนแก้วว่า ยังจะต้องเสวยทุกข์เวทนาทางกายโดยธรรมชาติบ้าง แต่ไม่เสวยทุกข์เวทนาทางใจเลย พระเจ้ามีลินทะถามว่าก็พระอรหันต์ท่านยังมีทุกข์กาย ไฉนจึงไม่รับปริณพพาน พระนาคเสนตอบว่า พระอรหันต์ท่านไม่เร่งกาลสุดแต่อายุขัย

๕. สุขเวทนาปัญหา พระเจ้ามีลินทะถาม สุขเวทนาเป็นกุศล อกุศลหรืออภัยากฤต พระนาคเสนตอบว่าเป็นได้ทั้ง ๓ อย่าง

๖. นามรูปปฏิสนธิคณปัญหา พระเจ้ามีลินทะถาม อะไรที่เป็นตัวไปปฏิสนธิ พระนาคเสนแก้วว่านามรูปไปปฏิสนธิ พระเจ้ามีลินทะถามว่านามรูปอันนี้ใช่ไหมที่ไปปฏิสนธิ พระนาคเสนแก้วว่าไม่ใช่ แต่ผู้ใดทำกรรมดี ชั่วไว้ กรรมนั้นจักปรุงแต่งนามรูปอีกอันหนึ่งไปปฏิสนธิถามว่าถ้าอย่างนั้นมันก็ไม่ควรจะได้รับผลของกรรม เพราะคนละนามรูปนี้แก้วว่าอุปมาเป็นคนปลูกต้นมะม่วงไว้ต้นหนึ่งต่อมาเกิดดอกผลขึ้น แล้วมีคนไปลักผลมะม่วงเขามา เมื่อคนลักถูกจับได้จะแก้ตัวว่าเขาลักผลมะม่วง ไม่ได้ลักต้นมะม่วงซึ่งเจ้าของปลูกไว้ ช้อแก้ตัวนี้ย่อมฟังไม่ได้ ผู้ลักจะต้องรับโทษทัณฑ์อยู่ดี ฉะนั้นใครทำกรรมด้วยนามรูปนี้ กรรมจึงปรุงแต่งให้มีนามรูปอื่นไปปฏิสนธิ เขาจึงไม่พ้นที่ต้องเสวยผลของกรรม

๗. ปุณปฏิสนธิคณปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามพระนาคเสนว่า พระนาคเสนจะต้องปฏิสนธิอีกหรือไม่ พระนาคเสนตอบว่า ถ้ายังมีอุปาทานอยู่ก็ต้องปฏิสนธิ ถ้าไม่มีก็ไม่ต้อง

๘. นามรูปปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามถึงลักษณะของนามรูป

พระนาคเสนตอบว่า รูปคือสิ่งที่หยาบ จิตและอารมณ์นั้นเป็นนาม ทั้ง ๒ นี้อาศัยกัน

๘. ทิฆมัทธานปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามถึงลักษณะของกาลอันชียาว พระนาคเสนตอบว่าแบ่งเป็น ๓ กาล คือ อดีตกาล ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล ผู้ใดดับขันธปรินิพพาน ก็เป็นอันว่าพ้นกาลทั้งหลายไป

วรรคที่ ๓

๑. อัถฆานปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่าอะไรเป็นมูลของกาลทั้ง ๓ พระนาคเสนตอบว่า อวิชชาเป็นมูลให้เกิดสังขาร ฯลฯ ตามนัยแห่งปัจจัยการ

๒. ปุริมโกฏิปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า เบื้องต้นแห่งวิภูฏะไม่ปรากฏนั้นมีอธิบายว่าอย่างไร พระนาคเสนตอบว่าเหมือนฟองไขมาจากแม่ไก่ และแม่ไก่มาจากฟองไข หมุนเวียนกันอย่างนี้แหละ เบื้องต้นจึงว่าไม่ปรากฏดุจกิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม ๆ เป็นเหตุให้เกิดวิบาก หมุนเวียนกันเช่นวงจักร

๓. โกฏิยาปุริมปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า เบื้องต้นไม่ปรากฏนั้น เบื้องต้นนั้นคืออะไร พระนาคเสนตอบว่าเบื้องต้นของอดีตกาลอันนานไกล

๔. สังขารชาชนปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า สังขารทั้งหลายบางอย่างที่เกิดอยู่มีหรือ พระนาคเสนตอบว่ามี เช่นตาเห็นรูปย่อมเกิดจักขุวิญญาณ ใจกระทบธรรมย่อมเกิดมโนวิญญาณ เมื่อยังมีเวทนาเวทนามีตัณหากี่มี ตัณหามีอุปาทานมี ภพชาติ ฯลฯ ก็มีโดยลำดับ

๕. ภวันตสังขารชาชนปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า สังขาร

ทั้งหลายบางอย่างที่ไม่เคยเกิดย่อมเกิดขึ้นมีหรือไม่ พระนาคเสนตอบว่า ไม่มี เหมือนมีแก้วมณี มีแสงอาทิตย์ มีโคมัย ไฟก็ย่อมเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่มีสิ่งเหล่านี้ ไฟก็ย่อมไม่เกิดขึ้น สังขารบางอย่างที่ไม่เคยเกิด ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ที่เคยเกิดจึงเกิดขึ้นได้ฉนั้น

๖. เวทูปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า เจตภูตมีอยู่ไหม พระนาคเสนตอบว่าไม่มี เพราะอาศัยตากับรูป จักขุวิญญาณจึงเกิดขึ้น อาศัยหูกับเสียง โสทวิญญานจึงเกิด ฯลฯ อาศัยใจกับธรรมเกิดขึ้นเพราะ ปัจจัย ไม่มีเจตภูต

๗. จักขุวิญญาณมโนวิญญาณปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า วิญญาณทั้ง ๕ คือจักขุวิญญาณ ฯลฯ ภายวิญญาณเกิดขึ้นในที่ใด มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นในที่นั้นหรือ พระนาคเสนรับว่าใช่ วิญญาณทั้ง ๕ เกิดขึ้นก่อน มโนวิญญาณเกิดขึ้นภายหลัง มโนวิญญาณเป็นจุดที่ลุ่มเมื่อฝนตก น้ำย่อมไหลไปสู่ที่ลุ่มนั้นทุกครั้งไปตามธรรมชาติ

๘. ผัสสลักษณะปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า มโนวิญญาณเกิดขึ้น ณ ที่ใด เวทนาเกิดขึ้นในที่นั้นหรือ พระนาคเสนตอบว่า ถูกแล้ว นอกจากเวทนายังมี สัญญา เจตนา วิตก วิจาร ย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น พระเจ้ามีลินทะถามว่าผัสสะเป็นอย่างไร พระนาคเสนตอบว่าผัสสะมี ลักษณะถูกต้อง เหมือนแคะ ๒ ตัวชนกัน การที่เขาแคะกระทบกัน นั้นแหละเป็นผัสสะ

๙. เวทналักษณะปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า เวทนามี ลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่าเวทนามีลักษณะรู้สึกละเอียด อารมณ์สุขทุกข์และอุเบกขา

๑๐. สัญญาลักษณะปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่าสัญญามีลักษณะ ใดอย่างไร พระนาคเสนตอบว่า มีลักษณะจำได้หมายรู้ เช่นจำได้หมายรู้

ในสี่สังวรณะ

๑๑. เจตนาลักษณะปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า เจตนามี
ลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่ามีลักษณะดำริและแต่ง

๑๒. วิญญาณลักษณะปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า วิญญาณมี
ลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่า มีลักษณะรู้แจ้ง เหมือนคนรักษา
เมืองนั่งอยู่ที่ถนน ๔ แยกท่ามกลางนครย่อมรู้เห็นคนที่มาจากจตุทิศได้
วิญญาณย่อมรู้แจ้งใน รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และธรรมารมณ์
ทางทวารทั้ง ๖

๑๓. วิตักกลักษณะปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า วิตักกมีลักษณะ
อย่างไร พระนาคเสนตอบว่ามีลักษณะแนบกับจิต เหมือนนายช่างไม้
เข้าปากไม้ที่บริกรรมดีแล้วให้สนิท

๑๔. วิจารลักษณะปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า วิจารมีลักษณะอย่างไร
พระนาคเสนตอบว่ามีลักษณะตามเคล้า วิตักกเหมือนการเคาะกังสดาล
วิจารเหมือนเสียงกรวญครางของกังสดาล

วรรคที่ ๔

๑. มนสิการลักษณะปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า มนสิการที่
ลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่ามีลักษณะนี้

๒. เอกภวาคตปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า ธรรมทั้งหลายที่
ถึงความเป็นอันเดียวกัน อาจแยกออกชี้ให้ชัดว่า นี้ผัสสะ นี้เวทนา นี้
สัญญา ฯลฯ ได้หรือไม่ พระนาคเสนว่าไม่ได้ เหมือนแกงซึ่งประกอบ
ด้วยเกลือ ขิง พริก ผักชี ยี่ห่วย เครื่องปรุงอื่น ๆ เมื่อแกงเสร็จแล้ว
จะแยกเอาส่วนนั้นเป็นจิงนั้นเป็นผักชีออกมาให้เห็นไปอย่าง ๆ ไม่ได้
ฉันใดก็ฉันนั้น

๓. ปัญญาตนกัมมนิพัตตปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า
อายตนะ ๕ เกิดแต่กรรมต่างกันหรือแต่กรรมเดียวกัน พระนาคเสน
ว่าเกิดแต่กรรมต่างกันเหมือนคนเอาพีช ๕ อย่างหว่านลงในไร่เดียวกัน
ผลของพีชก็ต่างกัน
๔. กัมมมานาकरणปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า ทำไมคนเรา
เกิดมาจึงไม่เหมือนกัน บางคนอายุยืน บางคนอายุสั้น บางคนมีสมบัติ
บางคนไม่มี พระนาคเสนตอบว่า เป็นเพราะกรรมของแต่ละคนสร้างมา
ผิดกัน กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้ดีเลว
๕. ปฏิกิจเจววยามกรณปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า การบวช
เพื่อประสงค์ว่าอย่างไรทุกขจึงดับ เราจะไม่ต้องความพยายามไว้ก่อนได้
ไหม คอยเอาไว้เมื่อถึงกาลเข้าจึงค่อยพยายาม พระนาคเสนแก้ว่าไม่ได้
เปรียบเหมือนเมื่อกระแสน้ำขึ้นมาแล้วจึงค่อยชูดบ่อหาน้ำกิน หรือ
พระพุทธรูปทรมิตว่า บุคคลรู้ว่าสิ่งใดเป็นประโยชน์ ควรรีบชวนชวายทำ
สิ่งนั้นไว้ก่อน
๖. ปกคัคคคินิรัชคิอุณหากरणปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า
ไฟนรกเป็นของร้อนยิ่งนัก แมื่อก่อนศิลาทิ้งลงไปก็ไหม้เป็นจุลชั่วพริบ
ตาเดียว แต่ทำไมสัตว์นรกจึงไม่เป็นอันตรายเป็นจุลไป ทั้ง ๆ ที่ไหม้กัน
อยู่ตั้งหลายพันปี พระนาคเสนตอบว่าเพราะอาศัยกรรมเป็นธรรมชาติ
ของเขา เหมือน เต่า หรือจระเข้ นกยางเป็นต้น มันกลืนกินก้อนหิน
ก้อนกรวดเข้าไปเป็นอาหารก็ไม่มีอันตราย
๗. ปฐวีสันธารกปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า ดินตั้งอยู่บนน้ำ
น้ำตั้งอยู่บนลม ลมตั้งอยู่บนอากาศอย่างนี้พระองค์ไม่เชื่อ พระนาค
เสนตอบว่าน้ำมีลมอุ้มไว้
๘. นิโรธนินพานปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า นิพพานกับ

นิโรธอันเดียวกันหรือ พระนาคเสนรับว่าถูกแล้ว

๘. นิพพานลกณปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า ทุกคนได้
นิพพานกันหมดไหม พระนาคเสนตอบว่าไม่ได้ เว้นแต่ผู้ใดปฏิบัติตาม
ธรรมอันชอบจึงได้

๑๐. นิพพานสุขภาวะชานนปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนที่
ไม่ได้บรรลุนิพพาน จะรู้ได้หรือไม่ว่านิพพานนั้นเป็นสุขอย่างยิ่ง พระ
นาคเสนรับว่ารู้ได้ อุปมาเหมือนคนที่มีมือเท้าสมบูรณ์ ย่อมอาจรู้ได้ว่า
คนไม่มีมือเท้าเป็นทุกข์ เพราะอาศัยเห็นคนมีขาขาดเท้าขาดครวญคราง
ด้วยทุกข์เวทนาฉนั้นใด คนที่ไม่ได้นิพพานก็พอจะรู้ได้ว่านิพพานเป็นสุข
จากคนที่ได้บรรลุแล้วบอกเล่าฉนั้นนั้น

วรรคที่ ๕

๑. พุทธอรรถนิคตปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า พระนาคเสน
ไม่เคยเห็นพระพุทธองค์เลย ไฉนจึงรู้ว่ามิใช่พระพุทธองค์ พระนาคเสน
ถามว่าแม่น้ำสายหนึ่งในป่าหิมพานต์ชื่ออุทานที่ พระเจ้ามิลินทะหรือ
พระราชบิดาของพระองค์เคยเห็นหรือไม่ พระราชาตอบว่าไม่เคยเห็น แต่
ก็รู้ว่าแม่น้ำสายนั้นมิใช่อยู่จริง พระนาคเสนว่าก็เหมือนกัน พระพุทธองค์
แม้ท่านจะไม่เคยเห็นก็รู้ได้ว่ามิใช่อยู่จริง ๆ

๒. พุทธานุคตรภาวปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า พระพุทธเจ้า
ไม่มีใครยิ่งกว่าหรือ พระนาคเสนรับว่าใช่

๓. พุทธอนุคตรภาวชานนปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า คน
อื่น ๆ จะรู้ไหมว่า พระพุทธองค์ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า พระนาคเสนตอบว่า
รู้ได้ จากธรรมะที่พระองค์แสดง ใฉนั้นแหละเป็นเครื่องบอก

๔. ชัมมทิฎฐปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า พระนาคเสนได้เห็น

ธรรมแล้วตั้งนั้นหรือ พระนาคเสนตอบว่าสาวกของพระพุทธองค์จะต้อง
ประพฤติตามแบบแผนบัญญัติของพระศาสดาอยู่แล้ว

๕. นจสังกมติปฏิสนธิหนปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า
วิญญูณไม่เลื่อนไป แต่ทำไมจึงไปปฏิสนธิได้แล้ว พระนาคเสนตอบว่า
เหมือนพระราชาไปเรียนอักษรศาสตร์ มีวิชาแต่งโคลงเป็นต้น จากครูบา
อาจารย์ ก็อักษรศาสตร์ความรู้ดังกล่าวนั้นเลื่อนจากตัวอาจารย์มาเข้า
องค์พระราชาหรือเปล่า วิญญูณก็เหมือนกันไม่มีการเลื่อนไป แต่ก็
ปฏิสนธิได้ด้วยอำนาจสันตติ

๖. เวทคุปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า เจตภูตมียู่หรือ พระ
นาคเสนแก้วว่า เจตภูตไม่มีโดยปรมัตถนัย (แต่โดยโลกสมมติก็มีอยู่)

๗. อิมมหากายอัญญูกายสังกมปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามถึง
เรื่องสภาพอันหนึ่ง ซึ่งเคลื่อนออกจากกายนี้ไปสู่กายอื่น พระนาคเสนแก้ว
มีความคล้ายกับนามรูปปฏิสนธิคหนปัญหาในวรรคที่ ๒

๘. กัมมผลอติภาวปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่ากรรมดีกรรม
ชั่วที่นามรูปนี้สร้างมา กรรมเหล่านี้ไปอยู่เสียที่ใด พระนาคเสนตอบว่า
กรรมเป็นเหมือนเงาติดตัวไป และต้นไม้เหล่าใดที่ยังไม่ออกผล จะชื่อว่า
ผลของต้นไม้ที่โน้นที่นี้ได้หรือ กรรมก็เหมือนกัน เมื่อยังไม่สำแดงวิบาก
ก็ไม่สามารถชื่อว่าอยู่ที่นั่นที่นี้ได้

๙. อุปัชชนชานนปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า สัตว์ใดจะเกิด
เขาจะรู้ตัวหรือไม่ว่าจะเกิด พระนาคเสนตอบว่ารู้ตัวได้ เหมือนชานนา
หว่านพืชลงในดินเมื่อฝนตกดี ย่อมกำหนดได้ว่าธัญชาติเหล่านี้จักออก
รวง

๑๐. พุทธนิทสสนปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า เราจะสามรถ
ชี้ได้หรือไม่ว่าพระพุทธองค์เสด็จอยู่ ณ แห่งไหนใด พระนาคเสนตอบว่า

ไม่ได้ ทั้งนี้เพราะพระองค์ดับขันธปรินิพพานหมดสิ้นเชื้อแล้ว เหมือน
กองไฟอันใหญ่หมดเชื้อแล้วก็ดับไป จึงไม่สามารถจะชีว่าเปลวไฟนั้นดับ
แล้วไปอยู่ที่ไหน แต่พอบอกได้ว่าธรรมะเป็นคุณพระกายของพระองค์ยัง
ดำรงอยู่

วรรคที่ ๖

๑. กายอภัยปัญหา พระเจ้ามีลินทถามว่าร่างกายเป็นที่รัก
ของบรรพชิตทุกรูปใช้ใหม่ พระนาคเสนปฏิเสธ พระราชาตรัสว่า ถ้า
อย่างนั้นทำไม พวกบรรพชิตยังต้องทะนุถนอมร่างกายอยู่เล่า พระนาค-
เสนแก้ว่า เหมือนแผลที่ต้องอาวูของข้าศึกอันเกิดแก่พระกายของ
พระเจ้ามีลินทนะ ๆ ก็มีได้ทรงรักษาแผล แต่ก็ทรงรักษาแผลเพื่อให้พระ
มังสะงอกสมบูรณ์ บรรพชิตมิได้รักร่างกายแต่ถนอมร่างกายเพื่อจะได้
อนุเคราะห์แก่พรหมจรรย์

๒. สัมปัตตกาลปัญหา พระเจ้ามีลินทถามว่า พระพุทธองค์ชื่อ
ว่าเป็นพระสัพพัญญูรู้เห็นหมดทุกสิ่ง ไฉนทรงบัญญัติสิกขาบทแก่สาวก
ทั้งหลายโดยลำดับ พระนาคเสนตอบว่า อุปมาเหมือนนายแพทย์ย่อมรู้
กาลที่ควรให้ยาแก่คนไข้ แต่เมื่อยังไม่ถึงกาลก็มิให้ยา คู่เดียวกับพระ
พุทธองค์ทรงรู้กาลอันสมควรบัญญัติสิกขาบท

๓. ทวัตติงสมหาปุริสลักขณปัญหา พระเจ้ามีลินทถามว่า
ธรรมदानุตรย่อมมีลักษณะละม้ายกับบิดามารดาผู้ให้กำเนิด ก็พระ
พุทธองค์ประกอบด้วยมหาปุริสลักขณะ ๓๒ และอนุพยัญชนะ ๘๐
แต่ไฉนพระบิดาพระมารดาจึงไม่มีพระลักษณะดังกล่าวเล่า พระนาคเสน
ตอบว่า เหมือนบัวที่เกิดในเปลือกตม ไฉนบัวนั้นจึงไม่มีสีและกลิ่นคู่
เปลือกตมเล่า

๔. พรหมจารีปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า พระพุทธองค์ทรงประพฤติดังพรหม ก็เป็นอันหมายว่าพระองค์เป็นศิษย์ของพรหม กระมัง พระนาคเสนตอบว่าไม่ใช่ อุปมาซึ่งซึ่งบางคราวร้องโกญจนาทดุจเสียงนกกระเรียน จะว่าซึ่งเป็นศิษย์นกกระเรียนอย่างนั้นหรือ ก็ย่อมว่ามีได้อยู่ดีแหละ

๕. อุปสัมปन्नปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า พระพุทธองค์มีอุปสัมปทาหรือไม่ พระนาคเสนรับว่ามี พระองค์อุปสัมปทาที่โคนไม้ พระศรีมหาโพธิ์ พร้อมกับเวลาที่พระองค์ตรัสรู้

๖. อัศจรรย์ปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนที่ร้องไห้เพราะมารดาตายและคนที่ร้องไห้เพราะความรักในธรรม น้ำตาของคนทั้ง ๒ ของใครเป็นเกสร พระนาคเสนตอบว่า น้ำตาของคนรักในธรรมเป็นเกสร เพราะเย็นด้วยปิติโสมนัสอินทรีย์

๗. รสปฏิสังขวปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนมีราคะและคนปราศจากราคะต่างกันตรงไหน พระนาคเสนตอบว่า คนมีราคะยังมีความต้องการติดในรสหมกมุ่นอยู่กับกิเลส ส่วนคนปราศจากราคะตรงกันข้าม

๘. ปัญญาขปติภูฐานปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า ปัญญาอยู่ที่ไหน พระนาคเสนตอบว่า มีได้อยู่ที่ไหน เหมือนลม

๙. สังสารปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า อะไรคือสังสาระ พระนาคเสนตอบว่า ความเวียนว่ายตายเกิดนั่นคือสังสาระ

๑๐. จิรกตสรณปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนเราระลึกสิ่งที่ทำไว้นานไกลได้ด้วยอะไร พระนาคเสนตอบว่าระลึกได้ด้วยสติ เพราะราชาแย้งว่าควรระลึกได้ด้วยจิต พระนาคเสนแก้ว่ามีได้ เมื่อพระองค์ลี้มราชกิจบางอย่าง เวลานั้นพระองค์ไม่มีจิตหรือ พระเจ้ามิลินทะยอม

จำนน

๑๑. สติอภิชาตปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่าความระลึกทั้งปวงเกิดขึ้นแต่ความรู้เอง หรือต้องอาศัยผู้อื่นเตือนจึงจะเกิด พระนาคเสนตอบว่า สติความระลึกต้องมีความรู้ขึ้นเองก็มี ต่อผู้อื่นเตือนจึงเกิดก็มี

วรรคที่ ๗

๑. สติอาการปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า สติเกิดขึ้น โดยอาการอย่างไร พระนาคเสนตอบว่า เกิดโดยอาการ ๑๖ อย่าง เช่นเกิดแก่ผู้ระลึกชาติได้เป็นต้น

๒. วัสสสทปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนที่บาปหนักในเวลาใกล้ตายระลึกถึงพระพุทธรูปก็อาจสู่สุคติ คนทำปาณาติบาตหนักเดียวก็อาจสู่สวรรค์เป็นได้หรือ พระนาคเสนตอบว่าอุปมาก้อนหิน แม้ก้อนเดียวทิ้งลงในน้ำก็ต้องจมไป แต่ก้อนหินแม้ออกเวียนเอาใส่ในเรือก็ยังลอยน้ำอยู่ได้ กุศลกรรมที่ระลึกถึงพระพุทธรูปควรเห็นเหมือนเรือ

๓. อนาคตปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า พระนาคเสนพยายามปฏิบัติธรรมเพื่อจะละอดีตทุกข์ ปัจจุบันทุกข์ และอนาคตทุกข์กระนั้นหรือ พระนาคเสนตอบปฏิเสธหมด แล้วอธิบายว่าปฏิบัติธรรมเพื่อประโยชน์ว่า ทำอย่างไรทุกข์นี้จักพึงดับไป ทุกข์อื่นไม่พึงเกิดขึ้น

๔. ทูรพรหมโลกปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า พรหมโลกไกลจากสถานที่กำลังอภิปรายอยู่นี้เท่าไร พระนาคเสนตอบว่าไกลนัก สมมติก้อนหินตกจากพรหมโลกต้องกินเวลาถึง ๔ เดือนจึงถึงแผ่นดินโลกของเรา พระเจ้ามิลินทะสงสัยถามว่า ก็ภิกษุที่ได้ฤทธิ์ไปพรหมโลกชั่วเหยียดแขนที่คว้าไว้ น่าจะเป็นไปไม่ได้ พระนาคเสนแก้ว่าพระเจ้ามิลินทะลองระลึกไปถึงสถานที่เกิดของพระองค์ ซึ่งห่างไกลจากสากล

ถึง ๒๐๐ โยชน์ ก็ทำไมจึงระลึกไปได้ถึงโดยเร็วด้วยกัน ทั้งนี้เพราะ
วาระจิตเป็นของเร็วนักหนา

๕. พรหมโลกกัสมิรปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนตาย ณ
ที่นี่ ๒ คน คนหนึ่งไปเกิดพรหมโลก คนหนึ่งไปเกิดแคว้นกาศมีระ
ใครจะเกิดช้าเร็วกว่ากัน พระนาคเสนตอบว่าเท่ากันเหมือนนก ๒ ตัวบิน
ไปในอากาศ ตัวหนึ่งเกาะที่ไม้สูง ตัวหนึ่งเกาะที่ไม้ต่ำ นก ๒ ตัวจับ
พร้อมกัน เงาของมันก็ต้องทอดปรากฏ ณ ที่พื้นในเวลาเท่ากัน

๖. พรหมโลกกณีสปีตาทิวัณณคตปัญหา พระเจ้ามิลินทะถาม
ว่าสัตว์ที่จะไปเกิดในปรโลก ไปด้วยสัญลักษ์ณสีแดงหรือสีเขียว เหลือง
ขาว หรือสีอะไร พระนาคเสนตอบว่า ความข้อนี้พระพุทธองค์ไม่ตรัสไว้
แล้วอุปมาให้ฟังว่า เหมือนกับวาจของพระนาคเสนพูดให้พระเจ้า
มิลินทะสดับ เมื่อวาจาออกจากปากเข้าไปสู่พระกรรณนั้น ทรงเห็นเป็น
สีสันอย่างไรหรือไม่ แท้จริงก็ไม่อาจเห็นได้

๗. มาตุกัจฉิปฏิสนธิปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่าสัตว์ที่ไป
ปฏิสนธิ สู่ครรภ์มารดาเข้าทางไหน พระนาคเสนอุปมาให้ฟังว่า หีบแก้ว
ของพระชามีอยู่ เมื่อเวลาพระราชาคิดถึงสมบัติในหีบนั้น ความคิด
ของพระราชาก็เข้าไปในหีบโดยทวารไหน

๘. สัตตโพชฌงค์ปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า โพชฌงค์มีอยู่
๗ ประการ ไฉนพระพุทธองค์จึงตรัสรู้ด้วยธรรมวิจยสัมโพชฌงค์อย่าง
เดียว พระนาคเสนตอบว่าเพราะธรรมวิจยสัมโพชฌงค์สำคัญมาก เว้น
ข้อนี้แล้วก็ไม่อาจตรัสรู้โพชฌงค์อีก ๖ ข้อได้

๙. ปาปบุญญพหุตรปัญหา พระเจ้ามิลินทะถามว่า บุญและบาป
อย่างไรหนามีมากกว่ากัน พระนาคเสนตอบว่าบุญมีมากกว่า เพราะคนทำ
บาปย่อมได้รับความเดือดร้อนใจ บาปจึงไม่เจริญ ส่วนคนทำบุญมีแต่

ความสุขใจ ซึ่งเป็นธรรมเกื้อกูลให้บรรลุธรรมมีสมาธิและญาณปัญญา-
ทัสสนะโดยลำดับได้ บุญจึงมีมากกว่าบาป

๑๐. ชานอชานปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า คนที่รู้ทำบาปกับ
คนที่ไม่รู้ทำบาป ใครจะบาปมากกว่ากัน พระนาคเสนตอบว่า คนไม่รู้ทำ
บาปได้บาปมากกว่า อุปมาการจับก้อนเหล็กเผาไฟ คนรู้จับข้อมถุกถวก
น้อยกว่าคนไม่รู้จับ

๑๑. อุตตรกรูปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า คนที่มีธาตุ ๔
อันนี้อยู่อาจไปสู่อุตตรกรูทวีป พรหมโลกได้ไหม พระนาคเสนตอบ
ว่าได้ คือภิกษุผู้มีฤทธิ์อาจยกกายขึ้นรวมไว้ในจิตก็เหาะขึ้นไปได้

๑๒. ทิมอฏฐิกปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า กระจุกยาวถึง ๑๐๐
โยชน์ มีไหม พระนาคเสนตอบว่ามี เช่นในมหาสมุทรมีปลายาวถึง ๕๐๐
โยชน์ กระจุกของปลานั้นอย่างน้อยก็ต้องยาว ๑๐๐ โยชน์

๑๓. อัสสาสปีสสาสปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า อาจทำ
อัสสาสปีสสาสสงบได้หรือ พระนาคเสนตอบว่าได้ ก็บุคคลผู้บรรลु
จตุตถฌานอัสสาสปีสสาสย่อมสงบ

๑๔. สมุททปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า เหตุอะไรจึงเรียกว่า
ทะเล พระนาคเสนตอบว่า เพราะเหตุมีรสเค็มเป็นเครื่องหมาย

๑๕. สุขุมเฉทปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่าบุคคลอาจตัดสิ่งสุขุม
ได้หรือ พระนาคเสนตอบว่า ตัดได้ด้วยปัญญา

๑๖. ปัญญาวิเสสปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่าปัญญาอยู่ที่ไหน
พระนาคเสนตอบว่า ไม่ได้อยู่ที่ไหน เหมือนลม

๑๗. วิญญาณาทินานัตถภาวปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่า
วิญญาณ ปัญญา เจตภูต มีอรรถต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน หรือมี
อรรถอันเดียวกันแต่พยัญชนะ พระนาคเสนตอบว่า วิญญาณมี

ลักษณะรู้แจ้ง ปัญญามีลักษณะรู้ทั่ว เจตภูมิจนโดยปรมาตม์ไม่มี

๑๘. อรูปวาทถกภาวทุกกรปัญหา พระเจ้ามีลินทะถามว่าการยากอะไรซึ่งพระพุทธองค์ทรงกระทำแล้ว พระนาคเสนตอบว่าการยากซึ่งพระบรมศาสดาทรงกระทำนั้นคือตรัสจำแนกอรูปธรรมว่า นี่คือจิต นี่คือเจตสิก นี่ผัสสะ นี่เวทนา ฯลฯ อุปมาดังบุรุษผู้หนึ่งกอบเอาน้ำในสมุทรมาชิม แล้วสามารถแยกรสออกว่านี่คือน้ำแห่งแม่คงคา นี่คือน้ำแห่งยมนา อจิริวดี

๑๙. ทุกกรปัญหา พระเจ้ามีลินทะแสดงความเลื่อมใสในพระนาคเสน ทรงปวารณาพระองค์เป็นทายก การสนทนาในวันนั้นเป็นอันยุติ ต่อวันรุ่งขึ้นทั้ง ๒ ได้พบปะเพื่ออภิปรายปัญหาอันใหม่ ต่างแสดงความเลื่อมใสในการผูกปัญหาถามอย่างมีเหตุผล และเลื่อมใสในการวิสัชนาปัญหาอย่างมีเหตุผลซึ่งกันและกัน

ต่อไปก็เป็นเรื่องเมณฑกปัญหา ซึ่งว่าด้วยปัญหาอันเป็น ๒ เงื่อนและอนุमानปัญหาซึ่งมีความพิสดารดังปรากฏในบาลีมีลินทปัญหา ท่านผู้อ่านใคร่ทราบความวิจิตรพิงหาอ่านเอาเองเถอะ ในที่สุดแห่งอภิปรายในท้ายมีลินทปัญหาปกรณ์พรรณนาว่า

พระเจ้ามีลินทะเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา

"มีลินุ โท ราชา อติวิย ปมุติตททโย สุมถิตมานททโย พุทธศาสน
สารมตโน รตนตตเตย สุนิกกงฺโข นิคฺคุมฺโพ นิชฺชกฺโข หุตฺวา เถรสฺส จ
คฺเชสฺส ปพฺพชฺชา สุปฏิปทา อิริยาปถสฺส จ อติวิย ปสนฺโน วิสฺสฏฺโฐ
นิรालโย นิตฺตมานทปโป อุตฺตฤทฺทาโฐ วิย ภูชคินฺโท เอวมมาห สาธุ
สาธุ ภนฺเต นาคเสน พุทฺธวิสโย ปญฺโห ตยา วิสฺชชิตฺโต อิมสฺมี
พุทฺธศาสน ฐเปตฺวา ฐมฺมเสนา ปตีสาริปฺปุตฺตตฺเถรํ อญฺโญ ตยาสทิสฺโส

ปญหาวิเศษเน นคติ ฯ ขมถ เม ภาต นาคเสน มม อจฺยิ ฯ
อุปาตํ มํ ภาต นาคเสน ชาเรถ อชฺชตฺตฺเต ปาณฺเปตฺติ สรณฺ
คตฺนฺติ ฯ

พระเจ้ามีลิตะมีพระหฤทัยบังเหินเปรียบ มีความถือพระองค์
ในพระหฤทัยทำลายเสียแล้ว ทรงทราบสิ่งที่เป็นแก่นสารในพระพุทธ
ศาสนา ปราศจากความสงสัยในพระรัตนตรัยเป็นอันดี เป็นผู้ไม่มีความ
ขุ่นพระทัย ไม่มีพระทัยกระด้าง ทรงเลื่อมใสในคุณทั้งหลายและ
บรรพชาปฏิบัติอาธิยาบถทั้งหลายของพระเถระเกินเปรียบ เป็นผู้ที่มีพระ
หฤทัยสละสลวย ไม่ทรงอาลัย มีความถือพระองค์และเย่อหยิ่งอันกำจัด
แล้ว จุดพญานาคมีเขี้ยวอันถอนเสียแล้ว ได้รับสั่งอย่างนี้ว่า พระผู้เป็น
เจ้านาคเสน สาธุ ฯ : ปัญหาอันเป็นพุทธวิสัยอันเจ้ากวิศัชนาแล้ว ใน
พระพุทธศาสนานี้ยกพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระเสีย ผู้อื่นเช่นกับ
เจ้ากุมิได้มี ในการที่จักวิศัชนาปัญหาได้ ข้าแต่พระนาคเสน ขอเจ้าจง
งดโทษล่วงเกินของโยม และจงทรงไว้ซึ่งโยมว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงไตร-
สรณะตลอดชีวิต ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป"

กำเนิดพระพุทธรูป

ปรากฏว่าเมื่อชนชาติกรีกมาล้อมใสในพระพุทธศาสนา คติของพวกกรีกไม่รังเกียจเรื่องสร้างรูปเคารพ และก่อนที่จะเปลี่ยนมาเป็นพุทธรูปมามะ ก็ได้บูชาเทวรูปของตนอยู่มากมายหลายองค์ด้วยกัน เช่น เทพเจ้ายูปีเตอร์หรือซิวส อีรา เฮอร์มีส อิริส อาโปลโล อาร์เทมิส เอเธนา โปซีดอน อาโฟรดิติ ฯลฯ เทพเจ้าเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นพระเจ้าประจำธรรมชาติ และพวกกรีกสร้างเป็นเทวรูปคุ่มมนุษย์มีส่วนสังคตงาม จนจัดเป็นสัญลักษณ์อันหนึ่งแห่งศิลปกรรมของชาติกรีกโบราณ ครั้นเมื่อเปลี่ยนใจมาล้อมใสในพระพุทธศาสนา นิสัยความเคยชินที่ได้กราบไว้บูชาเทวรูป ทำให้พวกกรีกเกิดมโนภาพคิดสร้างพระพุทธรูปขึ้นบ้าง เพื่อให้เป็นที่ศานนุตรริยะยามรำลึกถึงพระบรมศาสดา ไม่เกิดความว่าเหว่เปลี่ยวเปล่าใจ ฉะนั้นจึงได้กิดสติสร้างพระพุทธรูปขึ้นในหมู่ชาวกรีกตามคติของพวกกรีกขึ้น แต่ได้ดัดแปลงให้เป็นแบบอย่างศิลปกรรมแห่งชนชาติตน แม้พวกพราหมณ์พลอยกิดสร้างเทวรูปพระอิศวร พระนารายณ์ ขึ้นกราบไหว้บูชากัน คติรังเกียจสร้างรูปเคารพจึงเป็นอันจืดจางไปจากชาวอินเดียโดยพฤตินัย ในสมัยพระเจ้ามิลินทะจึงนับว่าเป็นยุคแรกแห่งการสร้างพระพุทธรูป ลักษณะแห่งพระพุทธรูปภูมิกรรมของช่างกรีก ก็สร้างให้เหมือนมนุษย์ลักษณะที่เห็นว่างดงาม ดวงพระ

พัศตรค์คล้ายคลึงกับเทวรูป จนบางครั้งทำเป็นพระมัสสุบนพระโอษฐ์ก็มี*
เบื้องบนพระเศียรทำเป็นพระเกตุมาลาเพื่อให้เห็นแตกต่างกับรูปพระสาวก
เส้นพระเกษาทำเป็นลักษณะมุ่นเกล้าเช่นพระเกษาของพระมหากษัตริย์
ผ้ากาสาวพัสตร์ทำเป็นรอยกลีบยื่นเห็นชัดเจนดูผ้าจริง ๆ และมักจะมี
ประภามณฑลรอบพระเศียรพระพุทธรูปภูมิดังกล่าวนี้ ช่างกรีกคิดสร้าง
เป็นปางต่าง ๆ โดยอาศัยพระพุทธรูปที่ทรงบำเพ็ญเป็นปัทมฐาน เช่น
ปางตรัสรู้ก็ทำเป็นรูปขัดสมาธิวางพระหัตถ์ซ้อนกันภายใต้ร่มไม้โพธิพฤกษ์
ปางแสดงพระธรรมจักรทำเป็นรูปประทับบนบัลลังก์ และจีบพระธรรมนี
เป็นวงกลมดูจวงจักรตั้งนี้เป็นต้น อย่างไรก็ตามก็พิศุทธศิลป์ดังกล่าวนี้มาแพร่
หลายรุ่งเรืองอย่างกว้างขวางก็ในสมัยต่อมา คือสมัยพวกอินโดไชรัสหรือ
พวกงัวยลีมีอำนาจในอินเดียภาคเหนือ เรียกว่า "พุทธศิลป์แบบคันธาระ"
ทั้งนี้เพราะเกิดขึ้นแถวแคว้นแคว้นคันธารรัฐนั่นเอง

อิทธิพลแห่งงัวยลี

ก่อนที่จะบรรยายถึงพวก งัวยลี หรือพวก อินโดไชรัส จำต้อง
อธิบายถึงดินแดนที่เรียกกันว่า อาเซียกลาง ก่อน อันดินแดนที่นัก
ประวัติศาสตร์เรียกว่าอาเซียกลางนั้น ได้แก่บริเวณพื้นที่แถบลุ่มน้ำ
อามูดาเรียถึงลุ่มแม่น้ำคาริม และตั้งแต่เทือกภูเขาเอลบูรซ์ เทือกภูเขา
อินดูกูจนถึงที่ราบสูงปามีร์ ต่อภูเขาการาโกรุมตลอดขึ้นไปทางเหนือจด
ไซบีเรีย กล่าวคือได้แก่เนื้อที่ในมณฑลซินเกียงหรือเตอร์กีสถาน จีนและ
เตอร์กีสถานของโซเวียต (บางที่เรียกว่าเตอร์กีสถานตะวันออกและ
* พระพุทธรูปของญี่ปุ่นยังทำพระมัสสุบนพระโอษฐ์มีอยู่จนทุกวันนี้
เช่นพระพุทธรูปโคบุตรอันเป็นพระโตกลางแจ้งเมืองนาราเป็นต้น

อิทธิพลแห่งงัวยลี

ก่อนที่จะบรรยายถึงพวก

เตอร์กีสถานตะวันตก) กับดินแดนอาฟกานิสถานนั่นเอง บางที่ยังรวมเอาบริเวณส่วนเหนือของกลุ่มแม่น้ำสินธุและบริเวณตอนต้นของเทือกเขานิวหิมาลัยเข้าด้วย ภายในอาณาเขตอันกว้างใหญ่ไพศาลของภูมิภาคนี้ บางแห่งเป็นทะเลทรายแห้งแล้ง บางแห่งก็เป็นที่ราบอุดมด้วยแม่น้ำลำธาร และบางแห่งก็เต็มไปด้วยเทือกเขาหิมะอันหนาวเย็น มนุษยชาติที่อาศัยในภูมิภาคดังกล่าวมีอยู่กระจัดกระจายหลายเผ่าหลายพวกด้วยกัน ต่างตั้งเป็นรัฐเล็กรัฐน้อยรบพุ่งชิงชัยกัน แต่พอจำกัดลงได้ว่ามีมนุษย์พันธุ์ตระกูลมองโกลเลีย ตระกูลอารยัน อาเซียกลางเป็นแหล่งชุมทางถ่ายเทอารยธรรมระหว่างยุโรปกับทวีปเอเชีย และเป็นเส้นทางพาณิชย์หรือถนนทองระหว่างพ่อค้าที่จะไปค้าขายในโรม คอนสแตนติโนเปิล อหรับหรือไปค้าขายกับอินเดีย จีน อาณาจักรที่ทรงอิทธิพลในเอเชียกลางในยุคพุทธศตวรรษที่ ๓-๕ คืออาณาจักรบาคเตรียดังกล่าวมาแล้ว

ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๔ มีมนุษย์เผ่าหนึ่งซึ่งจีนเรียกว่าพวกงัวยี่ และกีกเรียกว่าอินโดไซรัส เป็นเชื้อชาติเตอร์กัผสมมองโกลเลีย เดิมมีภูมิลำเนาอยู่ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศจีน ปัจจุบันได้แก่แถบมณฑลกานสู ได้ถูกพวก สงหนุ หรือพวกเตอร์กอีกเผ่าหนึ่งยกทัพเข้ามารุกรานแย่งชิงที่ดิน พวกงัวยี่สู้ไม่ได้ต้องอพยพหนีภัยมาทางลุ่มแม่น้ำอิริ เข้าแย่งชิงที่ดินของพวกเผ่าสกะ อยู่มาไม่นานงัวยี่แพ้สงครามกับพวกอูซุน จึงอพยพเคลื่อนย้ายหาที่หากินใหม่ คราวนี้ได้เดินมาถึงลุ่มแม่น้ำอมูดาเรียในเตอร์กีสถาน เข้ายึดอาณาจักรบาคเตรีย จากพวกกรีกในพุทธศตวรรษที่ ๔ ซึ่งเป็นเวลาที่พวกกรีกกำลังบ้ายหน้าลงมารุกรานอินเดีย และต่างแย่งชิงอำนาจกันจนอ่อนแอไม่มีกำลังสู้พวกงัวยี่ได้ เมื่องัวยี่ครอบครองบาคเตรียแล้ว เลย์รับเอาอารยธรรม

ของกรีกผสมกับอารยธรรมอินเดียเข้าไว้เต็มที่ มีการนับถือพระพุทธรูป-
ศาสนาเป็นต้น ในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ฮั่น ได้พรรณนาถึง
อาณาจักรของงัวยสีในภาคเตรียไว้ดังนี้ "พระราชอาณาจักรงัวยสีปกครอง
เมืองนมัสรี ระยะทางไกลจากกรุงลกเอี๋ยง ๑๖,๗๗๐ ลี้ มีบ้าน ๑๐๐,๐๐๐
หลังคาเรือน พลเมือง ๔๐๐,๐๐๐ ทหารอีก ๑๐๐,๐๐๐ คน เศษ ๆ ๗๗"
แต่เมื่อพวกงัวยสีได้ครองบางเตรียแล้ว ได้จัดการแบ่งดินแดนออกเป็น
๕ แคว้น ต่อมาแคว้นทั้ง ๕ นี้ ต่างตั้งตัวเป็นอิสระแก่กัน จนกระทั่ง
ถึงยุคปลายพุทธศตวรรษที่ ๔ ส่วนในอินเดียนั้นเมื่อสิ้นบุญพระเจ้า
มิลินทะแล้ว อำนาจของพวกกรีกก็ตกอับ กษัตริย์องค์สุดท้ายที่สืบ
เชื้อสายต่อมาทรงพระนามว่า พระเจ้าฮอร์เมโอสก็ไม่เข้มแข็ง มาหมด
อำนาจลงเมื่อ พ.ศ.๕๑๓ ด้วยพวกงัวยสีรุกรานเข้ามา

ราชวงศ์กุษาณ

ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๔ รัฐงัวยสีรัฐหนึ่งชื่อรัฐกุษาณ เกิดมี
วีระบุรุษขึ้นมาผดุงอำนาจคือ พระเจ้านิชกะที่ ๑ เป็นปฐมราชวงศ์
กุษาณ กษัตริย์งัวยสีที่ทรงพระนามว่ากนิษกะนั้น นักปราชญ์เขากล่าวถึง
กันมานานว่ามีอยู่ ๒ องค์ ในที่สุดก็รับว่ามีอยู่ ๒ องค์ ด้วยหลักฐาน
ยืนยันมาก พระเจ้านิชกะที่ ๑ ขึ้นเสวยราชย์ยาว พ.ศ.๔๘๕ พระองค์
ได้แผ่พระราชอำนาจปราบแคว้นอีก ๔ แคว้นลง และยกทัพตีเข้ามาใน
แคว้นคันธาระและแคว้นกาศมีระเรื่อยลงมาถึงดินแดนปัญจาป ยึดได้
นครมถุรา อิทธิพลของกรีกในอินเดียเป็นอันดับสูงแต่กาลบัดนั้น
พระเจ้านิชกะที่ ๑ ในชั้นต้นทรงเลื่อมใสในศาสนาเทวนิยมของกรีก แต่
ในปลายรัฐสมัยกลับพระทัยมานับถือพระพุทธศาสนา ดังปรากฏ
พระพุทธรูปในเหรียญตราแห่งรัชสมัยของพระองค์เป็นหลักฐาน เมื่อ

พวกงัวยสี่หันมาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ก็เอาเป็นฐานะเผยแผ่พระพุทธธรรมให้แพร่หลายเข้าไปในดินแดนเอเชียกลางและเอเชียตะวันตก ทำให้เกิดมีพุทธอาณาจักรขึ้นอีกหลายอาณาจักรในภูมิภาคดังกล่าว ซึ่งจักพรรณนาต่อไปในเบื้องหน้า

พระเจ้ากนิษกะที่ ๑ อยู่ในราชสมบัติ ๒๘ พรรษาที่สวรรคต พระโอรสขึ้นเสวยราชย์ต่อมามีพระนามว่า หุวิสกะ ทรงเป็นกษัตริย์ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้สร้างพระวิหารและสถูปเจดีย์ในแคว้นกาศมีระ พระองค์ทรงสร้างพระอารามที่สง่างามชื่อหุวิสการะวิหารและสร้างนครใหม่แห่งหนึ่ง ณ แคว้นนั้นด้วยชื่อ "หุษาปปุระ" ในปี พ.ศ. ๕๔๑ พระเจ้าหุวิสกะส่งธรรมทูตเข้าไปแสดงพระพุทธธรรมในประเทศจีน ตรงกับแผ่นดินพระเจ้าฮันอายุเต้ของจีน กษัตริย์พระองค์นี้มีรัชสมัยยี่ดียวพูด คือเสวยราชย์อยู่ ๔๐ พรรษาจึงสวรรคต

พระราชองค์ที่ ๓ มีพระนามว่า วาสุทเวะ (พ.ศ. ๕๕๓) อยู่ในราชสมบัติ ๓๐ พรรษา ปราบกฏว่าพระเจ้าวาสุทเวะศรัทธาในศาสนาพราหมณ์ และพระราชอำนาจก็ตกอับ ต้องสละดินแดนต่าง ๆ ในอินเดียมีแคว้นกาศมีระเป็นต้น คงครอบครองอาณาเขตแถวเหนือคันธาระเท่านั้น แม้รัฐงัวยสี่ ๔ รัฐซึ่งเคยขึ้นก็แข็งเมือง

พระราชองค์ที่ ๔ มีพระนามว่า กุชุลกะกัทธิเสส ขึ้นเสวยราชย์ในปี พ.ศ. ๕๘๓ มีรัชสมัย ๓๕ พรรษา พระเจ้ากุชุลกะกัทธิเสสทรงฟื้นฟูพระราชอำนาจปราบรัฐงัวยสี่ ๔ รัฐสำเร็จ แล้วทรงยกพยุหโยธาตีดินแดนซึ่งเสียไปกลับคืน ได้้ออาณาจักรปาร์เธียร์ในอิหร่าน คันธาระ และปัญจาปในอินเดีย แล้วตั้งราชธานีที่นครปุรุษาปุระ พระเจ้ากุชุลกะกัทธิเสสมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนา เหริยญูตราในรัชสมัยของพระองค์มีภาพพระพุทธรูป และมีคำจารึกว่า "พระราชาสูพิทักษ์"

พระธรรม" หนึ่งปรากฏว่าราชทูตของราชสำนักพระเจ้าฮั่นเม่งเต้แห่ง
กรุงจีน ได้เดินทางมาตีพระพุทธรูปศาสนาถึงอาณาจักรของพระองค์
พระเจ้ากษัตริย์กัฟไฟเสสทรงสถาปนาพระสถูปวิหารในนครปุรุชปุระ ทรง
สร้างพระวิหารประดิษฐานบาตรของพระบรมศาสดาไว้สักการบูชา ณ
เบื้องตะวันออกเฉียงเหนือของราชธานีด้วย

กษัตริย์องค์ที่ ๕ มีพระนามว่า วิเมกัฟไฟเสส เสวยราชย์ปี พ.ศ.

๖๑๘ อยู่ในราชสมบัติ ๒๐ พรรษา พระองค์เลื่อมใสในศาสนาพราหมณ์
เคารพพระศิวะ พระพุทธรูปศาสนาไม่ได้รับการบำรุงอย่างไร แต่อำนาจของ
งัวยสีได้แผ่ลงมาถึงลุ่มแม่น้ำคงคา และได้ให้ความร่วมมือกับกองทัพจีน
เข้าตีอาณาจักรชอกเคียน

กษัตริย์องค์ที่ ๖ มีพระนามว่า วสิษกะ เสวยราชย์ในปี พ.ศ.

๖๓๘ อยู่ในราชสมบัติ ๑๕ พรรษา เราไม่มีหลักฐานว่าพระองค์เลื่อมใส
ในพระพุทธรูปศาสนาหรือไม่ แต่ในรัชสมัยนี้พวกงัวยสีได้ทำสงครามกับจีน
แต่มิได้รับพุงกับจีนในประเทศจีน หากเป็นจีนซึ่งมาปกครองหัวเมือง
ออกในเอเชียกลาง ผลของสงครามปรากฏว่า พระวสิษกะแพ้ถึงกับต้อง
ยอมจิมก้องคือถวายราชบรรณาการแก่ฮ่องเต้ของจีน

กนิษกะมหาราชัน

อโศกองค์ที่ ๒

เมื่อพระเจ้าวสิษกะสวรรคตแล้ว กษัตริย์องค์ที่ ๗ แห่งพระ
ราชวงศ์กุษาณทรงพระนามว่า กนิษกะ ที่ ๒ ในที่นี้จะเรียกว่าพระเจ้า
นิษกะมหาราช พระองค์ผู้มีพระนามอันเป็นอมตะและผู้อุปถัมภ์พระ
พุทธรูปอันยิ่งใหญ่คือพระเจ้าอโศกมหาราช พระเจ้ากนิษกะมหาราช
เสวยราชย์ในปี พ.ศ.๖๕๓ ได้ทรงแผ่พระราชอาณาเขตถึงอิหร่าน

วินัยให้ฝูงแล้ว พระปารสวะถวายอนุโมทนา ฉะนั้นพิธีสังคายนาจึงบังเกิดขึ้น แต่เป็นการสังคายนาในพระธรรมวินัยของนิกายสรวาสตีวาท

การสังคายนาของนิกายสรวาสตีวาทิน

ในบันทึกของสมณะเขียงจังกเล่าว่า สังคายนาครั้งนั้นทำกันในแคว้นกาศมีระ มีจำนวนสงฆ์ ๕๐๐ รูป และมีพระปารสวะเป็นประธาน มีพระวสุมิตรเถระเป็นผู้แถลงมติ แต่ในปกรณ์ฝ่ายธิเบตกล่าวว่า มีจำนวนพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ พระโพธิสัตว์ ๕๐๐ องค์และบัณฑิตอีก ๕๐๐ คน มาร่วมชุมนุมสังคายนาด้วย ส่วนสถานที่นั้นคือ "กุณฑลวันวิหาร" ในกาศมีระด้วยกัน ในวสคัพพันธุณิกานเล่าว่า เมื่อพุทธปรินิพพานแล้ว ๕๐๐ ปี มีพระอรหันต์ชื่อ กาศยายนิบุตร ได้ชุมนุมพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์และพระโพธิสัตว์อีก ๕๐๐ องค์ ร้อยกรองอภิธรรมปิฎกของนิกายสรวาสตีวาท และได้แต่งคัมภีร์ชฎาณปรัสถาน มีผู้สันนิษฐานว่าพระปารสวะจะเป็นองค์เดียวกับพระกาศยายนิบุตร

แต่ตามประวัติของพระกาศยายนิบุตรเล่าว่า ท่านแต่งคัมภีร์ชฎาณปรัสถานที่ตัมสวัน ณ แคว้นจินภูติหาไซกาศมีระไม่ จึงเป็นอันแสดงว่าท่านทั้ง ๒ เป็นคนละคน พระกาศยายนิบุตรมีชีวิตอยู่ก่อนพระเจ้ากนิษกะมหาราชแน่นอน นักประวัติศาสตร์มักจะนำเรื่องราวของพระเจ้ากนิษกะที่ ๑ และที่ ๒ มาปนกันทำให้ยากแก่การวินิจฉัย

อย่างไรก็ตามผลแห่งการทำสังคายนาครั้งนั้นมีดังนี้

๑. ได้ใช้ภาษาสันสกฤตขึ้นสู่สังคายนา

๒. มีการร้อยกรองอรรถาธิบายพระไตรปิฎกขึ้น ๓ คัมภีร์ใหญ่ คือร้อยกรองอรรถกถาพระวินัยปิฎก ชื่อวินัยวิภาษา จำนวนแสนโคลก ร้อยกรองอรรถกถาพระสุตตันตปิฎกชื่ออุปเทศศาสตร์จำนวนแสน โสลก

ร้อยกรองพระอภิธรรมวิภาษาศาสตร์อีก ๑ แสน โศก

๑. มีการจดจารปกรณ์เหล่านี้ขึ้นเป็นหลักฐาน

๔. นิกายสรวาสติวาทินเป็นนิกายซึ่งทางราชการรับรอง

๕. พระเจ้านิคมะหาราชโปรดให้ส่งสมณทูตแผ่พระศาสนาทั่วไปในภูมิภาคเอเชียกลาง

ในบันทึกของสมณะเฮียงจังกเล่าว่า พระเจ้านิคมะประสงค์จะไม่ให้ข้อธรรมที่ชำระรวบรวมแล้วต้องวิบัติแปรผันได้รับอันตราย จึงโปรดให้จารึกไว้ในแผ่นทองแดงแล้วบรรจุใส่ไว้ในหีบศิลาชั้นหนึ่ง แล้วสร้างสถูปใหม่บรรจุไว้ภายในให้มั่นคงแข็งแรงยิ่งขึ้นหนึ่ง กับทั้งโปรดให้พวกยักษ์และนาคเฝ้าดูแลรักษาอีกด้วย ซึ่งเอาใจความได้ว่า โปรดให้ตั้งกองทหารเฝ้ารักษาเข้มแข็ง

ข้อเท็จจริงเรื่องพระเจ้านิคมะหาราชอุปถัมภ์นิกายสรวาสติวาทินนั้น นักโบราณคดีได้พบพบจารึกในรัชสมัยของกษัตริย์องค์นี้มีข้อความว่า "ขอต้อนรับคณะสงฆ์ฝ่ายสรวาสติวาท" จึงเป็นหลักฐานยืนยันประกอบเรื่องราวที่ทำสังคายนาว่าพระองค์เป็นผู้เลื่อมใสนิกายสรวาสติวาท การที่ยังมีนักศึกษามากมายยังเข้าใจว่าพระเจ้านิคมะอุปถัมภ์ลัทธิมหายาน จึงเป็นความเข้าใจที่ไม่ถูกต้อง

อนึ่ง ยังมีคณาจารย์องค์สำคัญหลายองค์เช่น พระปารสวะ พระวสุมิตร พระธรรมดาระ พระศรีโฆษะ พระพุทธทေး ซึ่งมีบทบาทในสังคายนา ตลอดจนเรื่องพระอัสวโฆษ ซึ่งมีชีวิตร่วมยุคกับพระเจ้านิคมะหาราช จะได้แถลงเล่าในบทความด้วยนิกายสรวาสติวาทโดยเฉพาะอันปรากฏในตอนต่อ ๆ ไป เมื่อพระเจ้านิคมะหาราชสวรรคตแล้ว ราชวงศ์กุชานก็เสื่อมโทรม แต่อิทธิพลของพวกงัวยสี่ยังคงดำรงอยู่จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๗ อำนาจของงัวยสี่ลุกลามยิ่งขึ้นอีกวาระหนึ่ง แต่

เป็นการลุดโพลงแบบไฟตะเกียงซึ่งจวนหมดน้ำมันและจวดหมดไส้
เป็นการลุดโพลงครั้งสุดท้ายคือในรัชสมัยพระเจ้าสุทโธ (ชื่อซำกันเป็น
ธรรมดา) เสวยราชย์ตั้งแต่ พ.ศ.๗๒๘-๗๖๓ อำนาจของงัวยสี่ ยังกงมี
อยู่แถบภาคเตรีย คันธาระ กาศมีระ อาฟกานิสถาน จนกระทั่งถึงพุทธ-
ศตวรรษที่ ๕ งัวยสี่จึงหมดศักดานุภาพ ด้วยต้องผจญภัยถึง ๒ ด้าน
คือทางภาคเหนือต้องรบพุ่งกับทัพเตอร์ก และทางอินเดียเล่า กษัตริย์
ราชวงศ์คุปตะกำลังขยายจักรวรรดิบีบคั้นเข้ามา ผลสุดท้ายงัวยสี่เหลือ
เพียงอาณาจักรเล็ก ๆ อยู่ในตอนเหนือของเทือกเขาฮินดูคูลูเท่านั้น

หลักธรรมของนิกาย

เราอาจจะแบ่งระยะเวลาแห่งความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา ในประเทศอินเดียออกได้เป็น ๓ ระยะเวลาใหญ่อย่างหยาบ ๆ ตาม สถานะและประวัติ คือ

๑. ใน ๕ ศตวรรษแรกนับแต่พระพุทธปรินิพพาน หรือตั้งแต่ พ.ศ. ๑ ถึง พ.ศ. ๕๐๐ พระพุทธศาสนานิกายฝ่ายสาวกยานรุ่งเรือง
๒. ตั้งแต่ พ.ศ. ๕๐๐ ถึง พ.ศ. ๑๐๐๐ พระพุทธศาสนาฝ่าย ลัทธิมหายานรุ่งเรือง
๓. ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๐๐๐ ถึง พ.ศ. ๑๕๐๐ พระพุทธศาสนาฝ่าย ลัทธิตันตรยานรุ่งเรือง

เราจักได้ศึกษาความเป็นไปแห่งพระพุทธศาสนาในตรียุคนี้โดยละเอียด สำหรับยุคแรกได้กล่าวมาแล้วแต่เบื้องต้นว่า พระพุทธศาสนาเกิดแตก เป็น ๑๘ นิกาย ครั้งแผ่นดินพระเจ้ากาฬโคศก ก็ทั้ง ๑๘ นิกายนั้นยัง แยกออกไปอีกหลายนิกาย ปกรณ์หลักฐานต่าง ๆ แต่ละนิกายมิได้มี เหลือโดยสมบูรณ์สืบมาจนถึงปัจจุบันนี้เลย มีนิกายเถรวาทซึ่งเป็นนิกาย ดั้งเดิมเท่านั้น ที่มีปกรณ์คัมภีร์บริสุทธิบริบูรณ์ นอกนั้นก็ยังมีนิกาย สรวาสติวาทิน ซึ่งโชคดีที่ปกรณ์สำคัญ ๆ ส่วนใหญ่ได้แปลออกสู่ภาษา จีนและทิเบตแต่โบราณ มิฉะนั้นจะไม่มีโอกาสได้ทราบถึงความสำคัญ ของนิกายนี้เลย นิกายมหาสังฆิกะ ซึ่งเป็นนิกายใหญ่คู่กัน ปราภฏว่ามี ปกรณ์จำนวนเล็กน้อยของนิกายนี้แปลออกสู่ภาษาจีนและทิเบต นิกาย อื่น ๆ นอกนั้นเราไม่สามารถจะหาปกรณ์เกินกว่า ๒-๓ คัมภีร์ได้เลย

และมีหลายนิกายที่เดียวที่เราปราศจากหนทางใด ๆ ที่จะศึกษาคัมภีร์ของนิกายเหล่านั้นได้แม้สักว่าคัมภีร์หนึ่ง ทั้งนี้เพราะกาลเวลาได้ทำให้นิกายบางนิกายเสื่อมสูญไป การศึกษาหลักธรรมของบรรดานิกายฝ่ายสาวกยานดังกล่าวมา เราจึงต้องอาศัยปกรณ์ ๒ เล่มเป็นปทัฏฐานคือ "เกทธรรมมติจักรศาสตร์" ในฝ่ายลัทธิอุทฺตซึ่งได้กล่าวมาข้างแล้วในตอนก่อน ๆ และ "กถาวัตถุ" ในฝ่ายบาลี ลักษณะแห่งกถาวัตถุจัดแบ่งเป็น ๕ ปิณฑาสกั คือ มหาปิณฑาสกั นิยามปิณฑาสกั อนุสยปิณฑาสกั นิคคหปิณฑาสกั และขุททกปิณฑาสกั รวม ๓๕ ภาณวาร ตั้งเป็นรูปปรวาทาจารย์ ซึ่งแสดงทฤษฎีตามคตินิกายแต่ละนิกาย และรูปสกวาทาจารย์ขัดแย้งซึ่งใช้ทฤษฎีนั้น ๆ รวม ๒๑๕ ข้อ เป็นหนังสือหนา ๖๖๒ หน้ากระดาษเล่มสมุดพระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ พ.ศ. ๒๔๖๕ นอกจากปกรณ์ทั้ง ๒ แล้ว เรายังได้พบข้อความวิพากษ์วิจารณ์ลัทธิ นิกายเหล่านี้ จากคัมภีร์ฝ่ายลัทธิตรงกันข้ามรวมทั้งลัทธิพุทธศาสนาฝ่าย มหายานด้วย ซึ่งข้าพเจ้าจักได้เก็บเอามาเล่าไว้ด้วยตามสมควร อนึ่ง สำหรับหลักธรรมฝ่ายเถรวาทนั้นก็ได้นำมาแสดงและเทียบเคียงในบท แต่ละนิกาย ให้ท่านผู้อ่านเปรียบเทียบพอเป็นนิตินะ อย่างไรก็ตาม บันฑิกของสมณะอิจิงกล่าววว่า แม้พระพุทธานุศาสนานิกายจะมีมาก นิกาย แต่ที่สำคัญก็มีอยู่ ๔ นิกายคือ นิกายอารยะสลวีรวาท (คือ เถรวาท) ๑ นิกายอารยะมหาสังฆิกะวาท ๑ นิกายอารยะมูลสรวาสติวาท ๑ และนิกายอารยะสัมมิตยะวาท ๑

นิกายมหาสังฆิกะวาท

ในบทที่กล่าวด้วยเรื่องทูตยสังคายนา ได้พรรณนาถึงประวัติของ นิกายมหาสังฆิกะแล้วว่ามีกำเนิดมาอย่างไร แต่มีปัญหาคือควรแสดงอยู่

ข้อหนึ่งคือ ปัญหาเรื่องพระมหาทเวผู้เป็นต้นกำเนิดแห่งนิกายนั้น ซึ่งตามปรกณฝ้ายลัทธิพุทธของนิกายสรวาสติวาทกล่าวถึงความชั่วร้ายของท่านผู้นี้ในนาประการ ซึ่งถ้าจะวิเคราะห์โดยยุดิธรรมแล้ว เข้าใจว่าเป็นการกล่าวเกินความจริงมากกว่า เพราะต่างเป็นนิกายตรงกันข้าม พระมหาทเวถ้าจักชั่วร้ายจริง โฉนจยังคงตั้งเป็นนิกายอยู่ได้ และมีอิทธิพลแผ่ไพศาลลงมาถึงอินเดียข้างฝ่ายใต้ อนึ่งคติธรรม ๕ ข้อที่ตั้งขึ้นนั้นเล่า บางข้อก็เป็นการไม่ขัดต่อหลักความจริงเลยและลงกันได้กับในพระบาลีก็มี ข้าพเจ้าไม่ขอเชื่อเรื่องราวที่พระมหาทเวทำอนันตริยกรรมและความชั่วร้ายอื่น ๆ ดังฝ่ายสรวาสติวาทินกล่าวหาเลย และแม้เรื่องนี้ว่าไม่เป็นความจริง ในคัมภีร์คุณวิภังคะนิตเทศศาสตร์กล่าวยกย่องพระมหาทเวว่า "มีแต่ท่านมหาทเวเท่านั้นที่เป็นมหาบุรุษ ส่วนคนนอกนั้นเป็นแต่คนเล็ก ๆ น้อย ๆ" เราสรุปบุคลิกภาพของพระมหาทเวได้ว่า เป็นนักคิดที่เฉียบแหลมคนหนึ่ง และได้พยายามจะเพิ่มเติมสร้างหลักธรรมใหม่ ๆ ตามความเห็นของตนออกมาเช่นเดียวกับบรรดาคณาจารย์ของนิกายอื่น และดูเหมือนว่าจะเป็นคนแรกที่กล้ากระทำอย่างนั้น คือถึงกับลงมือแก้ไขตัดทอนข้อความในพระสูตรและพระวินัยให้บิดเบือนตามทัศนคติของตน ในปิฎกของมหาสังฆิกะจึงไม่มีคัมภีร์ปริวาร ปฏิสัมภิตา นิตเทศ และชาตกะ และอภิธรรมแบบของเถรวาท

นิกายนี้ได้ใช้ภาษาปรากฏจารึกพระธรรมวินัยและนับถือพระมหา กัสสปะว่าเป็นต้นนิกาย ซึ่งเป็นทำนองลากความเข้าหาเพื่อให้เห็นว่ามีเชื้อสายสืบเนื่องมาแต่พระมหาสาวก สมณะอิจิงกล่าววว่า พระไตรปิฎกของมหาสังฆิกะมีจำนวน ๓๐๐,๐๐๐ โสลก แต่สมณะเฮียงจังกกล่าววว่ามหาสังฆิกะรับรองพระธรรมวินัยซึ่งพระอรหันตเจ้าทำไว้ครั้งปฐมสังคายนา

แต่ได้นำเอาคติหลักธรรมอื่นแทรกเข้าไว้ด้วย แล้วแบ่งเป็นปัญจปิฎกคือ
สูตรปิฎก วินัยปิฎก อภิธรรมปิฎก สังยุตปิฎก กัณฑ์วิทวารปิฎก
ข้อความบ่งถึงคัมภีร์ฝ่ายมหาสังฆิกะ ปรากฏพบอยู่ในจารึกที่ขุดค้นได้ที่
อมราวดีสถูป และนาคารชุนนิกอนคะ ที่ระเบียงด้านนอกของอมราวดี
สถูป มีจารึกชื่อของภิกษุณีชื่อ วินยธระ และภิกษุชื่อ มหาวินยธระ ชื่อ
บ่งชัดถึงภิกษุ ภิกษุณี แห่งนิกายนี้ทรงไว้ซึ่งพระวินัยปิฎก ในจารึกแห่ง
หนึ่งมีข้อความบ่งถึงภิกษุแห่งมหาวนศาลาชื่อ สังยุตตภาณกะ และที่
นาคารชุนนิกอนคะมีจารึกว่า "ทีฆมชฺฉิม ปรุจมาตุก โอสถ วาจกานั
ทีฆมชฺฉิม นิกายชเรน ทีฆมชฺฉิม ปัทมาตุกเทศก วาจกานั
ทีฆมนิโคยชเรน" ข้อความเหล่านี้แสดงว่าสุดตันตปิฎกของฝ่ายมหา-
สังฆิกะมีอยู่แล้วอย่างน้อย ๓ นิกายคือ ทีฆนิกายและสังยุตตนิกาย
และยังมีอภิธรรมอีกด้วยคือคำว่า ปรุจมาตุกะหรือปรุจมาติกะ อันชี้ถึง
พระอภิธรรมนั่นเอง แน่นนอนละอภิธรรมเหล่านี้ต้องต่างฉบับกับฝ่าย
เถรวาท

ในพุทธศตวรรษที่ ๕ นักธรรมจาริกจีนคือสมณะฟาเหียนได้นำ
คัมภีร์มหาสังฆิกะวินัยจากนครปาฏลีบุตรมาสู่ประเทศจีน และได้แปล
เป็นภาษาจีนให้ชื่อว่าม่อฮอเจ็งติลุก นอกจากนี้ในบัญญัติปกรณ์ศักดิ์สิทธิ์
ของจีน ยังมีคัมภีร์มหาสังฆิกภิกษุณีวินัยอีกปกรณ์หนึ่งด้วย นอกจากนี้
ยังมีคัมภีร์มหาวัสตุของนิกายโลโกตตรวาทกึ่งของนิกายมหาสังฆิกะ ก็
ยังมีฉบับอยู่มาจนทุกวันนี้ สำหรับถิ่นฐานของมหาสังฆิกะนั้น เดิมคงมี
หลักแหล่งอยู่ในแคว้นมคธนครปาฏลีบุตรเป็นต้น แล้วต่อมาได้ค่อย ๆ
แผ่ขยายไปเรื่องสู่ภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียมีปัญจาปและคันธาระ
ส่วนทางใต้ก็ได้นำไปตั้งมั่นที่ดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำกฤษณาและโคธาวารี
มินครอมราวดีเป็นต้น นิกายย่อย ๆ ของมหาสังฆิกะ โดยมากเจริญอยู่

ในแวนแคว้นอันธระ ซึ่งทางลังกาเรียกรวมนิกายเล็ก ๆ เหล่านี้ว่า พวก "อันธกะ" ดังปรากฏในบาลีอรรถกถา กถาวัตถุดังนี้

"อนุชกา นาม ปุพฺพเสลียา อปรเสลียา ราชคิริยา สิทฺฐตฺถิกโต อิมะ ปจฺจมา อูปฺปนฺนนิกายา" แปลความว่า "ชื่อว่าพวกอันธกะนั้น ได้แก่ นิกายปุพฺพเสลียะ ๑ อปรเสลียะ ๑ ราชคิริยะ ๑ และสิทฺฐตฺถิกะ ๑ ทั้งหมดนี้เป็นนิกายอุบัติในภายหลัง" นอกจากนี้กึ่งนิกายอื่นอีกเช่น โคกุลิกะ เอกวยหาริกะ ใจติยะ โล โกตตระ บัญญัติวาท พุสสุติกะ เวตุลลกะ อุตตรปะละ อุตตรเสลียะ

หลักธรรมสำคัญ ๔๑ ข้อ

มหาสังฆิกะเถอคคิ ๕ ข้อของมหาเถวะ ซึ่งพอเทียบเคียงกับบาลีได้ดังต่อไปนี้

๑. พระอรหันต์อาจอุกมารถช่วยวนในทางความฝืนจนน้ำอสุจิเคลื่อนได้ ปรากฏในกถาวัตถุฝ่ายสกวาทาจารย์คือฝ่ายเถรวาทตั้งกระทู้ถามฝ่ายปรวาทที่ว่า

มารยิกา เทวดา อรหโต อสุจิสุกกวิสสุตฺติ ออุปฺสัทรนฺตฺติ แปลว่า เทวดาผู้นับเนื่องในหมู่มาร เข้าไปปล่อยน้ำสุกก็คืออสุจิแก่พระอรหันต์ได้หรือ ฝ่ายมหาสังฆิกะรับว่า อามนฺตา คือ ได้ซิ ฝ่ายเถรวาทถามว่า "อตฺถิ ราโค กามราโค กามราคปริยฺญฐานํ กามราคสญฺโญชนํ กาโมโม กามโยโค กามจฺจนฺทนิวฺรณฺนฺติ" พระอรหันต์ยังมีราคะ กามราคะ ความกั้มรุมแห่งราคะ ความผูกพันในกามราคะ หวังแห่งราคะ กามราคะ ความกั้มรุมแห่งราคะ ความผูกพันในกามราคะ หวังแห่งราคะ ความประกอบในราคะและกามฉันทนิวรณ์อื่นหรือ ฝ่ายมหาสังฆิกะไม่รับบอก ว่าพระอรหันต์ท่านหมดจากสิ่งเหล่านี้แล้ว และอธิบายว่าพวกเทวบุตร-มารต้องการให้พระอรหันต์ท่านเกิดความสงสัยจึงบันดาลให้เกิดน้ำอสุจิ

เคลื่อนในร่างของท่าน อนึ่งพระอรหันต์ท่านก็ยังคงรับประทานขบฉัน
อาหารเช่นสามัญชน การขับไล่น้ำอสุจิตามระบบของร่างกายจึงยังมีอยู่
ทั้งนี้ไม่ได้เกี่ยวกับเจตนาของท่านเลย มหาสังฆิกะกล่าวต่อไปว่าพระ
อรหันต์ประเภท สหมมุสส คือฉลาดในธรรมของตนได้แก่พระอรหันต์
ปัญญาวิมุตติซึ่งตรัสรู้ธรรมอย่างเดียวนั้นมิได้มีฤทธิ์เดชอื่นใดเท่าที่
มี อสุจิกเคลื่อน ส่วนพระอรหันต์ประเภท พรหมมุสส คือฉลาดในธรรม
ของผู้อื่นได้แก่พระอรหันต์ อุกโตภาควิมุตติ ซึ่งตรัสรู้ธรรมด้วย และ
ประกอบด้วยอภิญญาอีก ๕ มิได้มีอสุจิกเคลื่อน (พระอรหันต์ประเภท
สหมมุสส คือพระอรหันต์ฝ่ายสุขวิปัสสกะหรือฝ่ายปัญญาวิมุตติทำ
อาสวะให้สิ้นได้แต่อย่างเดียว มิได้มีอภิญญา ๕ ส่วนพระอรหันต์
ประเภทพรหมมุสสซึ่งเป็นฝ่ายอุกโตภาควิมุตติ สามารถทำอาสวะให้สิ้น
ทั้งประกอบด้วยอภิญญา ๕ อีกด้วย) ฝ่ายเถรวาทค้านว่า รากะ โทสะ
โมหะ ของพระอรหันต์ทั้ง ๒ พวก ย่อมหมดสิ้นด้วยกัน ฉะนั้น จึงไม่
น่าจะมีการเคลื่อนอสุจิกอีก แล้วฝ่ายเถรวาทก็ยกพระพุทธภาษิตขึ้นอ้าง
ลบล้างมติของฝ่ายมหาสังฆิกะว่า

"เย เต ภิกขเว ภิกขุ ปุณฺณชฺชา สีสสมฺปนฺนา สตรีสสมฺปนฺนา นิทฺทํ
โอกมฺนฺติ เตสํ อสุจि น มฺจฺจติ เยปี เต ภิกขเว พาหิรกา อิตฺโย กามสุ
วิตฺราคา เตสมฺปิ อสุจิ น มฺจฺจติ อฏฺฐานเมตํ ภิกขเว อนวกาโส ยํ
อรหโต อสุจิ มฺจฺเจยฺยติ"

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดเป็นปุณฺณถึงพร้อมด้วยศีล มี
สติสัมปชัญญะก้าวลงสู่ความหลับ อสุจิจของภิกษุเหล่านั้นย่อมไม่เคลื่อน
แม้พวกฤทธิยานนอกพระศาสนาเหล่าใดเป็นผู้ปราศจากรากะในกามแล้ว
อสุจิจของพวกฤทธิเหล่านั้น ก็หาเคลื่อนไม่ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ว่า
อสุจิจของพระอรหันต์จักพึงเคลื่อนได้ มิใช่ฐานะจักเป็นไปได้"

๒. ถือว่าพระอรหันต์ยังมีอัญญาณได้บาลีว่า อตุถิ อรหโต
อัญญาณนุติ ในกถาวัตถุว่าฝ่ายมหาสังฆิกะถือว่าพระอรหันต์ประเภท
ปัญญาวิมุตติ ยังอาจมีความไม่รู้ในชื่อเสียงเรียงนามของต้นไม้ ของหน
ทางเดิน ของบุรุษหรือสตรี ซึ่งท่านไม่เคยรู้จักมาก่อน ต้องอาศัยการไต่
ถามเขาว่า ต้นไม้นั้นชื่ออะไรหรือ หนทางเดินไปเมืองสาเกตไปทางไหน
บุรุษนั้นมีนามว่าอะไร ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น แต่สำหรับอัญญาณเกี่ยว
กับพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์หามีไม่ มติข้อนี้ก็ตรงกันกับฝ่าย
เถรวาท อนึ่งพระอรหันต์ประเภทอุกโตภาควิมุตติ หามีอัญญาณเกี่ยว
กับเรื่องเหล่านี้ไม่ เพราะท่านอาจใช้อภิญาญาฤทธิ์กำหนดรู้ได้เอง แต่ใน
ปกรณ์สี่สกถกกล่าวความตรงกันข้ามดังได้เล่าไว้ในตอนประวัติพระมหา
ทเวะ

๓. ถือว่าพระอรหันต์ยังมีกัมขาได้ บาลีว่า อตุถิ อรหโต กงฺขาติ
มีอรรถาธิบายเช่นเดียวกับอัญญาณคือ พระอรหันต์ประเภทปัญญา
วิมุตติยังอาจมีความสงสัยในเรื่องชื่อเสียงเรียงนามของบุรุษ สตรี ต้นไม้
 ฯลฯ ฝ่ายเถรวาทเห็นพ้องด้วยและกล่าวอรรถาธิบายว่า วิจิกิจณาหรือ
กัมขามี ๒ ประเภทคือ ก. วิจิกิจจานิ वर्ณ ได้แก่ความสงสัยใน
พระรัตนตรัยและในอนัตต ปัจจุบัน อนาคต ตลอดจนในปฏิจสมุ-
บาทธรรม วิจิกิจจานิ वर्ณนี้พระอรหันต์บุคคลย่อมละได้

ข. ปฏิรูวิจิกิจจา คือสงสัยในเรื่องชื่อต้นไม้ ชื่อบุคคลนับเป็น
ความสงสัยธรรมดาไม่จัดเป็นโมหะ อย่างนี้พระอรหันต์ก็ยังมีได้ แต่ใน
ปกรณ์สี่สกถกกล่าวความไปอีกอย่างหนึ่ง

๔. ถือว่าพระอรหันต์จักรู้ตัวว่าได้บรรลุอรหัตผลด้วยการ
แนะนำจากผู้อื่น บาลีว่า อตุถิ อรหโต ปรวิตารณาติ ตามเภทมติธรรม
จักรศาสนาตร์อรรถกถาอธิบายว่า พระอรหันต์นั้นอาจต้องอาศัยพระศาสดา

พยากรณ์หรือหัดผลให้จับทราบว่าได้สำเร็จ ถ้าเป็นดังนั้นฝ่ายเถรวาท
ย่อมไม่อาจรับรองหรือเห็นด้วยได้

ฝ่ายเถรวาทอ้างพระพุทธานุญาตคัดค้านในกรณีนี้ว่า "ชานตุวาหิ
ภิกขเว ปสฺสโต อสวานํ ขยฺ วทามิ โน อชานโต โน อปสฺสโต" แปลว่า
"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นอาสวะ สำหรับผู้ที่อยู่ เห็นอยู่
ไม่ได้กล่าวสำหรับผู้ที่ไม่รู้ อยู่ไม่เห็นอยู่" อนึ่ง ในกถาวัตถุมิได้พูดใน
ทำนองที่เกณฑรรวมมติจักรศาสตร์รรถถาว่าได้ แต่กล่าวว่าพระอรหันต์
ประเภทปัญญาวิมุตติ ยังต้องแนะนำเรื่องชื่อเสียงเรียงนามของบุคคล
ต้นไม้หนทางซึ่งท่านไม่รู้จัก จากผู้อื่นเท่านั้น ถ้าเป็นอย่างนี้ฝ่ายเถรวาท
ยอมรับ

๕. มรรคผลบังเกิดขึ้นด้วยเปล่งคำว่าทุกข์หนอ กถาวัตถุว่า
ทุกขหาโร มคฺคจฺจํ มคฺคปริยาปนฺนุนฺติ ฝ่ายลัทธิเถรวาทว่าผู้ที่เบื่อหน่าย
ในสังสาระแก่กล้าแล้วเปล่งคำว่าทุกข์หนอ ๆ มรรคผลย่อมบังเกิดแก่เขา
ได้ ในกถาวัตถุอธิบายถึงเรื่องนี้ไว้สั้นมาก และพูดทำนองเดียวกันกับ
ฝ่ายลัทธิเถรวาท มตินี้ฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย

นอกจากนี้ยังมีหลักธรรมข้ออื่นอีก ในเกณฑรรวมมติจักรศาสตร์
กล่าวว่า นิกายมหาสังฆิกะ และนิกายเอภยวาริยะ (บาลี=เอกโภยหา-
ริยะ) นิกายโลโกตตรวาท นิกายโคกุกิยะมีทัศนะเกี่ยวกับบุคคลสภาพของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าร่วมกันดังนี้คือ

๖. พระพุทธเจ้าทั้งหลายล้วนมีโลกุตตรสภาวะ อธิบายว่าพระ
พุทธองค์เป็นผู้หลุดพ้นจากโลกแล้ว จึงมีสภาวะทั้งรูปกายและนามกาย
เป็นโลกุตตรสภาวะ ในคัมภีร์มหาวิศดุพรรณนาว่า พระพุทธองค์แม้จะ
ประทับ เสด็จพระราชดำเนิน และทรงกระทำอิริยาบถต่าง ๆ คุณสมบัติ
ในโลก แต่ก็ไม่ทรงเหน็ดเหนื่อยหรือลำบากพระกายเลย แม้พระองค์จะ

ทรงแสดงภาพชำระพระบาทและชำระสรองน้ำพระกาย แต่ความจริงก็ไม่มี
ชูลีเห้งื่อโคลอะไรที่จะต้องล้างเลย พระองค์ทำความสะอาดพระทนต์ก็สัก
แต่ว่าเป็นกิริยานุวัตตามโลกอย่างนั้นแหละ ความจริงแล้วพระโอรส
ของพระองค์มีกลิ่นหอมจูดอกบัว ทรงขบฉันพระกระยาหารทั้ง ๆ ที่ไม่
ทรงมีความหิว ในกถาวัตถุกถ่าวว่าเป็นวาตะนิกาเยเวตุลลกะ ซึ่งเป็น
นิกาเยกิงเล็ก ๆ ของมหาสังฆิกะ อีกนัยหนึ่งเอาข้อความว่า "ภควา
โลก ชาโต โลก สัพพโต โลก อภิภูย วิหริ อนุปลิตโต โลกนาติ"
แปลว่า "พระผู้มีพระภาคทรงกำเนิดในโลก ทรงเจริญในโลก แต่ทรง
ครอบงำในโลก เสด็จอยู่โดยมิทรงแปลเปื้อนด้วยโลก" จึงบ่งชี้ว่า
พระองค์มีโลกุตระสภาวะทั้งรูปธรรมนามธรรม มติฝ่ายเถรวาทถือว่า
พระพุทธองค์ยังมีรูปขันธ์เป็นกรรมวิบาก ต้องเป็นไปตามอดีตกรรม ยัง
เป็นโลกียกรรม ส่วนนามขันธ์นั้นถ้าทรงคิดเรื่องของโลกก็ต้องมีอารมณ์
เป็นโลก ผิดกันแต่ที่ทรงไม่มีตัณหาอุปาทานยึดถือโลกเอาไว้เท่านั้น คำ
ว่าไม่ทรงแปลเปื้อนโลกหมายเอาว่า ปราศจากตัณหาอุปาทานเครื่อง
เหนี่ยวต่างหาก

๗. พระพุทธเจ้าทั้งหลายล้วนปราศจากอาสวะธรรม เมื่อทั้งนาม
ขันธ์และรูปขันธ์ของพระพุทธองค์เป็น โลกุตระสภาวะแล้ว ก็ย่อมปราศ
จากอาสวะธรรมเครื่องหมักดองเศร้าหมองด้วยว่า มติฝ่ายเถรวาทถือว่า
ทรงหมดอาสวะจากพระฤทัย แต่ฝ่ายรูปขันธ์ยังจัดเป็นสาสวะธรรมอยู่
เพราะยังต้องทรุดโทรมเผ่าชรา

๘. พระพุทธวณะทั้งปวงล้วนเป็นธรรมจักร อธิบายว่าพระ
พุทธวณะทุกคำที่เปล่งออกมาล้วนเป็นหิตานุหิตประโยชน์ต่อเวไนยสัตว์
จัดเป็นพระธรรมจักรได้ทั้งสิ้น ในกถาวัตถุกถ่าวว่าพวกอันธกะถือว่า
พระดำรัสของพระพุทธเจ้าเป็นโลกุตระ พุทธสุส ภควโต โวหาโร

โลกุตตโรติ คือตัวโหวหารเป็นโลกุตตระ

มติฝ่ายเถรวาทค้านว่า ถ้าโหวหารของพระองค์เป็นโลกุตตระหมด
ไซ้รู้ คนพาลบางเหล่าฟังพระพุทธดำรัสนั้น มิกลายเป็นว่าโลกุตตรธรรม
เป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง เป็นที่ตั้งของโทษหรือ อนึ่ง ปุณฺณที่สดับ
พระดำรัสของพระองค์ก็ต้องอาศัยโศตะซึ่งเป็นโลกิยะฟัง และรับรู้ด้วย
วิญญานที่เป็นโลกิยะ มิกลายเป็นว่าโลกุตตระมากระทบกับโลกิยะหรือ
อนึ่ง พระดำรัสของพระพุทธองค์ถ้าจะเป็น โศดาปัตติมรรค โศดาปัตติผล
สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล หรือ
อรหัตตมรรค อรหัตตผล เป็นพระนิพพานกระมัง เมื่อฝ่ายเถรวาทค้าน
อย่างนี้ ฝ่ายพวกมหาสังฆิกะและอันธกะแก้ว่า กองข้าวก็ดี (เปรียบ
เหมือนโลกิยธรรม) กองทองคำก็ดี (เปรียบโลกุตตรธรรม) ใช้ไม้เท้าทองคำ
(เปรียบโลกุตตรโหวหาร) ซึ่บอกว่านั้นเป็นข้าว นั้นเป็นทองแก่เขาให้ทราบ
ได้ ฉนฺใด ธรรมที่เป็นโลกิยะก็ดี ที่เป็นโลกุตตระก็ดี พระบรมศาสดาก็
ตรัสบอกด้วยพระดำรัสที่เป็นโลกุตตระ ฝ่ายเถรวาทยื้อนว่ากองข้าวก็ดี
กองทองคำก็ดี ใช้ไม้เท้าซึ่บอกก็ได้ ไม่เห็นจำเป็นต้องใช้ไม้เท้าทองคำ ฉนฺใด
ธรรมที่เป็นโลกิยะก็ดี ธรรมที่เป็นโลกุตตระก็ดี พระบรมศาสดาย่อม
ตรัสด้วยพระดำรัสที่เป็นโลกิยะ สรุปลความแล้วฝ่ายเถรวาทถือว่า พระ
พุทธวจนะทั้งหมดไม่ใช่พระธรรมจักร เพราะตรัสเรื่องอื่น ๆ ก็มี
มิได้ตรัสแต่เรื่องอริยสัจ ๔ อย่างเดียว และโหวหารของพระองค์ก็ตรัส
ทั้งนัยที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ แต่มิได้หมายความว่าตัวโหวหารเป็นโลกุตตระ

๕. ถ้าว่พระพุทธองค์สามารถเทศนาประมวลคำสอนลงได้ใน
คำ ๆ เดียว มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย

๑๐. ถ้าว่พุทธวจนะทุกคำล้วนเป็นहितประโยชน์ สำหรับข้อนี้
เห็นจะเอาหลักฐานจากคำสรรเสริญพระบรมศาสดาว่า พระพุทธเจ้ามี

ปกติตรัสคำจริงคือสังจวาที ตรัสสมกาลคือกาลวาที ตรัสเรื่องที่เป็นจริงคือภูตวาที ตรัสถูกต้องถวาที ตรัสไม่ผิดคืออวิตถวาที ตรัสไม่คลาดเคลื่อนคืออนัญญถวาที และปรากฏในอภัยราชกุมารสูตรแห่งมัชฌิมนิกายว่า พระพุทธองค์ยอมตรัสแต่วาจาที่จริงมีประโยชน์ แม้จักเป็นที่ไม่พอใจของผู้อื่น ทั้งนี้ทรงเป็นผู้จักกาลสมควรที่จะตรัส

มติฝ่ายเถรวาทรับว่าจริง ทรงเป็นสังจวาที ภูตวาที ยถวาที อวิตถวาที อนัญญถวาที แต่มิใช่ว่าทุกคำ พุทธวจนะจะเป็นहित-ประโยชน์ไปเสียหมด ที่เป็นहितประโยชน์คือธรรมอันพระองค์แสดงแก่สัตว์โลก แต่ในบางสมัยพระองค์ก็ตรัสเรื่องราวที่มีได้เกี่ยวกับธรรมะเลย เช่นตรัสถามพระอานนท์ว่า "ดูก่อนอานนท์ ! ฝนกำลังตกอยู่หรือหนอ" และเช่นตรัสแก่โพธิราชกุมารว่า... "เรา...บรรลุถึงตำบลอุรุเวลาเสนานิคมพักแรมอยู่ ณ ตำบลนั้น" อะไรเหล่านี้เป็นต้น คำเหล่านี้เป็นเรื่องเล่าถึงการเดินทาง และบางทีก็เป็นเรื่องเรียกภิกษุอุปฐากให้หยิบเครื่องอุปโภคมาใช้สอย มิได้เกี่ยวกับธรรมะเพื่อให้ผู้ฟังนำไปประพฤติปฏิบัติใด ๆ ฉะนั้นจะกล่าวว่าพุทธวจนะทุกคำล้วนเป็นอรรถ เป็นสังฆธรรมยังहितประโยชน์เกิดขึ้นย่อมไม่ได้

๑๑. ถ้าว่พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีพระรูปกายและพระชนมายุไพศาลอนันตกาล ปราศจากขอบเขต

ฝ่ายมหาสังฆิกะพยายามสร้างบุคลิกภาพของพระพุทธองค์ให้ใหญ่โตมหิหารเมื่อพระองค์มีโลกุตตรภาวะแล้ว จึงมีพระรูปกายอันเป็นทิพย์อมตภาวะรุ่งเรืองไพศาล มีพระชนมายุปราศจากขอบเขต ที่เราเห็นสภาพของพระองค์แก่แต่ทรวดโทรมชราที่สุดจนดับขันธปรินิพพานนั้น ความจริงเป็นเพียงมายาศักดิ์ซึ่งพระองค์นิรมิตรให้เห็นพระองค์ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณาอันไม่มีขอบเขต จักโปรดสัตว์ในสกลจักรวาฬให้พ้น

ทุกข์ สัตว์ทั้งหลายมีปริมาณนับมิได้ จึงพระชนมายุของพระพุทธองค์ ไม่มีสิ้นสุด ชำรงอยู่เพื่อโปรดสัตว์เหล่านั้น

มติฝ่ายเถรวาท มีอาคตสถานบางแห่งในสุดตันตปิฎกแสดงว่า พระวรกายของพระบรมศาสดาเมื่ออยู่ในปัจฉิมวัย ทรงชราภาพมากแล้ว แต่ความเหี้ยมของพระสรีระจะไม่ปรากฏแก่ผู้อื่นชัดเจนนัก จักปรากฏแต่ภิกษุผู้อุปฐากใกล้ชิดอยู่ทุกวัน เช่นพระอานนท์เท่านั้น และในมหาปรินิพพานสูตรก็ทรงมีพระดำรัสว่า "ดูก่อนอานนท์ ผู้ใดผู้หนึ่ง เจริญอุทฺธิบาททั้ง ๔ ทำให้มากให้เป็นยานเป็นที่ตั้ง แคล้วคล่องแล้ว ตั้งสมแล้ว ปราศด้วยดีแล้ว ผู้นั้นเมื่อหวังพึงอยู่ไปได้ตลอดกาลปีหนึ่ง หรือยิ่งกว่าก็ว่าได้ อานนท์ตถาคต เจริญอุทฺธิบาททั้ง ๔ แล้ว ฯลฯ หวังอยู่พึงได้ตลอดกาลปีหนึ่งหรือยิ่งกว่าก็ว่าได้" แต่คำว่ากาลปีในที่นี้ ฝ่ายเถรวาทมิได้ถือว่าเป็นกาลปีแห่งอายุขัยของโลก หากหมายถึงจำนวน ๑๐๐ ปีหรือ ร้อยเศษเท่านั้น ฉะนั้นจึงไม่เห็นพ้องด้วยกับมติฝ่ายมหาสังฆิกะ

๑๒. ถือว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มิได้มีพระเหตุภัยเหนี่ยวนำย ต่อการโปรดสัตว์ ฝ่ายมหาสังฆิกะถือว่า พระพุทธองค์มีพระมหากรุณา ชำรงพระชนมายุอนันตกาลเพื่อโปรดสัตว์ในสากลโลกธาตุทั้งหลายจาก โลกหนึ่งสู่อีกโลกหนึ่ง มติฝ่ายเถรวาทเห็นว่าพระพุทธองค์ศากยมุณี เมื่อโปรดสัตว์จนถึงพระชนมายุได้ ๘๐ พรรษา แล้วก็ดับขันธปรินิพพาน เป็นอนุปาติเสตนิพพานธาตุไม่มีอะไรเหลือ

๑๓. พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่มีความหลับและพระสุบิน ฝ่ายมหาสังฆิกะถือว่า ความหลับของพระพุทธองค์ไม่มี มีแต่สมาธิจิต ซึ่งเป็นการพักผ่อนของพระองค์เท่านั้น เมื่อไม่มีความหลับก็ไม่มีการสุบิน มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้องกับข้อนี้ เพราะความจริงพระบรม

ศาสดาก็มีความลับเหมือนกัน หากเป็นความลับที่ประกอบด้วยญาณ และสติสัมปชัญญะไม่หลง ดังปรากฏในบาลีมหาสังคจกสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย ตรัสแก่ความเข้าใจผิดของสังจกนิครนถ์ ซึ่งเข้าใจว่าพระองค์ลับ เพราะความหลงว่า "ดูก่อนอัคริเวสณะ เรายังจำได้อยู่ ในเดือนสุดท้ายของฤดูร้อน เรากลับจากบิณฑบาตในเวลาหลังอาหารแล้ว ให้ปุสังฆากู เป็น ๔ ชั้น เรามีสติสัมปชัญญะยังลงสู่ความลับ โดยตะแคงขวา ฯลฯ อัคริเวสณะ คนเราจะเชื่อว่าเป็นคนหลงหรือไม่หลง เพราะเหตุ จงกำหนดใจให้ดีเราจักแสดงให้ฟัง อัคริเวสณะ อาสวะเหล่าใดที่ผู้ นั้น เสร้าหมองพร้อม เป็นไปเพื่อความคิดอีก ประกอบด้วยความทุนทุราย มีทุกข์เป็นผล ทำให้มีชาติขรามรณะอีกสืบไป เมื่อผู้ใดละมันไม่ได้ เรากล่าวว่าผู้นั้นเป็นคนหลง เมื่อผู้ใดละได้ขาด เรากล่าวว่าผู้นั้นเป็นคน 'ไม่หลง' ส่วนข้อไม่มีความฝันฝ่ายเถรวาทเห็นพ้องด้วย

๑๔. ถือว่าพระพุทเจ้าทั้งหลายตอบปัญหาโดยไม่ต้องตรีกนิก ทั้งนี้เนื่องด้วยพระบรมศาสดาเป็นสัพพัญญู รู้แจ้งเห็นจริงหมดทุกอย่าง มิพักต้องมาค่านึงตรีกนิก

มติฝ่ายเถรวาทรับรองในข้อนี้ คือทรงให้คำพยากรณ์ได้โดยไม่ต้อง คิดไว้ก่อน ดังปรากฏในอภัยราชกุมารสูตร เจ้าอภัยราชกุมารทูลถามว่า พระพุทเจ้าต้องทรงคิดไว้ก่อนไหมในการตอบปัญหาต่าง ๆ ของเหล่า กษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดีและบัณฑิตอื่น ๆ พระบรมศาสดาอุปมาให้ ฟังว่า เจ้าชายอภัย ฯ เป็นผู้เชี่ยวชาญในเรื่องรถ ถ้ามีผู้มาถามถึงเรื่องรถ และส่วนประกอบของรถ เจ้าชายจะต้องเตรียมคิดไว้ล่วงหน้าเพื่อตอบ บ้างไหม เจ้าชายอภัยทูลสนองว่าไม่ต้องเลย คำตอบนั้นจักแจ่มแจ้งแก่ พระองค์ทันที พระบรมศาสดาจึงตรัสว่า "ราชกุมาร ฉันทิดก็ฉันทัน ที่

กษัตริย์บัณฑิตบ้าง พราหมณ์บัณฑิตบ้าง คฤหบดีบัณฑิตบ้าง สมณ-
บัณฑิตบ้าง ผูกปัญหาขึ้นแล้วมาถามเรา คำตอบย่อมปรากฏแจ่มแจ้งแก่
เราในขณะที่ถูกถามนั่นเอง ทั้งนี้เพราะเหตุไฉน โอ ราชกุมาร เพราะ
เหตุว่า ธรรมชาติคุณนั้นเป็นสิ่งที่คาดหมายตลอดเฉพาะด้วยดีแล้ว เพราะ
ความเป็นผู้เที่ยงตลอดเฉพาะด้วยดีต่อธรรมชาติคุณนั่นเอง คำตอบจึงปรากฏ
แจ่มแจ้งแก่ตลาคตาในขณะนั้น"

๑๕. ถ้าว่่าพระพุทธเจ้าทั้งหลายในขณะที่จิตเดียวอาจรู้ชัดธรรมทั้งปวง
ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า โจขณะจิตเดียวของพระพุทธองค์ สามารถ
เข้าใจในคุณลักษณะของธรรมแต่ละอย่างได้ พระปัจเจกโพธิ และ
พระอรหันต์เพียงแต่สามารถทราบชัดในสรรพธรรมเป็นทุกข์เป็นอนัตตา
ในขณะที่จิตเดียว แต่ไม่อาจทราบชัดในภาวะคุณแต่ละอย่างของธรรม
ทั้งปวงได้

มติฝ่ายเถรวาทไม่รับรองเรื่องนี้ ในกถาวัตถุมิข้อธรรมคล้ายคลึง
กัน บอกว่าเป็นมติของนิกาย ปุพฺพเสลียะและอปฺรเสลียะถ้าว่่า
เอกจิตตฤุณณิกา สพฺเพ ธมฺมาติ แปลว่าธรรมทั้งปวงเป็นไปในขณะ
จิตหนึ่ง ฝ่ายเถรวาทค้านว่า ถ้าว่่าอย่างนั้นมหาปฐพี มหาสมุทร ชุนเขา
พระสุเมรุ น้ำ ไฟ ลม หน้้าไม้ ฯลฯ ถ้าว่่าจะตั้งมั่นลงในจิตกระมัง
และจักขุอายตนะเกิดพร้อมกั้บจักขุวิญญานกระมัง ฝ่ายปรวาทาจารย์รับ
ว่าถูกแล้ว จักขุอายตนะเกิดพร้อมกั้บจักขุวิญญาน ฝ่ายเถรวาทจึงยก
ภามิตของท่านสารีบุตรถ้าว่่า "อาวุโส จักขุอันเป็นธรรมภายใน ยังมีได้
แตกไป แต่รูปธรรมอันเป็นธรรมภายนอกยังมีได้มาสู่คฺลอง และการ
ประมวลที่สมกันยังไม่มี ความปรากฏแห่งความเป็นวิญญานที่สมกันยัง
ไม่มีก่อน จักขุอันเป็นธรรมภายใน ยังมีได้แตกไปด้วย รูปอันเป็นธรรม
ภายนอกมาสู่คฺลองด้วย การประมวลที่สมกันยังไม่มี ความปรารธนา

แห่งความเป็นวิญญานที่สมกันก็ยังไม่มาก่อน ฯลฯ ก็ในกาลใดแล
จักขุอันเป็นธรรมภายในยังมีได้แตกไปด้วย รูปอันเป็นธรรมภายนอก ก็
มาสู่คลองด้วย การประมวลที่สมกันก็มีด้วยอย่างนี้แล ความปรากฏแห่ง
ความเป็นวิญญานที่สมกันจึงมี" (มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์) ฝ่าย
ปรวาทจารย์แก้วว่า เพราะธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง จึงกล่าวว่าเป็นไปในขณะ
จิตหนึ่งเท่านั้น

๑๖. ถือว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลายเมื่อสู่ครรภ์ไม่ต้องผ่านความเป็น
กลดะ อัมพุทะ เปลี ฆนะ อธิบายความว่า ตามธรรมดาของสัตว์ที่เป็น
เป็นคัพภเสขยกะ คือต้องนอนในครรภ์มารดานั้น เมื่อแรกหยังเข้าสู่
ครรภ์ มีรูปปฏิสนธิเรียกว่ากลดะก่อน กลดะเป็นก้อนกลมมีสีเหมือน
หยาดน้ำมันงาอันใส ติดอยู่ที่ปลายขมจามรี อันบุคคลสลัดเสีย ๗ ครั้ง
ส่วนที่เหลือติดอยู่เท่ากับปฐมรูปปฏิสนธิของสัตว์นั้น ครั้นล่วงมา ๗
วัน กลดะจักแปรสภาพขึ้นเข้า และขยายใหญ่ขึ้นหน่อย มีสีเหมือน
น้ำล้างเนื้อเรียกว่า อัมพุทะ ล่วงมาอีก ๗ วัน ก็แปรสภาพเป็นชั้นสีจ
ขึ้นเป็นแท่งเหมือนเชื้อไข เรียกว่า ฆนะ แล้วต่อไปจึงค่อย ๆ เกิด
ปัญจสาขา มีมือ ๒, เท้า ๒, ศีรษะ ๑ เกิดตามมา อวัยวะอื่น ๆ ก็เกิด
ตามโดยลำดับ แต่ฝ่ายมหาสังฆิกะถือว่า ในปัจฉิมชาติสุดท้ายแห่ง
พระโพธิสัตว์ เนื่องด้วยทรงบำเพ็ญสมมติสภารมีนับด้วยสองไขยกัลป์
เป็นจุดอสังการประดับพระองค์แก่ก้านักหนา ซึ่งเมื่อถือปฏิสนธิในพระ
ครรภ์ของพระมารดา ย่อมไม่ต้องผ่านระยะรูปปฏิสนธิดังกล่าวมา หาก
ทรงบริบูรณ์บริสุทธ์ด้วยอินทรีย์ทั้งปวง โดยทันทีที่ปฏิสนธิ

มติฝ่ายเถรวาทดูเหมือนจะยอมรับในข้อนี้ ดังปรากฏในบาลี
อัจฉริยภูตธรรมสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย อุปรปัณณาสก์ว่า "ดูก่อนอานนท

ในกาลใด พระโพธิสัตว์ก็วางลงสู่ครรภ์มารดา ในกาลนั้นมารดาแห่งพระโพธิสัตว์ ย่อมไม่มีอาพาธใด ๆ มีความสุข ไม่อ่อนเพลีย อนึ่ง มารดาแห่งพระโพธิสัตว์ ย่อมแลเห็นพระโพธิสัตว์ ผู้อยู่ในครรภ์มีอวัยวะน้อยใหญ่สมบูรณ์ มีอินทรีย์ไม่ทราม" ในหนังสือปฐมสมโพธิกาปรณนา ความตอนนี่ว่า "อนึ่ง กาลเมื่อพระมหาสัตว์อยู่ในพระครรภ์มารดา มิได้เป็นที่สัมพาฐานคับแคบเหมือนดังสัตว์ทั้งปวง อันเสวยทุกข์ลำบากอยู่ในครรภ์ ทรงสถิตอยู่เป็นสุขเหมือนคูนั่งอยู่บนเตียงทองอันกว้างได้ ๑๒ ศอก มิฉะนั้นคูนมหาพรหมอันสถิตอยู่ในวิมานแก้ว แล้วพระกายก็มีได้แปดเปื้อนระคนด้วยอสุจิ กอปรด้วยสติสัมปชัญญะ ทราบพระองค์ ทรงพระดำริแต่ที่จะกระทำอนุเคราะห์สัตว์ มิได้ขาดจากพระกรุณา คอยทำพุทธ โพธิสมยอยู่ในครรภ์ทั้ง ๑๐ เดือนเป็นนิตย์ พระมารดาก็มิได้บังเกิดเหน็ดเหนื่อยหนักพระอุทร พระกายเบาเหมือนปกติเป็นสุขอยู่ แล้วก็แลเห็นพระโพธิสัตว์อยู่ในครรภ์ เหมือนคูด้ายเหลืองอันร้อยเข้าไปในแก้วมณีอันส่องใส เมื่อปรารถนาจะทอดพระเนตรในขณะใดก็เห็นพระโอรสนั่งบนบัลลังก์สมาธิผันพระพักตร์มาข้างพื้นพระอุทรแห่งพระมารดา คุจสุวรรณภูมิอันสถิตอยู่บนฝักอ่อนในห้องแห่งกลีบปทุมชาติ"

๑๗. ถู่ว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลายเมื่อจะถือปฏิสนธิในครรภ์แห่งพระมารดา ย่อมปรากฏในรูปแห่งข้างเผือก ฝ่ายมหาสังฆิกะถือว่าข้างยอมเป็นสัญลักษณ์แห่งกำลังอันยิ่งใหญ่และเป็นราคาของสัตว์ พระโพธิสัตว์ซึ่งได้บำเพ็ญบารมีมาบริบูรณ์ เมื่อจะหยั่งลงสู่พระครรภ์ของพระมารดาในปัจฉิมชาติ จึงสำแดงนิมิตในรูปพญาข้างเผือกให้พระมารดาเห็นทางพระสุบิน ดังคำทูลของพระนางมหามายาพุทธมารดาแก่พระเจ้าสุทโธทนะว่า

หิม รัชตนิภาศุจนุทร สุรยาติเรก สุจรณ สุวภกตชทุยาโณ
มหาตมา ฯ

คชวรุ ทฤฒลัทธิ วัชรกल्पสุสรูป อุทธิ มม ปรวิญญุตตสยเหตุ
ศฤณยุว ฯ

แปลว่า "ช้างตัวประเสริฐสีเหมือนหิมะและเงิน เกินพระจันทร์และ
พระอาทิตย์ มีเท้างาม มีอวัยวะเด่นชัด มีงา ๖ งาเป็นมหาดมะ มีที่ต่อ
แข็งแรงดุจวัชระ มีรูปร่างเข้าไปในท้องหม่อมฉัน พระองค์จึงพึงเหตุแห่ง
ช้างนั้น" (จากลลิตวิสตระสังกฤต) มติข้อนี้ฝ่ายเถรวาทก็ยอมรับ

๑๘. ถ้าวพระโพธิสัตว์ทั้งหลายเมื่อประสูติล้วนออกมาทางพระ
ปรศรี์เบื้องขวาของพระมารดา ฝ่ายมหาสังฆิกะถือว่าคัมภีร์เสยยะสัตว์
ตามปกติย่อมต้องเกิดทางโยนิมรรคของมารดา แต่พระโพธิสัตว์ใน
ปัจจุสมชาติซึ่งประกอบด้วยบารมีเต็มเปี่ยมย่อมไม่เป็นการสมควรจะถือ
ประสูติโดยทวารดังกล่าว จึงถือประสูติทางพระปรศรี์ (สีข้าง) เบื้องขวา
ของพระมารดา ดังโคลกสังกฤตว่า

"เอว รุเปณ ขลุ ปุณรุททธิปฺราติหารุเณน สมณฺวาคโต โพธิสตุตุโว
มาตุ กุกุชิตโต สถาตุ ฯ ส ปรีปุณฺณานา ทศานา มาसानามตุยเณ
มาตุรุ ทกุชิตปารุศวานุณิษกรมตีสุม ฯ"

แปลว่า "พระโพธิสัตว์สถิตอยู่ในครรภ์มารดาบริบูรณ์ด้วยฤทธิ
ปาฏิหาริย์เห็นปานฉะนี้ ครั้ง ๑๐ เดือนเต็มล่วงไปแล้ว ก็ประสูติจาก
ครรภ์พระมารดาโดยปรศรี์เบื้องขวา"

มติฝ่ายเถรวาทไม่กล่าวอะไรไว้สำหรับเรื่องนี้ ปรากฏในอังฉริย
กุตธรรมสูตรเพียงว่า "ดูก่อนอานนทฺ์ หญิงอื่น ๆ ย่อมนั่งคลอดบ้าง
นอนคลอดบ้าง ส่วนมารดาแห่งพระโพธิสัตว์ หาเป็นอย่างนั้นไม่ มารดา
พระโพธิสัตว์ ย่อมยืนคลอดพระโพธิสัตว์"

๑๕. ถือว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลายไม่มีกามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก ฝ่ายมหาสังฆิกะกล่าวว่า พระโพธิสัตว์สร้างบารมีก็เพื่อโปรดสัตว์ ย่อมมีจิตเปี่ยมด้วยความเมตตากรุณา โดยเฉพาะพระโพธิสัตว์ที่เป็นปัจฉิมภวีกะชาติสุดท้าย วิตกทั้ง ๓ จึงไม่มี

มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้องด้วย เพราะถือว่าพระโพธิสัตว์ไม่ใช่พระอรหันต์ ยังคงมีภาวะเป็นปุถุชนอยู่ในบาลีเทวธาวิตกกสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ มีพระพุทธพจน์เล่าว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราก่อนแต่ตรัสรู้ คือยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ได้เกิดความรู้สึกรู้สึกขึ้นว่า ถ้า โฉน-เราจักพึงทำวิตกทั้งหลายให้เป็น ๒ ส่วนเถอะ ก็กามวิตกใด พยาบาทวิตกใด วิหิงสาวิตกใด เราได้ทำวิตกทั้ง ๓ นี้ให้เป็นส่วนหนึ่ง และ (ในประการตรงกันข้าม) เนกขัมมวิตก (ความคิดสละกาม) ใด อพยาบาทวิตก อวิหิงสาวิตกใด เราได้ทำวิตกทั้ง ๓ นี้ให้เป็นอีกส่วนหนึ่ง โอ ! ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเรานั้นเป็นผู้ไม่มีความประมาท มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อนส่งตนไปแล้วอยู่อย่างนี้ กามวิตกเกิดขึ้น ฯลฯ พยาบาทวิตกเกิดขึ้น ฯลฯ วิหิงสาวิตกเกิดขึ้น เราก็ทราบชัดว่า กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก เกิดขึ้นแก่เราแล้ว ก็แลกามวิตกนั้น พยาบาทวิตกนั้น วิหิงสาวิตกนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความเบียดเบียนตน บ้าง เป็นไปเพื่อความเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เป็นไปเพื่อความเบียดเบียน ทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง มีอันกั้นทางปัญญาเสียเป็นปกติ เป็นไปในฝักฝ่ายแห่ง ความคับแค้นใจ หาเป็นไปเพื่อความดับไฟกิเลสแลไฟทุกข์ไม่ เมื่อเรามา เล็งเห็นพร้อมเฉพาะอยู่อย่างนี้ ฯลฯ กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสา- วิตก ย่อมถึงความตั้งอยู่อีกไม่ได้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้ละและ บรรเทา กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตกที่บังเกิดขึ้นแล้ว และได้อุบัติ ขึ้นแล้ว ทำให้ถึงความสิ้นสุดลงได้" อากตสถานอื่นอีกเช่นในบาลีตติย-

สูตรแห่งโลกกามคุณวรรค สัตยุตตนิคาย มีพุทธพจน์ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ครั้งก่อนแต่เรายังมิได้ตรัสรู้ ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ได้เกิดความปรวิติกขึ้นว่ากามคุณ ๕ ซึ่งเป็นอดีต อันเราเคยสัมผัสมาแล้วแต่อดีต แม้จะดับไปเพราะความปรวนแปรก็จริง แต่ส่วนใหญ่เมื่อจิตของเราจะวิ่งไป มันจะวิ่งไปสู่กามคุณอดีตนั้น มีน้อยนักที่จะวิ่งเข้าหากามคุณในปัจจุบันหรือกามคุณในอนาคต ภิกษุทั้งหลายเอ๋ย เราได้เกิดตกลงใจต่อไปว่า ความไม่ประมาทและสติความรู้ตัวเป็นสิ่งอันเราผู้หวังประโยชน์ตนพึงทำให้เป็นสิ่งป้องกันจิต (เพื่อมิให้วิ่งไปหากามคุณอีก)"

๒๐. ถือว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลายอาจไปเกิดในทุคติได้ตาม

ปรารถนาเพื่อโปรดสัตว์ ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า พระโพธิสัตว์มีกรุณา ไม่มีขอบเขต จึงอาจไปเกิดในทุคติเพื่อโปรดสัตว์ในอบายภูมิใด อนึ่งเพื่อส่งเสริมให้ชั้นดีบารมีบริบูรณ์ยิ่งขึ้น พระโพธิสัตว์จึงไปเกิดในทุคติทนทุกข์ทรมานด้วยการใช้ขันติธรรมอดกลั้น พุดง่าย ๆ ว่า ในอบายทุคติย่อมมีโอกาสให้พระโพธิสัตว์ใช้ขันติธรรมง่ายกว่าในภูมิอื่น ๆ มติฝ่ายเถรวาทถือว่า พระโพธิสัตว์ใช้ขันติธรรมง่ายกว่าในภูมิอื่น ๆ มติฝ่ายมาสัมพุทธเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งชื่อว่าเป็นอนิยตโพธิสัตว์ อาจไปสู่ทุคติภูมิต่าง ๆ ได้ แต่พระโพธิสัตว์ที่ได้รับลัทธยาเทศพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าว่า ต่อไปจักสำเร็จแก่พระบรมโพธิญาณแล้ว ชื่อว่าเป็นนิยตโพธิสัตว์เพียงต่อการตรัสรู้ ในบาลีคัมภีร์สารัตถสังคหะพรรณนาว่า พระนิยตโพธิสัตว์นี้บริบูรณ์ด้วยอัฐธรรมสโมธาน และปราศจากอภัพพฐาน ๑๘ ประการ ในอภัพพฐาน ๑๘ ประการนั้น มีบ่งไว้ว่า พระโพธิสัตว์ย่อมไม่ไปถือกำเนิดในอเวจินรก โลกันตนรก และไม่ไปถือกำเนิดในเปรตจำพวกขุปปีปาสกเปรต คือเปรตที่ถูกเบียดเบียนด้วยความหิวกระหายข้าวน้ำ ไม่ไปถือกำเนิดในเปรตจำพวกนิชฌามตัมหิก-

เปรตที่ถูกไฟเผาให้เร่าร้อนเสมอ และไม่ถือในกำเนิดกัปกุญชिकासูรซึ่ง
เป็นชื่อแห่งอสูรเหล่าที่เป็นเปรต ถ้าพระโพธิสัตว์ไปถือกำเนิดในคติ
เดรัจฉานก็มีช้างเป็นใหญ่ที่สุด และนกกกระจาบเป็นเล็กที่สุด ไม่กำเนิด
ในสัตว์ที่ใหญ่กว่าช้างหรือเล็กกว่านกกกระจาบเลย มีข้อความพรรณนาถึงความ
เด็ดเดี่ยวแห่งน้ำพระทัยของพระโพธิสัตว์ว่า "อีกอย่างหนึ่ง ได้ยินเขากล่าวว่า
ถ้าผู้ใดจะใคร่ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว จงไปตกรอกอยู่ให้ได้สิ้นแสน
กัลป์กลับขึ้นมาก็จะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้า ถ้าพระโพธิสัตว์บุคคล
จำพวกใดเข้ารับอาสาว่าจะรับไปลุยถ่านเพลิงและอาวุธอันเต็มไปใน
ห้องแห่งจักรวาล และจะลงไปทนทุกข์เวทนาในนรกให้สิ้นแสนกัลป์
เราจะขอเป็นพระพุทธเจ้า ถ้าพระโพธิสัตว์บุคคลผู้ใดใจกล้าปรารถนาแรง
ฉะนี้ จึงอาจปรารถนาพระพุทธภูมิได้ แลความปรารถนาจึงจะสำเร็จ"
สรุปว่าฝ่ายเถรวาทเห็นพ้องด้วยกับฝ่ายมหาสังฆิกะ แต่ทว่ามีข้อแม้
ดังกล่าวมา

๒๑. ถือว่าในขณะที่จิตเดียวแห่งตลอดอริยสัจ ๔ ได้ ฝ่ายมหา-
สังฆิกะอธิบายว่า ในขณะที่แห่งธรรมากิสมัย ย่อมแห่งทะเลอริยสัจ ๔ ได้
คือกำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย เจริญมรรค และทุกขนิโรธ แห่งทะเลใน
ความจริงของสังขารทั้งปวงว่าไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรม
ทั้งปวงเป็นอนัตตาในขณะที่จิตเดียว ฝ่ายเถรวาทเห็นพ้องด้วยในข้อนี้

๒๒. ถือว่าในรูปภพอรูปลักษณ์มีวิญญาณ ๖ ฝ่ายมหาสังฆิกะ
อธิบายว่าแม้ในอรูปพรหมภพก็ยังมีอายตนะ ๖ คือ จักขวยตนะ
โสตตนะ ฆราวายตนะ กายตนะ และมนายตนะ ข้อควรสังเกตคือ
แม้ในอรูปภพก็ยังมีรูปธาตุอยู่ แต่เป็นรูปที่ละเอียดสุขุมยิ่งนัก จึงเรียกว่า
อรูปภพเลยทีเดียว เมื่อมีอายตนะภายใน ๖ ก็ย่อมมีอายตนะภายนอก ๖

แล้วก็วิญญาณอีก ๖ เป็นอันว่าแม้ในอสัญญิภพซึ่งเป็นพรหมพวกหนึ่ง
สงเคราะห์ลงในรูปพรหม แต่ปราศจากตัณญา ก็ยังมีวิญญาณทั้ง ๖
ฝ่ายเถรวาทไม่รับรองมตินี้ ในถกวัตต์ว่าเป็นมตฝ่ายอันธกะ และ
ตั้งกะฐ์ถามว่า อตฺถิ สพายตฺนิกอ อตฺตภาโว รูปธาตฺยาติ ฯ อตฺถภา
อันมีอายตนะ ๖ มีอยู่ในรูปธาตุหรือ ฝ่ายปรวาทาจารย์รับว่ามี ตาม
หลักอภิธรรมของฝ่ายเถรวาทถือว่า รูปพรหม ๑๕ ชั้น ยกอสัญญิพรหม
เสีย มีปสาทรูป ๒ เท่านั้นคือ มีจักขุปสาทรูป ๑ และโสตปสาทรูป ๑
ส่วน ฆานะ ชิวหา กายะ ถึงมีอยู่ก็ไม่ทำหน้าที่ ฆานวิญญาณ ชิวหา-
วิญญาณ และกายวิญญาณจึงไม่มี คงมีแต่จักขุวิญญาณ และโสต-
วิญญาณ และมนวิญญาณธาตุเท่านั้น แม้กระทั่งลมอัสสาสะ ปัสสาสะ
และอาหารรัชกาลาก็หาไม่มี อิมอยู่ด้วยปิติสฺสข ฉะนั้น ฝ่ายเถรวาทจึง
ค้านเป็นทำนองว่า อตฺถิ ตตฺถ ฆานายตฺนํ อตฺถิ คนฺธายตฺนํ ตฺน
ฆานนํ ตํ คนฺธํ ฆายตฺติ ในรูปภพนั้นมีฆานายตนะ มีคันธายตนะ
และบุคคลสูตคันธะนั้น ได้ด้วยฆานะหรือ ฝ่ายปรวาทาจารย์รับว่าถูกแล้ว
สกวาทาจารย์ คือฝ่ายเถรวาท จึงถามต่อไปว่า อตฺถิ ตตฺถ มุลคนฺโธ
สารคนฺโธ ตจคนฺโธ ปตฺตคนฺโธ ปุปฺผคนฺโธ ผลคนฺโธ อามคนฺโธ
วิสคนฺโธ สุกคนฺโธ ทฺถคนฺโธติ ถ้าอย่างนั้นในรูปภพ ก็มีกลิ่นเกิดแต่
รากไม้ กลิ่นเกิดแต่แก่น เกิดแต่เปลือก เกิดแต่ใบ เกิดแต่ดอก
เกิดแต่ผล กลิ่นคิบ กลิ่นเป็นพิษ กลิ่นหอมหวาน และกลิ่นเหม็น โฉหรือ
อตฺถิ อตฺถ ชิวหายตฺนํ อตฺถิ รสายตฺนํ ตาย ชิวหาย ตํ รสํ สายตฺติ ฯ
ในรูปภพมีชิวหายตนะ และมีบุคคลลิ้มรสนั้นด้วยชิวหาหรือ ฝ่าย
ปรวาทาจารย์รับว่าถูกแล้ว ฝ่ายเถรวาทจึงถามว่า อตฺถิ ตตฺถ มุตรโส
ขนฺทรโส ตจรโส ปตฺตรโส ปุปฺพรโส ผลรโส อมฺพิลล์ มจฺจํ ติตฺติกํ
กฏกํ โลกณฺธิ ขาริยํ ลมฺพิลล์ กสาโว สาธุ อสาธุติ ในรูปภพนั้นถ้าจะมีรส

เกิดแต่รากไม้ รสเกิดแต่ลำต้น เกิดแต่เปลือก เกิดแต่ใบ เกิดแต่ดอก
เกิดแต่ผล มีรสเปรี้ยว หวาน ขม เผ็ด ร้อน เค็ม ปรา่ เพื่อน ผาค ดี
ไม่ตีกรรมัง อตฺถิ ตตฺถ กายายตฺนํ อตฺถิ โภฏฺฐพฺพายตฺนํ เตน กายเณ ตํ
โภฏฺฐพฺพํ ผุสฺตติ ๑ ในรูปภพนั้นมีกายายตนะ และบุคคตถุต้อง
โภฏฐัพพะนั้นด้วยกายหรือ อตฺถิ ตตฺถ กกฺขลํ มุทฺกํ สณฺหํ ผุสฺลํ
สุขสมฺมุสฺลํ ทุกฺขสมฺมุสฺลํ ทรฺกํ ลหฺกนฺติ ๑ ในรูปภพนั้นถ้าจะมีสัมผัส
แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ สุขสัมผัส ทุกขสัมผัส หนักเบากรรมัง
ฝ่ายปรวาทิกขยีนกรานว่าในรูปภพ มีฆานนิมิตร ชิวหานนิมิตร กาย-
นิมิตร

ส่วนอสังขยีสัตว์นั้น มติฝ่ายเถรวาทกล่าวว่ามีจิตประหวัดเลย
จิตจักระงับสงบอยู่ ๕๐๐ กัลป์ มีรูปอยู่ ๑๗ คือ ชิวคินวก ๘ ลหฺตา
รูป ๑ มุทฺตารูป ๑ กัมมัญญารูป ๑ อุกฺขยารูป ๓ สันตติรูป ๑ ชรตา
รูป ๑ อนิจจารูป ๑ อากาสธาตุ ๑ รวม ๑๗ จึงได้ความว่ามีแต่รูป
ชั้นเท่านั้น เรียกว่า "เอกโวการ" ภพ สำหรับอรูปภพ ฝ่ายเถรวาทถือว่า
ปราศจากรูปอย่างเด็ดขาด มีแต่นามชั้นทั้ง ๔ จึงเรียกว่า "จตุโวการภพ"
ในกถาวัตถุตั้งกระทู้ถามว่า อตฺถิ รูปํ อรูปฺสูติ ๑ รูปมีอยู่ในอรูป สัตว์
ทั้งหลายหรือ ปรวาทาจารย์รับว่าถูกแล้ว ฝ่ายเถรวาทค้านว่า รูปภโว
รูปคฺติ รูปสฺตตาวาโส รูปสฺลฺลาโร รูปโยนิ รูปตฺตภาว ปฏฺฐิตาโกติ ถ้า
อย่างนั้นก็เป็นรูปภพ รูปคฺติ รูปสฺตตาวาส รูปสํสํสาระ เป็นกำเนิดของ
รูปสัตว์ เป็นที่ได้อภาพของรูปสัตว์กรรมัง ฝ่ายปรวาทาจารย์ไม่รับ
ฝ่ายเถรวาทค้านต่อไปว่า รูปานํ นิสฺสรณํ อรูปํ วุคฺตํ ภควตา อตฺถิ รูปํ
อรูปฺสูติ พระผู้มีพระภาคตรัสการไปปราศแห่งรูปทั้งปวง จึงเรียกว่า
อรูป ถึงอย่างนั้นท่านยังยืนยันกรานว่ารูปก็ยังมีในอรูปหรือ ปรวาทาจารย์
รับว่าใช่ ยังขอยืนยันกรานว่ามีรูปอยู่ ฝ่ายเถรวาทจึงแย้งว่า กามานํ

นิสฺสรณํ เนกขมฺมํ วุตฺตํ ภควตา อตฺถิ เนกขมฺเมสุ กามา อตฺถิ
อนาสเวสุ อาสวา อตฺถิ อปริยาปนฺเนสุ ปริยาปนฺนาติ ฯ พระผู้มี
พระภาคตรัสว่าการสละการไปปราศแห่งกามทั้งปวง ชื่อว่าเนกขัมมะ ถ้า
เป็นอย่างมติของท่าน กามทั้งปวงก็ยังคงมีอยู่ในเนกขัมมะกระมัง อนึ่ง
อัสวะทั้งหลายก็คงชื่อว่ายังมีอยู่ในหมู่ผู้ไม่มีอัสวะชื่อนึง โลกียธรรม
ก็ยังมีเหลืออยู่ในโลกุตตรธรรมชื่อนึง ฝ่ายปรวาทที่ไม่รับ

๒๓. ถือว่าในสมบัตินี้มีวิเภทได้ สมาปนฺนสฺส อตฺถิ วิเภทิโหติ
คือผู้เข้าฌานยังอาจหลุดจาได้แม้ขณะอยู่ในฌาน ในภควัตถุกล่าวว่
เป็นมตินิกายปุพพเสถียร (ซึ่งรวมอยู่ในนิกายมหาสังฆิกะด้วย โปรด
ดูตอนประวัตินิกายมหาสังฆิกะ) ทั้งนี้โดยเหตุผลว่า วิเภทย่อมมีแก่
บุคคลผู้เข้าปฐมฌานเท่านั้น เพราะปฐมฌานยังมีวิตกคือความตรึก
วิจารณ์คือความตรองอยู่ ทั้ง ๒ ชนิดนี้รวมเรียกว่า วิสังขารปรุงคำพูด
จึงเชื่อว่าในสมบัตินี้ปฐมฌานมีวิเภทแน่นอน แต่ไม่มีกายเภท ฝ่าย
เถรวาทค้านโดยยกข้อความในสังยุตตนิกายซึ่งว่า ปฐม ฌาน
สมาปนฺนสฺส วาจา นิรุทฺธา โหติติ ในปฐมฌานสมาบัติวาจาย่อมถึง
ความดับไป

๒๔. ถือว่าทุกข์เป็นอาหารชนิดหนึ่ง ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า
สัตว์ในนิรยภูมิย่อมมีความทุกข์ทรมานเป็นอาหาร มิได้มีอาหารอื่น มติ
ฝ่ายเถรวาทปรากฏในคัมภีร์สารัตถสังคหบาลี มีข้อความตอนหนึ่งว่า ยํ
ปน เต เนรยิกา เนว อฏฺฐานผลุปชีวี น ปุณฺณผลุปชีวีติ วุตฺตา เตสํ
โก อหาโรติ สัตว์ทั้งหลายซึ่งอุบัติในนรกนั้น มิได้เลี้ยงชีวิตด้วยผล
อันบังเกิดแต่ที่ใดที่หนึ่ง และจะได้อาศัยผลแห่งบุญเลี้ยงชีพก็มิได้ สัตว์
นรกทั้งหลายนั้นมีสิ่งใดเป็นอาหาร เตสํ กมฺมเมว อหาโรติ กรรมสิ่ง
เดียวเป็นอาหารแห่งสัตว์นรก แล้วอธิบายว่าสัตว์นรกอยู่ได้ด้วยกรรม

เป็นปัจจัย หรือบางคราวน้ำลายในปากของสัตว์รคนนั้นก็จัดได้ว่าเป็นอาหาร สัตว์รคนกินน้ำลายตนเองเป็นภักษาได้เหมือนกัน ฝ่ายเถรวาทถือว่าถ้าจะสงเคราะห์ลงในอาหาร ๔ ประเภทคือกวมพิงการอาหาร ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร และวิญญาณาหารแล้ว น้ำลายของสัตว์รคนสงเคราะห์เข้าอยู่ในประเภทกวมพิงการอาหาร

๒๕. ถือว่าพระโศดาบันอาจเสื่อมจากโศดาปัตติผลได้ แต่พระอรหันต์ไม่มีการเสื่อม ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า ญาณผลของพระโศดาบันหรือแม่ของพระสกทาคามี พระอนาคามี ยังชื่อว่าไม่เต็มรอบ ฉะนั้นเมื่อประสบกับอุปสรรครุนแรงบางอย่างแล้วก็ยังเสื่อมได้ ส่วนพระอรหันต์ไม่มีเสื่อม มตินี้ปรากฏในปกรณ์ลัทธิลัทธิ แต่ในกถาวัตนุบาลี กลับตาลปัตรกัน คือปกรณ์บาลีบอกว่า ฝ่ายมหาสังฆิกะและฝ่ายสรวาสติวาทิน สัมมิตยะ ๆ ถือว่าพระโศดาบันไม่เสื่อม แต่พระอรหันต์ยังอาจเสื่อมได้ ดังจะปรากฏพิสดารในบทที่กล่าวถึงหลักธรรมนิกายสรวาสติวาทิน ส่วนมติฝ่ายเถรวาทหายอมรับรองความคิดนี้ไม่

๒๖. ถือว่าไม่มีโลกียสัมมาทิฐิและโลกียสัทธินทรีย์ ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่าสัมมาทิฐิคือความเห็นชอบเป็น โลกุตตรมรรค ฉะนั้นจึงไม่เป็นโลกียะ และโลกียทิฐิของปุถุชนเป็นอวิชาสัมปยุตต์ ประกอบด้วยความหลง เมื่อสัมมาทิฐิฝ่ายโลกียะไม่มี โลกียสัทธินทรีย์จึงพลอยไม่มีไปด้วย ทั้งนี้เนื่องด้วยศรัทธา กล่าวคือความเชื่อของปุถุชนเป็นศรัทธาชนิดไม่มั่นคง อาจโยกเยกไหวคลอนได้ จึงไม่จัดว่าเป็นสัทธินทรีย์ อันเป็นความเชื่อชนิดไม่หวั่นไหว มีมูลรากกล้าแข็ง

มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้องกับฝ่ายมหาสังฆิกะในบัญญัติอนุปิกรณ์ มีข้อความว่า "สัมมาทิฐิมิ ๒ ชนิด คือกัมมัสสกตญาณ (ญาณกำหนดรู้ว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน) และสัจจานุ โลมิกญาณ (ญาณปรีชา

เป็นไปโดยสมควรแก่กำหนดรู้หรือสงสัย ๔ บังเกิดขึ้นในขณะที่อริยมรรค
จะเกิด) ทั้ง ๒ ญาณนี้เรียกว่า โลกียสัมมาทิฐิ ส่วนวิปัสสนาปัญญาอัน
สัมปยุตต์ด้วยอริยมรรค อริยผล เรียกว่า โลกุตตรสัมมาทิฐิ" ในบาลี
กถาวัตถุกล่าวว่พวกเขาและพวกมหิสาสะกะมีทิฐิว่า ปัญจอินทรีย์
คือ สัทธินทรีย์ ๑ วิริยอินทรีย์ ๑ สตินินทรีย์ ๑ สมาธิอินทรีย์ ๑ ปัญจอินทรีย์
๑ ที่เป็นโลกียะไม่มี ดังบาลีว่า นคฺคิ โลภิยํ สทฺธินํทฺธิริยนฺติ ฯ สัทธิน-
ทฺธิริยํที่เป็นโลกียะ ไม่มีอยู่หรือ นคฺคิ โลภิยานิ ปญฺจอินทฺธิริยานิ ๑
อินทฺธิริยํ ๕ ที่เป็นโลกียะก็ไม่มีหรือ ฝ่ายปรวาทาจารย์รับว่าถูกแล้ว
ปัญจอินทรีย์ฝ่ายโลกียะไม่มีเลย ฝ่ายเถรวาทจึงยกพระพุทธพจน์ขึ้นอ้าง
ว่า "อทุทลํ โข อหํ ภิกฺขเว พุทฺธจกฺขณา โลกํ โวโลเกนฺโต สตฺเต
อปฺปรชฺคฺเข มหารชฺคฺเข ติกฺขินฺทฺธิริเย มุทฺธินฺทฺธิริเย สุวากาเร ทฺวาการ
สุวิญญาปเย ทฺวิญญาปเย อปฺเปกฺจเจ ปร โลกวชฺชกฺขยทฺสฺสาวิโน
วิหรนฺเตติ ฯ" "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเมื่อตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ
ได้เห็นแล้วแลซึ่งสัตว์ทั้งหลาย บางพวกเป็นผู้มีฐิติในดวงตาน้อย บาง
พวกเป็นผู้มีฐิติในดวงตามาก บางพวกเป็นผู้มีอินทรีย์แก่กล้า บาง
พวกเป็นผู้มีอินทรีย์อ่อน บางพวกเป็นผู้มีอาการดี บางพวกเป็นผู้มี
อาการทราม บางพวกเป็นผู้จะตรัสรู้ได้ง่าย บางพวกเป็นผู้จะตรัสรู้ได้
ยาก บางพวกเป็นผู้เห็นโทษภัยในปรโลกอยู่" เพราะฉะนั้นจากพระ
พุทธพจน์ที่ว่า ติกฺขินฺทฺธิริเย มุทฺธินฺทฺธิริเย บ่งอยู่ได้ตั้ง ๆ ว่าโลกียอินทรีย์ ๕
ต้องมี

ในหนังสืออภิธรรมรุ่นหลัง ๆ ของฝ่ายเถรวาทมีข้อความตอนหนึ่ง
ในโพธิปักขิยธรรมนิตเทสปรกณฺ์ แต่งโดยคณาจารย์วิลาส ก่อว่า
อธิบายเรื่องสัทธินทรีย์ว่า "ใน ๕ ประการนี้ (ปัญจอินทรีย์) คำว่า สทฺธา
นั้น อธิบายว่า สทฺธาเจตสิก ในโสภณสาธาณเจตสิก ๑๕ ดวงนั่นเอง

เรียกว่า สัทธินุทริย เพราะเป็นธรรมชาติที่มีการปกครองชนิดหนึ่ง
ศรัทธามี ๒ อย่าง คือ

ปกตีสัทธา และ ภวานาสัทธา ดังนี้

ปกตีสัทธาได้แก่ทานศีลภาวนาสามัญของมนุษย์ทั้งหลายโดยปกติ
แต่ว่าการบริจาทานชนิดนี้ แม้มีการปกครองบางส่วนก็ดี หาใช่เป็นการ
ปกครองแท้ไม่ เพราะจิตเมื่อปราศจากศรัทธาแล้วย่อมไม่สามารถที่จะ
ทำกุศลได้ มีแต่อกุศลทั้งนั้น เพราะฉะนั้นการบริจาทานชนิดนี้ ต้อง
เรียกว่าปกติหรือปกติกุศล แต่ว่ากุศลหรือศรัทธาที่กล่าวมาแล้วหานับ
เป็นสัทธินุทริยไม่

ส่วนภวานาสัทธานั้นได้แก่สมถวิปัสสนาทั้ง ๒ ที่เนื่องมาจาก
กัมมัฏฐานต่าง ๆ คืออานาปานเป็นต้น ภวานาชนิดนี้เรียก สัทธินุทริย
ได้ เพราะภวานานั้นเองมีความสามารถที่จะทำลายจิตใจที่ประกอบด้วย
เครื่องเศร้าหมอง และปลุกใจบุคคลเพื่อให้ทำลายสักกายทิฐิได้" (แม่
อินทรีอีก ๔ พึงเห็นนัยเดียวกัน)

๒๗. ถ้าวินัยไม่มีอภัยกถกรรม ฝ่ายมหาสังฆิกะมีทัศนะในธรรม
ทั้งหลายว่า มีเพียงกุศลอกุศลธรรมเท่านั้น ไม่มีธรรมซึ่งพยากรณ์ไม่ได้
ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล กล่าวคือ อภัยกถกรรม มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับ
รับรองด้วย เพราะถือว่าธรรมทั้งปวงที่เป็นกุศลธรรมก็มี อกุศลธรรมก็มี
อภัยกถกรรมก็มี ดังปรากฏในบาลีอภิธรรมว่า กุสลาธมฺมา อกุสลา-
ธมฺมา อพฺยากตาธมฺมา เป็นต้น กุศลธรรมนั้นเมื่อกำหนดโดยมูลราก
ที่ตั้งเป็นสามคือ อโลภะความไม่โลภ อโทสะความไม่ประทุษร้าย อโมหะ
ความไม่หลง ชื่อว่าอกุศลธรรมคือธรรมที่เป็นข้าศึก ตรงข้ามกับกุศล
มีมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ ส่วนอภัยกถกรรม คือธรรมที่พระ

บรมศาสดา มิได้ตรัสว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เป็นธรรมที่ไม่มีผลให้เกิด สุขหรือทุกข์ทั้งสองประการ ยกตัวอย่างในชั้น ๕ อันมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูปชั้นนับเป็นอภัยกตะ ส่วนอีก ๔ มีทั้ง ที่เป็นกุศลอกุศล และอภัยกตะดังบาลีว่า ปณฺจณฺํ ขนฺธานํ กตฺตกุสลา กตฺตอกุสลา กตฺตอพฺยากตา ฯ ในชั้น ๕ เหล่านี้ อะไรเป็นกุศล อะไร เป็นอกุศล อะไรเป็นอภัยกตะ รูปกฺขณฺุ โห อพฺยากโต จตฺตาวโร ขนฺธา สฺยิยา กุสลา สฺยิยา อกุสลา สฺยิยา อพฺยากตา ฯ รูปชั้นซึ่งว่าเป็นอภัยกตะ ส่วนชั้นทั้งหลายอีก ๔ บ้างก็เป็นกุศล บ้างก็เป็นอกุศล บ้างก็เป็น อภัยกตะ อธิบายว่ารูปชั้นอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ มี ดิน น้ำ ไฟ ลม และอุปาทายรูป ๒๔ บ้างก็เป็นกุศล บ้างก็เป็นอกุศล บ้างก็เป็น ไฟ ลม และอุปาทายรูป ๒๔ โดยธรรมชาติสภาวะจะกำหนดลงไปว่า เป็นกุศลหรืออกุศลหาได้ไม่ แต่ถ้าจิตที่เกิดขึ้นเป็นกุศล รูปชั้นก็พลอย เป็นกุศล ถ้าจิตที่เกิดขึ้นเป็นบาป รูปก็พลอยเป็นอกุศล ส่วนนามชั้น อีก ๔ มีทั้งกุศล อกุศล อภัยกตะ ซึ่งความพิสดารแห่งอรรถาธิบาย จักไม่นำมาแสดงไว้ ณ ที่นี้ มิฉะนั้น หนังสือเล่มนี้จะกลายเป็นหนังสือ อธิบายพระอภิธรรมไป ท่านผู้อ่านปรารถนาความละเอียดพึงศึกษาใน คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะเถอะ อนึ่ง พระนิพพานก็สงเคราะห์ลงใน อภัยกตธรรมด้วย ดังบาลีวิภังคปกรณ์ว่า สมุทฺยสจฺจํ อกุสลํ มคฺคสจฺจํ กุสลํ นิโรธสจฺจํ อพฺยากตํ ทฺกฺขสจฺจํ สฺยิยา กุสลํ สฺยิยา อกุสลํ สฺยิยา อพฺยากตํ สมุทฺยสจฺจํเป็นอกุศล ส่วนมรรคสัจเป็นกุศล นิโรธสัจเป็น อภัยกตะ ส่วนทุกขสัจบ้างก็เป็นกุศล บ้างก็เป็นอกุศล บ้างก็เป็น อภัยกตะ

๒๘. ถ้าว้าพระโศคานันยังทำบาปทั้งปวงได้ ยกเว้นอนันตริย- กรรม ฝ่ายมหาสังฆิกะว่าพระโศคานันอาจทำอกุศลทุกอย่างได้ ยกเว้น อนันตริยกรรม ฝ่ายเถรวาทถ้าว้าทำบาปทั้งปวงไม่ได้ แต่อาจทำเป็น

บางสิ่ง ดังบาลีพุทธภาษิตในรัตนสูตร ขุททกนิกายว่า "๗๗
จตุรปาเยหิ จ วิปฺปมฺตุโต ฉ จาภิฐานานิ อภพฺโพ กาคู ๗๗
กิญจาปี โส กมฺมํ กโรติ ปาปํ กายเณ วาจาเหตุเจตสา วา อภพฺโพ
โสตสฺส ปฏิจุทาย อภพฺพตา ทิฏฐปทสฺส วุตฺตา อนึ่งพระโสดาบัน
เป็นผู้พ้นจากอบาย ๔ ไม่อาจเพื่อจะกระทำอภิชานะทั้ง ๖ (คืออนัน-
ตริยกรรม ๕ มีฆ่าบิดา ฆ่ามารดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำพระพุทธบาทให้
ห้อโลหิต และทำสังฆเภท กับเข้ารีดถือศาสนาอื่น) พระโสดาบัน ยัง
กระทำบาปกรรมด้วยกายหรือวาจาหรือใจได้บ้าง (เพราะความพลั้งพลาด)
ถึงกระนั้นท่านไม่ควรเพื่อจะปกปิดบาปกรรมนั้น อันพระผู้มีพระภาค
ตรัสแล้ว" ในปรมัตตโชติกาปกรณ์ อรรถกถาแห่งขุททกนิกาย แก่ความ
ตอนนี้มีตัวอย่างน่าฟังว่า พระโสดาบันที่เป็นภิกษุ แม้จะทำผิดวินัยก็เว้น
อาบัติที่เป็นโลกวัชชะ กล่าวคืออาบัติที่มีโทษทางโลก แม้คนที่ไม่ใช่ภิกษุ
ทำเข้าก็มีผิด เช่น โจรกรรมและฆ่ามนุษย์เป็นต้น ถ้าท่านจะล่วงก็ล่วงแต่
เฉพาะปณัตตวัชชะ มีโทษทางพระบัญญัติถ่ายเดียว คือเสียหายเฉพาะ
พระทำเท่านั้น ฆราวาสทำไม่เสียหาย แล้วยกตัวอย่างว่า เช่น ทำล่วง
สหเสยสิกขาบท ภิกษุนอนในที่มุงที่บังอันเดียวกันกับอนุสัมบันเกิน
๑ คืนขึ้นไป ต้องปาจิตตีย์ หรือล่วง ปทโสธรมมํ คือภิกษุสอนธรรมแก่
อนุสัมบัน ถ้าว่าพร้อมกันต้องปาจิตตีย์ หรือพูดคำเพื่อเจ้อ คำหยาบ
เป็นต้น แต่ท่านไม่ปกปิดอาบัติหรือความผิดไว้ เมื่อรู้ตัวแล้วก็รีบปลง
อาบัติกับเพื่อนสหธรรมิก แล้วสำรวมระวังต่อไป

๒๕. ถือว่าจิตมีสภาวะเดิมบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ฝ่ายมหาสังฆิกะ
อธิบายว่า กิเลสต่าง ๆ เป็นเพียงสิ่งภายนอกที่มาหุ้มห่อจิตอันบริสุทธิ์ไว้
เหมือนเมฆมาบังดวงอาทิตย์ กิเลสก็ไม่ใช่จิต ธรรมชาติจิตนี้สะอาด

หมดจด แต่ที่เห็นขุ่นหมอง เพราะกิเลสมาเคลือบ เหมือนน้ำบริสุทธิ์กับสี
เมื่อเอาสีแดงเจือลงไปน้ำก็มีสีแดง เอาสีเขียวเจือลงไป น้ำก็มีสีเขียว
สภาวะเดิมของจิตบริสุทธิ์ปลอดโปร่งจากปวงกิเลส มติฝ่ายเถรวาทไม่
รับทัศนะนี้ เพราะไม่ถือว่าจิตมีธรรมชาติบริสุทธิ์ แต่ถือว่าจิตนี้มี
อังกฤตตรณิกายเอกนิบาตว่า "ปกัสสรมีที่ ภิกขเว จตุตฺตย โข อคนฺตุ-
เกหิ อุปกฺกิลเสหิ อุปกฺกิลฺลฺหุตฺตย โข อคนฺตุเกหิ อุปกฺกิลเสหิ
วิปฺปมฺมุคฺคตฺ" ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนี้แลเศร้าหมอง
เพราะอุปกิเลสที่จรมา และจิตนั้นแลพ้นได้แล้วจากอุปกิเลสที่จรมา"
อุปกิเลสในที่นี้คืออกัสมวิสม โลกะ ความละโมภเฟ่งเล็ง ๑ พยาบาทะ
ความคิดปองร้าย ๑ โภคะ ความโกรธ ๑ อุปานาหะ ความผูกโกรธไว้
ในใจ ๑ มกฺขะ ลบหลู่คุณท่าน ๑ ปลาสะ ความตีเสมอ ทรนง ๑
อิสสา ความริษยา ๑ มัจฉริยะ ความตระหนี่ ๑ มายา ความเจ้าเล่ห์
แสนกล ๑ สาถะยะ ความโอ้อวด ๑ ถัมภะ ความห้าวคื้อ ๑ สารัมภะ
ความแข่งดี ๑ มานะ ความถือตัว ๑ อติมานะ ความคูหมิ่นท่าน ๑
มทะ ความมัวเมา ๑ ปมาทะ ความเลินเล่อ ๑ รวม ๑๖ อย่าง อุปมา
ดูจออันตุงะจรมาเชื่อมจิตผู้เป็นเจ้าบ้านคราวใด เจ้าบ้านตัววุ่นวายไป
ด้วยคราวนั้น เมื่อจออันตุงะกลับแล้ว จิตใช้ว่าจะได้พักผ่อน สบายก็
เปล่า ยังต้องวุ่นกับงานบ้านอีกมากมาย งานบ้านนี้มีมาพร้อมกับตัวบ้าน
ซึ่งสร้างสำเร็จด้วยวิชาเป็นมูล และมีขึ้นพร้อมกับเจ้าบ้านมาอาศัย
งานบ้านที่กล่าวคือ อาสวะกิเลส กิเลสเครื่องหมักดองอยู่ในขันธสันดาน
หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อนุสัยกิเลส กิเลสตามนอนเนื่องในสันดาน
มีมาพร้อมกับจิตนับแต่กาลเบื้องต้นไม่ปรากฏ เป็นกิเลสประเภท
ละเอียดอ่อนนัก ไม่ปรากฏง่าย ๆ บางคราวต้องมีอารมณ์มา รบกวน

มาก ๆ จึงปรากฏขึ้น มีอยู่ ๗ อย่างคือ กามราคานุสัย ความกำหนัด
ในกาม ปฏิฆานุสัย ความหงุดหงิด ทิฏฐานุสัย ความเห็นผิด วิจิกิจฉา-
นุสัย ความสงสัยลังเล มานานุสัย ความถือตัว ภวราคานุสัย ความ
กำหนัดคิดในภพ อวิชชานุสัย ความไม่รอบรู้ความจริง ทั้ง ๗ นี้พอจะ
ย่อลงเป็น ๓ คือ ราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อวิชชานุสัย หรือเรียกว่า
โลภะมูล โทสะมูล โมหะมูลก็ได้ จะหมดสิ้นจากขันธสันดานโดยสิ้นเชิง
ก็ต่อเมื่อสำเร็จจอร์หัตผล ฉะนั้นฝ่ายเถรวาทจึงกล่าวจิตว่างจากอาคันตุกะ
ชั้นอุปกิเลส ชื่อว่า ประภัสสร คือผุดผ่องมีแสงในตัว เช่น จิตของผู้
สำเร็จฌานสมาบัติขั้นสูง แต่ไม่ใช่จิตบริสุทธิ์จุ่มดีฝ่ายมหาสังหิกะ
ทั้งนี้เพราะยังมีอนุสัยกิเลสอยู่ อนึ่ง หาเป็นจิตมีธรรมชาติบริสุทธิ์แล้วก็
ไม่ควรต้องถูกกิเลสหุ้มห่ออีก

๓๐. ถือว่าอนุสัยไม่ใช่จิตและไม่ใช่เจตสิกและไม่มีอารมณ์
อนุสัยกิเลสคือกิเลสซึ่งนอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ เป็นสภาพ
ละเอียด มี กามราคานุสัย ๑ ปฏิฆานุสัย ๑ ทิฏฐานุสัย ๑ อีกนัยหนึ่งอนุสัยก็
๑ มานานุสัย ๑ ภวราคานุสัย ๑ และอวิชชานุสัย ๑ อีกนัยหนึ่งอนุสัยก็
คืออาสวะกิเลสนั่นเอง ได้แก่ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ อวิชชาสวะ ๑
มติของข้าพเจ้าว่าอนุสัยเป็นจิตวิปยุตต์ เพราะเหตุว่าเป็นธรรมที่ไม่
ปรากฏขึ้น นอนเนื่องอยู่ในจิตตสันดาน เหมือนพืชที่ยังอยู่ในเมล็ด ยัง
ไม่ปรากฏเป็นต้นเถาใบดอกอะไรออกมา ต่อเมื่อไรได้เหตุได้ปัจจัย
กล่าวคืออารมณ์ ๖ มากระทบก่อกวน พืชนั้นก็แตกหน่อออกช่อออก
มาให้เห็น กล่าวคืออนุสัยนั้นแลฟุ้งขึ้นมาสู่วิถี ตอนนี้ไม่เรียกว่าอนุสัย
แล้ว ท่านเรียกว่า สังโยชน์หรือนิวัตรณ์ อุปมาหนึ่ง ท่านเปรียบเหมือนน้ำ
ที่ใสแต่มีตะกอนนอนก้น ทรายใตที่ไม่มีอะไรไปก่อกวน น้ำคงใสน่ากิน
น่าอาบ ตะกอนคงสบายอยู่ที่พื้นภายใต้ น้ำอันติดกับภาชนะที่ใส เช่น โอง

เท่านั้น เมื่อเราไปกวนน้ำตะกอนก็จะฟุ้งลอยขึ้นมาเหนือพื้นน้ำ ทำให้น้ำแปรสภาพเป็นน้ำขุ่นอาบกินไม่ได้ ฉะนั้นจิตดวงใจที่อนุสัยยังไม่แสดงอาการฟุ้งขึ้นมา จัดเป็นภวังคจิต ยังไม่ขึ้นสู่วິถีเป็นจิต อภัยกตะอนุสัยก็ไม่ไช้จิต จัดเป็นจิตตวิปยุตต์ แต่สงเคราะห์เป็นเจตสิกได้ และเป็นธรรมไม่มีอารมณ์เพราะยังยึดหน่วงอารมณ์ไม่ได้ เช่นบุญคนที่ทำบุญอย่างสมบูรณ์ ถึงกระนั้นอนุสัยกิเลสของเขาก็ยังมีอยู่ แต่มิได้เป็นอารมณ์เลย อารมณ์ของผู้ทำบุญคนนั้นเป็นอารมณ์กุศลแท้ ๆ มติฝ่ายบาลีอภิธรรมถือว่า อนุสัยเป็นจิตตสัมปยุตต์และเป็นธรรมมีอารมณ์

๑๑. ถือว่าอนุสัยต่างกับสังโยชน์ สังโยชน์สัมปยุตต์กับจิต ในบาลีว่า อญฺญู กามราคานุสโย อญฺญู กามราคปริยฺยฐานนฺติ ฯ กามราคานุสสัยเป็นอย่างหนึ่ง กามราคปริยฺยฐานะเป็นอีกอย่างหนึ่งหรือ กิเลสมีหลายชั้น เป็นกิเลสอย่างละเอียด กิเลสอย่างกลาง และ กิเลสอย่างหยาบ รวม ๓ ชั้นด้วยกันคือ

๑. อนุสัยกิเลส คือกิเลสนอนก้นเป็นอย่างละเอียดชั้นหนึ่ง
๒. ปริยฺยฐานะกิเลส คือกิเลสที่กลุ่มรุมจิตรอบด้านได้แก่ อนุสัยนั้นแหละ แต่เมื่อฟุ้งขึ้นมาสำแดงอาการก็เป็นปริยฺยฐานะเป็นอย่างกลางชั้นหนึ่ง

๓. วิตีกกมะกิเลส คือกิเลสที่ล้นออกมาทางกายทวาร วจิตวาร มีการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต พุศฺต่อเสียดขุยงและคำหยาบเป็นต้นต กิเลสอย่างนี้เกิดขึ้นแล้วให้สึลขาดเป็นอย่างหยาบอีกชั้นหนึ่ง

สังโยชน์คือกิเลสเครื่องผูกรั้งใจสัตว์มี ๑๐ อย่าง

๑. ตักกายทิลฺลิตฺติ ความเห็นผิดว่ามีตัวตน

๒. วิจิกจฺฉา ความลังเลไม่แน่ใจในปฏิปทา

๑. สีสัพทปรมาส ความถือศีลพรตนอกธรรม

๔. กามราคะ ความคิดในกิเลสกาม

๕. ปฏิฆะ ความหงุดหงิด

๖. รูปราคะ ความคิดใจในรูปธรรม

๗. อรูปราคะ ความคิดใจในอรูปธรรม

๘. มานะ ความสำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่

๙. อุทธัจจะ ความคิดพล่าน

๑๐. อวิชา ความไม่รู้จริง

สังโยชน์ทั้ง ๑๐ นี้ ฝ่ายมหาสังหิกะ กล่าวว่าต่างกับอนุสัยและจัดเป็นจิตตสัมปยุตต์ มติฝ่ายเถรวาทเห็นว่าอนุสัยกับสังโยชน์ทำกิจต่างกัน แต่มีองค์ธรรมเหมือนกัน อนุสัยทำหน้าที่ตั้งแต่ปฏิสนธิวิญญาณ เช่น เด็กที่อยู่ในครรภ์มารดาฯ ไม่มีสังโยชน์หรือนิวรณ์ แต่มีอนุสัยกิเลสนอนเนื่องในจิตสันดานบริบูรณ์ เมื่อเด็กคลอดออกมาและเจริญวัยเติบโตขึ้น ไปเสาะแสวงหาอารมณ์อันเป็นกิเลส จึงกลายเป็นสังโยชน์ขึ้น พูดังๆ ว่า กิเลสที่ยังไม่สำแดงรูปร่างพฤกษิขึ้นสู่วิถีเป็นอนุสัย กิเลสที่ขึ้นสู่วิถีแล้วสำแดงพฤกษิ จัดเป็นสังโยชน์

๑๒. ถือว่าปัญจวิญญาณ ๕ มีทั้งสราคะและวิราคะ ฝ่ายมหาสังฆิกะกล่าวว่า จักขุวิญญาณ ๑๗ กายวิญญาณมีทั้งที่เป็นสราคะและวิราคะ มติฝ่ายเถรวาทถือว่าปัญจวิญญาณกล่าวว่าเป็นสราคะก็ไม่ถูก เป็นวิราคะก็ไม่ถูกเหมือนกัน เพราะโดยสภาวะเป็นอพยากตะ สราคะหรือวิราคะ สำคัญที่ขณะแห่งชวนจิต มิใช่อยู่ที่ปัญจวิญญาณ ซึ่งสักแต่ทำหน้าที่รับอารมณ์ เห็น ได้ยิน ดมกลิ่น ลิ้มรส และถูกต้องสัมผัสเท่านั้น เรื่องนี้จักปรากฏพิสดารในตอนว่าด้วยปัญจวิญญาณเป็นกุศลหรืออกุศลข้างหน้าต่อไป

๑๓. ถือว่าพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ล้วนเป็นนิปปริยาย ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า พระธรรมเทศนาของพระบรมศาสดาล้วนมี อรรถอันสมบูรณ์ ถึงเป็นนิปปริยายทั้งหมด แต่มติฝ่ายเถรวาท และ นิกายพระพุทธศาสนาอื่น แม้ฝ่ายลัทธิมหายานถือว่า พระบรมศาสดา แสดงพระธรรมมีทั้งที่เป็นนิปปริยายและปริยาย สุดแต่กาลเทศะและ อรรถาศัยของสัตว์ผู้รับพระสัทธรรมเทศนา

๑๔. ถือว่าอสังขตธรรมมี ๘ ชนิด ฝ่ายมหาสังฆิกะแสดงว่า อสังขตธรรม ธรรมที่ปราศจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งมีอยู่ ๘ ชนิดคือ

๑. ปฏิสังขยนิโรธ คือความดับด้วยอาศัยโลกุตตรปัญญาเป็น เครื่องพิจารณา

๒. อัปปฏิสังขยนิโรธ คือความดับที่มีได้อาศัยโลกุตตรปัญญา เป็นเครื่องพิจารณา

๓. อากาศ

๔. อากาสนัญญาตนะ

๕. วิญญาณัญญาตนะ

๖. อากิญจัญญาตนะ

๗. เนวตัณญานาตัณญาตนะ

๘. ปฏิจสมุปบาท

๙. มรรคมืองค์ ๘

อสังขตะทั้ง ๘ ชนิดนี้ ฝ่ายเถรวาทยอมรับแต่เพียงปฏิสังขยนิโรธ และอัปปฏิสังขยนิโรธ กับอากาศเท่านั้น นอกนั้นหายอมรับไม่ อากาศที่เป็นอสังขตะนั้นได้แก่ชฎากาศเป็นต้น

ข้อที่ว่าอรูปทั้ง ๔ เป็นอสังขตะนั้น ฝ่ายมหาสังฆิกะเข้าใจดี ความ ในพระพุทธคำรัสว่า อรูปทั้ง ๔ มีสภาพไม่หวั่นไหว คือเป็น "อเนชชา"

จึงจัดเป็นอสังขตธรรม นนุ จตุตาโร อรูปปา อนเนชชา วุตตา ภควตาดิ
ฝ่ายเถรวาทกันว่า อรูปทั้ง ๔ เป็นภพเป็นคติ เป็นสัตตาวาส เป็น
สังสาระ ฯลฯ มีการเกิด แก่ ตายและจุติ อรูป ๔ มีเวทนา สัญญา
สังขารและวิญญาณ อสังขตะก็มีสภาพดังกล่าวมาด้วยหรือ ข้าพเจ้า
เข้าใจว่า ฝ่ายมหาสังฆิกะตีความว่า อนเนชชาผิด แท้จริงอนเนชชาที่ชื่อว่า
ไม่หวั่นไหวในที่นี้ ท่านหมายถึงความไม่หวั่นไหวยินดียินดีร้ายในอารมณ์
ได้แก่คุณลักษณะของอรุปรมาณทั้ง ๔ ซึ่งมีความสุขละเอียดตั้งอยู่ได้
มั่นคงกว่าฝ่ายรูปมาณ ฯ ยังมีความยินดี เช่นยังมีปิดหรือสุข โสมนัส
ในอรุปรมาณปราศจากอารมณ์เหล่านี้จึงชื่อว่า อนเนชชา

ข้อที่ว่าปฏิจสุมุปาบทเป็นอสังขตะ ฝ่ายมหาสังฆิกะตีความใน
สภาวะธรรม อันเป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยามว่า ความที่จะต้องเป็นไปอย่าง
นั้นหรือจะต้องเป็นไปอย่างนี้ ของสภาวะธรรมอย่างแท้จริงนั้นแหละคือ
อสังขตะ ดังที่ฝ่ายมหาสังฆิกะยกพระพุทธพจน์ขึ้นสนับสนุนทูลชี้ของ
ตนว่า "ชาติปจฺจยา ภิกฺขเว ชรามรณํ อรูปาทา วา ตถาคตานิ
อนรูปาทา วา ตถาคตานิ จิตฺตาว สา ธาตุ ฆมฺมฐฐิตา ฆมฺมนิยามตา
อิทฺตปจฺจยตา ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺชติ อภิสเมติ อภิสมฺพุชฺชิตฺวา
ภิสเมตฺวา อาจิกฺขติ เทเสติ ปญฺญเปติ ปญฺญเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตา
นิกโรติ ปสฺสเถติ จาห ชาติปจฺจยา ภิกฺขเว ชรามรณํ ภวปจฺจยา
ภิกฺขเว ชาติ ฯ เป ฯ อวิชฺชาปจฺจยา ภิกฺขเว สงฺขารา อรูปาทา ฯลฯ
อิตฺโข ภิกฺขเว ยา ตตฺร ตถตา อวิตถตา อนนฺตญฺจตา อิทฺตปจฺจยตา
อัย วุจฺจติ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสุมุปา โทติ (สังยุตตนิกาย)"

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะมีชาติเป็นปัจจัย พระตถาคต
ทั้งปางจะเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้นก็ดี ธาตุอันนั้นได้ตั้งอยู่แล้วเป็นธรรมฐิติ
ธรรมนิยาม นั่นคือปัจจัยธรรมอันตถาคตได้ตรัสรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ได้

ค้นพบด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งปัจฉัยธรรมนั้น เมื่อตรัสรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งแล้ว และเมื่อค้นพบด้วยปัญญาอันยิ่งแล้ว จึงได้บอกจึงได้แสดง จึงได้ประกาศ จึงได้เปิดเผย จึงขยายธรรมให้กระจ่างและชี้แจงว่าชรามรณะมีชาติเป็นปัจฉัย คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ชาติมีภพเป็นปัจฉัย ฯลฯ สังขารมีวิชชาเป็นปัจฉัย ฯลฯ ด้วยเหตุนี้แล ภิกษุทั้งหลาย ความไม่แปรผัน ยักย้ายโดยประการอื่นแห่งปัจฉัยอันใด ในอาการเหล่านั้นอันใด นี้เราเรียกว่าปฏิจสมุปบาท"

มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับรอง ทั้งนี้เพราะพระพุทธพจน์นี้มีได้หมายความว่า ปฏิจสมุปบาทเป็นของไม่มีปัจฉัยปรุงแต่งเลย พระพุทธองค์ทรงแสดงว่าเป็นของจริงที่มีอยู่โดยธรรมนิยาม มิได้มีผู้ใดไปบัญญัติมันขึ้น เมื่อยังมีวิชชาอยู่ก็มีสังขารเป็นลำดับจนถึงชาติ ชรา พยาธิ มรณะหมุนเวียนกันดังนี้ สัจจะหรือความจริงมี ๒ ประการ คือ จริงอย่างเที่ยงก็มี จริงอย่างไม่เที่ยงก็มี จริงอย่างเที่ยงได้แก่พระนิพพาน จริงอย่างไม่เที่ยงได้แก่ปฏิจสมุปบาทเพราะอาศัยปัจฉัยเกิดขึ้น ไร้ปัจฉัยก็ดับไป หรือจะเรียกว่าจริงอย่างโลกียะก็ได้ ในธรรมนิยามสูตร พระบรมศาสดาแสดงว่า พระพุทธเจ้าจักอุบัติขึ้นหรือไม่อุบัติขึ้นก็ตาม สภาพแห่งธรรมที่ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงปราศจากตัวตน เป็นของมีอยู่เป็นอยู่โดยธรรมดา ก็หมายถึงนัยดังกล่าวมา

แม้ในข้อที่ว่ามรรคมืองค์ ๘ เป็นอสังขตะก็เช่นกัน ในบาลีกถา- วัตถุกล่าวถึงทฐินิกายปุพพเสลียะ กิ่งนิคายมหาสังฆิกะมีวาตะว่า อริย- สัจทั้ง ๔ เป็นอสังขตะ ทุกข์ (เฉย ๆ) สมุทัย (เฉย ๆ) มรรค (เฉย ๆ) เป็นสังขตะ ต่อเมื่อเป็นทุกข์อริยสัจ สมุทัยอริยสัจ และมรรคอริยสัจจึงเป็นอสังขตะ ถอดใจความว่าสภาวะแห่งความแท้ที่จะต้องเป็นทุกข์

แต่ที่ที่จะต้องเป็นสมุทัย และแต่ที่จะเป็นมรรคนั้นแหละคืออสังขตะ พุค
ง่าย ๆ คือสภาพที่ไร้ารคุณลักษณะของมันไว้ มรรคไม่ใช่สมุทัย หรือ
ทุกข์ก็ไม่ใช่มรรค สภาพใดที่ไร้ารคุณลักษณะของตนเอาไว้ไม่แปรผัน
ยักย้ายเป็นอื่น นิกายบุพพเสลยถือว่านั้นคืออสังขตะ ส่วนนิโรธสังหรือ
นิโรธเฉย ๆ เป็นอสังขตะตลอด ฝ่ายมหาสังฆิกะมิได้ถือหมดทั้ง ๔ สัจ
คงถือเอานิโรธสัง มรรคสัง นั้นและเป็นอสังขตะ นิโรธสังสงเคราะห์เข้า
ในปฏิสังขนิโรธไปแล้ว จึงคงเหลือมรรคสัง นั้นแลเป็นอสังขตะ
ข้าพเจ้าเข้าใจว่ามติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับเลย ว่าสัง ๓ ยกเว้นนิโรธสัง
เป็นอสังขตะ ในบาลีวิภังคปกรณ์ มีข้อความว่า "สมุทยสจฺจ อกุสล
มคฺคสจฺจ กุสลํ นิโรธสจฺจ อพฺยาคตํ ทฺภฺขสจฺจ สฺยอ กุสลํ สฺยอ อกุสล
สฺยอ อพฺยาคตํ" แปลว่า "สมุทัยสังเป็นอกุศล มรรคสังเป็นกุศล
นิโรธสังเป็นอภัยกตะ และทุกข์สังบ้างก็เป็นกุศล บ้างก็เป็นอกุศล บ้าง
ก็เป็นอภัยกตะ" "ตีณิ สจฺจานิ สປປจฺจยานิ นิโรธสจฺจ อປປจฺจยํ ตีณิ
สจฺจานิ สขฺขตานิ นิโรธสจฺจ อสขฺขตํ" แปลว่า "สังจะ ๓ เป็นธรรมมี
ปัจจยปรุ่่งแต่่ง ส่วนนิโรธสังปราศจากปัจจยปรุ่่งแต่่ง สังจะ ๓ เป็น
สังขตะ ส่วนนิโรธสังเป็นอสังขตะ" เราจักพิจารณาพบว่าทั้ง ๒ ฝ่าย
ต่างตีความในเรื่องจริงเที่ยงและจริงไม่เที่ยงผิดกันมาก ฝ่ายมหาสังฆิกะ
ถือว่าลงเป็นของจริงแล้วมันก็ต้องเที่ยงด้วย ฝ่ายเถรวาทถือว่าจริงที่
ไม่เที่ยงก็มี กล่าวง่าย ๆ ก็ว่าของจริงที่อาศัยปัจจยเป็นไปอยู่ก็มี เมื่อ
สิ้นปัจจยแล้วก็ดับ ของจริงที่ไม่ต้องอาศัยปัจจยดำรงอยู่ไม่เกิดไม่ดับไป
ฉะนั้นในบาลีอภิธรรมจึงมีข้อความว่า "สจฺจานํ กติ ลกฺขณานิ ฯ
สจฺจานํ เทว ลกฺขณานิ สขฺขตลกฺขณญฺจ อสขฺขตลกฺขณญฺจ" แปลว่า
"สังจะทั้งหลายมีลักษณะเท่าไร ตอบว่าสังจะทั้งหลายมี ๒ ลักษณะ
คือ สังขตลักษณะ ๑ อสังขตลักษณะ ๑"

ฝ่ายเถรวาทกล่าวว่า สภาพธรรมนิยามแห่งอริยสัจ ไม่ควรถือว่าเป็นความเที่ยงคือเป็นอสัจจะเลย แต่ถือว่าเป็นความจริงได้ คือจริงที่จะต้องเป็นทุกข์ จริงที่เป็นสมุทัยและจริงที่เป็นมรรค

ความเห็นทั้ง ๓๔ ข้อนี้ในปกรณ์สังคฤตว่าเป็นของนิกายมหาสังฆิกะ นิกายเอกวยหาริกะ นิกายโลโกตรวาทิน โคกุลิกวาทิน ๔ นิกายเห็นตรงกัน

๓๕. ถือว่าศีลไม่เป็นเจตสิกและไม่แปรไปตามจิต สील อเจตสิกนฺติ สील น จิตฺตานุปริวตฺตติ ฯ ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า สัมมาวาจา วาจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ และสัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ ทั้ง ๓ นี้เป็นกายกรรมจึงไม่เป็นเจตสิกและไม่แปรไปตามจิต แต่ฝ่ายเถรวาทถือว่าธรรมทั้ง ๓ จัดเป็นเจตสิกเรียกว่า "วรัตติเจตสิก" ทั้งนี้เพราะศีลชื่อว่าเป็นเจตนาละเว้นทุจริตมีความตั้งใจเป็นใหญ่ จึงชื่อว่าศีล สัมมาวาจาเป็นเจตสิกเว้นจากวจีทุจริต ๔ คือ มุสาวาทเป็นปิสุณ วาจา ผรุสสวาจา สัมผัสปลลาปวาจา สัมมากัมมันตะ เป็นเจตสิก เว้น กายทุจริต ๓ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กามสุมิจฉาจาร สัมมาอาชีวะ เป็นเจตสิก เว้นจากกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ ในการประกอบอาชีพ ในคัมภีร์ปฏิบัติสัมภีทาซึ่งถือว่าเป็นภายิตของพระสารีบุตรกล่าวแก้วว่า ศีลคืออะไร แก้วเจตนาเจตสิกก็ชื่อว่าศีล สังวรก็ชื่อว่าศีล การไม่ละเมิดก็ชื่อว่าศีล ฯ

๓๖. ถือว่าวิมัญญติก็เป็นศีล วิญญุตติ สीलนฺติ วิญญุตติคืออาการเคลื่อนไหวของกาย ๑ อาการเคลื่อนไหวของวาจา ๑ เรียกว่ากายวิญญุตติรูป และวจีวิญญุตติรูป ฝ่ายมหาสังฆิกะบอกว่าสงเคราะห์ลงในศีลได้ คือผู้มีศีลย่อมมีกายวิญญุตติและวจีวิญญุตติเป็นศีลไปด้วย แต่ฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้อง-เพราะทั้ง ๒ สักแต่ว่าเป็นรูปธรรมแสดงกิริยาอาการ

เท่านั้นเอง มิได้มีเจตนาเครื่องงควั้นจากบาป ฝั่มมหาสังฆิกะเพ่งเล็งไปจนถึงกิริยากราบไหว้ การปูที่หลับที่นอน การตักน้ำล้างเท้าให้ครูบาอาจารย์ การนวดเพื่อน การทำสามัคคีธรรม อัญชลีกรรม ว่าล้วนเป็นศีลทั้งนั้น

๑๗. ถือว่าสังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเท่านั้น ไม่พึงถือว่าอวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย อวิชชาปัจจุยา สงขารานวตตพัพพิ สงขารปัจจุยาปี อวิชชาติ มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับ เพราะถือว่าอวิชชาทั้งสังขารต่างกันเป็นอัญญมัญญปัจจัยแก่กันได้

๑๘. ถือว่ารูปของบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรคก็นับว่าเป็นมรรค มคฺคสมมุติสุตฺต รุปํ มคฺโคติ ฯ ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า เพราะสัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ เกี่ยวเนื่องด้วยรูปธรรม ๆ จึงจัดเป็นมรรคได้ด้วย แต่ฝ่ายเถรวาทค้านว่ารูปเป็นอนารัมมณะ และเป็นอภัยกตะต่างหาก

๑๙. ถือว่าปัญจวิญญาณเป็นกุศลก็มีเป็นอกุศลก็มี และปัญจวิญญาณมีความผูกใจ ปญฺจวิญญาณา กุสลาปี อกุสลาปีติ ฯ ปญฺจวิญญาณา สาโภกาติ ฯ มติฝ่ายเถรวาทค้านว่าไม่ได้ ไม่ถูก ทั้งนี้เพราะปัญจวิญญาณกล่าวคือ จักขุวิญญาณ ฯ๑๑ กายวิญญาณ ตามมติฝ่ายเถรวาทถือว่าเป็นอภัยกตะไม่เป็นกุศลหรืออกุศลหรือเป็นความผูกใจ ตายนัยแห่งบาลีอภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านแสดงกิจขณะของจิตไว้ดังนี้

- ก. ภาวังคกิจ จิตอยู่ในภาวังค์
- ข. อาวัชชนกิจ จิตให้สำเร็จกิจตัดกระแสภาวังค์ขาด
- ค. ทัสสนกิจ จักขุวิญญาณจิตสำเร็จกิจดูซึ่งรูปารมณ
- ง. สวานกิจ โสตวิญญาณจิตสำเร็จกิจฟังซึ่งสัตถารมณ

- จ. นายนกจ ฆานวิญญาณจิตสำเร็จกิจสุคคมซึ่งกันชารมณ
- ฉ. นายนกจ ชิวหาวิญญาณจิตสำเร็จกิจลิ้มรส
- ช. ศุสสนกจ กายวิญญาณจิตสำเร็จกิจซึ่ง โสภัญญัพพารมณ
- ทั้ง ๕ กิจนี้เรียกอีกอย่างหนึ่ง ปัญญาวิญญาณจิต
- ต. สัมปฏิจันนกิจ จิตร์บรองอารมณในทวารทั้ง ๕
- ถ. สันตริณกิจ จิตพิจารณาซึ่งอารมณทั้ง ๕
- ท. โวญญัพพนกิจ จิตกำหนดซึ่งอารมณทั้ง ๕ มีรูปารมณเป็นต้น
- น. ชวนกิจ จิตให้สำเร็จกิจเสพอารมณทั้ง ๕ มีรูปเป็นต้น และ
- เกิดเป็นกุศล อกุศล อพยากตะ วิราคะ สังวร อสังวรในตนเอง
- ฎ. ตทาลัมพนกิจ จิตยึดหน่วงเอาซึ่งอารมณตามชวนจิต
- แล้วจึงตกวงค์หรือเป็นจุดจิตหมุนเวียนอยู่อย่างนี้ จนกว่าจะ
- สิ้นภพสิ้นชาติ เพราะฉะนั้นตามมติฝ่ายเถรวาทจึงกล่าวว่า ปัญญาวิญญาณ
- มิได้เป็นสราคะ วิราคะหรือเป็นกุศล อกุศลเลย ความเป็นกุศล อกุศล
- สราคะหรือวิราคะ ผูกใจ หรือไม่ผูกใจข้อสำคัญอยู่ที่ชวนจิตนี้เอง แม้ใน
- ความสำรวมหรือความขาดสำรวมในอินทริย์สังวรก็อยู่ที่ชวนจิต มิได้อยู่
- ที่ปัญญาวิญญาณ
๔๐. ถือว่าอนุสัยเป็นอัพยากตะ อนุสยา อพฺยากตาติ ฯ กถา
- วัดถูว่าเป็นทฎฐิหนึ่งของนิกาย คณะอันธกะกล่าวว่า อนุสัยเป็นอัพยากตะ
- แต่ปริยฎฐานกิเลสเป็นอกุศล มติฝ่ายเถรวาทถือว่า อนุสัยก็เป็นอกุศล
- แต่อยู่ในจิตที่เป็นอัพยากตะได้ คืออยู่ในภวังคจิตได้
๔๑. ถือว่าเสียงเป็นวิบาก สทุโท วิปาโกติ ฯ ฝ่ายมหาสังฆิกะ
- อธิบายว่าคนทำบุญแล้วก็มีเสียงดี เช่นพระพุทธพจน์ว่า "โส ตสฺส
- กมฺมสุส กตตฺตา อฺปจิตตฺตา อฺสุสนฺนตฺตา วิปฺลตฺตา พุรหมฺสโร โทติ
- กรวิกภาณิตีฯ " "ตถาคตนันเป็นผู้มีเสียงอันไพเราะดุจเสียงนกการะเวก

ทั้งนี้ก็เพราะกรรมที่ได้ประกอบสร้างไว้แล้ว ได้สะสมไว้และได้เพิ่มพูนไว้
เป็นกรรมอันกว้างขวาง"

มติของเถรวาทกล่าวว่า เสียงเป็นอัพยาคตะและไม่ใช่วิบาก แต่
เป็นเครื่องหมายแห่งวิบาก

กึ่งของนิกาย

ได้กล่าวมาแล้วในคณะนิกายอัมภกะอันเป็นกึ่งนิกายมหาสังฆิกะนั้น ประกอบด้วยนิกายปุพพเสลียะ นิกายอปรเสลียะ นิกายราชคิริยะ นิกายสิทตถิกะ ฯ ซึ่งในปกรณ์ฝ่ายบาลีได้กล่าวถึงทิวของพวกอัมภกะที่สำคัญ ๆ มีดังนี้

ทิวสำคัญของนิกาย ๒๒ ข้อ

๑. ถือว่ากรรมทั้งปวงเป็นสติปัญญา สพเพ ชุมเพ ชุมมา สติปัญญา-
นาติ ทั้งนี้ให้อธิบายว่า เพราะสติปรารภกรรมทั้งปวงตั้งมั่น ฉะนั้นจึง
กล่าวว่ากรรมทั้งปวงสงเคราะห์ลงเป็นสติปัญญา ฝ่ายเถรวาทค้านว่า ถ้า
ท่านถืออย่างนั้น กรรมทั้งปวงมิกลายเป็นสติอินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ
สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ กระมัง อนึ่ง ผัสสะ ประารภกรรมทั้งปวง
มิต้องกล่าวว่ากรรมทั้งปวงเป็นผัสสะปัญญาหรือ พระผู้มีพระภาคตรัส
ถึงสติปัญญา ๔ มี กายานุปัสสนา ๑ เวทนานุปัสสนา ๑ จิตตานุ-
ปัสสนา ๑ และธรรมานุปัสสนา ๑ ว่า เอกายโน อโย ภิกขเว มกุโค
สตุดานัง วิสุทฺธิยา โสกปริเทวานัง สมตฺถิกมมาย ทุกฺขโทมฺมนสุสานัง
อญฺฐงฺกมมาย ฉฺวยสุส อธิคมาย นิพฺพานสุส สจฺฉิกิริยา ยทิตฺถ จตฺตาโร
สติปัญญา "ดูก่อนภิกษุทั้งหลายทางนี้เป็นทางไปอันเอก เพื่อความ
หมดจดวิเศษแห่งปวงสัตว์ เพื่อก้าวล่วงซึ่งความโศก และความรำไร
เพื่ออัสดงค์ดับไปแห่งทุกขโทมนัส เพื่อบรรลุฉุฉวยธรรม เพื่อกระทำ

พระนิพพานให้แจ้ง ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ อย่างๆ" เมื่อเป็นดังนั้นว่า ตามมติของพวกท่านอันธกะทั้งหลาย ธรรมทั้งหมดก็ชื่อว่าเอกายนมรรค ๘ ฝ่ายปรวาทจารย์นั่งเงียบไม่ตอบโต้

๒. ถือว่าจิตดวงเดียวอาจตั้งอยู่ได้ตลอดทั้งวัน เอกัง จิตตํ

ทิวส์ ตัญญูตีติ ฝ่ายอันธกะแสดงว่า เทพชั้นอากาศาณัญจายตนภาพ มีจิตดวงเดียวตั้งอยู่ตลอดอายุขัย ๒๐๐๐ กัลป์ ส่วนมนุษย์และเทพ ชั้นอื่น ๆ หาได้ตั้งอยู่ได้อย่างนั้นไม่ ฝ่ายเถรวาทค้านว่า เทพอุบัติใน อากาศาณัญจายตนภาพ อุบัติด้วยจิตดวงใดก็จิตด้วยจิตดวงนั้นกระมัง แล้วยกพระพุทธพจน์ในอังคุตตรนิกายจันยีนยันว่า "นาหิ ภิกขเว อญฺญํ เอกัง ชมมมปิ สมนุสฺสสามิ ชี เอวํ ลหุปริวตฺตํ ขลยิทํ ภิกขเว จิตฺตํ ยาวณฺจิตํ ภิกขเว อุปมาปิ น สุกรา ยาว ลหุปริวตฺตํ จิตฺตุนฺติ" "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปแล้วเร็วจกจิตนี้เลย แม้การที่จะเปรียบอุปมาว่าจิตนี้ เปลี่ยนแปลงเร็วเพียงไหน ก็ยังทำได้โดยง่ายเลย"

๓. ถือว่าการตรัสรู้ธรรมย่อมเป็นไปโดยลำดับ อนุปฺพุพภาภิสม-โยติ ฝ่ายอันธกะยกพระพุทธพจน์ขึ้นเป็นหลักอ้างว่า เสขยถาปิ ภิกขเว มหาสมุทฺโท อนุปฺพุพพินฺโน อนุปฺพุพโปโณ อนุปฺพุพพฺพภาโร น आयตฺเทเนว ปปาโต เอวเมว โข ภิกขเว อิมสฺมี ชมมวินเย อนุปฺพุพ-สิกฺขา อนุปฺพุพฺพกิริยา อนุปฺพุพฺพปฏิปทา น आयตฺเทเนว อญฺญาปฺปฏิเวโรติ "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มหาสมุทรรลาดไปโดยลำดับ ลึกลงไปลำดับ ไม่ใช่ ลึกเป็นบ่อเหวแต่ตอนต้นทีเดียว ฉะนั้นใดก็ฉันทันนั้น ในพระธรรมวินัยนี้ มี การศึกษาโดยลำดับ มีการบำเพ็ญโดยลำดับ มีการปฏิบัติโดยลำดับ ไม่ใช่มีการแทงตลอดรู้ทั่วแต่เบื้องต้นทีเดียว" (อังคุตตรนิกาย อฏฺฐก-นิบาต)

มติฝ่ายเถรวาทถือว่าการสำเร็จสมรรถผลย่อมเป็นไปได้โดยลำดับ คือ ต้องทำกิจโศดาปัตติมรรค แล้วได้โศดาปัตติผล แล้วจึงทำกิจใน สกทาคามีมรรคแล้วสำเร็จสกทาคามีผล ฯลฯ ทำกิจในอรหัตมรรคแล้ว สำเร็จอรหัตผลโดยลำดับ ส่วนการแทงทะลุอริยสังข์ ต้องแทงตลอดด้วย ญาณอันเดียว คือพระโศดาบันท่านตรัสรู้หรืออริยสังข์ ๔ ตามฐานะแห่ง ญาณชั้นโศดา ๆ ก็ด้วยญาณอันเดียว พระสกทาคามี พระอนาคามี อ่อนเต็มขนาดที่สุดตามชั้นภูมิเท่านั้น ฝ่ายเถรวาท ยกพระพุทธพจน์ ขึ้นมาอ้างว่า "โย ภิกขเว ทุกขํ ปสฺสตี ทุกขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสตี ทุกขนิโรธมฺปิ ปสฺสตี ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทมฺปิ ปสฺสตี ฯ เป ๑๗๑" แปลว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ผู้นั้นย่อมเห็นเหตุเกิดของ ทุกข์ และเห็นธรรมอันเป็นที่ดับทุกข์ หนทางไปสู่ความดับทุกข์นั้น... ฯลฯ" (สังยุตตนิกาย) กล่าวคือเห็นแจ้งในอริยสังข์ ข้อใจข้อหนึ่งก็ยอม พาให้แทงตลอดข้ออื่น ๆ อีก ๓ ข้อ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคปกณฺเฑญาณ ทัสสสนะวิสุทธินิทเทสอธิบายว่า พระโยคาวจรสามารถทำสังข์จะที่เหลืออีก ๓ ให้สำเร็จ อุปมาดังประทีปทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวไม่ก่อนหลัง คือ

๑. ไหม้ไฟ เปรียบดูกำหนดรู้ทุกข์
๒. กำจัดมืด เปรียบดูกำหนดละสมุทัย
๓. อำนาจแสงสว่าง เปรียบดูกำหนดเจริญมรรค
๔. ยิงน้ำมันให้สิ้นไป เปรียบดูกำหนดบรรลุนิโรธ
๕. ถือว่าพระโศดาบันก็ไม่มีปัญญาอินทรีย์ อภฺญมฺกสฺส ปุคฺคฺลสฺส

นตฺถิ สทฺธิ นุทฺธิ นุติ ฯลฯ เป ๑๗๑ ฝ่ายอรรถกะแสดงว่า แม้บุคคล ที่ ๘ คือพระโศดาบันก็ไม่มีสัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมารินทรีย์

ปัญญินทรีย์ มีเพียงศรัทธาวิริยะ สติ สมาธิ ปัญญาเท่านั้น ไม่นับถึงขั้น
อินทรีย์ ฝ่ายเถรวาทยกพระพุทธพจน์ว่า "อเมลี โข ภิกขเว ปรณฺณ
อินฺทริยานํ สมตฺตา ปริปุรตฺตา อรหา โหติ ตโต มฺหุตเรหิ
ตโต มฺหุตเรหิ อนาคามีผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน โหติ ตโต
มฺหุตเรหิ สกทาคามี โหติ ตโต มฺหุตเรหิ สกทาคามีผลสจฺฉิกิริยาย
ปฏิปนฺโน โหติ ตโต มฺหุตเรหิ โสตาปนฺโน โหติ ตโต มฺหุตเรหิ
โสตาปัตติผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน โหติ ฯ" "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
เพราะความทำให้เต็มสมบูรณ์แห่งอินทรีย์ทั้ง ๕ นี้ จึงได้บรรลุพระ
อรหันต์ หย่อนลงมาก็เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตผล หย่อนลงมา
เป็นพระอนาคามี หย่อนลงมาเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้ง
พระสกทาคามีผล หย่อนลงมาอีกเป็นพระโสตถัน หย่อนลงมาเป็นผู้
ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสตถิปัตติผล ฯ" (สังยุตตนิกาย มหาวรรค)

๕. ถือว่าหากัมมุปกตญาณเป็นทิพจักขุ ยถากัมมุปกตญาณ
ทิพพจฺจนฺตติ ฝ่ายอรรถะแสดงว่า ยถากัมมุปกตญาณคือญาณเป็น
เครื่องกำหนดรู้ความที่สัตว์ทั้งหลายเป็นไปตามกรรมที่สงเคราะห์เข้าไป
ทิพจักขุ ฝ่ายเถรวาทค้านว่าผู้ไม่มีทิพจักขุเลยก็ยังมีญาณอันนี้ได้

๖. ถือว่าอสังขยีสัตว์ก็ยังมีปัญญา อสขยฺยสฺส เตฺสฺส สขยฺยา
อตุลิตติ ฝ่ายอรรถะกล่าวว่าอสังขยีสัตว์ ซึ่งเป็นสัตว์เอกโวการภพก็มี
ปัญญาได้ แต่มีในคราวอุบัติหนึ่ง ในคราวจติหนึ่ง แท้จริงอสังขยีสัตว์นี้
ได้แก่โยคาวจรผู้ได้สำเร็จตถกตถมานเกิดความเบื่อหน่ายในจิต จุตแล้ว
จากมนุษยในอิริยาบถใด ก็ไปถือปฏิสนธิในรูปาวจร ภูมิชั้นอสังขยิ-
พรหมในอิริยาบถนั้น มีลักษณะดุจตุ๊กตาปราศจากนามชั้น ๔ มีแต่

รูปชั้นที่เท่า นั้น ในบาลีอิทธิธรรมมัตถสังคหะจึงแสดงว่า อสณฺณิสฺสตา-
นมนฺ ปฺน รูปเมว ปฏฺิสนฺธิ โหติ อสฺณฺณิสฺสฺตฺวํนั้น มีรูปเป็นตวัปฏฺิสนฺธิ และใน
บาลีธรรมหทัยวิภังคะแสดงว่า อสณฺณิสฺสตา นํ เทวานํ อุปฺปตฺติกฺขณ
เอโก ขนฺโธ ปาตุภวติ รูปกฺขนฺโธ ฯลฯ อสณฺณิสฺสตา เทวา อเหตุกา
อนาหารา ผวสุสกา อเวทนา อสณฺณิกา อเจตนา อจิตฺตกา ปาตุภวติ
"ในขณะที่แห่งความอุบัติขึ้นของเทวดา อสณฺณิสฺสฺตฺวํนั้น ชั้น ๆ หนึ่งจัก
ปรากฏขึ้นมา กล่าวคือรูปชั้น ๆ เทพอสณฺณิสฺสฺตฺวํทั้งหลายนั้นย่อม
ปรากฏเป็นอเหตุกะ ปราศจากเวทนา ปราศจากสัญญา ปราศจากเจตนา
และปราศจากจิต" อสณฺณิสฺสฺตฺวํมีอายุตั้งอยู่ ๕๐๐ กัลป์แล้วก็จติ ใน
เวลาจติ กรรมที่ทำไว้ในภพอื่น ๆ เป็นเหตุแห่งปฏฺิสนฺธิ

๑๗. ถือว่าแผ่นดินเป็นกรรมวิบาก ปฐฺวิ กมฺมวิปาโกติ ฝ่าย

อันธกะกล่าวว่า กรรมที่ยังสัตว์ให้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน เป็นพระเจ้า
จักรพรรดิครอบครองแผ่นดินมีอยู่ ฉะนั้นแผ่นดินจึงเป็นกรรมวิบาก
ฝ่ายเถรวาทค้านว่า แผ่นดินตั้งอยู่ก่อน ฉะนั้นแผ่นดินจึงเป็นกรรมวิบาก
เป็นว่าวิบากเกิดขึ้นก่อน ภายหลังสัตว์ทั้งหลายจึงทำกรรมเพื่อได้วิบาก
อนึ่ง ถ้าวินิจฉัยแผ่นดินเป็นวิบากของผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิไซ้ สัตว์
ทั้งหลายซึ่งใช้สอยแผ่นดินเป็นประโยชน์ มิกลายเป็นว่าใช้สอยเสวย
วิบากแห่งกรรมของพระเจ้าจักรพรรดิหรือ

๑๘. ถือว่ามีคติ ๖ นคติโยติ ฝ่ายอันธกะแสดงว่าคติมีอยู่ ๖

คือ นรก ติรัจจาน อสุร เปต มนุษย์และเทวดา ฝ่ายเถรวาทค้าน
ว่ามีเพียง ๕ เท่านั้น ไม่มีอสุรคติ ทั้งนี้เพราะพวกกาลัญชิกาสูรมีรูปร่าง
อาหาร อายุคล้ายกับเปต ส่วนพวกอสุรบริษัทยของท้าวมเวปจิตติเล่าก็มี
รูปร่าง อาหาร อายุ อย่างเดียวกับเทวดา ทำอวาหะ วิวาหะกับพวก
เทวดา จึงสงเคราะห์อสุรเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งสงเคราะห์เข้าในเปต

วิสัย อีกพวกหนึ่งสงเคราะห์เข้าในเทพวิสัย คดีจึงมี ๕ เท่านั้น

๘. ถือว่าทิวทัศน์ความเป็นอภัยกตธรรม ทิวทัศน์ อภัยกตคุณิ
ฝ่ายอัครกษัตริย์พระพุทธรพจน์สนับสนุนในวาทะของตนดังนี้ สสสโต
โลโกติ โข วจฺจ อภัยกตเมตฺ อสสสโต โลโกติ โข วจฺจ อภัยก-
ตเมตฺ อนนฺตวา โลโกติ โข วจฺจ ฯ เป ฯ อนนฺตวา โลโกติ โข วจฺจ ตํ
ชีวํ ตํ สิริรณฺติ ดข วจฺจ ฯลฯ "ดูก่อนว้จจะ คำว่าโลกเที่ยง นี้เริ่มมิได้
พยากรณ์ คำว่าโลกขาดสูญนี้ เราก็มิได้พยากรณ์ คำว่าโลกมีที่สุด
นี้เราก็มิได้พยากรณ์ คำว่าชีวะดวงนั้น สิริระกัดวงนั้นเรามิได้พยากรณ์
ฯลฯ" ฉะนั้นทิวทัศน์เป็นอภัยกต ข้างเจ้าเห็นว่าฝ่ายอัครกษัตริย์
พระพุทธรพจน์นี้คิดไปเอง ตอนที่พระองค์มิได้พยากรณ์ เพราะ
ประสงค์หลักความหลงยึดถือในธรรมทั้งปวงต่างหาก เพราะว่าโดย
ปรมาตมแล้วธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ปราศจากตัวตน ถ้าพยากรณ์เที่ยง
แน่ลงไปว่าเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ ก็ไปสนับสนุนทิวทัศน์ทั้ง ๒ คือสัสส-
ทิว ทัศน เห็นว่าเที่ยงหนึ่ง อุกฤษทิวทัศน์เห็นว่าสูญขาดหนึ่ง แต่ฝ่าย
อัครกษัตริย์ไปยึดเอาคำว่ามีพยากรณ์ แล้วถือว่านั่นเป็นอภัยกต ฉะนั้น
ฝ่ายเถรวาทจึงค้านว่าทิวทัศน์มีผลมีวิบากจึงไม่ใช่อภัยกต ดังพระพุท-
ธรพจน์ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปนิสาสกัว่า มิจฺฉาทิวทัศน์ โข วจฺจ อกุสล
สมมทิวทัศน์ กุสลติ ฯ "ดูก่อนว้จจะ มิจฉาทิวทัศน์เป็นอกุศล สมมทิวทัศน์เป็น
กุศล"

๑๐. ถือว่าอากาศอาจเห็นได้ด้วยจักขุ อากาโส สนิทสุสนนติ ฝ่าย
อัครกษัตริย์กล่าวว่า เนื่องจากเราสามารถเห็นช่องในระหว่างต้นไม้ทั้งสอง
ช่องในระหว่างเสา ช่องหน้าต่าง ด้วยเหตุนี้อากาศจึงเป็น๑สนิทสนนอาจ
เห็นได้ด้วยจักขุ ฝ่ายเถรวาทค้านว่าอากาศถ้าจะเป็นรูปายตนะกระมัง
ถ้าจะมีสีเขียว สีแดง สีเหลืองกระมัง อนึ่ง มีพุทธวจนะตรัส ณ ที่ใด

บ้างว่า อาศัยจักขุกับอากาศเกิดจักขุวิญญาณขึ้น

๑๑. ถือว่าพระอรหันต์ยังมีสะสมบุญสมภารได้ อตฺถิ อรหโต
บุญบุญปจโยติ เนื่องด้วยพระอรหันต์ท่านยังให้ทาน มีการถวาย
สบงจีวรคิลานเภสัชแก่ภิกษุสทรรรมิก หรือมีการกราบไหว้ประทักษิณ
พระเจดีย์ซึ่งล้วนเป็นกุศลธรรม ฉะนั้นพระอรหันต์ยังถือว่าสะสมบุญ
แต่ฝ่ายเถรวาทค้านว่าพระอรหันต์ท่านละตัณหาอุปาทานได้แล้ว เป็นผู้
ลอยบุญและลอยบาปเสียแล้ว การสั่งสมบุญของท่านจึงไม่มีผล เป็น
สักว่ากิริยาเท่านั้น

๑๒. ถือว่าอุจจาระปัสสาวะของพระพุทธองค์เป็นของหอม
พุทธศุส ภควโต อุจจารปัสสาวาโว อติวิย อญญเญ คนุชชาเต
อริกคุณหาดีติ ทศนะอันนี้เนื่องมาจากคติที่ถือว่าพระพุทธองค์มีรูปขันธ์
เป็นโลกุตตรภาวะ ฉะนั้นอุจจาระปัสสาวะของพระองค์ จึงหอมหวานเกิน
คันธชาติอื่น ๆ ฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย เพราะพระบรมศาสดาเสวย
ข้าวสุก ขนมกุ่มมาตเช่นกับชนสามัญเหมือนกัน มิใช่เสวยของหอมและ
ได้ค้ำอย่างจำ ๆ ไว้ว่า มีคนนำอุจจาระ ปัสสาวะของพระองค์บรรจุ
ใส่ขวดไปจำหน่ายในตลาดเหมือนจำหน่ายน้ำอบบ้างไหม และมีคนอาบ
ทา เจิมด้วยอุจจาระปัสสาวะของพระองค์บ้างไหม สำหรับความเห็นของ
ฝ่ายอักษะข้อนี้ข้าพเจ้าเห็นด้วยเพียงครั้งหนึ่ง คืออุจจาระปัสสาวะของ
พระพุทธองค์ไม่มีกลิ่นแน่นอน แต่ไม่ถึงกับหอมหวาน ทั้งนี้แม้แต่โยคี
ผู้ได้ฌานสมาบัติฝ่ายโลกิยะชั้นสูงร่างกายจะปลอดโปร่งสบาย ขับไล่
กลิ่นเหม็นอันเกิดจากเหงื่อ โคลได้ ผิดผิดฟุ้งนวลผิดสามัญชน อาหาร
ที่รับประทานก็จำเพาะความต้องการของร่างกายเล็กน้อยเท่านั้น และ
ย่อมละเอียดไม่บูดเน่าตกค้าง ฉะนั้นอุจจาระปัสสาวะจึงน่าจะไม่มีกลิ่น

๑๓. ถือว่านิพพานธาตุสงเคราะห์เป็นกุศล นิพพานธาตุ กุสลาติ

ฝ่ายอันระหองระแหงว่า ทั้งนี้เพราะนิพพานธาตุเป็นธรรมไม่มีโทษจึง
สงเคราะห์เป็นกุศลได้ ฝ่ายเถรวาทค้านว่านิพพานธาตุเป็นธรรมไม่มี
อารมณ์ ความนึกและความตั้งใจของนิพพานธาตุก็ไม่มี จะสงเคราะห์
เป็นกุศลไม่ได้ หรือจะว่าเป็นกุศลก็ยังไม่ได้

๑๔. ถิ่นว่านายนิรยบาลไม่มีในนรก นคติ นิรยสุ นิรยปลาตติ

ฝ่ายอันระหองระแหงว่ากรรมกรรม คือการลงโทษสัตว์ผู้มีบาปในนรกภูมิ
นั้น ย่อมมีเองเป็นเองโดยอำนาจแห่งกรรมของสัตว์นั้นปรุงแต่ง นาย
นิรยบาลผู้ทำการลงโทษไม่มี ทั้งนี้มีพระพุทธรูปพระพุทธรูปว่า

"น เวสสุฏ โนปิ จ เปตติราชา

โตะโม ยโม เวสสุวโณ จ ราชา

สกาณี กมฺมานิ หนนฺตติ ตตฺถ

อิโต ปณฺณณฺ ปร โลกปตฺตุนฺติ"

"ท้าวเวสสุฏก็มีได้เป็นผู้ประหาร ท้าวโสมะ ท้าวยมะ แลท้าว
เวสสันทก็มีได้เป็นผู้ประหาร กรรมของตน (ของสัตว์นรก) ต่างหาก
ประหารบุคคลผู้สิ้นบุญจากโลกนี้ แล้วเข้าถึงปรโลก ในนรกนั้น ๆ"

ฝ่ายอันระหองระแหงตีความพระพุทธรูปพระพุทธรูปอีก ในที่นี้ข้าพเจ้าเห็นว่า
พระบรมศาสดา ทรงหมายถึงผู้ที่ทำบาปอกุศลหนัก ย่อมมีความฉิบหาย
เป็นโทษในนรกด้วยกรรมของตนไม่มีใครไปฆ่าเขา เขายำของเขเอง
เพราะเขาทำผิดเองก็ต้องกั้นนรกวิบากด้วยการตกนรก ให้พวก
นิรยบาลจับไปทรมานตามฐานะของกรรมหนักเบา เหมือนกับผู้ร้ายปล้น
เขาก็ต้องถูกจับใส่คุก ผู้จับคือตำรวจก็มีตัวตน และผู้พิพากษาโทษก็มี

ตัวตน แต่ทั้งนี้ไม่ใช่ผู้พิพากษาหรือตำรวจเป็นเหตุให้เขาติดคุก หากเป็นเพราะกรรมที่ปล้นเขาต่างหากเป็นเหตุ ฉะนั้นฝ่ายเถรวาทจึงถือว่า นายนิรยบาลผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์นรกมี และยกพระพุทธรูปจะอ้างเป็นหลักฐานว่า "ตมณั กิกฺขเว นิริยปาลา สัเวสิตฺวา กุชาริหิ ตจฺจนฺติ ฯ เป ฯ ตมณั กิกฺขเว นิริยปาลา อุทฺธปาทํ อโหสิริ ฐเปตฺวา วาสีหิ ตจฺจนฺติ ฯ เป ฯ"

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหล่านายนिरยบาล ได้จัดการกับสัตว์นรกให้นอนแผ่ลง แล้วถากสัตว์นรกนั้นด้วยมีด ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหล่านายนिरยบาลตั้งสัตว์นรกเอาเท้าขึ้นเบื้องบน ศีรษะห้อยลงมา เบื้องต่ำ แล้วถากด้วยพริ้ว ฯลฯ"

๑๕. ถือว่าสัตว์ดิรัจฉานมีอยู่ในหมู่เทวดา อคติ เทเวสุ ดิรัจฉาน-คตาคติ ฝ่ายอรรถกถายกตัวอย่างว่า พาหนะของท้าวสักกะชื่อช้างเอราวัณ มีอยู่ เทพยานชื่อเวษยันต์เทียมด้วยม้า ๑,๐๐๐ ตัวก็มีอยู่ในนั้น ในเทวโลกจึงมีดิรัจฉานคต ฝ่ายเถรวาทค้านว่าช้างเอราวัณและม้า ๑,๐๐๐ ตัวนั้น ไม่ใช่สัตว์ดิรัจฉาน หากเป็นเทพดาบริวารของท้าวสักกะนิรมิตตนเองเป็นช้างเป็นม้าต่างหาก ดิรัจฉานจึงไม่มีในเทวโลก

๑๖. ถือว่าพระอรหันต์ยังละสังโยชน์บางอย่างไม่ได้แล้ว ปรีนิพพานมีอยู่ อคติ กิณฺจิ สณฺโณชฺชนิ อปฺปหยาสิ ปรีนิพฺพานนฺติ ฝ่ายอรรถกถาไขความว่า พระอรหันต์ท่านไม่รู้พุทธวิสัยทั้งปวง นั้นแหละแสดงว่ายังมีเครื่องกีดขวางผูกพัน ฝ่ายเถรวาทกล่าวว่า ความไม่รู้ทั้งในพระพุทธรวิสัยไม่ใช่เป็นสังโยชน์

๑๗. ถือว่าสามัญญผล ๔ ทำให้แจ้งได้ด้วยอริยมรรคอันเดียว เอเกน อริยมคฺเคน จตฺตาริ สามญฺญผลานิ สจฺฉิกโรตฺติติ ฝ่ายอรรถกถาถือว่า ด้วยอริยมรรคอันเดียวทำให้แจ้งอริยผล ๔ ได้ แต่ฝ่ายเถรวาทไม่

เห็นพ้อง ทั้งนี้มรรค ๔ ผล ๔ คือ โสคาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค
อนาคามิมรรค อรหัตมรรค ต้องเจริญทีละมรรค ไม่ใช่ว่าเจริญมรรค
เดียวมรรคใดมรรคหนึ่ง แล้วสามารถสำเร็จอีก ๓ มรรค แม้พระ
สัมมาสัมพุทธเจ้าก็ทรงเจริญมรรคทีละมรรคอย่างนี้จนถึงอรหัตมรรค
แต่ว่าสำเร็จกิจทั้ง ๔ ในอาสนะเดียว คือ ณ วชิรบัลลังก์ภายใต้
โพธิพฤกษ์เท่านั้น แม้อริยบุคคลอื่น ๆ ก็เหมือนกันต้องเจริญมรรคที
ละชั้น โดยลำดับ แต่ที่มีปรากฏเสมอ ๆ ในพระสูตรว่า ผู้สดับพระธรรม
เทศนาของพระบรมศาสดาได้บรรลุอรหัตผลทันทีที่ฟังจบนั้น เขาผู้นั้น
ได้เจริญมรรคโดยลำดับ แต่ทว่ารวดเร็วมาก บางทีภายใน ๒-๓ นาที
ก็เจริญครบหมดทั้ง ๔ มรรค ความรวดเร็วดังกล่าวมานี้ บางครั้งจึง
ทำให้นึกว่า การบรรลุสามัญผล ๔ เป็นไปด้วยมรรคอันเดียว

๑๘. ถือว่าบุคคลผู้ไม่มีความคิดอย่างไรก็มีวาจาได้ ณ ญาณ-
จิตตสสุ วาจาติ ในอรรถกถากถาว่าตถุบอกว่าเป็นวาตะของนิกายปุปพ-
เสลียะ แสดงว่าวาจาบางทีก็ไม่จำเป็นต้องอาศัยจิตเป็นสมุฏฐาน เช่น
คนบางคนคิดจะพูดอย่างหนึ่งแต่ไปพูดอีกอย่างหนึ่ง มิได้ตรงกับที่
คิดไว้ว่าจะพูด มติฝ่ายเถรวาทถือว่าวาจาย่อมจะต้องมีจิตเป็นสมุฏฐาน
เกิดร่วมกับจิต การที่คิดจะพูดอย่างหนึ่งแล้วไปพูดอีกอย่างหนึ่งนั้น
เพราะสติควบคุมไม่พอ หรือขาดสติเจตสิกต่างหาก

๑๙. ถือว่าธรรมัตถหาเป็นอัพยากตะ ฆมมตถหา อพฺยากตาคติ
ในอรรถกถากถาว่าตถุบอกว่า เป็นวาตะของนิกายปุปพเสลียะ มติฝ่าย
เถรวาทไม่ยอมรับ ทั้งนี้เพราะธรรมัตถหา คือคัตถหาที่เป็นไปในธรรมมา-
รณณ์ รูปฌาน อรูปฌานก็เป็นธรรมัตถหา จัดเป็น โลกะมูล มีพระ
พุทธพจน์ตรัสว่า "ยายิ ตถหา โปโนพุกวิกา นนฺทิราคสหคตา
ตตฺรตตฺราภินนฺทินิ เสขฺยถิทํ กามตถหา ภวตถหา วิภวตถหา"

"ความทะยานอยากนี้ทำให้ภพอีกเป็นไปกับความกำหนดด้วยอำนาจ
ความเพิลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ กล่าวคือกามตัณหา ภวตัณหา
วิภวตัณหา"

๒๐. ถือว่านิโรธสมาบัติก็เป็นอสังขตะ นิโรธสมาบัติ อสังขตาคติ
มิติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับว่านิโรธสมาบัติเป็นอสังขตะ นิโรธสมาบัตินี้
มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัจญญาเวทิตนินิโรธ คือเป็นสมาบัติซึ่งดับ
สัจญญา และเวทนาอย่างเด็ดขาด สูงกว่าเนวสัจญญานาสัจญญาตนสมาบัติ
ซึ่งดับสัจญญาและเวทนาไม่สนิท ก่อนหน้านี้ห้ามิฆานลาภิบุคคลรู้ไม่
นิโรธสมาบัติจึงเป็นสมาบัติพิเศษ มีเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น
ผู้ที่เข้าสมาบัตินี้จะต้องเป็นพระอนาคามีและพระอรหันต์ประเภท
เจตโตวิมุตติ พรั่งพร้อมด้วยอภิญญา ๖ จึงเข้าได้ พระอรหันต์หรือพระ
อนาคามี ประเภทสุวิปีสสหาอาจเข้าได้ไม่ ทั้งนี้เพราะการเข้านิโรธ-
สมาบัติต้องเข้ารูปฌาน ๔ อนุรูปฌาน ๔ ตามลำดับ พร้อมกับมีวิปีสสนา-
ญาณพิจารณากำกับทุกฌานไป เมื่อออกจากเนวสัจญญานาสัจญญาตน-
ฌานแล้ว ก็เข้านิโรธสมาบัติ จิตถึงธรรมชาติความดับสนิท เจตสิก
มีเวทนา สัจญญาเป็นต้นก็ดับ คงเหลือแต่อาขุรุษชีวิตนทริย์และไออุ่น
เท่านั้นที่เป็นเครื่องหมายต่างจากคนตาย นอกนั้นเป็นคุณคนตายทุก
ประการ ฝ่ายเถรวาทถือว่า เนื่องจากด้วยนิโรธสมาบัตินี้ดับด้วยอำนาจ
สนิทไม่มีการสืบสันตติ จึงบัญญัติไม่ได้เหมือนกันว่าเป็นสังขตะ

๒๑. ถือว่าปฐวีธาตุเป็นของเห็นได้ ปฐวีธาตุ สนิทสุสนาติ ฝ่าย
อันธกะกล่าวว่าปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ เป็นสนิทัสสนะ เพราะเรา
เห็นภูเขาเห็นแผ่นดิน เห็นน้ำ เห็นกองไฟ ตลอดจนวาโยธาตุก็เป็น
สนิทัสสนะสามารถเห็นได้ เช่นเราเห็นการไหวโยกเขกของต้นไม้เป็นต้น

มติฝ่ายเถรวาทคัดค้านและให้เหตุผลว่าธาตุทั้ง ๔ ล้วนเป็น
อนิทัสสนะ การที่เราเห็นนั่นเป็นรูปารมณ์จัดเป็นเงาของธาตุทั้ง ๔ เท่านั้น
ไม่ใช่ตัวธาตุแท้

๒๒. ถือว่าไม่มีเจตสิกธรรม นคฺติ เจตสิโก ธมฺโมติ ในอรรถกถา
กถาวัตถุบอกว่าเป็นวาทะของนิกายราชคิริยา และนิกายสิหัตถ์ถิกะ ฝ่าย
เถรวาทค้านว่าธรรมบางเหล่า ที่สหจรตเกิดร่วม สัมปยุตต์เกิดดับพร้อม
กับจิตมีอยู่เช่น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา สัทธา ปัญญา ฯลฯ
เหล่านี้ล้วนเป็นเจตสิก ฝ่ายปรวาทาจารย์ไม่รับเถียงว่าเพราะทำ
วิเคราะห์ว่าเกิดร่วมกับจิต จึงชื่อว่าเจตสิก ถ้าอย่างนั้นเพราะทำวิเคราะห์
ว่าเกิดร่วมกับผัสสะ ก็ชื่อว่าผัสสะก็กระมัง ฝ่ายเถรวาทจึง ยกพระ
พุทธทวณะขึ้นยืนยันว่า "อิธ เกวภูฏ ภิภฺชฺช ปรสตุตฺตานํ ปรปฺปุกฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺค
จิตฺตมฺปิ อาทิสฺติ เจตสิกมฺปิ อาทิสฺติ วิตกฺกมฺปิ อาทิสฺติ วิจาริตมฺปิ
อาทิสฺติ เอวมฺปิ เต มโน อิตฺถมฺปิ เต มโน อิติปิ เต จิตฺตฺตฺตฺตฺตฺต" "ดูก่อน
ภควัฏฐะ ภิกษุยอมตายได้แม้ซึ่งจิต แม้ซึ่งเจตสิก แม้ซึ่งวิตก แม้ซึ่ง
วิจารณ์ของเหล่าสัตว์ทั้งหลายอื่น ของบุคคลอื่น ว่าใจของท่านเป็นอย่าง
นี้บ้าง ใจของท่านเป็นโดยประการนี้บ้าง จิตของท่านเป็นฉะนั้นบ้าง"
(ที่ฆมนิกาย สุตตันตปิฎก) จากพระคำรัสนี้ จึงยืนยันได้ว่ามีเจตสิกธรรม
แน่นอน ในบาลีอภิธรรมมัตถสังคหะมีคาถาบอกลักษณะของเจตสิกว่า

"เอกุปฺปาทนิโรธา จ เอกาลมฺพนวตฺตฺตฺต
เจโตยฺยตฺตา ทฺวิปฺปญฺญาส ธมฺมา เจตสิกา มตา"

"ธรรม ๕๒ ประการ มีเกิดและดับร่วมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุ
อย่างเดียวและประกอบกับจิต ท่านเรียกว่าเจตสิก"

นอกจากทิวตั้งกล่าวของนิกายคณะอันธกะ ซึ่งข้าพเจ้าได้ยกเอา
เฉพาะที่สำคัญมากถ้าว้างแล้ว ทศนะอื่น ๆ ส่วนใหญ่ก็เหมือนนิกาย
มหาสังฆิกะ อนึ่งในปรภณฝ่ายสภกตยังมีนิกายกิ่งของมหาสังฆิกะอีก
๖ นิกาย คือนิกายเอกวยหาริกะ นิกายโลโกตตราวาทีน นิกายโคกุลิกะ
นิกายพหุสรุติยะ นิกายปรัชญาปติวาทีน นิกายใจติยครี และในบาลียังมี
นิกายอุตตรปณะ นิกายวตุลลกะ ฯลฯ ซึ่งจะเล่าพอสังเขป

นิกายปลีกย่อยบางนิกาย

นิกายเอกวยหาริกะ

นิกายนี้บาลีเรียกว่า เอกโพยหารี อรรถกถาแห่งเภทธรรมมติ จักรศาสตร์ของกุยกีกล่าววว่า เนื่องจากนิกายนี้ ถือว่า โลกียธรรมและ โลกุตตรธรรมไม่มีสภาวะธรรมอยู่โดยแท้จริงเลย มีสักแต่ว่าเป็นบัญญัติ โวหารเท่านั้น ทั้งนี้ยอมขัดแย้งกับฝ่ายมหาสังฆิกะ จึงแยกตัวไปเป็น นิกายหนึ่ง มติส่วนใหญ่คงเหมือนกับฝ่ายมหาสังฆิกะ

นิกายโลโกตตรวาทิน

ไม่ปรากฏชื่อในปกรณ์ฝ่ายบาลี มีคิดว่าโลกยธรรมเท่านั้นที่ไร้แก่นสารปราศจากสภาวะธรรมอยู่จริง แต่โลกุตตรธรรมเป็นของมีจริงเป็นจริง หรือสภาวะธรรมทั้งปวงล้วนไม่มีภาวะปรมาตม์เลย มีอยู่สักแต่เป็นบัญญัติ เท่านั้น ส่วนในอนาสวธรรมมีภาวะปรมาตม์ มตินอกนั้นคงเหมือนกับ ฝ่ายมหาสังฆิกะ

นิกายโคกุกะ

นิกายนี้นับถืออิทธิกรรมปฏิภมมากเป็นพิเศษ โดยถือว่าเป็นพระพุทธรูปที่ลึกลับซึ่งอย่างแท้จริง ส่วนวินัยปฏิภมและสูตรตันตปฏิภมนั้นเป็นเพียงอุบายธรรมซึ่งพระพุทธรองค์สอนสัตว์โดยลำดับเพื่อให้เข้าถึงอิทธิกรรม เพราะฉะนั้นเลยเกิดความหย่อนยานในเรื่องวินัยปฏิบัติ ถึงกับเกิดวาทะว่า ภิกษุจะมีใครจิวรนุ่งห่มก็ได้ พระพุทธรองค์ทรงอนุญาต ภิกษุจะไม่มี

ไตรจีวรนุ่งห่มก็ได้ พระพุทธองค์ก็ทรงอนุญาต สุกแล้วแต่จะพอใจ
สะดวกเอาอย่างไรก็ได้ ภิภุจะอยู่ในวัดก็ได้ จะไปอยู่ที่อื่นไม่ใช่วัดก็ได้
จะขบฉันจ้งหันในกาลก็ได้ หรือขบฉันจ้งหันวิกาลก็ได้ ข้อสำคัญอยู่ที่ทำ
อย่างไรจะสามารถเอาชนะกิเลสตัณหาโดยเร็วที่สุด จึงไม่ต้องไปยึดถือ
ติดตังในเรื่องวินัยสิกขาบทอะไรให้มันรุงรังนัก ตามประวัติเล่าว่า
คณาจารย์ผู้ต้นนิกายอยู่ในวาระพระราชมณเฑียร มีทิฐิเป็นอันเดียวกับนิกาย
แม่ แต่ที่แยกออกมาเป็นนิกายหนึ่งต่างหาก เพราะต้องการเผยแผ่เฉพาะ
อริยธรรมปฏิภาณเท่านั้น

นิกายพหุสสุตติยะ

นิกายนี้บาลีเรียกว่าพหุสสุตติกวาท ในภทธรรมมติจักรศาสตร์แตก
ออกมาจากนิกายมหาสังฆิกะโดยตรง แต่ในมัชฌิมสุตติปุจฉาสุตว่าแตก
มาจากนิกายโลกุติกะ มติหลังนี้ตรงกับในอรรถกถาว่าแตกแยกมา
จากนิกายโลกุติกะ ตามประวัติของนิกายนี้เล่าว่า ในครั้งพุทธกาลมี
พระอรหันต์รูปหนึ่งเข้ามานสมาบัติอยู่ ณ ภูเขาหิมาลัยเป็นเวลาช้านาน
จนพระพุทธปรินิพพานไปแล้ว ๒๐๐ ปี จึงออกจากสมาบัติ จาริกมาสู่
แคว้นอังคตตระ พิจารณาเห็นว่าหลักธรรมฝ่ายมหาสังฆิกะซึ่งกำลังเผย
แผ่ในแคว้นนั้นยังบกพร่องไม่สมบูรณ์ พระอรหันต์รูปนั้นจึงแสดงข้อ
ธรรมอันลึกซึ้งซึ่งสมบูรณ์ตามที่ได้สดับจากพระบรมศาสดาเพิ่มเติมลงไป
ภายหลังคณะศิษย์จึงแยกออกไปตั้งเป็นอีกนิกายหนึ่งต่างหากจากนิกาย
มหาสังฆิกะ กล่าวกันว่าหลักธรรมที่เพิ่มเติมใหม่นั้นมีคคิของลัทธิมหา-
ยานเจือแทรกอยู่ นอกจากนี้ยังมีอาคตสถานอื่นเล่าว่า แท้จริงนิกาย
พหุสสุตติยะเป็นนิกายสืบมาแต่พระอานนทเถระเจ้าผู้ได้รับยกย่องจากพระ
พุทธองค์ว่าเป็นเอกตคคทางสดับฟังมาก และเป็นถึงนิกายสรวาสติวา-

ทินก็มี นิกายนี้มีหลักธรรมว่า พระดำรัส ๕ ประการของพระพุทธองค์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ศูนย์ตา นิพพาน จัดเป็น โลกุตตระ ข้อนี้ แตกต่างกับนิกายมหาสังฆิกะ นิกายโลโกตตรวาทิน นิกายโคกุกิกะ ซึ่งถือว่า พระพุทธทวณะล้วนเป็น โลกุตตระ ส่วนหลักธรรมอื่น ๆ คง คล้ายกับนิกายมหาสังฆิกะ ในหนังสือ "ซาหลุงเฮียงหงี" ของคณาจารย์ เกียเซียง บันทึกว่า "คัมภีร์สัตยลัทธิศาสตร์" ของพระหริวรมันเป็น ปกรณ์แห่งนิกายพหุสสุติกะ แต่ข้อกล่าวนี้ยังมีปัญหาซึ่งจะต้องพิจารณา หากเป็นจริงก็หมายว่านิกายพหุสสุติกะเป็นนิกายที่มีหลักธรรมสมบูรณ์ กว้างขวางนิกายหนึ่ง

นิกายปรัชญูปติวาทิน

นิกายนี้บาลีเรียกว่าบัจญญัตติวาท มีประวัติว่าสืบสายมาแต่พระมหากัจจानะมีหลักธรรมว่า ทุกข์ไม่ใช่ขันธ สฬายตนะ ๑๒ เป็นมายา ไม่มี อกาลมณะ กรรมเป็นเหตุเป็นอธิปติปัจจัย อนันตรปัจจัยแก้วิบาก บุญกุศลเป็นเหตุปัจจัยให้ได้บรรลุนิรมรรค นอกนั้นคงเหมือนนิกาย มหาสังฆิกะ

นิกายใจตยคีรี นิกายอปรเสถียะ นิกายอุตตรเสถียะ

ทั้ง ๓ นิกายมีหลักธรรมว่า พระโพธิสัตว์ทั้งหลายยังไม่ละทุกติ การบูชาพระสตุปเจดีย์ไม่ได้ผลานิสงส์โอฬาร ทั้งนี้เพราะพระสตุปเจดีย์ ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุหรือพระสาวกธาตุเป็นวัตถุไร้วิญญาณ ไม่อาจทำ หน้าที่เป็นทักษิณบุญคลได้ แต่ก็บุญเหมือนกัน ถ้าผู้บูชามีใจ ผ่องแผ้วเคารพจริง ๆ

นิกายอุตตระปละ (และหลักธรรม ๑๒ ข้อ)

นิกายนี้ดูเหมือนจะแพร่หลายอยู่ทางเหนือของมคธ และเป็นนิกายซึ่งผสมความคิดระหว่างฝ่ายเถรวาทกับฝ่ายมหาสังฆิกะเข้าไว้ด้วยกัน หลักธรรมของนิกายนี้ส่วนใหญ่เราทราบจากถกถาว์ตมมีข้อสำคัญ ๆ ดังนี้

๑. พระพุทธองค์ไม่มีพระกรุณา นตฺถิ พุทฺธสฺส ภควโต

กรุณาติ ฝ่ายอุตตระปละ ประรณนาจะให้พระพุทธองค์มีตลกุตตระภาวะเช่นเดียวกับฝ่ายมหาสังฆิกะ แต่ว่าได้คิดไกลเกินไปสักหน่อยคือ เมื่อพระองค์ดำรงอยู่ในโลกุตตระภาวะแล้ว ก็ไม่เป็นการสมควรจะทรงมีพระกรุณาอันจำต้องมีสัตว์เป็นอารมณ์ ซึ่งกลายเป็นว่าพระองค์มีโลกเป็นอารมณ์ไป อนึ่งหากทรงมีพระกรุณา ก็ยังชื่อว่ามีราคะนุสัยอยู่ มติฝ่ายเถรวาทคัดค้านอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะพระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญพระบารมีในอดีตนับด้วยสองไชยกลับไปด้วยพระกรุณาในอันที่จะโปรดสัตว์แม้ในชาติสุดท้าย เมื่อตรัสรู้แล้วก็ยังบริบูรณ์ด้วยพระมหากรุณาแก่สัตว์โลก ดังคำตรัสของพระองค์แก่โพธิราชกุมารว่า

"ราชกุมาร ครั้งนั้นเรารู้แจ้งคำเชื้อเชิญของสหัมบดีพรหมแล้ว และเพราะอาศัยความกรุณาในสรรพสัตว์ เราตรวจโลกด้วยพระพุทธจักขุแล้ว เมื่อเราตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุอยู่ ก็ได้เห็นสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีธุลีในดวงตาเล็กน้อยบ้าง มีมากบ้าง ฯลฯ" แท้จริงพระพุทธองค์หรือพระอรหันต์ ท่านมีจิตเป็นโลกุตตระ มีนิพพานเป็นอารมณ์ก็ชั่วแต่ขณะมรรคจิต ผลจิต และในผลสมาบัติเท่านั้น นอกนั้นท่านก็ต้องมีโลกเป็นอารมณ์ มิฉะนั้นไหนเลยจะสามารถเทศนา ก็การเทศนาต้องปรุงเรื่องราวขึ้นในจิตก่อน ต้องมีสัตว์เป็นอารมณ์ ที่จะสั่งสอนใครที่ไหน สอนเรื่องอะไร ถ้าจะเกณฑ์ให้พระพุทธองค์และพระอรหันต์ ท่านมีโลกุตตระธรรมเป็นอารมณ์ตลอดไป ก็จักไม่สามารถบำเพ็ญพุทธกิจใด ๆ

ได้ เมื่อสำเร็จมรรคผลแล้วก็ต้องดับขันธปรินิพพานเลยทีเดียวละ ก็
พระมหากษัตริย์ของพระบรมศาสดา จัดเป็นกุศลเจตสิกประกอบด้วย
จิตอันเป็นกุศล แต่ทว่ากุศลจิตของพระองค์หรือของพระอรหันต์
ท่านไม่มีผลจะสะท้อนเป็นวิบากแก่ท่าน ด้วยปราศจากตัณหาราคะหรือ
อุปาทานเป็นเหตุจูงใจจึงมีชื่อเรียกว่ากิริยาจิตเท่านั้น เพราะไม่มี
วิบาก มติดังกล่าวของนิกายอุตตรประเทศจึงไม่ได้รับการรับรองจากพระ
พุทธศาสนาทุก ๆ นิกาย ทั้งมหายานและสาวกยานเลย นอกจากท่าน
พวกอุตตรประเทศเอง

๒. ถือว่าบุคคลละกิเลสที่เป็นอดีตได้ ละกิเลสที่เป็นอนาคตก็ได้
ละกิเลสที่เป็นปัจจุบันก็ได้ อดีต กิเลส ชาติ ๑ อนาคต กิเลส
ชาติ ๑ ปัจจุบัน กิเลส ชาติ ๑ มติฝ่ายเถรวาทไม่รับรองเพราะ
กิเลสที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว วายวอดไปแล้ว จักยังสิ่งซึ่งวายวอดไปแล้ว
ให้วายวอดอีกไม่ได้ ส่วนกิเลสอนาคตเล่ายังไม่เกิด จักยังสิ่งที่ยังไม่เกิด
ให้ดับไปได้อย่างไร สำหรับในปัจจุบันแล้ว กิเลสถ้าจะได้ในปัจจุบัน มี
กลายเป็นว่าคนมีโลภะ โทสะ โมหะอยู่ขณะจิตนี้ ก็ชื่อว่าละโลภะ
โทสะ โมหะได้แล้วกระมัง ฉะนั้นในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนิ สัมมัตถปธาน-
นิตเทศ จึงไขความโดยข้ออุปมาว่า เสยฺยถาปี ตรู โธ รุกุ โข ฯ เป ฯ
อุปาทนุตาเนว น ปาตุภวานติ

"ก็แต่ว่าความอุปมา บัณฑิตพึงแสดงต้นไม้อันเกิดผลแล้ว ฯ จริง
อยู่ ต้นมะม่วงหนุ่มที่ประกอบไปด้วยผล มนุษย์ทั้งหลายพึงบริโภคผล
ทั้งหลายของมะม่วงต้นนั้น มนุษย์ทั้งหลายพึงยังผลอันเสยให้ตกลง
บรรจุกะเข้า ภายหลังบุรุษอื่นจักพึงตัดต้นมะม่วงนั้นเสียด้วยขวาน ผล
ทั้งหลายอันเป็นอดีตของต้นมะม่วงนั้น จักเป็นอันบุรุษนั้นให้เสียหายไป
เพราะการตัดนั้นก็หามิได้ ทั้งผลอันเป็นอนาคตและปัจจุบันของต้นมะม่วง

นั่น จักเป็นอันบุรุษนั้นให้ฉิบหายไปด้วยการตัดนั้นก็หาไม่ ทั้งนี้เพราะว่า ผลอันเป็นอดีตทั้งหลาย มนุษย์ทั้งหลายบริโภคกินเข้าไปเสียแล้ว ผลอันเป็นอนาคตทั้งหลายก็ยังไม่เกิดแล้ว ใครเล่าหนอจักพึงสามารถยังผลอันเป็นอดีตและอนาคตให้ฉิบหายได้ ก็ต้นมะม่วงนั้นถูกบุรุษตัดแล้วในสมัยใด ก็ในสมัยนั้นผลทั้งหลายก็ไม่มีเสียเลย เพราะฉะนั้นถึงผลทั้งหลายอันเป็นปัจจุบัน จะชื่อว่าอันบุรุษนั้นให้เสียหายก็ไม่ได้อีก ๆ"

อธิบายว่าตั้งแต่มรรคจิตปรากฏขึ้น กิเลสที่จะปรากฏอีกย่อมปราศจากโอกาส เหมือนการตัดรากเหง้าของต้นมะม่วง การตัดนั้นไม่ได้ชื่อว่าทำลาย ผลมะม่วงอันเป็นอดีตซึ่งมีผู้คนมาเก็บไปกินกันแล้ว หรือทำลายผลในอนาคตเพราะมะม่วงก็ยังไม่เป็นผล หรือจะกล่าวว่าการทำลายผลในปัจจุบันแล้ว ผลก็ยังไม่เกิดในขณะนั้น จึงพูดได้แต่เพียงว่ารากเหง้าที่จะก่อให้เกิดผลมะม่วงอื่น ๆ ใดอีกถูกทำลายพินาศไปแล้ว ผลมะม่วงไม่มีอีกแล้ว ในอรรถกถา กล่าวถึงสรุปว่า "นิพพานารมมณ ปน อริยมกุเล ปวตฺตเต กิเลสํ อนุปฺปนฺนาเยว นุปฺพชฺชนฺตฺติ ปหีนา นาม โหนฺตฺติ" ครั้นเมื่ออริยมรรคซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์บังเกิดขึ้น กิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ย่อมไม่เกิด ๆ

๑. ถ้าวาดุสฺสก็เป็นผู้เป็นพระอรหันต์ได้ กิเลส อรหติ ฝ่ายอุตรปละอังกุสฺสบุตฺร อุตฺตยฺคฺคหฺบติ เสตฺตฺมาณพ ซึ่งล้วนได้บรรลุอรหัตผลแต่ยังทรงเพศเป็นคฤหัสถ์ มติฝ่ายเถรวาทรับรองในข้อนี้ แต่มีข้อแม้ว่าคฤหัสถ์ผู้ได้บรรลุอรหัตผลนั้น จะต้องบวชเป็นภิกษุ ภายในวันนั้น โดยทันที ถ้ามิเช่นนั้นก็จักต้องดับขันธปรินิพพานในวันเดิมนั้น โดยให้เหตุผลว่า เพราะเพศคฤหัสถ์ก็เป็นเพศทุรพล ไม่อาจรองรับสภาวะแห่งอรหัตผลได้ อุปมาดังกระเพาะอาหารที่ไฟธาตุย่อยอ่อนเมื่อรับประทาน โภชนอาหารลงไป แล้วย่อยมิได้ก็เป็นอันตราย

ทั้งนี้มิใช่เป็นความผิดของโกชนะ แต่เป็นความผิดของกระเพาะซึ่งขาดไฟธาตุจะย่อยต่างหาก

๔. ถือว่าบรรลอรหัตผลพร้อมทั้งการหลุดเกิดได้ สห อุปปัตติยา อรหาคติ ฝ่ายอุตตรปละอธิบายว่า เทวดาอาจเข้าถึงอรหัตผลได้ตั้งแต่ขณะแรกแห่งปฏิสนธิทีเดียว มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับโดยโต้แย้งว่า ธรรมดาสงเป็นปฏิสนธิจิตแล้ว ก็ยังเป็น โลภิยะและเป็นอาสวะประกอบด้วยสังกิลส อนึ่งการละราคะ โทสะ โมหะ จะละด้วยดวงปฏิสนธิจิตก็ไม่ได้ หรือจะว่าขณะจุดจิตเป็นมรรค และขณะปฏิสนธิจิตเป็นผลจิตก็ไม่ได้ ฉะนั้นจะเป็นพระอรหันต์พร้อมกับการหลุดย่อมไม่มี

๕. ถือว่าธรรมทั้งปวงของพระอรหันต์เป็นธรรมปราศจากอาสวะ อรหโต สัพเพ ธมฺมา อนาสวาคิ มติฝ่ายเถรวาทคัดค้าน ทั้งนี้เพราะว่า อินทรีย์คือจักขุ โสตะ ฉานะ ชิวหา กายะของพระอรหันต์ยังนับว่าเป็นอาสวะ เหตุด้วยธรรมดังกล่าวมานี้มิได้เป็นมรรค มิได้เป็นผล และมีได้เป็นนิพาน ยังต้องบุนสลายย่อยยับไปเป็นธรรมดา

๖. ถือว่าพระอรหันต์ยังประกอบด้วยผล ๔ อรหาคติ ผลเอหิ สมณุนาคโตติ ฝ่ายอุตตรปละกล่าวว่า พระอรหันต์ยังพร้อมสมบูรณ์ด้วยโสคาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผลและอรหัตผล มติฝ่ายเถรวาทแย้งว่า พระอรหันต์ท่านได้ล่วงเลยโสคาปัตติผล ฯลฯ อนาคามิผลมาแล้ว ถ้ายังถือว่าผลทั้ง ๓ ข้างต้นยังคงมีบริบูรณ์อยู่มิกลายเป็นว่าพระอรหันต์ประกอบด้วยมรรค ๔ หรือ แท้จริงพระอรหันต์ท่านมีผลเดียวคืออรหัตผลเท่านั้น คือ ได้เปลี่ยนภูมิจิตจากโสคาปัตติผลจิต ฯลฯ อนาคามิผลจิต ขึ้นมาเป็นอรหัตผลจิต

๗. ถือว่าบุคคลผู้สกัดกั้นตัดอุปรมะเป็นผู้เที่ยงต่อความเกิด ๗ ครั้ง สตุตถกขตตุ ปรโม ปุคฺค โล สตุตถกขตตุ ปรมตานิยโตติ พระ

โศดาบันบุคคลแบ่งโดยประเภทเป็น ๓ คือ

ก. เอกพีชี่แปลว่ามีพีชคือภพอันเดียว ได้แก่พระโศดาบันซึ่งจะเกิดในเทวโลกอีกเพียงคราวเดียว แล้วสำเร็จพระอรหัตผลในภพนั้น

ข. โกลังโกละ แปลว่า จากกุละสู่กุละ คำว่ากุละในที่นี้หมายถึงภพ ได้แก่พระโศดาบัน ผู้จะต้องท่องเที่ยวเกิดอีก ๒-๓ ชาติ แล้วจึงบรรลुพระอรหัต

ค. สัตตักขัตตุปรมะแปลว่า มี ๗ หนเป็นอย่างยิ่ง ได้แก่พระโศดาบันผู้ท่องเที่ยว เกิดอีกอย่างช้าที่สุดก็เพียง ๗ ชาติ เป็นต้องสำเร็จพระอรหัตแล้วเข้านิพพานในชาติสุดท้าย

ฝ่ายอุตตรปถะยืนยันว่า พระโศดาบันประเภทหลังนี้แหละจะต้องเกิดอีก ๗ ชาติ โดยเที่ยงแท้ไม่แปรปรวน ไม่น้อยกว่าหรือมากกว่านั้นแน่นอน มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับโดยอ้างเหตุผลว่า พระโศดาบัน สัตตักขัตตุปรมะ อาจเข้าถึงอรหัตผลในเมื่อยังไม่ถึงชาติที่ ๗ ก็ได้ ถ้าในระหว่างนั้นได้บำเพ็ญบารมีให้แก่กล้าขึ้นอีกจนเพียงพอแก่การบรรลุอรหัตผล

๘. ถือว่าบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวี่ (คือพระโศดาบัน) ละทุกติได้ ทิวี่ฐสมปนฺนุสฺส ปุคฺคฺลสฺส ปหีนา ทุกฺคฺติวี่ มติฝ่ายเถรวาทก็เห็นชอบด้วย เพราะพระโศดาบันยอมพ้นแล้วจากอบายภูมิทุกติทั้งปวง แต่ฝ่ายเถรวาทยังดึงไว้หน่อยหนึ่งว่า แม้พระโศดาบันจะพ้นจากทุกติก็เฉพาะที่เป็นอบาย ส่วนค้นหาเกี่ยวกับสัตว์ผู้เกิดในทุกติ ท่านก็ยังละไม่ได้ เช่นพระโศดาบันยังอาจยินดีใน รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสของสัตว์ผู้เกิดในอบายมี หุญงมนุษย์ นางนาค หรือพอใจในการเลียงนก เลียงสุนัข เลียงแมว ไข่มุขสีสนัวรรณะของมันเล่นด้วยความเพลินใจ

๙. ถือว่าความยินดีในสิ่งที่ชอบมีอยู่ อตุถิ อสาตราโคติ

ฝ่ายอุตรประเทศยกพระพุทธพจน์อ้างว่า "โส เอว อนุโรหวิโรหิ สมา-
ปนโน ยํ กิจฺจึ เวทนํ เวทติ สุขํ वा ทุกขํ वा อทุกขมสุขํ वा โส ตํ เวทนํ
อภินนุทติ อภิวทติ อหฺโหมสาย ติฏฐตีติ" บุคคลนั้นประสบความยินดี
ก็ตามหรือประสบความยินร้ายอย่างนี้ เสดยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง
สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ดี เขาเพลิดเพลिनบ่นถึงหมกมุ่นอยู่ใน
เวทนานั้นดำรงอยู่เที่ยง" (มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์) มติฝ่ายเถรวาท
กล่าวว่า ท่านพจนิกายอุตรประเทศตีความพระพุทธพจน์นี้ผิด เพราะ
ความจริงสัตว์ทั้งหลายย่อมปรารถนาในสุขรังเกียจในทุกข์ เช่นตัวอย่าง
การที่เรายินดีนั้น ยินดีต่อกามคุณ ๕ ต่างหาก มิได้ยินดีความทุกข์โดย
ตรง แต่เพราะเรายินดีต่อกามคุณ ๕ เราจึงต้องได้รับทุกข์ซึ่งเป็นผล
พลอยไปด้วย เมื่อกามคุณ ๕ ต้องวิบัติแปรปรวนไป

๑๐. ถ้าวาทานบริสุทธิ์ได้โดยทางฝ่ายทายกข้างเดียว ไม่บริสุทธิ์
ได้โดยปฏิคคาหก ทายกโตว ทานํ วิสุชฺชติ โน ปฏิคคาหกโตติ ฝ่าย
เถรวาทคัดค้านโดยยกพระพุทธพจน์ยืนยันว่า "จตฺสฺโส โข อิมา อานนฺท
ทกฺขิณา วิสุทฺธิโย ฯ กตฺมา จตฺสฺโส ฯ อตุถานนฺท ทกฺขิณา ทายกโต
วิสุชฺชติ โน ปฏิคคาหกโต ฯ อตุถานนฺท ทกฺขิณา ปฏิคคาหกโต
วิสุชฺชติ โน ทายกโต ฯ อตุถานนฺท ทกฺขิณา เนวทายกโต วิสุชฺชติ
โน ปฏิคคาหกโต ฯ อตุถานนฺท ทกฺขิณา ทายกโต เจว วิสุชฺชติ
ปฏิคคาหกโต ฯ" "ดูก่อนอานนท์ ! ทักขิณาวิสุทธีมี ๔ อย่าง ฯ
ก็ ๔ อย่างนั้นเป็นไฉน ทักขิณาที่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก แต่ไม่บริสุทธิ์ฝ่าย
ปฏิคคาหก ๑ ทักขิณาวิสุทธีฝ่ายปฏิคคาหกไม่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก ๑
ทักขิณาไม่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายกและฝ่ายปฏิคคาหก ๑ และทักขิณาวิสุทธี
ทั้งฝ่ายทายกและฝ่ายปฏิคคาหก ๑" ทักขิณาวิสุทธีฝ่ายทายกแต่ไม่
บริสุทธิ์ฝ่ายปฏิคคาหก ได้แก่ทายกเป็นกัลยาณชนมีศีลธรรมดีงาม ไม่

บริสุทธิฝ่ายปฏิคาหก ได้แก่ปฏิคาหกคือผู้รับทานเป็นผู้ทุศีล ไม่
ประพฤติธรรม แม้ความพิสดารในข้ออื่นอีก ๓ ข้อ ท่านผู้อ่านก็พึงแยก
แยะโดยนัยนี้ พระพุทธทวจะเรื่องนี้มาในทักษิณาวีรังคสูตร มัชฌิม-
นิกาย อุประิณณาสกั

๑๑. ถ้าวบุคคลฆ่ามารดาโดยมิได้เจตนาที่เป็นอนันตริยกรรม
อสมฺมจิจฺ มาตฺรํ ชีวิตา โวโรเปตฺวา อนนฺตริโก โหติติ ฯ ฝ่าย
อุตตรปดะแสดงว่าบุคคลผู้ไม่มีเจตนาฆ่ามารดาหรือบิดาตายก็เป็นอนัน-
ตริยกรรม ฝ่ายเถรวาทรับรองมติข้อนี้ ในสมันตปาสาทิกาอรรถกถาแห่ง
วินัยปิฎกหรือในอรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย อรรถกถาแห่งวิงคละ
กล่าวเป็นใจความว่า อนันตริยกรรม ๕ คือฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่า
พระอรหันต์ ทำโลหิตให้ห่อขึ้น ณ พระพุทฺธบาท และสังฆเภท สำหรับ
ข้อฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์นั้น จะเป็นการฆ่าโดยเจตนาหรือ
ไม่ก็ดี เวลาฆ่าจะรู้หรือไม่รู้ว่าคน ๆ นั้น เป็นมารดาหรือเป็นพระอรหันต์
ก็ดี หากมีความกำหนัดรู้ว่าเรากำลังฆ่าคนอยู่ดังนี้ และชีวิตของผู้ถูกฆ่า
มลายสูญลง ก็ชื่อว่าสำเร็จเป็นอนันตริยกรรมทันที ท่านเปรียบว่าเหมือน
บุคคลเห็นหอกเห็นดาบแปดเปื้อนไปด้วยโลหิต และคิดว่าอาตมะจะเช็ด
โลหิตที่ติดหอกติดดาบนี้เสีย คิดแล้วก็จับเอาอาวุธนั้น แทะเข้าที่
ลอมฟางหรือฟุ่มไม้ ถ้างับเอิญภายในลอมฟางหรือฟุ่มไม้นั้น มีบิดา
มารดาของตนหรือพระอรหันต์ท่านอยู่ภายใน ถูกหอกดาบนั้นถึงแก่
มรณะ บุคคลผู้แสวงหาถูกอนันตริยกรรมไม่ เหตุหาหระเจตนามิได้
จิตของเขาหมายมุ่งแต่จะเช็ดโลหิตที่ติดอาวุธอย่างเดียว และเขาก็ยังมีได้
สำคัญรู้ว่าทะงถูกตัวคนเลย แต่ถ้าในขณะที่เขาทะงลงไป ณ ลอมฟาง
ฟุ่มไม้ แล้วรู้ตัวว่าอาวุธของเขาทะงถูกตัวคน จิตประหวัดที่เป็นบาปเกิด
ขึ้นในขณะที่ใดว่า อาตมะทะงถูกสัตว์แล้วก็ให้ตายวายชีวิตเถิด เมื่อ

วระจะเจตนาบังเกิดขึ้นจะนี้ จึงจัดเป็นอนันตริยกรรม อนันตริยกรรม แปลว่ากรรมที่ให้ผลโดยไม่มีระหว่าง หมายความว่า เป็นกรรมฝ่าย อกุศลจักให้ผลโดยทันที ต่อจากชาติปัจจุบันเป็นเที่ยงแท้ ไม่เลื่อนไปให้ ผลในชาติที่ ๒ ชาติที่ ๓ เลย เที่ยงที่จะต้องไปสู่ทุกดินรกในชาติหน้า

๑๒. ถือว่าการตรัสรู้ก็มีแก่สัตว์ผู้อยู่ในภพ อคติ กุพภเสยย- ฆมฺมาภิสม โยติ ฝ่ายอุตตรปละให้เหตุผลว่า หากสัตว์นั้นมีบารมีธรรมที่ อบรมมาในชาติก่อนแก่กล้าพอเพียงก็อาจตรัสรู้ได้ตั้งแต่อยู่ในภพของ มารดา มติฝ่ายเถรวาทค้านว่าในภพถ้าจะมีการแสดงธรรม การฟัง ธรรม การไปตามสนทนาธรรม มีการสมาทานศีล การรักษานินทรีย์- สังวร หรือชาคริยานุโยค ฯลฯ กระทบ

ที่อื่นนอกนั้นถือว่า อากาศเป็นสังขตะ นิโรธสมาบัติเป็นอสังขตะ มีคติอยู่ ๖ ทิฐิกี่เป็นอภัยกตะสามัญผล ๔ ทำให้แจ้งได้ด้วยมรรค อันเดียว อุจจาระปัสสาวะของพระพุทธองค์หอมเกินคันธชาติอื่น ๆ ฯลฯ

นิกายเวตุลลกะ (และหลักธรรม ๗ ข้อ)

นิกายนี้ยังมีประวัติที่คลุมเครือ ดูเหมือนจะเป็นกึ่งนิกายมหา สังฆิกะรุ่นหลัง แต่ศาสตราจารย์นลินีเกษทัตต์กล่าวว่า นิกายนี้แพร่หลาย ลงไปถึงลังกา และมีสำนักอยู่ ณ อภัยคีรีวิหารชั่วคราวหนึ่ง และว่า นิกายดังกล่าวนี้บางที่จะมีส่วนพัวพันอะไรอยู่บ้างลัทธิมหายาน ใดๆก็ตามที่สนะของนิกายเวตุลลกะ เราได้ทราบจากกถาวัตถุแต่ เพียงเล็กน้อย คือ

๑. ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าพระสงฆ์รับประทาน คัม เคี้ยว ลืม อาหารได้ น วุตตพพิ สงฺโฆ ภุณฺขตีติ มติฝ่ายเถรวาทค้านว่า การ

เลี้ยว ค่อม ฉันทโกษณะของสงฆ์ทำไมจะมีไม่ได้ ในเมื่อมีพระพุทธรวณะ
เรื่อง คณะโกษณะ ปริมปรโกษณะ อติริตโกษณะ อนติริตโกษณะ ตลอดจน
สังฆทาน สังฆภัต ฝ่ายเวตุลลกะแก้วว่า พระสงฆ์ในที่นี้หมายเอามรรค ๔
ผล ๔ ต่างหาก มรรคผลนั้นมีการรับประทานค่อมเคี้ยวอะไร ฝ่าย
เถรวาทว่าถ้าหมายเอาอย่างนั้นก็ยอมรับ

๒. ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าท่านที่ถวายแก่สงฆ์มีผลมาก ณ เวตุลลกะ
สงฆุสสุท ทินัน มหปผลนุติ ฯ มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับ ทั้งนี้เพราะ
พระสงฆ์ (หมายเอาพระอริยสงฆ์) ท่านเป็นอาหุเนยโย ผู้ควรแก่การ
สักการะ ปาหุเนยโย ผู้ควรแก่ของต้อนรับ ทกขิณเยโย ผู้ควรแก่
ทักษิณาทาน อญชสิกรณิโย ผู้ควรแก่อัญชลี อนุตฺตริ ปุญญกุเขตต์
โลกสุสาคิ ท่านเป็นนาบุญของโลก ไม่มีนาอื่นยิ่งกว่า นอกจากนี้พระ
พุทธองค์ยังตรัสแก่พระนางปชาบดีโคตมีว่า "สงฺฆเ โคตมี เทหิ สงฺฆเ เต
ทินเน อหฺญเจว ปุชฺชิต ภาวิสฺสามิ สงฺโฆ จาคิ" "ดูก่อน โคตมี ! ท่าน
จงให้ในสงฆ์ เมื่อท่านให้ในสงฆ์แล้ว จักได้ชื่อว่าบูชาเราด้วย บูชาสงฆ์
ด้วย" (มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก) และทำวสัฏกะจอมเทพผู้มาทูล
ถามว่า มนุษย์ผู้แสวงบุญและแสวงบุญมีการบูชาในที่ไหนจึงจะมีผลมาก
พระบรมศาสดาตรัสตอบว่า

"จตุตทาโร จ ปฎิปนฺนา	จตุตทาโร จ ผล ลูตทา
เอส สงฺโฆ อชฺชุกฺโต	ปญฺญาสิลสมาคิโต
ยชมานานํ มนุสฺसानํ	ปญฺญเปกฺขาน ปาณินํ
กโรตํ โอปริกํ ปุญฺญํ	สงฺฆเ ทินัน มหปผลนุติ"

"บุคคล ๔ จำพวก (โสดาบันบุคคล สกทาคามีบุคคล อนาคามี-
บุคคล อรหันตบุคคล) และผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ (โสดาปัตติผล สกทา-
คามิผล อนาคามิผล อรหันตผล) นี้แลชื่อว่าสงฆ์ เป็นผู้ปฏิบัติอันตรง

ตั้งมั่นอยู่ในศีล สมาธิ ปัญญา มนุษย์ทั้งหลายผู้แสวงการบูชา เป็นผู้
แสวงบุญ เมื่อปรารถนาจะประกอบบุญอันยังเป็นส่วนมีเศษเหลือ กล่าว
คือกุศลฝ่ายวิญญู ก็พึงให้ทานในสงฆ์นี้ จึงจะมีผลอันยิ่งใหญ่"

(สังยุตตนิกาย สคาถวรรค)

๑. ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าท่านที่ถวายแก่พระพุทธองค์มีผลมาก น
วตตพัพ พุทฺธสฺส ทินฺนํ มหปฺผลนฺติ ฯ มติฝ่ายเถรวาทคัดค้าน ทั้งนี้
เพราะพระพุทธองค์เป็นยอดแห่งบุคคล เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสันติวรมหา เป็น
ผู้เยี่ยมยอดกว่าผู้ใด ทั้งในมนุษย์ เทวดา มาร พรหม ท่านที่ถวายใน
พระองค์จึงมีผลมาก

๔. ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าพระสงฆ์รับของทำบุญได้ น วตตพัพ
สงฺโฆ ทกฺขิณํ ปฏิกุญฺหาตีติ ฯ

๕. ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าพระสงฆ์ยังของทำบุญให้บริสุทธิ์ได้ น
วตตพัพ สงฺโฆ ทกฺขิณํ วิโสเธตีติ ฯ ทั้ง ๒ ข้อนี้ฝ่ายเวทลลกะแก้
หมายเอาพระสงฆ์ซึ่งกำลังอยู่ในขณะแห่งมรรค ๔ ผล ๔ หรือหมายเอา
ตัวมรรคตัวผล ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นก็มีเหตุผลที่จะถือที่ศนะอย่างนั้น แต่
หากหมายเอาพระอริยบุคคลที่ท่านทำกิจในเรื่องมรรคผลเสร็จแล้ว
ดำเนินอยู่เป็นปกติไซ้ ๓ ศนะดังกล่าวก็ไม่ถูก

๖. ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าพระพุทธองค์ดำรงอยู่ในมนุษย์โลก น
วตตพัพ พุทฺโธ ภควา มนุสฺสโลเก อฏฺฐาสีตีติ ฯ ฝ่ายเวทลลกะก็มีความ
เห็นเช่นเดียวกับฝ่ายมหาสังฆิกะว่า พระบรมศาสดามีโลกุตตรภาวะทั้ง
รูปธรรมนามธรรม มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย

๗. ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าพระธรรมนี้อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
แสดง แต่ควรจะเป็นพระพุทธรูปนิรมิตแสดง น วตตพัพ พุทฺเธน
ภควตา ธมฺโม เทสีโตตีติ ฯ เกน เทสีโตตีติ ฯ อภินิมฺมิเตน เทสีโตตีติ ฯ

วาทะของฝ่ายเวตุลลกะข้อนี้เอง ที่แสดงความใกล้เคียงกับลัทธิมหายาน
จนแจ่มชัดทีเดียว เมื่อฝ่ายเวตุลลกะถือว่าพระพุทธรองค์มิได้เสด็จประทับ
อยู่ในโลก และพระองค์มีสถานะเป็น โลกุตตระเช่นนี้ ก็จักเกิดเป็น
ปัญหาว่า ท่านผู้ใดเล่าที่แสดงพระธรรมและบัญญัติพระวินัยเพื่ออบรม
สั่งสอนสัตว์ในมนุษย์โลก เทวโลก และพรหมโลก ฝ่ายเวตุลลกะตอบว่า
พระพุทธรองค์ทรงนิรมิตพระกายอีกพระกายหนึ่งอยู่ใน โลกสั่งสอนพระธรรม
ข้าพเจ้าไม่มีข้อสงสัยเลยว่าพระพุทธรนิรมิตนี้ ภายหลังต่อมาได้ไปปรากฏ
ในลัทธิตรีกายของมหายานในนามว่า พระนิรมิตกาย ข้อนี้แหละที่ฝ่าย
เวตุลลกะได้รับการเพ่งเล็งว่ามีเค้าเป็นมหายาน

นิกายสรวาสติวาทิน

ในปกรณ์ฝ่ายสังสกฤตเรียกชื่อนิกายนี้ "สรวาสติวาทิน" ส่วนในปกรณ์ฝ่ายบาลีเรียกว่า "สพฺพมตฺติคิกวาท" ในหนังสือนี้ข้าพเจ้าจะเรียกตามชื่อฝ่ายสังสกฤต เรื่องราวของนิกายนี้ปรากฏในปกรณ์สังสกฤตมาก และเราได้รายละเอียดเกี่ยวกับหลักธรรมของนิกายนี้มากกว่าทุก ๆ นิกาย ยกเว้นนิกายเถรวาทเท่านั้น ในกรณีที่เราได้เรื่องราวละเอียดเกี่ยวกับนิกายนี้มากเป็นพิเศษ เราจะต้องขอขอบคุณบรรดานักแปลคัมภีร์ชาวจีน และชาวอินเดียกับชาวอาเซียนกลาง ที่ได้ถ่ายทอดรักษาปกรณ์เหล่านี้ไว้ในภาษาจีนและทิเบต ในปกรณ์ฝ่ายบาลีกล่าวว่า นิกายนี้เป็นกิ่งของนิกายมหายาน แต่ในปกรณ์สังสกฤตว่าเป็นกิ่งนิกายเถรวาท ศาสตราจารย์ นลินักษณ์ทัตต์กีสนับสนุนมติฝ่ายบาลี และกล่าวว่า นิกายมูลสรวาสติวาทินยังต่างจากนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งได้ขยายปรัชญาของนิกายมูลสรวาสติวาทินให้พิสดารออกไป ศาสตราจารย์ไชรุสภิกกล่าวว่า ภิกษุบริษัทครั้งพุทธสังคายนา ปรากฏว่าฝ่ายเถรวาทกับฝ่ายสรวาสติวาทินได้ร่วมกันคัดค้านฝ่ายมหาสังฆิกะ

อิทธิพลของนิกายสรวาสติวาทินได้ครอบงำทั่วไปในอินเดียภาคกลางและภาคเหนือ มีแคว้นมถุรา แคว้นกาศมีระ แคว้นคันธาระเป็นศูนย์กลาง และได้แผ่ขยายออกไปจากอินเดียสู่ดินแดนอาเซียนกลางและจีน ในยุคตติยสังคายนา นิกายนี้ได้รุ่งเรืองมากแถบอาณาจักรมถุรา สังฆเถระองค์หนึ่งของนิกายนี้คือพระอุปกุปต์ ได้รับความเคารพจากพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นพิเศษ (ดูตอนพระเจ้าอโศกประกอบ) ความ

จริงของนิกายนี้ ได้รู้คหน้าไปอย่างไม่หยุดยั้ง ยังผลให้นิกายอื่นอัครศมี
ลง ที่สารนาถปรากฏหลักฐานที่เชื่อถือได้ว่า นิกายสรวาสติวาทินได้ช่วย
ชนะเหนือนิกายเถรวาท ทำให้นิกายเถรวาทต้องอพยพออกจากที่นั่นไป
แต่ต่อมาไม่ช้าก็ปรากฏว่า นิกายสรวาสติวาทินกลับถูกอิทธิพลนิกาย
สัมมิตยะ กำจัดออกไปบ้าง ความก้าวหน้าของนิกายนี้ ในอินเดียตอน
กลางต้องมาสะดุดชะงักลงในรัชสมัยพระเจ้าปุษยมิตร แต่กลับไปเบ่ง
รัศมีทางอินเดียภาคเหนือ และปรากฏว่ารุ่งโรจน์ที่สุดในสมัยที่พวกกรีก
และพวกงัวยสี่ปกครองอินเดียเหนือ ในยุคต่อมาคือในพุทธศตวรรษที่ ๕
ส่วนในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ นักธรรมจาริกเสียงจันนั้นเล็กน้อยก็มีนักธรรม
จาริกอึ้งิจ ท่านผู้นี้ได้เล่าว่าพบนิกายนี้ทางอินเดียตอนใต้และตอนตะวันออก
รวมทั้งประเทศหมู่เกาะทางคาบสมุทรมลายู มีสุมาตรา ชวา และ
สรวาสติวาทิน ว่าคือท่าน "ราหุลภัทร" ผู้อยู่ในวรรณะกษัตริย์ เพราะ
ฉะนั้นนิกายนี้จึงเลือกใช้เฉพาะภาษาสันสกฤตซึ่งเป็นภาษาของคณวรรณะ
สูงมาเป็นภาษาทางการจดจารึกพระธรรมวินัยในรัชสมัยพระเจ้ากนิษกะ
มหาราชซึ่งทรงเลื่อมใสนิกายนี้ ได้มีสังคายนาและจารึกพระธรรมวินัยได้
เป็นหลักฐานดีแล้ว ดังความพิสดารซึ่งกล่าวมาแล้วตอนก่อน ๆ และ
เนื่องจากครั้งนั้น บรรดาคณาจารย์ที่มาประชุมได้ร่วมกันเรียบเรียง
คัมภีร์มหาวิภาษา ฉะนั้นนิกายนี้จึงมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า "นิกาย
ไวภาษิกะ"

คณาจารย์สำคัญของนิกาย

คณาจารย์องค์สำคัญของนิกายนี้ ในรัชสมัยพระเจ้ากนิษกะ-
มหาราช คือ

๑. พระปารสวะเถระ เดิมเป็นพราหมณ์ชาวแคว้นคันธาระ มา
เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาในวัน ๘๐ ปี แล้วจึงออกอุปสมบท มีผู้เขี่ย
หยันท่านว่าแก่ชราปานนี้ ป่วยการบวช ท่านจึงปฏิญาณว่า หากไม่ได้
บรรลอรหัตผลพร้อมทั้งอภิญา ๖ วิโมกข์ ๘ ไชรัก็ไม่ว่าเอาสี่ข้าง
กระทบที่นอนเลย กล่าวคือไม่ขอลงนอนนั่นเอง ท่านพยายามตั้งหน้า
บำเพ็ญสมณธรรมอยู่ถึง ๓ ปี ก็บรรลอรหัตผล ฝ่ายอุกโตภาควิมุตติ
สมเจตน์จำนง ฉะนั้นจึงได้รับฉายา "ปารสวะเถระ" ท่านเป็นผู้ถวาย
คำแนะนำให้พระเจ้ากนิษกะมหาราชชุมนุมสงฆ์ทำสังคายนา ตัวท่านได้
เป็นกรรมการผู้หนึ่ง แต่งคัมภีร์พระสูตรต้นตออุปเทศศาสตร์ แต่น่า
เสียดายที่ต้นฉบับสูญแล้ว

๒. พระวสุมิตร สำหรับคณาจารย์รูปนี้เป็นปัญหายุ่งยากชักซ้อน
เหลือเกิน เพราะปรากฏว่าคณาจารย์ที่ชื่อวสุมิตรมีอยู่หลายรูป อย่าง
น้อยก็มีอยู่ ๒ รูป คือพระวสุมิตรที่มีชีวิตราวพุทธศตวรรษที่ ๔ องค์หนึ่ง
พระวสุมิตรในพุทธศตวรรษที่ ๖ อีกองค์หนึ่ง ในที่นี้หมายถึงเอาพระ
สุวมิตรองค์หลัง ท่านเป็นชาวคันธาระ มีประณิธานมุ่งพระพุทธภูมิ
ได้รับเลือกเข้าประชุมในสังคายนาและเป็นประธานกรรมการรูปหนึ่ง ที่
เรียบเรียงคัมภีร์มหาวิภังษา ได้รับยกย่องจากพระเจ้ากนิษกะมหาราชมาก

๓. พระธรรมดาระ หมดหนทางที่จะสืบประวัติ ทราบว่าท่าน
เป็นผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถาพระธรรมบทและคัมภีร์สังยุตตอภิธรรมมหุทัย
ศาสตร์ คัมภีร์ปัญจวิสตวิภังษาศาสตร์

๔. พระสิริ โฆษะ หมดหนทางที่จะสืบประวัติ ทราบแต่ว่าเป็น

ผู้แต่งคัมภีร์อภิธรรมมฤตยศาสตร์เท่านั้น

๕. พระพุทธท้าวะ หมดทางที่จะสืบประวัติเหมือนกัน พระวสุมิตร พระธรรมดาระ พระศีร์ โฆษะ พระพุทธท้าวะ ทั้ง ๔ รูปเป็นคณาจารย์ได้ร่วมแต่งคัมภีร์มหาวิภาษา ถึงอย่างนั้นต่างก็ยังมีธรรมทัศนะแตกต่างกันบางแง่บางมุม และต่างได้แสดงทัศนะของตนหักล้างกัน ดังปรากฏในคัมภีร์มหาวิภาษาโดยพิสดาร

ยังคณาจารย์สำคัญอีกองค์หนึ่ง ซึ่งมีชีวิตร่วมยุคกับพระเจ้ากนิษกะมหาราชเหมือนกัน ท่านผู้นั้นคือ พระอัสวโฆษ

ปัญหาเรื่องพระอัสวโฆษ

ตามความเชื่อถือของพุทธบริษัทฝ่ายมหายานตั้งแต่ดั้งเดิมมาว่า พระอัสวโฆษเป็นปฐมอาจารย์ที่ประกาศลัทธิมหายานด้วยการแต่งคัมภีร์มหายานศรทุโรตูปาทศาสตร์ แต่จากการค้นคว้าของนักปราชญ์ในยุคต่อมา ปรากฏว่าพระอัสวโฆษมิใช่มีองค์เดียวเสียแล้ว ในคัมภีร์มหายานภาสะกล่าวไว้ว่า คณาจารย์ที่ชื่ออัสวโฆษมี ๖ รูป ดังนี้

๑. พระอัสวโฆษร่วมพุทธสมัยปรากฏในพระสูตรสังกฤตชื่อวิเศษอุณหิสราชาสูตร (ชื่อสูตรเหล่านี้ข้าพเจ้าแปลตามภาษาจีน)

๒. พระอัสวโฆษร่วมพุทธสมัยแต่เป็นคนละองค์กับองค์อื่นปรากฏในพระสูตรสังกฤตชื่อมหายานมูลธรรมสูตร

๓. พระอัสวโฆษผู้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑ ปรากฏในสูตรสังกฤตชื่อมณีวิสุทธิสูตร

๔. พระอัสวโฆษผู้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๔ ปรากฏในสูตรสังกฤตชื่ออินิหารคุณสูตร

๕. พระอัสวโฆษผู้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๖ ปรากฏในสูตร

ลัสกฤตชื่อมหามายาสูต

๖. พระอศวโฆษผู้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๘ ปรากฏในสุต

ลัสกฤตชื่อนิตยคุณสมาธิสูตร

พระอศวโฆษองค์ที่ ๕ นั้นแหละเป็นผู้แต่ง มหายานศรัทธา-
ปาทศาสตร์ นี่เป็นความเชื่อของนักศึกษากลุ่มหนึ่ง แม้ศาสตราจารย์สุชุกี
ก็มีความเห็นเช่นนั้นเหมือนกัน แต่ศาสตราจารย์โมราคามิและศาสตรา-
จารย์มอริซึกิชินเคกล่าวว่ ปัญหาเรื่องคัมภีร์มหายานศรัทธาปาทศาสตร์
เป็นนิพนธ์ของท่านอศวโฆษ ยังจะเป็นความจริงโดยเด็ดขาดไม่ได้ จาก
เหตุผลทางประวัติศาสตร์บางอย่างทำให้เชื่อว่า คัมภีร์เล่มนี้เป็นฝีมือของ
ชาวจีนแล้วใส่ชื่อท่านอศวโฆษมากกว่า ศาสตราจารย์เหลียวฉีเซาแห่งจีน
ก็สนับสนุนความคิดของนักปราชญ์ญี่ปุ่น ๒ ท่าน นอกจากนี้เรื่องของ
พระอศวโฆษยังไปปรากฏมีอยู่ในประวัติพุทธศาสนาของตารนาถ
ปรากฏในนิทานกาลอื่น ๆ อีกหลายแห่งล้วนกล่าวไม่ใคร่ตรงกันในเรื่อง
ปี พ.ศ. และเหตุการณ์ เห็นจะเป็นเพราะความยุ่งยากและที่ไปที่ไปใน
เรื่องประวัติพระอศวโฆษมากมายสลับซับซ้อน ไม่เป็นอันยุติถูกต้องได้
นี่เอง มีสเตอร์เคินจึงลงมติตัดสินอย่างรำคาญว่า พระอศวโฆษเป็น
บุคคลในเทพนิยายเท่านั้น มิได้มีอยู่จริงเลย และความจริงนั้นพระ
อศวโฆษคือภาคหนึ่งแห่งพระอิศวร ซึ่งปรากฏในเทพนิยายปรกณัม
นั่นเอง

แต่ข้าพเจ้าเชื่อว่าพระอศวโฆษมีจริง และเป็นพระเถระสำคัญร่วม
รัชสมัยพระเจ้ากนิษกะมหาราช ในปรกณัมคัมภีร์สิทธิ์ของธิเบตปรากฏว่ามี
หนังสืออยู่เล่มหนึ่งกล่าวถึงสมณะลิจิต ซึ่งท่านอศวโฆษะมีถวายพระเจ้า
กนิษกะมหาราช เมื่อประมาณสัก ๓๐ กว่าปีมาแล้ว นักค้นคว้าชาว
ญี่ปุ่นคนหนึ่งได้แปลถ่ายออกจากภาษาธิเบตเป็นภาษาญี่ปุ่น นอกจากนี้

ในหนังสือ ประวัติพระอัสวโหมย ซึ่งพระกุมารชีพได้แปลออกจาก
คำสกฤตสู่ภาษาจีนเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๘ ก็มีรายละเอียดที่เชื่อถือได้
เราจึงสรุปว่าพระอัสวโหมยเป็นคณาจารย์ฝ่ายสาวกยาน หาใช่ฝ่ายมหา-
ยานดังที่เข้าใจไม่ หลักฐานอื่นอีกคืองานนิพนธ์ของท่าน ยกเว้นกัมภีร์
มหายานศรัทธาปาทศาสตร์ ซึ่งนักปราชญ์ส่วนใหญ่ได้พิสูจน์แล้วว่าไม่
ใช่งานของท่านแน่นอน งานนิพนธ์ของท่านอื่น ๆ ล้วนแสดงออกถึงคติ
ธรรมฝ่ายสาวกยาน และมันควรจะเป็นไปได้ว่า ท่านก็เป็นภิกษุในนิกาย
สรวาสติวาทิน คราวนี้เกิดมีปัญหาคือว่า ก็ในพระสูตรสกฤตดังกล่าว
มาข้างต้นหลายสูตรซึ่งอ้างถึงชื่อท่านเล่า จะควรเชื่อถือตามได้เพียงไร
ข้าพเจ้าขอตอบว่า สำหรับพระสูตรสกฤตฝ่ายมหายานดังกล่าวมา
ข้างต้น เป็นของเกิดในชั้นหลังพุทธศตวรรษที่ ๕ แล้ว ส่วนเหตุผลเรื่อง
พระสูตรฝ่ายมหายานเกิดหลังพุทธศตวรรษที่ ๕ มีอย่างไร จะได้กล่าว
ต่อไปในบทความด้วยวรรณคดีฝ่ายลัทธิมหายานในภาค ๒ ของหนังสือ
เล่มนี้

ประวัติพระอัสวโหมย

ท่านอัสวโหมยเป็นชาวเมืองสาเกตในแคว้นอโยธยา มีความรอบรู้ใน
พระเวทและเป็นนักจินตกรรมมีชื่อ กับทั้งยังเป็นนักโศลกที่ฝึกปากเยี่ยมผู้หนึ่ง
ชื่อเดิมของท่านมิใช่ชื่ออัสวโหมย ตามประวัติเล่าว่า เนื่องด้วยท่านเป็น
นักโศลกที่ในทางปรัชญา จึงจาริกท่องเที่ยวไปในแคว้นมคธและอินเดีย
ตอนกลาง เที่ยวแสดงความรู้ทำทนายให้ภิกษุสงฆ์มาจุลาลวิสัยนาข้อธรรม
ในลัทธิพราหมณ์กับพระพุทธศาสนาว่าใครจะวิเศษลึกซึ้งกว่า ก็ปรากฏว่า
ไม่มีภิกษุรูปใดอาจโต้เถียงด้วยได้ จนวันหนึ่งพระปราชญ์เถระจาริก
มาจากอินเดียเหนือ ลงมาสู่แคว้นมคธทราบเรื่องราวเข้า ก็ขอประกาศโต้

อภิปรายกับอัสวโหมยท่านกลางชุมนุมแห่งพระราชบิดีสมณะชีพรามณ์
พระราชาราชกูร์ อัสวโหมยตระหนงในความรู้ของคณย้งนัคและกล่าวคหุหมัน
พระปารสวะ ถึงกับท้าวว่า หากคณแพ้จะตัดลิ้นออก แต่เมื่อเปิดอภิปราย
แล้วผลก็คืออัสวโหมยแพ้ พระปารสวะไม่ประสงค้ให้ตัดแต่ขอให้อัสว-
โหมยบวชเป็นภิกษุเป็นการตอบแทน เมื่อบวชแล้วอัสวโหมยได้ร่ำเรียน
ศึกษาพระธรรมวินัยลึกซึ้ง ก็เกิดควมค้มค้ำในพระพุทศศาสนาย้งนัค
เลยออกประกาศพระธรรมด้วยควมรู้ควมสามารถของคณ ปราภค
ชื่อเสียงว่าเทศนาไพเราะจับอกจับใจผู้ฟังท่วทั้งอินเดีย คราวหนึ่งมคธ
เป็นศึกกับพวกงัวยสิ พระเจ้ากนิษกะมหาราชกทัพลงมอล้อมกรุง
ปาฐลีนุตร ทางนครปาฐลีนุตรเห็นว่าจะสู้ทัพพวงงัวยสิไม่ไหว จึงขอ
เจรจาสงบศึก พระเจ้ากนิษกะมหาราชบอกว่าต้องเสียค่าชดเชยเป็น
จ่านวนทอง ๓ โภคิ ทางนครปาฐลีนุตรไม่มีทองเลยแม้แต่โภคิเดียวจะ
ให้ได้ พระเจ้ากนิษกะมหาราชตรัสว่า เมื่อไม่มีทองจะให้ ก็ขอเอาของ
มีค่าในประเทศ ตีราคาให้ก็ได้ ของมีค่านั้นคือบาตรของพระพุทศองค์ ๑
แล้วตัวพระอัสวโหมยอีก ๑ พระราชากรุงปาฐลีนุตรจึงจำพระทัยมอบให้
ไป พระเจ้ากนิษกะจึงอัญเชิญพระพุทศบาตรและท่านอัสวโหมยมาสู่ราชธานี
พวกเสนาบดีมุขอำมาตย์พากันชুবชิบกันว่า พระพุทศบาตรน้ะสมควร
แล้วทุกประการ แต่ทำไมภิกษุรูปเดียวถึงตีราคาค่าตัวสูงอย่างนั้น ใน
ประเทศอินเดียก็มีภิกษุมากมายทำไมจึงทรงยกย่องภิกษุรูปนี้นัค ควม
ทราบไปถึงพระเจ้ากนิษกะ จึงทรงปรารธนาจะให้บรรดาข้าราชการ
ประจักษ์คุณวิเศษของท่านอัสวโหมย โปรดให้เอาม้า ๗ ตัวไปคอดอาหาร
อยู่ ๖ วัน แล้วโปรดให้ชุมนุมสงฆ์ตลอดจนขุนนางอำมาตย์ใหญ่น้อย
และทวยราชกูร์มาอยู่กันโดยพรั่งพร้อม ทรงอารธนาพระอัสวโหมยให้
แสดงธรรม ที่ประชุมได้ฟังพระธรรมเทศนาอันไพเราะจับใจต่างพากัน

ซาบซึ่ง แม่แต่มี ๗ ตัวซึ่ง ถูกพาตัวมา ณ ที่ประชุมด้วย พระ
ราชาธิบดีดำรัสให้มหาดเล็กนำหญ้าไปให้กิน มีทั้ง ๗ ก็หาสนใจไม่
กลับยื่นสงบฟังธรรมจนน้ำตาไหล กิตติศัพท์ของท่านอัสวโหมยจึงโด่งดัง
ไปทั่วอินเดียเหนือว่า แสดงธรรมจนชั้นสัตว์เดรัจฉานมีมาเป็นต้นก็
ซาบซึ่ง ฉะนั้นจึงได้ฉายาว่าอัสวโหมย

งานนิพนธ์อันมีชื่อเสียงของท่านคือ มหาकाพย์ "พุทธจริต" ซึ่ง
แต่งเป็นบทกวีอันไพเราะมีลีลาแห่งชีวิตอันบรรเจิด พรรณนาพุทธประวัติ
ตั้งแต่ประสูติ ตรัสรู้แสดงธรรมโปรดสัตว์ จนถึงดับขันธปรินิพพาน มี
จำนวนโคลก ๒๑๑๐ โคลก แต่ในปัจจุบันนี้ฉบับสังกฤตขาดตกหายไป
มากเป็นที่น่าเสียดาย คงเหลือเพียง ๑๐๑๑ โคลกเท่านั้น (พุทธจริตได้
แปลเป็นภาษาจีนโดยพระธรรมรักษ์ในพุทธศตวรรษที่ ๙ แต่ก็ยังเป็น
ฉบับไม่สมบูรณ์ ฉบับเบ็ดเตล็ด) กวีนิพนธ์พุทธจริตนี้ปรากฏว่าได้
รับความนิยมยกย่องของประชากรพุทธบริษัททั้งฝ่ายสาวก และ
มหายานสมัยหนึ่ง ถึงกับนำมาเป็นบทสวดพระรัตนตรัยในอารามต่าง ๆ
ทั้งในประเทศอินเดียและนอกอินเดีย นิพนธ์ชิ้นนี้ได้สร้างเกียรติคุณอัน
สูงยิ่งแก่ท่านอัสวโหมย ถึงกับนักปราชญ์ทางวรรณคดีสังกฤตยกย่องท่าน
ว่าเป็นรัตนกวีชั้นเยี่ยมคนหนึ่ง เสมอท่านฤๅวลมิกิ ผู้นิพนธ์มหาकाพย์
รามณะ และเสมอท่านอัสวโหมยยังรจนา "เมฆฆุต" และ "รฆวงค์" นั้น
เทียว นอกจากนี้ท่านอัสวโหมยยังรจนา "สูตราลังกา" ซึ่งค้นฉบับ
สังกฤตได้สูญเสียแล้ว คงเหลือแต่ฉบับแปลเป็นภาษาจีนโดยท่านกุมาร-
ชีพราวพุทธศตวรรษที่ ๙ "รัฐपालสูตร" ซึ่งท่านอัสวโหมยนำเอามาจาก
พระสูตรในมัชฌิมนิกาย และได้แต่งฉันทับรรยายประกอบ "ทศอกุศล
ธรรมปฏิบัติทาสูตร" และ "ฉคตสังสาระสูตร" นอกจากนี้ยังมี "นิครนถ-
ปุจฉา อนาคตมาสูตร" นอกนั้นก็ยังมี "กัณทีสโตตฺรคาถา" "เสานุทรนนท์"

"สาริปุตฺรปรุกรรมุ" นอกจากคุณวิเศษในทางจินตวิและความเป็น
ธรรมกถิกของท่านแล้ว ยังปรากฏว่าท่านอัสวโฆษเป็นนักดนตรีที่เก่งกาจ
อีกด้วย ในตำนานของจีนเล่าว่าท่านได้ลาสมณเพศมาเป็นอุบาสกอยู่
ระยะหนึ่ง เพื่อแต่งจังหวะดนตรีประสานขับกับเนื้อฉันทน์ ในบทละครเรื่อง
เรื่อง "รัฐपालะ" ของท่าน อันจัดได้ว่าท่านเป็นผู้ประกาศพระศาสนาด้วย
วิธีใช้ธรรมสังคีตะ ปรากฏผลว่าวิธีแผ่พระธรรมด้วยธรรมสังคีตะของ
ท่านนี้ได้ผลอย่างไม่คาดฝัน เพราะประชาชนผู้มาชมการแสดงละคร
ประกอบธรรมและสดับดนตรีพากันซาบซึ่งตั้งตรงตราในรสพระสัทธรรม
ทั่วหน้ากัน ข้าพเจ้าอยากสันนิษฐานว่า ดนตรีในลัทธิพิธีทางพระพุทธ-
ศาสนา โดยเฉพาะดนตรีในศาสนาพิธีฝ่ายลัทธิมหายานคงจะได้เค้ามา
จากท่านอัสวโฆษบ้าง

นอกจากคณาจารย์ดังกล่าวแล้วยังมีคณาจารย์อีกมากรูป ทั้งที่มี
ชีวิตก่อนรัชสมัยพระเจ้ากนิษกะ และมีชีวิตหลังพระเจ้ากนิษกะแล้วนาน
ไกลอีกเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้ย่อมเป็นหลักฐานแสดงว่า นิกายสรวาสติ-
วาทีนเคยรุ่งโรจน์อยู่ในอินเดียร่วมพันปีทีเดียว

วินัยปิฎก

ไม่ต้องกังขาอะไรอีกเลยที่ว่า นิกายนี้ได้มีพระไตรปิฎกพร้อมทั้ง
อรรถกถาโดยสมบูรณ์ของตนเอง หลักพระธรรมวินัยก็ใกล้เคียงกับคติ
ฝ่ายเถรวาทที่สุด ยกเว้นหลักธรรมในรูนอกิทธิกรรมบางข้อเท่านั้น วินัย
ปิฎกของนิกายนี้ได้ถูกแปลถ่ายทอดรักษาไว้ในภาษาจีนที่สำคัญ คือ
๑. ทศกถาวารวินัย เป็นคัมภีร์วินัยที่สำคัญมาก มีความยืดยาว
ถึง ๖๑ ผูก แปลสำเร็จด้วยความร่วมมือของนักธรรมทูต ๔ ท่านคือ
พระปุลยาตระ พระธรรมรุจิ พระวิมลรัถย์ และท่านกุมารสุชีพ ใน

พุทธศตวรรษที่ ๕ เรียกชื่อในภาษาจีนว่า "จับส่งลูก"

๒. สรวาสติวาทวินัยมาตก สังฆวรมันเป็นผู้แปลเป็นหนังสือ ๑๐
ผูก เรียกชื่อในภาษาจีนว่า "พินมือตักเล็กแค"

๓. สรวาสติวาทวินัยภาษา ไม่ปรากฏชื่อผู้แปลเป็นหนังสือ ๕ ผูก
เรียกชื่อในภาษาจีนว่า "สักพ่อตอพี พอซาหลุง"

๔. มูลสรวาสติวาทวินัย สมณะอึ้งจึงแปลเป็นหนังสือ ๕๐ ผูก

๕. สรวาสติวาทวินัยสังยุทวัตถุ สมณะอึ้งจึงแปลเป็นหนังสือ
๔๐ ผูก

๖. สรวาสติวาทวินัยสังฆเภทวัตถุ สมณะอึ้งจึงแปลเป็นหนังสือ
๒๐ ผูก

๗. สรวาสติวาทวินัยนิทานมาตรกา สมณะอึ้งจึงแปล

๘. สรวาสติวาทวินัย ๑๐๑ กรรม สมณะอึ้งจึงแปลเป็นหนังสือ
๑๐ ผูก

๙. สรวาสติวาทวินัยสังคหะ สมณะอึ้งจึงแปลเป็นหนังสือ
๑๔ ผูก

๑๐. สรวาสติวาทภิกษุณีวินัย สมณะอึ้งจึงแปลเป็นหนังสือ
๒๐ ผูก ฯลฯ

สมณะอึ้งจึงเป็นนักปฏิบัติพระวินัยที่เคร่งครัด ท่านได้จาริกไปศึกษา
พระธรรมวินัยที่อินเดียในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จนสำเร็จวิชาตาม
ประสงค์จึงเดินทางกลับประเทศจีน และได้แปลคัมภีร์ที่เชิญมาด้วย
รวมงานแปลของท่านคือแปลคัมภีร์ ๕๖ ปกรณ์เป็นหนังสือ ๒๓๐ ผูก
ในจำนวน ๒๓๐ ผูกนั้นว่าเป็นพระวินัยเสีย ๑๖๗ ผูก

พระสูตรต้นตอปิฎก

พระสูตรต้นตอปิฎกของนิกายนี้เช่นเดียวกับวินัยปิฎกที่เราต้องอาศัยฉบับแปลของจีนมาเป็นหลักฐานในพาคย์จีน ปรากฏว่าพระสูตรแห่งนิกายทั้ง ๔ ซึ่งเรียกว่า "อากม" คือ

๑. ทีรฆาคม ตรงกับบาลีที่มณิกาย แปลโดยพระพุทธยศในพุทธศตวรรษที่ ๕

๒. มัชฌิมาคม ตรงกับบาลีมัชฌมินิกาย แปลโดยพระสังฆเทวะและสังฆรักษะในพุทธศตวรรษที่ ๘

๓. เอกอตราคม ตรงกับบาลีอังคุตตรนิกาย แปลโดยพระในพุทธศตวรรษที่ ๕

๔. สังยุตตาคม ตรงกับบาลีสังยุตตนิกาย แปลโดยพระคุณภัทรในพุทธศตวรรษที่ ๕

แต่อากมทั้ง ๔ ดังกล่าวนี้ ปรากฏในบันทึกของคณาจารย์ชื่ออิงว่า เป็นของนิกายมหาสังฆิกะ แต่บันทึกของคณาจารย์ฮวบจวนกล่าวแย้งว่า เอกอตราคมเป็นของมหาสังฆิกะ ส่วนมัชฌิมาคมและสังยุตตาคมเป็นของนิกายสรวาสติวาทิน ทีรฆาคมเป็นของนิกายมหิศาสกะ ที่บังเกิดเป็นปัญหาขึ้นเช่นนี้ก็เพราะผู้แปลอากมทั้ง ๔ มิได้บอกชื่อนิกายเจ้าของคัมภีร์ไว้ให้ด้วย ไม่เหมือนกับฝ่ายวินัยปิฎก ซึ่งผู้แปลได้บันทึกกำกับไว้ว่าเป็นของนิกายใด ศาสตราจารย์เหลียงฉีเซาวิจารณ์ว่า สังยุตตาคมเดิมน่าจะเป็นของฝ่ายสรวาสติวาทิน แล้วผู้แปลได้นำฉบับฝ่ายมหาสังฆิกะแปลเพิ่มเติมเข้าไป ทั้งนี้เพราะพระธรรมนันทิผู้แปลถ่ายทอด ท่านเป็นชาวตุซุรา ซึ่งเป็นอาณาจักรที่นิกายสรวาสติวาทินแพร่หลายอยู่ นักโบราณคดีได้ขุดพบคัมภีร์สรวาสติวาทวินัยภิกษุณีปาฏิโมกข์จารึกด้วยอักษรขรรค์ ณ ดินแดนตุซุรานี้ มัชฌิมาคมน่าจะเป็นของสรวาสติ-

วาทีน เพราะนักแปลทั้ง ๒ ท่านคือพระสังฆเทวะ และสังฆรักษะเป็น
ชาวาศมีระ อันเป็นแหล่งของสรวาสตีวาทีน นอกจากนี้ผลงานอื่น ๆ
ของท่านทั้ง ๒ รูปก็เงินไปทางแปลปกรณ์ของนิกายนี้เป็นหลักฐานยืนยัน
ส่วนอีก ๒ อาคม ศาสตราจารย์เหลียงนิเชาเชื่อว่า ทิรชามมน่าจะเป็น
ของนิกายธรรมคุปตะ และสังยุตตาคมน่าจะเป็นของนิกายมหายาน
หนึ่งในอภิธรรมโกศศาสตร์ได้มีคำอ้างถึง "กษุทราคม" คือขุททกนิกาย
ในบาลีอีกคัมภีร์หนึ่งด้วย แต่ในฉบับภาษาจีนหาไม่พบได้โดยสมบูรณ์
หรือเป็นพิเศษโดยเฉพาะปกรณ์หนึ่งไม่ คงมีแต่สูตรสั้น ๆ ในนิกายนี้
แปลโดยเอกเทศต่างหากเล็กน้อยเท่านั้น ศาสตราจารย์อากานูมาได้
เปรียบเทียบอาคมของจีนกับนิกายทั้ง ๔ ของฝ่ายบาลีไว้ว่า ทิรชามม
มีอยู่ ๓๐ สูตร ส่วนที่มหายานมี ๓๔ สูตร มัชชามมไม่มีพระสูตร
๑๕ สูตร ซึ่งในมัชฌิมนิกายมีสูตร ในอังคุตตรนิกายกว้างขวางกว่า
เอโกตตราคม และทำให้คู่คล้ายกับว่าคัมภีร์ทั้ง ๒ เรื่อง ต่างฝ่ายต่างมี
ที่มาไม่เหมือนกัน ข้อความในสังยุตตาคมมีน้อยกว่าสังยุตตนิยามาก
กับทั้งมีสูตรที่ไม่มีในสังยุตตนิยามากด้วยหลายสูตร บางสูตรปรากฏใน
อังคุตตรนิกาย แต่กลับมีในสังยุตตาคม นี่เป็นลักษณะย่อ ๆ ของ
อาคมทั้ง ๔ มันเป็นการแน่นอนเหลือเกินที่การเรียบลำดับสูตรเหล่านี้มี
ส่วนแตกต่างกันกับฝ่ายบาลี แต่หลักธรรมส่วนใหญ่ก็ตรงกันกับฝ่าย
บาลี อาคมทั้ง ๔ จึงเป็นที่รับรองทุก ๆ นิกายรวมทั้งลัทธิมหายาน
ด้วย ว่าเป็นพระพุทธรวณะที่แท้จริงทีเดียว แม้จะมีอะไรปลีกย่อยที่
ต่างกัน ก็เป็นเพราะการขาดตกบกพร่องจากวิธีจำทรงโดยทางมุขปาฐะ
เท่านั้น

พระอภิธรรมปิฎก

นิกายสรวาสติวาทินมีอภิธรรมมากพอคู่ ฝ่ายบาลี และนิกายนี้ นิยมบูชาอภิธรรมมากไม่แพ้นิกายโคกุกิณะ การเผยแผ่ก็ถือหลักปรัชญา ในอภิธรรมเป็นสำคัญ และเนื่องด้วยนิกายโคกุกิณะไม่เจริญแพร่หลาย เทียบเท่าฝ่ายสรวาสติวาทิน ฉายาว่า "นิกายอภิธรรม" จึงตกมาเป็นของ สรวาสติวาทินแทน อภิธรรมฝ่ายบาลีมี ๗ ปกรณ์ฉันใด ฝ่ายสรวาสติวาทินก็มีอภิธรรม ๗ เล่มฉันนั้น เรียกว่า "สัตตปปกรณ์" แต่ที่ นับถือกันว่าเก่าที่สุด ได้แก่อภิธรรม ๖ ปกรณ์เรียกว่า "ষทฺปาทาภิธรรม" หรืออภิธรรมอันเป็นบาทฐานทั้ง ๖ คือ

๑. อภิธรรมสังคีติบรรยายปาทศาสตร์ ในฉบับแปลของภาษาจีน กล่าวว่าเป็นนิพนธ์ของพระอรหันต์สารีบุตรมหาเถระ แต่หนังสืออธิบาย อภิธรรมโกศของยโสมิตรกล่าวว่าเป็นของพระมหาโกกุกิณะ แปลสู่ภาษา จีนโดยสมณะเฮียงจั้ง ในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นหนังสือ ๒๐ ผูก คัมภีร์เล่มนี้แต่งเป็นทำนองอรรถกถาแห่งสังคีติสูตรในทีรฆาคม (สังคีติ-สูตรในทีฆนิกายบาลีก็มี เป็นภายิตของท่านสารีบุตร) ข้อความในคัมภีร์ มีส่วนละม้ายกับคัมภีร์ธรรมสังคณีฝ่ายบาลี เราได้แนวคิดของสรวาสตี-วาทินในปกรณ์นี้คือเรื่องอสังขตธรรม จิต เจตสิก และอื่น ๆ แบ่งเป็น ๑๒ วรรค

๒. อภิธรรมสกันธปาทศาสตร์ ในฉบับแปลของจีนกล่าวว่าเป็น นิพนธ์ของพระอรหันต์โมคคัลลานะมหาเถระ แต่ยโสมิตรว่าเป็นของ พระสารีบุตร ท่านสมณะเฮียงจั้งเป็นผู้แปลเป็นหนังสือ ๒๐ ผูก แบ่งเป็น ๒๑ วรรค หรือ ๒๑ ฉันธ์ ฝ่ายสรวาสติวาทินนับถือว่าเป็นปกรณ์ที่ สำคัญมาก และมีอายุเก่าแก่ที่สุด มีผู้เทียบเคียงว่าคล้ายกับคัมภีร์ วิภังคะฝ่ายบาลี

๓. อภิธรรมปรัชญาปาทศาสตร์ (หรือบัญญัติปาท) ฝ่ายจีนว่าเป็นของพระอรหันต์มหาจักจามะ ยโสมิตรว่าเป็นของพระโมคคัลลานะ แปลเป็นจีนโดยพระธรรมปาละในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นหนังสือ ๓ ผูก รู้สึกว่าจะไม่เป็นฉบับแปลที่สมบูรณ์

๔. อภิธรรมวิญาณกายปาทศาสตร์ พระเทวศรมันแห่งอินเดีย ภาคกลางครั้งพุทธศตวรรษที่ ๓ เป็นผู้แต่ง เป็นคัมภีร์สำคัญอีกปกรณ์หนึ่งซึ่งประกาศทฤษฎีฝ่ายสรวาสติวาทินไว้เต็มที่ สมณะเฮียงจั้งเป็นผู้แปลเป็นจีน เป็นหนังสือ ๑๖ ผูก แบ่งเป็น ๖ ชั้นระ ชั้นระแรกชื่อ โมคคลีปุตตขันระ ผู้แต่งได้วิพากษ์ลบไล้งความคิดของพระโมคคลีบุตร ติสเถระผู้เป็นประธานแห่งตติยสังคายนาฝ่ายเถรวาท ซึ่งถือคติว่าธรรมในอดีตและอนาคต ไม่มี ชั้นระที่ ๒ ชื่อปุกคตขันระ ได้วิจารณ์โต้แย้งกับคติธรรมฝ่ายนิกายวัชชีบุตรซึ่งถือว่าม้อตตปรมัตถ์อยู่ อ่านแล้วทำให้นึกถึงถาว์ตถุฝ่ายบาลี

๕. อภิธรรมปกรณ์ะปาทศาสตร์ พระวสุมิตรเถระแต่งในพุทธศตวรรษที่ ๔ แปลเป็นจีนโดยสมณะเฮียงจั้ง เป็นหนังสือ ๑๖ ผูก แต่ยังมีฉบับแปลอีกฉบับหนึ่งซึ่งแปลโดยคุณภัทรและโพธิศ เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๕

๖. อภิธรรมธาตุกายปาทศาสตร์ ของพระวสุมิตรแปลเป็นจีนโดยสมณะเฮียงจั้ง แต่แปลอย่างรวบรัดใจความเป็นหนังสือเพียง ๓ ผูกเท่านั้น บันทึกของท่านกุยกี้กล่าวว้า ต้นฉบับเดิมมีโสลกอยู่ ๖๐๐๐ โสลกที่แปลเป็นจีนเพียง ๘๓๐ โสลกเท่านั้น ยโสมิตรกล่าวว้าคัมภีร์เล่มนี้เป็นของปุราณะหาใช่ของวสุมิตรไม่ อนึ่งปกรณ์นี้พอเทียบเคียงได้กับคัมภีร์ธาตุกถาฝ่ายบาลี

นอกจากนี้ปาทาภิธรรมทั้ง ๖ นี้แล้ว ยังมีคัมภีร์ "ชญานปร-

ศุภานศาตร์" ซึ่งเปรียบเทียบเหมือนร่างกายของอภิธรรมทั้ง ๖
ยัชปาทาภิธรรมเปรียบเหมือนบาทหรือเปรียบคูกปีกของร่างกายร่างนี้
คัมภีร์เล่มนี้มีความสำคัญมากทำนองแต่งขึ้นอธิบายควาไมนยัชปาทาภิธรรม
กล่าวกันว่าพระกาดยายนินุตระเป็นผู้รจนาในแคว้นจินญาคติ ณ อาราม
ตามสวน เกี่ยวกับศักราชซึ่งท่านผู้นี้มีชีวิตอยู่ยังเป็นปัญหา ในบันทึกของ
สมณะเถียงจันท์ว่า ท่านผู้นี้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๓ แต่ตามความ
เห็นของข้าพเจ้าเห็นว่าคัมภีร์ชฎานปรศุภานศาตร์เป็นของแต่งภายหลัง
ยัชปาทาภิธรรม ฉะนั้นพระกาดยายนินุตระจึงควรจะมีชีวิตราวพุทธ-
ศตวรรษที่ ๕ อย่งไรก็ดีคณาจารย์รูปนี้ได้เป็นผู้ประกาศทฤษฎีฝ่าย
สรวาสติวาทินให้แพร่หลายยิ่งขึ้น จากข้อความในคัมภีร์ที่รจนาเราจะเห็น
ข้อคิดที่แหลม ๆ หลายข้อเกี่ยวกับหลักปรัชญาฝ่ายนิกายนี้ สำหรับใน
พากย์จีนนั้นปรากฏว่าในพุทธศตวรรษที่ ๕ โคตมะและสังฆเทวะแห่ง
กาศมีระกับจูโฟเนียนร่วมกันแปลฉบับหนึ่ง อีกฉบับหนึ่งสมณะ
เถียงจันท์แปลในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ คัมภีร์นี้แบ่งออก ๘ ชั้นระ คือ

๑. สังยุตตันท์ ว่าด้วยเรื่องหลักธรรมทั่วไปและภูมิแห่งพระ
อริยะ เรื่องปุคคละ เรื่องหิริ โอตตปปะ เรื่องรูปธรรม ฯลฯ
๒. สังโยชนันท์ ว่าด้วยเรื่องสังโยชน์ อนุสัย อาสวะ ทิฐิ ฯลฯ
๓. ญาณันท์ ว่าด้วยเรื่องวิมุตติญาณ อันดับของญาณ ฯลฯ
๔. กรรมันท์ ว่าด้วยเรื่องกรรมต่าง ๆ ของสัตว์
๕. มหาภูตันท์ ว่าด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ มี ดิน น้ำ ไฟ ลม
และเรื่องปัจจัย ฯลฯ
๖. อินทริยันท์ ว่าด้วยเรื่องอินทริย ๒๒ ฯลฯ
๗. สมาริยันท์ ว่าด้วยเรื่องสมบัติต่าง ๆ ฯลฯ

๘. ทศนะขันธ ประมวลเรื่องหลักธรรมสำคัญ ๆ ที่ควรทราบ
ควรรู้

มหาวิทยาลัยศาสตร์

นอกจากคัมภีร์อภิธรรมทั้ง ๖ รวมทั้งคัมภีร์ชฎานปรสุถานศาสตร์ เรียกว่า "สัตตปปกรณ์" คืออภิธรรม ๗ คัมภีร์แล้ว ฝ่ายสรวาสติ-วาทีนยังมีคัมภีร์อภิธรรมที่ยิ่งใหญ่อีกปกรณ์หนึ่งคือคัมภีร์ "มหาวิทยาลัยศาสตร์" เป็นปกรณ์พิเศษที่มายืดยาว อรรถาธิบายความในอภิธรรมทั้ง ๗ ปกรณ์ โดยเฉพาะก็คืออธิบายแก้ความลึกลับย่อในคัมภีร์ชฎาน-ปรสุถานศาสตร์แล้ว ยังได้รวบรวมมติของคณาจารย์ฝ่ายพระพุทธ-ศาสนานิกายอื่น ๆ ตลอดจนหลักปรัชญาฮินดูในยุคนั้น พร้อมทั้งให้ข้อคิดวิพากวิจารณ์ไว้โดยสมบูรณ์อีกด้วย สมณะเฮียงจังกเล่าว่าเป็นผล งานร่วมกันรจนาของบรรดาพระมหาเถรานุเถระ ๕๐๐ องค์ที่มาประชุม ชำระสังคายนาพระไตรปิฎก ณ กุณฑลวันวิหาร แคว้นกาศมีระ ใน รัชสมัยพระเจ้ากนิษกะมหาราช (ดูบทว่าด้วยสังคายนาของนิกายสรวาสติวาทีนประกอบ) ในวสุพันธุนิทานเล่าว่า ในที่ประชุมร้อยกรอง รจนาคัมภีร์อุปเทศอรรถาธิบายพระไตรปิฎกนี้ โดยเฉพาะการรจนาคัมภีร์อภิธรรมมหาวิทยาลัยศาสตร์ ท่านอัสวโฆษได้เป็นผู้ตกแต่งทางอักษรศาสตร์ สิ้นเวลา ๑๒ ปี เป็น โสลกถึง ๑ แสน โสกล ฉบับที่แปลเป็นจีนมี ๒ ฉบับ พระพุทธภัทรแปลฉบับหนึ่งแต่เป็นฉบับไม่สมบูรณ์ สมณะเฮียงจังกแปลอีกฉบับหนึ่งนับว่าเป็นฉบับที่สมบูรณ์ มีความยืดยาวถึง ๒๐๐ ผูกหนังสือ แม้ในคลังปริยัติธรรมในประเทศทิเบต ซึ่งได้ชื่อว่า มีคัมภีร์ตีสกฤตมาก ก็ยังขาดปกรณ์ชุดนี้ จนกระทั่งต้องอาศัยแปลจาก ภาษาจีนไปศึกษาเล่าเรียน การจัดระเบียบของมหาวิทยาลัยศาสตร์ก็เป็น

อย่างเดียวกับคัมภีร์ขุฎฎาณปรสฎถานสุขุมประณิต จนนักศึกษาเห็นคัมภีร์
นี้เข้าก็ท้อใจเป็นส่วนมาก ว่าเป็นปกรณ์ที่ยากและลึกซึ่งเสียจริง ๆ

อนึ่งนอกจากอภิธรรมปกรณ์ดังกล่าวมาแล้ว ในยุคต่อมาที่ม
คณาจารย์ฝ่ายสรวาสติวาทิน แต่งปกรณ์พิเศษกันอีกมากมายที่สำคัญ
เช่น สังกฤตาทิทธิธรรมหุทัยของพระธรรมดาระ นายอนุสารศาสตร์ของ
พระสังฆภัทร อภิธรรมโกศาสตร์ของพระวสุพันธ์ุ อภิธรรมอมฤตรส-
ศาสตร์ของพระศิริโฆษะ ฯลฯ

หลักธรรมนิกายสรวาสติวาทิน

นิกายสรวาสติวาทินได้จัดระเบียบแห่งธรรมทั้งปวงเป็น ๗๕
ประการ คือ รูปธรรม ๑๑ จิตตธรรม ๑ จิตตสัมปยุตตธรรม ๔๖
จิตตวิปยุตตธรรม ๑๔ อสังขตะ ๓ รวม ๗๕ มีรายละเอียดดังนี้

รูปธรรม ๑๑

ได้แก่จักษุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์
เรียกว่าอินทรีย์ ๕ รูปวิสัย สัททวิสัย คันธวิสัย รสวิสัย ผัสสะวิสัย
เรียกว่าวิสัย ๕ กับอวิญญูรูปอีก ๑ รวมเป็น ๑๑

จิตตธรรม ๑

ได้แก่ธรรมชาติที่รู้คิดเป็นที่เก็บสั่งสมแห่งกุศลากุศล มีพหุคติเป็น
ไปในอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เกิดจักขุวิญญาณ
โสตระวิญญาณ ฆานะวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ทำหน้าที่
รู้อารมณ์

จิตตสัมปยุตตธรรม ๔๖

ก. มหาภูมิกธรรม ๑๐ ได้แก่เวทนา สัญญา เจตนา สัมผัส
มติ สติ มนสิการ อธิโมกษ์ สมาธิ เจตสิกทั้ง ๑๐ นี้ เป็นได้ทั้งกุศล
อกุศล อพยากตะเป็นประพัตติร่วมกับจิตเมื่อจิตขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์ทุก
ครั้งไป เช่นจิตสำแดงพัตติรับอารมณ์ใด เจตสิกที่เสวยอารมณ์ก็เป็น

เวทนา เจตสิกจำอารมณ์ก็เป็นสัญญา เจตสิกแสวงหาอารมณ์ตามความ
ประสงค์ก็เป็นเจตนา เจตสิกที่เนื่องมาจากกระทบอารมณ์ก็เป็นสัมผัส
เจตสิกที่ต้องการอารมณ์หรือพอใจในอารมณ์เป็นฉันทะ เจตสิกที่เลือก
คัดอารมณ์ก็เป็นมดี เจตสิกที่พิจารณาอารมณ์เป็นมนสิการ เจตสิกที่
ตัดสินอารมณ์ก็เป็นอิโมกข์ เจตสิกที่ทำหน้าที่พุ่งตรงผูกพันกับอารมณ์
อันสู่วิธีรับอารมณ์เดียวกันก็เป็นสมาธิ เนื่องจากเจตสิกเหล่านี้ทำหน้าที่
ประกอบกับจิตทุก ๆ ครั้งที่เกิดขึ้นสู่วิถี จึงชื่อว่ามหาภูมิกธรรมคือธรรม
ที่เป็นไปในภูมิอย่างใหญ่โตกว้างขวาง

ข. มหากุศลภูมิกธรรม ๑๐ ได้แก่ ศรัทธา อัมปมาทะ ปัสสัทธิ
อุเบกขา หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ อหิงสา วิริยะ เจตสิกเหล่านี้มี
ธรรมชาติเป็นกุศลแท้ ๆ เกิดกับจิตที่เป็นกุศล

ค. มหากิเลสภูมิกธรรม ๖ ได้แก่ โมหะ ปมาทะ โกสัชชะ
อศรัทธา ถีนะ อุทธัจจะ เจตสิกเหล่านี้มีธรรมชาติเป็นอาวรณ์ฝ่าย
อัปยากตะ เกิดขึ้นแก่จิตที่ยังมีอาสวะ

ง. มหาอกุศลภูมิกธรรม ๒ ได้แก่ อหิริ อโนตตัปปะ เป็น
ธรรมชาติฝ่ายอกุศลเกิดกับจิตที่เป็นอกุศล

จ. อุปกิเลสภูมิกธรรม ๑๐ ได้แก่ โภคะ มกขะ มัจฉริยะ อิจฉา
ปโทสะ วิหิงสา อุปนาหะ มายา สาถยยะ มทะ เป็นธรรมชาติฝ่าย
อกุศลเกิดกับจิตอกุศล

ฉ. อนิยตะภูมิกธรรม ๘ ได้แก่ วิตก วิจาร มัทธะ กุกกัจจะ
ราคะ ปฏิมะ มานะ วิจิกิจฉา เจตสิกเหล่านี้เป็นไปในสภาพกุศล อกุศล
อัปยากตะ แต่ไม่ใช่ว่าจะต้องเกิดกับจิตทุกดวงเสมอไป

จิตตวิปยุตตสังขารธรรม ๑๔

ได้แก่ ปัตติ อปัตติ สภาคตา ชีวิตินทรีย์ ชาติ ฐิติ ชรา อนิจจา
อสังขณิผล อสังขณิสมาบัตติ นิโรธสมาบัตติ นามกาย พัญชนกาย นิกาย
สรวาสติวาทินได้ประดิษฐ์สภาพซึ่งเป็นสังขารแต่ก็ไม่ใช่จิตสัมปยุตต์
ทั้งไม่ใช่รูปธรรมขึ้น เรียกว่าจิตตวิปยุตตสังขาร เช่นสภาวะที่ได้เรียกว่า
ปัตติ ในบาลีหรือเรียกว่า ปุราปติ ในสันสกฤต คือ สภาวะที่เราได้ปัญญา
ได้กุศล ได้อกุศล ฯลฯ สภาวะที่ได้จึงต้องมีอยู่โดยเอกเทศอันหนึ่ง
ส่วนสภาพใดที่ตรงกันข้ามกับสภาพได้ สภาพนั้นเรียกว่า อปัตติ หรือ
อปุราปติ สภาพดังกล่าวนี้ฝ่ายสรวาสติวาทินบอกว่ามีสภาวะเอกเทศ
ต่างหากจากจิตใจและวัตถุ

สัมปโยคนัย

ฝ่ายสรวาสติวาทินกล่าวว่า จิตกับเจตสิกย่อมเกิดขึ้นด้วยกันเสมอ
เช่นสัตว์ในปัญญาวิจารณ์ฝ่ายกามวจร เมื่อกุศลจิตเกิดขึ้นย่อมเกิดพร้อม
ด้วยเจตสิก ๒๒ ดวง คือ มหาภูมิกกรรมเจตสิก ๑๐ มหากุศลภูมิก-
กรรมเจตสิก ๑๐ และอนิยตะภูมิกกรรมเจตสิกอีก ๒ (คือวิตก วิจารณ์)

เมื่ออกุศลจิตบังเกิดขึ้นย่อมเกิดพร้อมด้วยเจตสิก ๒๐ ดวง คือ
มหาภูมิกกรรมเจตสิก ๑๐ มหากิเลสภูมิกกรรม ๖ มหาอกุศลภูมิกกรรม
๒ และอนิยตะภูมิกกรรม ๒ (คือวิตก วิจารณ์)

เมื่ออวารณฝ่ายอัปยาคตจิตบังเกิดขึ้น ย่อมเกิดพร้อมด้วยเจตสิก
๑๘ ดวง คือ มหาภูมิกกรรมเจตสิก ๑๐ มหากิเลสภูมิกกรรม ๖
อนิยตะภูมิกกรรม ๒ (คือวิตก วิจารณ์)

เมื่ออนาวารณฝ่ายอัปยาคตจิตบังเกิดขึ้น ย่อมเกิดพร้อมด้วย
เจตสิก ๑๒ ดวง คือมหาภูมิกกรรมเจตสิก ๑๐ อนิยตะภูมิกกรรม ๒

(คือวิตก วิจารณ์) ในรูปาวจรภพอรูปร่างก็มิพิศดารออกไปตามชั้นภูมิ
ของตน ในที่นี้ของคเว็นกล่าวถึง ท่านผู้ปรารถนาทราบความพิศดารพึง
ศึกษาในคัมภีร์มหาวิภาษาศาสตร์ และคัมภีร์อภิธรรมโกศศาสตร์เถาะ

ปฏิฐานนัย

ได้แก่เหตุ ๖ ปัจจัย ๔ ผล ๕

ก. การณะเหตุ ได้แก่เหตุแห่งสังขตธรรมทั้งหลายนับว่าเป็น
เหตุใหญ่ครอบงำเหตุอื่น ๆ ได้เหมือนกัน แต่ในที่นี้จัดเป็นเอกเทศหนึ่ง
ต่างหาก ก็ประสงค์จะชี้ให้เห็นความเป็นเหตุแต่ละเหตุในธรรมทั้งหลาย
ชัดเจนเท่านั้น เหมือนอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖
ยกเว้นมโนอายตนะและธรรมาตนะเสีย อายตนะนอกนั้นคือ จักขุ โสตตะ
ฆานะ ชิวหา กายะ และ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส รวม ๑๐ อายตนะ
ชื่อว่าสังเคราะห์ลงในรูปธรรม แต่ถึงกระนั้นก็ยังจัดอารมณ์แห่งจักขุ-
วิญญาณว่า รูปายตนะเป็นพิเศษดังนี้

ข. สรวภูเหตุ ได้แก่ธรรมที่อาศัยเป็นเหตุเป็นผลแก่กันและกัน
โดยเป็นไปในขณะเดียวกัน เหมือนมหาภูตรูป ๔ ต่างอาศัยกันสำเร็จ
เป็นอุปาทายรูป ๑๑ ๑ อัน อาศัยกันตั้งอยู่ มหาภูตรูปใดมหา-
ภูตรูปหนึ่งเป็นเหตุ มหาภูตรูปที่เหลืออีก ๑ เป็นผลหรือมหาภูตรูปอีก
๑ เป็นเหตุ มหาภูตรูปที่เหลือหนึ่งก็เป็นผล

ค. สภาคเหตุ ได้แก่ธรรมที่อยู่ในสภาพเดียวกันเป็นเหตุแก่
ธรรมที่อยู่ในสภาพเดียวกัน เช่นขณะจิตที่เป็นกุศลในปัจจุบัน ย่อมเป็น
เหตุให้เกิดขณะจิตที่เป็นกุศลในอนาคต สภาคเหตุนี้ต่างจากสรวภูเหตุที่
มิได้เป็นเหตุเกิดพร้อมร่วมกันในขณะเดียว แต่เป็นเหตุให้เกิดขึ้นในขณะ
ต่อ ๆ ไป

ง. สัมผัสเหตุ ได้แก่กรรมมีจิตและเจตสิกเป็นต้นเกิดร่วมกัน ความจริงก็คล้ายกับสรวฏเหตุนั่นแล แต่แยกออกมาอีกประเภทหนึ่งต่างหาก เจาะจงเฉพาะจิต เจตสิกเท่านั้น

จ. สรวฏ์รกเหตุ ได้แก่เหตุอันให้เกิดกิเลสกรรมมี อวิชา มิจนาทิสฺส สีสัพพตปรามาส วิจิกิจจาเป็นต้น

ฉ. วิปากเหตุ ได้แก่ผลวิปากแห่งกุศล อกุศล อันเป็นอัพยาทตะ

ปัจจัย ๔

ก. เหตุปัจจัย ได้แก่เหตุทั้ง ๕ ดังกล่าวเบื้องต้น ยกเว้นการณเหตุเสีย ที่เหลือเป็นเหตุปัจจัย

ข. อนันตรปัจจัย ได้แก่ปัจจัยเนื่องติดกันของจิตขณะต้นกับจิตขณะหลัง

ค. อารัมมณปัจจัย ได้แก่กรรมผู้อุปการะด้วยความเป็นอารมณ์ ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ มีอุปมาดังบุรุษผู้มีกำลังทูลพลต้องเหนี่ยวไม้ข้าง เชือกข้าง ภายหลังจึงลุกเดินได้ ฉันทิ ธรรมทั้งหลายคือ จิตและเจตสิกย่อมปรารถนารมณ์มีรูปเป็นต้นจึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ ธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นอารมณ์แห่งจิต เจตสิกจึงชื่อว่า อารัมมณปัจจัย

ง. อธิปติปัจจัย ได้แก่กรรมที่เป็นใหญ่มีอุปการะมากแก่จิตและเจตสิก หรือรูปธรรม เหมือนการณเหตุฉะนั้น

ผล ๕

- ก. วิปากผล ธรรมอันเกิดด้วยวิปากเหตุ ชื่อวิปากผล
- ข. นิษยุทผล ธรรมอันเป็นผลเกิดจากสภาคเหตุและสรวุตรคเหตุ

ค. ปुरुชการผล ธรรมอันเป็นผลเกิดจากสรวุเหตุ และสัมปยุตตะเหตุ

ง. อธิปติผล เกิดจากการณะเหตุ

จ. วิสัโยคผล ธรรมอันเป็นผลเกิดจากมรรคภาวนา ซึ่งสามารถทำลายกิเลสอาสวะแล้วได้รับความหลุดพ้น

๑. ถ้าวาสภาวะแห่งธรรมทั้งปวงดำรงอยู่ตลอดกาลทั้ง ๓ สัพพมตฺถิติ ทฤษฎีข้อนี้เป็นหลักสำคัญที่สุดของนิกายนี้ จนกระทั่งได้กลายเป็นชื่อของนิกายไป คือ สรวาสตีวาทีน แปลว่าวาทีนที่กล่าววาทะทั้งปวงมีอยู่ดำรงอยู่ นิกายนี้มีคำขวัญประจำว่า "สรวมอสุติ" แปลว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่ ดำรงอยู่ อธิบายว่าธรรมทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นสังขตธรรมก็ดี หรือเป็นอสังขตธรรมก็ดี ย่อมมีภาวะดำรงอยู่ตลอดกาลทั้ง ๓ กล่าวคือมีอยู่ตลอดอดีตกาล ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล สำหรับอสังขตธรรม ย่อมไม่มีปัญหาอะไรที่จักกล่าวดังนั้น ทั้งนี้เพราะเป็นธรรมที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง แต่มามีปัญหาขึ้นที่สังขตธรรม ทั้งนี้เพราะตามความเข้าใจของคนทั่ว ๆ ไป ย่อมทราบวาทะว่าเป็นเรื่องของสิ่งที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง ย่อมมีลักษณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไป โฉนฝ่ายสรวาสตีวาทีนจึงมากล่าวว่า สังขตธรรมก็มีสถานะอยู่ได้ตลอดกาลทั้ง ๓ เล่าฝ่ายสรวาสตีวาทีนอธิบายว่า สังขตธรรมเช่นนามรูปหรือเบญจขันธ์ทั้ง ๕ มี รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ธาตุ ๑๘ นี้ แท้จริงขันธ์แต่ละขันธ์ ธาตุแต่ละธาตุดำรงรักษาสถานะของมันตลอดกาลทั้ง ๓ ที่

พระพุทธองค์ตรัสว่า สังขตธรรมเกิดดับหักสูญนั้น ความเกิดดับเป็นแต่อาการของธรรมนั้น ๆ เท่านั้นเอง ธรรม ๆ หนึ่ง หากยังมีได้ปรากฏอาการออกมา เรียกว่ายังมีได้เป็นสิ่งมาถึงคือเป็นอนาคตกาล ในขณะใด สมัยใด ที่การริษะคุณของธรรมนั้น ๆ สำแดงพฤติกรรมของมันออกมาเรียกว่าปัจจุบัน เมื่อการริษะคุณของธรรมนั้น ๆ สำแดงพฤติกรรมของมันออกมาเรียกว่าปัจจุบัน เมื่อการริษะคุณอันปรากฏอาการออกมาแล้ว อาการพฤติกรรมนั้นดับไป ก็เรียกว่าอดีตกาล อดีต ปัจจุบัน อนาคต จึงเป็นเรื่องของความชักย้ายเปลี่ยนแปลงแห่งการริษะของธรรมเหล่านั้น ตัวสภาวะธรรม มิได้พลอยเปลี่ยนแปลงอย่างนั้นด้วยไม่ ธรรมทั้งปวงย่อมรักษาสภาวะของมัน แต่ละอย่างมีอยู่ด้วยตัวมันเองตลอดกาลทั้ง ๓

อนึ่ง ถ้าจักมีกระทู้ถามว่า อาการหรือการริษะจักเป็นอันหนึ่งกับตัวสภาวะหรือแตกต่างกันเด็ดขาดกับตัวสภาวะเล่า ฝ่ายสรวาสติวาทินวิสัยเห็นว่า ไม่พึงพยากรณ์ว่าเป็นอันเดียวกับสภาวะ เช่นในสมัยใดที่สภาวะธรรมไม่ปรากฏอาการของมันออกมา ในสมัยนั้นสังเคราะห์เรียกว่าอดีตก็ได้ เรียกว่าอนาคตก็ได้ ฉะนั้นจึงพยากรณ์ลงไปไม่ได้ว่าการริษะคุณเป็นอันเดียวกับสภาวะ แต่ในสมัยใดที่อาการพฤติกรรมของสภาวะสำแดงขึ้นมา ก็กล่าวว่ามีได้อีกว่าเป็นคนละอันกับสภาวะ ในคัมภีร์นยนาสนุศาสตร์มีปริวรรตอธิบายดังนี้

"นิกายของเรา (สรวาสติวาทิน) ขอมรับว่าอาการการริษะคุณมีต่างประเภทไม่เหมือนกัน แต่ไม่ควรกล่าวต่างจากตัวสภาวะธรรม...ตัวสภาวะธรรม แม้จะมีอยู่โดยตัวของมันเองอยู่จริง แต่เมื่อใดจะประสบกับเหตุปัจจัยหรือกำลังแห่งธรรมนิยาม ในตัวสภาวะธรรมนั้นแหละจักปรากฏพฤติกรรมที่แตกต่างขึ้นมา คือเกิดมีขึ้นแล้วก็สลายดับไป วายอดดับไปแล้วกลับมีขึ้นอีกเล่า แต่ตัวสภาวะธรรมก็คงรักษาคุณลักษณะของมันตลอดดำรงอยู่นั้นแหละ ฉะนั้นสังขตธรรมจึงดำรงสภาวะของมันอยู่

ตลอด แต่พฤติกรรมหรือการริษยาของมันต่างหากที่มีเกิดดับ ฯลฯ พฤติอาการจะว่าเป็นเอกเทศแยกจากตัวสภาวะธรรมก็ได้ เหตุว่า พฤติย่อมต้องอาศัยตัวสภาวะธรรมเป็นปทัฏฐาน ถาจักกล่าวว่าเป็นอันเดียวกับตัวสภาวะธรรมก็ได้ เหตุว่าในบางสมัยสภาวะธรรมก็ไม่ปรากฏ พฤติอาการเสียก็มีดังนี้"

อีกนัยหนึ่ง ตัวสภาวะธรรมจักเรียกว่า การณะ ก็ได้ เรียกอาการของการณะว่า การิยะ ก็ได้ ท่านผู้อ่านพึงทำนตริการไว้ด้วย เพราะบางทีในหนังสือนี้อาจจะใช้ศัพท์ปะปนกัน อย่างไรก็ดีฝ่ายสรวาสติวาทิน ได้วิเคราะห์รูปธรรมลงไปอย่างละเอียดจนถึงจุดปรมาณู วิเคราะห์นามธรรมลงไปอย่างละเอียดจนถึงขณะจิต แล้วกล่าวว่าปรมาณู ฝ่ายรูปธรรมก็ล้วนมีอยู่อย่างแท้จริง อาศัยสภาวะธรรมหนึ่ง ๆ หลายสภาวะมารวมกัน สภาพรวมอันนั้นเป็นสภาพสมมติบัญญัติ ปราศจากแก่นสาร เช่นอาศัยสภาวะธรรมแห่งขั้นที่ ๕ มารวมกันเข้า จึงสมมติเรียกว่า สัตว์บุคคล อาตมันขึ้น สัตว์บุคคล อาตมันนี้เป็นสภาพมายาไม่มีจริง ทั้งนี้ เพราะมีขึ้นจากการรวมประชุมของขั้นที่ ๕ แต่สภาวะธรรมแห่งขั้นนั้น มีอยู่จริงแท้ จะว่าไร้แก่นสารด้วยมิได้ ในขั้นที่ ๕ นั้น ตัวอย่างเช่น รูปขั้นที่ ๕ ฝ่ายสรวาสติวาทินกล่าวว่า สภาวะสุดท้ายอันเป็นของจริงแท้ ก็คือ ปรมาณูทั้งหลายมารวมกันเข้าเป็นอารมณ์แห่งจักขุวิญญาณได้ ฝ่ายสรวาสติวาทินกล่าวว่า สิ่งที่เป็นมายาจะต้องอาศัยบนปทัฏฐานแห่งความมีอยู่เสมอไป เช่นเงาคงต้องอาศัยตัวคน การิยะที่ไม่เที่ยงเกิดดับ ก็ต้องอาศัยการณะที่ยืน ไรอยู่ด้วยตัวมันเองเป็นปทัฏฐาน สัตว์บุคคลไม่มี แต่ขั้นที่ ๕ หลายจะต้องมีอยู่ตลอด

ฝ่ายสรวาสติวาทินได้ให้ข้อคิดไว้ว่า วิญญาณความรู้ทางอายตนะ ๖ จักปรากฏมีขึ้นได้ก็ต้องอาศัยวิสัยภายนอก ๖ มาเป็นอารมณ์ เช่น

จักขุวิญญาณจะเกิดขึ้นก็ต้องมีรูปารมณมาเป็นปัจจัย มโนวิญญาณจะมี
ขึ้นก็ต้องอาศัยธรรมารมณเป็นปัจจัย ก็ธรรมารมณนั้น ย่อมสามารถเป็น
ไปในอดีต ปัจจุบัน อนาคต ดังเราจะคิดเรื่องที่แล้วไปนานไกลหลายปี
ก็ได้ คิดเรื่องเฉพาะหน้าก็ได้ หรือคิดเรื่องอนาคตข้างหน้าก็ได้ ถ้า
ปราศจากสภาวะธรรม ที่ดำรงอยู่ตลอดกาลทั้ง ๓ ไชริ่ม มโนวิญญาณจักมี
ขึ้นรับธรรมารมณที่เป็นฝ่ายอดีต อนาคตได้อย่างไร การที่มโนวิญญาณ
รับธรรมารมณได้ในกาล ๓ จึงบ่งอยู่ได้ตั้ง ๆ ว่า อดีตก็มีสภาวะธรรมอยู่
ไม่แปรดับ อนาคตก็มีอยู่แต่ยังไม่สำแดงพุดตติดังนี้ พุดง่าย ๆ ก็คือว่า
ฝ่ายสรวาสติวาทินได้ประกาศ "สิ่งที่มีอยู่ด้วยตัวมันเอง" ของธรรม
ทั้งหลายเข้าแล้ว ซึ่งปัญหาเรื่องสิ่งที่มีอยู่โดยตัวเองนี้จักกลายเป็นปัญหา
ทางปรัชญาโต้แย้งกันในหมู่คณาจารย์ของพระพุทธศาสนาจารย์ช้านานมา จน
ตราบเท่าทุกวันนี้

มติใหญ่ ๔ มติ

มติอรรถาธิบายในเรื่องสิ่งทั้งปวงมีอยู่ตลอดกาล ๓ คณาจารย์ฝ่าย
สรวาสติวาทินก็มีสี่คนต่างกัน แบ่งได้เป็น ๔ มติใหญ่ดังนี้

๑. มติของพระสถวีระธรรมดาระ (คำว่าสถวีระเป็นคำยกย่อง
คล้ายมหาเถระ) สภาวะธรรมทั้งหลายต่างกันโดยลักษณะ เช่นทอง
รูปพรรณ ซึ่งทำเป็นสร้อย คຸ່ມหู กำไล แหวน เข็มขัด เปรียบด้วย
การยุบกำไลทองแล้วทำเป็นคຸ່ມหู ไม่ว่าเราจักยุบทำลายแล้วเปลี่ยนแปลง
ให้เป็นรูปพรรณอื่น ๆ สักก็ร้อยก็พันครั้ง ธาตุทองก็คงรักษาความเป็น
ทองของมัน ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามด้วย เหมือนกับสภาวะธรรมจะต้อง
ดำรงอยู่ตลอดแม้พุดตติของมันจะเปลี่ยนแปลง

๒. มติของพระสถวีระศีร โนษะ แสดงว่าสภาวะธรรมทั้งหลายมี
อยู่ตลอด ๓ กาล อุปมาดังบุรุษผู้หนึ่งมีบุตรหลายคน ในขณะที่เขาได้
เห็นบุตรคนใดคนหนึ่ง ความรักในบุตรคนนั้นย่อมปรากฏชัด แต่ใน
สมัยเดียวกันนั้นความรักในบุตรคนอื่น ๆ ของเขามีอยู่ในจิตได้สำนึก
แต่มิได้ปรากฏการริยคุณออกมาให้ชัดเท่านั้น สภาวะธรรมในอดีต ปัจจุบัน
อนาคตก็มีอุปมาฉันนั้น ธรรมใดปรากฏการริยคุณของมันออกมา ธรรม
อื่นก็สงบอยู่ไม่สำแดงพฤติกรรม ในขณะที่นั้นจะกล่าวธรรมที่สงบอยู่ว่าเป็นสิ่ง
ไม่มีย่อมหาถูกไม่ ธรรมทั้งหลายก็คงดำรงสภาวะแต่ละสภาวะของมันใน
๓ กาล นั้นแหละ

๓. มติของพระสถวีระวสุมิตร แสดงว่าอาศัยเทศะที่ไม่เหมือน
กัน จึงมีอดีต ปัจจุบัน อนาคต เช่นเราเอาสลากดิวไปวางไว้ในหน่วย
เลข ๑๐ ก็เรียกสลากดิวนั้นว่าสลากดิวที่ ๑๐ เราเอาสลากดิว
อันเดียวกันนั้นแหละไปวางไว้ในหน่วยเลข ๑๐๐ ก็เรียกว่าสลากดิวนั้นว่า
สลากดิวที่ ๑๐๐ หรือเรานำสลากดิวไปไว้ในหน่วยเลข ๑๐๐๐ ก็เรียกว่า
สลากดิวที่ ๑๐๐๐ เทศะต่างหากที่ทำให้เห็นว่าแตกต่างกัน แต่ตัวสลาก
ดิวหาได้พลอยเปลี่ยนไปด้วยไม่

๔. มติของพระสถวีระพุทฺธเทวะ แสดงว่าอาศัยการเปรียบเทียบ
จึงทำให้เห็นว่า มีอดีต ปัจจุบัน อนาคต เช่นหญิงผู้หนึ่งเมื่อกล่าวโดย
หน้าที่ต่อสามี หญิงนั้นอยู่ในฐานะภริยา เมื่อกล่าวโดยหน้าที่ต่อบิดา
มารดา หญิงนั้นอยู่ในฐานะธิดา เมื่อกล่าวโดยหน้าที่ต่อบุตร หญิงนั้นอยู่
ในฐานะของมารดา เมื่อเทียบโดยหน้าที่ ทำให้หญิงนั้นเปลี่ยนไปได้หลาย ๆ
อย่าง ฉะนั้น โดยพฤติกรรมแห่งสภาวะเป็นย่อมเปลี่ยนได้ทั้งอดีต ปัจจุบัน
อนาคต แต่ตัวสภาวะธรรมก็คงยืนโรงมีอยู่ได้ตลอดทั้ง ๓ กาลฉันนั้น

ในบาลีถาววัตถุ ฝ่ายสรวาสติวาทินยกอุปมาว่า เหมือนผ้าขาว

ผืนหนึ่งถูกนำไปข้อมเป็นสีดำ ฝ่าขาวข้อมละสถานะจากความขาวไปสู่ความดำ แต่หาได้พลอยละสภาวะความเป็นผ้าไม่ฉนั้นใด ชั้นที่ทั้งปวงข้อมเป็นได้ทั้งอดีต ปัจจุบัน อนาคตได้ แต่ก็ไม่ละความเป็นชั้นใน ๓ กาลนั้นเลยแม้ฉนั้นนั้น อีกประการหนึ่งถ้าจะแยกการียคุณของผ้าออกจากผืนผ้า คือจะแยกความขาว ความดำออกจากผ้าก็ไม่ได้อีก คุณจะแยกชั้นในอดีต ชั้นในปัจจุบัน ชั้นในอนาคตออกจากกัน

นอกจากนี้ก็มีพระพุทธวณะเป็นหลักฐานยืนยันว่าสภาวะธรรมแห่งอดีต ปัจจุบัน อนาคต มีอยู่อย่างแท้จริง เช่นพระสูตรต่าง ๆ จะมีเสมอว่า "อิม กิณฺณิ กิณฺณเว รุปิ อตีตนาคตปัจจุปปนฺนํ อชฺฌตฺติ วา พหิทฺธา วา ฯ เป ฯ อิม วุจฺจติ รุปกฺขนฺโธ ยากาจิ เวทนา ฯ เป ฯ ยากาจิ สญฺญา ฯ เป ฯ เย เกจิ สงฺขารา ฯ เป ฯ อิม กิณฺณิ วิญฺญาณํ อตีตนาคตปัจจุปปนฺนํ ฯ ล ฯ อิม วุจฺจติ วิญฺญาณกฺขนฺโธติ" "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต เป็นภายในก็ดี ภายนอกก็ดี ฯลฯ เรียกว่ารูปชั้น เวทนา ฯลฯ เรียกว่าเวทนาชั้น สัญญาชั้น ฯลฯ สังขารชั้น ฯลฯ วิญญาณ สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ฯลฯ ดังนี้" พระพุทธดำรัสที่ว่าชั้นทั้ง ๕ ซึ่งเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคตนี้แหละ บ่งอยู่โด้ง ๆ ว่าชั้นทั้งปวงข้อมมีอยู่ในกาลทั้งปวงทีเดียว ในอภิธรรมโกศศาสตร์ ฝ่ายสรวาสติวาทินได้พูดว่า สภาวะแห่งธรรมที่ยืนโรงมีอยู่ในกาลทั้ง ๓ นี้ ไม่ควรจะพยากรณ์ว่าเป็น นิจฺจ คือเที่ยง ซึ่งเมื่อเราพิจารณาแล้ว รู้สึว่าฝ่ายสรวาสติวาทินได้กล่าวถ้อยคำที่ขัดคอตนเองเสียจริง ๆ

มติฝ่ายเถรวาทคัดค้านทัศนะของฝ่ายสรวาสติวาทิน เพราะฝ่ายเถรวาทถือว่า สังขตธรรมที่เป็นอดีตข้อมดับไปแล้ว วายอดไปแล้ว นิบหายไปแล้ว สังขตธรรมที่ยังไม่มาถึงคือเป็นอนาคตเล่า ก็ยังไม่

ปรากฏขึ้น ยังไม่สำแดงออกมา ทั้งสองจักพยากรณ์ว่ามีอยู่หาได้ไม่ แม้สังขตธรรมในปัจจุบันเล่าก็กำลังจักแปรไป ถ้าจะว่ามีอยู่ก็ควรถือเอาเพียงเฉพาะปัจจุบันชั่วขณะจิตเท่านั้น อนึ่งถ้าถือตามทฤษฎีของท่านพวกสรวาสติวาทิน ชั้น ๕ มิกลายเป็นสภาพเที่ยงถาวรหรือ เพราะพวกท่านมีวาทะชั้นทั้งหลายไม่ละความเป็นชั้นตลอดกาลทั้ง ๓ ถ้าอย่างนั้นชั้นก็เป็นเหมือนพระนิพพานนะชิ อนึ่งชั้นทั้งหลายเมื่อเป็นไปในกาลทั้ง ๓ อยู่ ชั้น ๕ ก็จำเป็นต้องเพิ่มจำนวนขึ้นเป็น ๑๕ ชั้น ๕ ชั้น ๕ มั่ง กล่าวคืออดีตกาล ๕ ชั้น ปัจจุบันกาล ๕ ชั้น อนาคตกาล ๕ ชั้น อายุคนะ ๑๒ ก็ต้องเป็น ๓๖ กล่าวคือ อดีตกาล ๑๒ ปัจจุบันกาล ๑๒ อนาคตกาล ๑๒ ธาตุ ๑๘ ก็ต้องเพิ่มเป็น ๕๔ กล่าวคือ อดีตกาล ๑๘ ปัจจุบันกาล ๑๘ อนาคตกาล ๑๘ อายุคนะ ๓๖ ธาตุ ๕๔ ซึ่งไม่เคยมีพระพุทธพจน์ตรัสไว้ในที่หนึ่งทีใดเลย อนึ่ง กิเลสก็จำเป็นต้องมีสภาวะอยู่ตลอดกาล ๓ ด้วย คราวนี้กิเลสของพระอรหันต์ในอดีตก็ชื่อว่ายังมีอยู่ ยังชื่อว่าพระอรหันต์ประกอบกิเลสที่เป็นอดีตอยู่นะชิ พระพุทธเจ้าและพระเจ้าจักรพรรดิก็จักชื่อว่ามีอยู่ ๖ พระองค์พร้อมกัน ในโลกเดียวกันกระมัง ขอให้ท่านพวกสรวาสติวาทินคิดดูให้ดี ๆ เอะ ธรรมดาสังขตธรรมย่อมมีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น แปรปรวนในท่ามกลางและดับไปในที่สุด หมุนวนเวียนเกิดขึ้น ตั้งอยู่ (อย่างชนิดแปรปรวน) ตัวอย่างนี้สืบสันตติกันทั้งการิยะและสภาวะของตัวมันเอง

หลักธรรมสำคัญ ๓๔ ข้อ

๑. ในการที่ท่านฝ่ายสรวาสติวาทินอ้างพระพุทธพจน์ว่ามีรูปชั้น ๆ ๗ ๗ วิญญาณชั้นในอดีต อนาคตนั้น เป็นการตีความพระพุทธพจน์ผิด พระผู้มีพระภาคตรัสในที่นี้มีได้ทรงหมายว่ามีอดีตชั้น หรือ

อนาคตชั้นยี่สิบโรงอยู่ แต่หมายว่าอดีตชั้นซึ่งดับไปแล้ว และอนาคต
ชั้นซึ่งจักเกิดขึ้นต่างหาก มิได้มีตอนหนึ่งตอนใดเลยที่แสดงบ่งชี้ว่ามี
ชั้นธรรมาสน์โรงที่อยู่ตลอด ๓ กาลเลย ในสังยุตตนิกาย จันทราร-
วรรค พระบรมศาสดามีรับสั่งอย่างแจ่มชัดในเหตุผลเรื่องนี้ว่า

"ตโยเม ภิกขเว นิรุคฺติปถา อธิวจนปถา ปญฺญุตฺติปถา
อสงฺกัณฺณา อสงฺกัณฺณปฺพุพา น สงฺกัณฺนติ น สงฺกัณฺนิตฺตํ
อปฺปฏิกฺกัณฺฐา สมณฺเหหิ พุราหฺมณฺเหหิ วิญฺญูหิ ฯ กตฺเม ตโย ฯ ยํ
ภิกขเว รูโป อตฺตํ นิรุทฺธํ วิคตํ วิปริณตํ อโหสีติ ตสฺส สงฺขา อโหสีติ
ตสฺส สมณฺญา อโหสีติ ตสฺส ปญฺญุตฺติ น ตสฺส สงฺขา อตฺถิติ น ตสฺส
สงฺขา ภวิสฺสตีติ ยา เวทนา ฯ เป ฯ ยา สณฺญา ฯ เป ฯ เย สงฺขารา
ฯ เป ฯ ยํ วิญฺญาณํ ฯ เป ฯ ยํ ภิกขเว รูโป อชาตํ อปาตุภูตํ
ภวิสฺสตีติ ตสฺส สงฺขา ภวิสฺสตีติ ตสฺส สมณฺญา ภวิสฺสตีติ ตสฺส
ปญฺญุตฺติ น ตสฺส สงฺขา อโหสีติ ยา เวทนา ฯ เป ฯ ยา สณฺญา
ฯ เป ฯ เย สงฺขารา ฯ เป ฯ ยํ วิญฺญาณํ ฯ เป ฯ ยา ภิกขเว รูโป
ชาตํ ปาตุภูตํ อตฺถิติ ตสฺส สงฺขา อตฺถิติ ตสฺส สมณฺญา อตฺถิติ ตสฺส
ปญฺญุตฺติ น ตสฺส สงฺขา อโหสีติ น ตสฺส สงฺขา ภวิสฺสตีติ ยา เวทนา
ฯ เป ฯ ยา สณฺญา ฯ เป ฯ เย สงฺขารา ฯ เป ฯ ยํ วิญฺญาณํ ฯ เป ฯ
อิเม โข ภิกขเว ตโย นิรุคฺติปถา อธิวจนปถา ปญฺญุตฺติปถา
อสงฺกัณฺณา อสงฺกัณฺณปฺพุพา น สงฺกัณฺนติ น สงฺกัณฺนิตฺตํ
อปฺปฏิกฺกัณฺฐา สมณฺเหหิ พุราหฺมณฺเหหิ วิญฺญูหิ เยปิเต ภิกขเว อเหตุ
อุกฺกถา วสุสภณฺญา อเหตุกวาธา อภิริยวาธา นตฺถิกวาธา เตปิเม
ตโย นิรุคฺติปถา อธิวจนปถา ปญฺญุตฺติปถา ครหิตพฺพํ น ปฏิกฺโก-
สิตพฺพํ อมณฺญีสุ ฯ ตํ กิสฺส เหตุ ฯ นินฺทาพฺยาโรสฺนาอุปารมฺภภยาติ"

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นิรุคตฺถิย อธิวจนนภต บัญญัตินภต อันเป็น

ทางให้รู้ความหมายกัน ๓ อย่าง ซึ่งสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งปวงไม่ละเลย ไม่เคยละเลย และไม่รังเกียจ จักไม่รังเกียจ และไม่กล่าวคำคัดค้านเลย ก็ ๓ อย่างนั้นคืออย่างไร

ข้อที่หนึ่งคือ รูปเหล่าใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว วายวอดไปแล้ว เปรไปแล้ว รูปเหล่านั้นเขากล่าวกันว่าได้มีแล้ว เขาบัญญัติว่าได้มีแล้ว แต่รูปเหล่านั้น เขาไม่ฟังกล่าวกันว่ามียู่ หรือเขาไม่กล่าวกันว่าจักมี แม้เวทนา ฯ สัญญา ฯ สังขาร ฯ วิญญาณ ฯลฯ ก็เช่นกัน

ข้อที่สองคือ รูปเหล่าใดยังไม่เกิด ยังไม่ปรากฏ รูปเหล่านั้น เขาเรียกกันว่าจักมี เขาบัญญัติว่า จักมี แต่รูปนั้นเขาไม่กล่าวกันว่ามียู่ เขาไม่กล่าวกันว่าได้มีแล้ว แม้เวทนา ฯ สัญญา ฯ สังขาร ฯ วิญญาณ ฯลฯ ก็เช่นกัน

ข้อที่สามคือ รูปเหล่าใดเกิดขึ้น ปรากฏขึ้น รูปเหล่านั้นเขากล่าวกันว่ามียู่ แต่เขาไม่กล่าวกันว่าได้มีแล้ว เขาไม่กล่าวกันว่าจักมี แม้เวทนา ฯ สัญญา ฯ สังขาร ฯ วิญญาณ ฯลฯ ก็เช่นกัน

ภิกษุทั้งหลายเลย นิรุกติบถ อธิวณะบถ บัญญัติบถ อันเป็นทางให้รู้ความหมาย ๓ อย่างนี้แล ซึ่งสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลาย ไม่ละเลย ไม่เคยละเลย ไม่รังเกียจ และไม่กล่าวคำคัดค้าน แม้จนชั้นชาวพวกอุกกละ ชาวพวกวัศสภัญญะที่ถือลัทธินิเวศกวัต อภิริยวาท นัตถิกวาท ก็ยังได้สำคัญในนิรุกติบถ บัญญัติบถอันเป็นทางให้รู้ความหมาย ๓ อย่างนี้ว่า อันตนไม่ฟังติเตียนเลย อันตนไม่ฟังคัดค้านเลย ฯ นั้นเพราะเหตุไฉน เพราะพวกเหล่านี้ กล่าวการนิินทา กล่าวการเสียดสี กล่าวการโต้แย้งดังนี้" เมื่อฝ่ายเถรวาทอ้างหลักฐานอย่างนี้ ท่านพวกสรวาสติวาทินเลยนั่งเงิบ แต่ก็ยังไม่ยอมเห็นด้วย คงถือตามทัศนะของตน

๒. ถือว่าพระอรหันต์อาจเสื่อมจากอรหัตผลได้ ปรินิพพาน
อรหัตผล ๗ ฝ่ายสรวาสติวาทินอธิบายว่าพระอรหันต์มีประเภท
ใหญ่อยู่ ๒ ประเภท คือ พวกสมยวิมุตติอรหันต์ ๑ พวกอสมยวิมุตติ-
อรหันต์ ๑

พระอรหันต์ประเภทสมยวิมุตติ คือผู้ที่บรรลุอรหัตผลได้ต้องอาศัย
ปัจจัยต่าง ๆ ช่วยคือ

- ก. ต้องอาศัย สมัยที่ได้อาหารโภชนะสบาย
- ข. ต้องอาศัย สมัยที่ได้นุ่งห่มสบาย
- ค. ต้องอาศัย สมัยที่ได้ที่หลับนอนสบาย
- ง. ต้องอาศัย สมัยที่อยู่ในสถานที่สบาย
- จ. ต้องอาศัย สมัยที่ได้ระดับพระธรรมเทศนาที่เหมาะสมกับจริต
- ช. ต้องอาศัย สมัยที่ได้ระดับพระธรรมมิกที่ต้องอรรถาธิบาย

เมื่อได้ปัจจัยพร้อมสนับสนุนอย่างนี้ จึงสามารถบรรลุอรหัต-
ผลได้ เรียกว่าสมยวิมุตติ เนื่องจากพระอรหันต์ประเภทนี้มีญาณอ่อนจึง
อาจเสื่อมจากผลได้ ถ้าถูกรบกวน เช่นเสื่อมเพราะมัวเพลิดเพลิดเกินไป
ในกิจการงาน หรือเพราะเหน็ดเหนื่อยมากเกินไปในทางเดินทางไกล
หรือเพราะร่างกายเกิดมีอาพาธเบียดเบียน แต่เมื่อเสื่อมแล้วก็ลดลงมา
อยู่ชั้นพระอนาคามี หรือพระสกทาคามี หรือพระโสดาบัน ส่วนพระ
อรหันต์ประเภทอสมยวิมุตติไม่มีวันเสื่อมได้เลย เพราะเป็นบุคคล
ประเภทมีญาณแก่กล้าไม่ต้องอาศัยกาลเวลาและสิ่งแวดล้อมใด ๆ เช่น
พวก สมยวิมุตติ ก็สามารถสำเร็จแก่พระอรหันต์ผลได้

ในบาลีอรรถกถาแห่งปุคคัลบัญญัติอธิบายพระอรหันต์ทั้ง ๒ พวก
ต่างกันกับฝ่ายสรวาสติวาทอย่างขวากับคำเลขทีเดียว ฝ่ายบาลีกถาดังนี้
สมยวิมุตตบุคคลได้แก่พระ โสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามีที่ได้

สมบัติ ๘ คือได้รูปมาน ๔ อรูปมาน ๔ ในบาลีเด็ดขาดเลยว่า "สมยวิมุตโตติ ปน ตินฺณํ โสตาปนฺนสกทาคามีนอกคามินํ เยเวตฺตํ นามนฺติ เวทิตพฺพํ" แปลว่า "คำว่า สมยวิมุตตินี้ ฟังทราบว่าเป็นชื่อของ พระโศตอปัณ พระสกทาคามี พระอนาคามี ๓ จำพวกนั้น" "อสมย-วิมุตโตติ ปเนตฺถ สุกฺขวิปัสสกจีณาสวสเสตํ นามํ" "ในคำว่าอสมย-สรวาสติวาทินได้เสนอเหตุผลว่า พระอรหันต์ฝ่ายสมยวิมุตติเวลาเสือนั้น รากะก่อตัวขึ้นก่อน เกิดขึ้นเพราะอาศัยอนุสัยกลุ่มรุมเอา และยก พระพุทธภาษิตขึ้นอ้างสนับสนุนมติของตนว่า

"ปญฺจิเม ภิกฺขเว ฐมา สมยวิมุตตสฺส ภิกฺขุโน ปรีหานายํ
ถั่วตฺตุนฺติ กตฺเม ปญฺจ กมฺมารามตา ภสฺสารามตา นิตฺถารามตา
สงฺกมฺมารามตา ขถาวิมุตฺตํ จิตฺตํ น ปจฺจเวกฺขติ อิมํ โข ภิกฺขเว ปญฺจ
ฐมา สมยวิมุตตสฺส ภิกฺขุโน ปรีหานายจํ ถั่วตฺตุนฺติ"

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อความเสื่อมรอบแก่ภิกษุผู้สมยวิมุตติ ธรรม ๕ ประการเป็นไฉน เล่า คือความเพลิดเพลินในการงาน ๑ ความเพลิดเพลินในการสนทนา ๑ ความเพลิดเพลินในการหลับ ๑ ความเพลิดเพลินในการคลุกคลี ๑ ความไม่พิจารณาจิตที่หลุดพ้นแล้วอย่างไร ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ เหล่านี้แลย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเสื่อมแก่ภิกษุ ผู้สมย-วิมุตติ" (อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต)

ฝ่ายสรวาสติวาทินเปรียบเทียบให้ฟังว่า พระอรหันต์ฝ่ายสมยวิมุตติ แม้จะเสื่อมจากอภัตผลเพราะเหตุความเพลิดเพลิน ๕ ประการก็จริง แต่ก็ไม่ชื่อว่าเสื่อมจากอริยผลทั้งปวงมีอนาคามีผลบ้าง สกทาคามีผล บ้าง โสตาปัตติผลบ้าง อุปมาเศรษฐีดำรงตำแหน่งเศรษฐีอยู่ด้วยทรัพย์

๔ แสน แม้สูญทรัพย์ไปสักแสน ๑ ก็ชื่อว่าเสื่อมจากฐานะเศรษฐี แต่ไม่ชื่อว่าเสื่อมจากสมบัติทั้งปวง

มติฝ่ายเถรวาทยอมรับแต่เพียงว่า พระอริยบุคคลสมยวิมุตติเสื่อมได้แต่เฉพาะฉนสมาบัติเหตุด้วย วัตตเภท ความวิบัติทำลายแห่งวัตรแต่อริยมรรคอริยผลหาเสื่อมได้ไม่ ในอรรถกถาแห่งปุคคลบัญญัติตอนแก้กุปปธรรมคือธรรมที่ยังกำเรบได้ และอกุปปธรรมคือธรรมที่ไม่กำเรบ มีข้อความตอนหนึ่งอธิบายดังนี้ "อัย วุจจติติ อยเมว ติวิโธ ปุคฺคโล กุปฺปธมฺโมติ วุจจติ ฯ อิทมฺปน อฏฺฐสฺมาปฺตติลาภิโน ปุณฺณชฺนสฺส โสตาปนฺนสฺส สกทาคามิโนติ ตินฺณํ ปุคฺคลานํ นามํ ฯ เอเตสญฺหิ สมาริปาริปนฺนิกา วิปสฺสนาปาริปนฺนิกา จ ฐมฺมา น สุวิกฺขมฺภิกตา น สุวิทฺถิตา เตน เตสํ สฺมาปฺตติ นสฺสติ ปรีหยาติ สวา จ โข เนว สิลฺเลเพน นาสฺตติวิทฺถิกเมว ฯ" "แปลว่า บุคคล ๓ จำพวกนี้แหละท่านเรียกว่าผู้มีธรรมอันกำเรบ ก็คำว่าผู้มีธรรมกำเรบนี้ เป็นชื่อแห่งบุคคล ๓ จำพวก คือ ปุณฺณ ๑ โสตาบัน ๑ สกทาคามิ ๑ ซึ่งเป็นผู้ได้สมาบัติ ๘ (คือรูปฉน ๔ อรูปฉน ๔) เพราะว่าธรรมที่เป็นข้าศึกแก่สมาธิ และข้าศึกแก่วิปสสนา อันท่านเหล่านี้ยังข่มไม่ได้สนิท เพราะเหตุฉนั้นแหละสมาบัติของท่านเหล่านั้นจึงฉิบหายไปและเสื่อมไปได้ ก็แลสมาบัตินั้นไม่ใช่ฉิบหายไปเพราะศีลขาด และไม่เป็นการก้าวล่วงอาบัติ ฯ" สำหรับปุณฺณนั้นเราไม่ต้องคำนึงถึง แต่พระโสตาบันและพระสกทาคามิท่านถึงพร้อมบริบูรณ์ในศีล แต่ยังไม่สมานหรือปัญญาขนาดหนักเพียงพอที่จะกำจัดธรรมอันเป็นข้าศึกแก่สมาธิวิปสสนาได้สมาธิและปัญญาของพระอริยบุคคลดังกล่าวมีเพียงประมาณตามฐานะท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงอาจเสื่อมจากสมาบัติได้ แต่ไม่ใช่เสื่อมด้วยเหตุอกุศล พระอรรถกถาจารย์ท่านพรรณนาว่า เปรียบเหมือนพระอริย-

บุคคลชั้นใดชั้นหนึ่งใน ๒ ประเภทนั้น เมื่อจะออกไปบิณฑบาต ได้เห็นเด็กเล่นกองทรายทำเกื่อนกลาดในลานวัด ตั้งใจว่าเมื่อกลับจากบิณฑบาตแล้วจักกวาดลานวัดให้สะอาด แต่เมื่อกลับมาแล้วท่านลืมเสียเลยไม่ได้กวาดวัด แล้วไปนั่งเข้าสมาบัติ ก็ไม่อาจเข้าได้ตามประสงค์ สมาบัติซึ่งตนเคยได้ก็กลับไม่ได้ เพราะเหตุแห่งวัตรซึ่งตนพึงทำแล้วมิได้ทำเป็นเหตุ อันนี้เรียกว่า วัตตเภท เมื่อท่านไปจัดการกับวัตรดังกล่าวให้เรียบร้อย ก็กลับเข้าสู่สมาบัติได้อีกสมประสงค์ ฉะนั้นอริยมรรคอรียผลจึงไม่มีวันเสื่อมได้ ที่เสื่อมได้เฉพาะสมาบัติเท่านั้น พระอรธกถาจารย์จึงยืนยันแข็งแรงกำชับไว้ว่า "อฏฐนฺนณฺหิ สมาปตฺตึนํ กุปฺปนํ นสฺสนํ ภเวยฺย โลกุตฺตรมมฺมสฺส ปน สกึ ปฏฺวิทฺทสฺส กุปฺปนํ นสฺสนํ นาม นตฺถิ" "สมาบัติ ๘ มีความกำริบ มีนิบหายเสื่อมไปได้ ส่วนโลกุตตรธรรมที่แทงตลอดแม้ครั้งเดียวก็ไม่มีเสื่อมและความนิบหายเลย"

ส่วนอกุปปธรรมบุคคล หรือบุคคลผู้มีธรรมอันไม่กำริบอีกได้แก่ พระจินาสพและพระอนาคามีที่ได้อัฐสมาบัติ ซึ่งท่านเหล่านี้แม้จะคลุกคลีด้วยหมู่หรือมีวัตตเภทอย่างใดอย่างหนึ่ง สมาบัติก็ไม่เสื่อมเลย ทั้งท่านได้สมาธิและปัญญาเข้มข้นสูงกว่าพระอริยบุคคลข้างต้นทั้ง ๒ พวก สรุปลแล้วได้ความว่ามติฝ่ายสรวาสติวาทินเข้าใจความหมายแห่งสมยวิมุตติ อสมยวิมุตติ ต่างกันกับฝ่ายเถรวาท ฝ่ายสรวาสติวาทินหมายเอาเป็นพระอรหันต์บุคคลอาจเสื่อมจากโลกุตตรธรรมได้ แต่ฝ่ายเถรวาทหมายว่า สมยวิมุตต์บุคคลได้แก่พระอริยเจ้า ๓ จำพวกข้างต้น และใน ๓ จำพวกนั้นก็ยังยกเว้นพระอนาคามีบุคคลเสีย คงเหลือพระสกทาคามี และพระโสดาบันเท่านั้นที่อาจเสื่อมจากสมาบัติที่ตนได้ในบางคราว เพราะเหตุความเพลิดเพลนหรือเพราะวัตตเภท แต่โลกุตตรธรรมที่ได้สำเร็จแล้วไม่มีวันเสื่อมได้เลย

๓. ถือว่าพระโศคานันยอมไม่เสื่อมจากโศคาปัตติผล ฝ่าย
สรวาสติวาทิน ถือว่านอกจากพระอรหันต์สมยวิมุตติเสื่อมได้แล้ว แม้
พระอนาคามี พระสกทาคามีก็เสื่อมจากผลได้ แต่พระโศคานัน ไม่เสื่อม
พระอริยบุคคลที่เสื่อมอย่างมากก็ตกลงมาอยู่ชั้นพระโศคานัน ไม่เสื่อม
ฝ่ายเถรวาทเห็นฟ้องด้วยว่าพระโศคานันไม่เสื่อม แต่มติฝ่ายมหาสังฆิกะ
ว่าพระโศคานันเสื่อมได้

๔. ถือว่าปุถุชนก็ละการระคะและพยายามได้ ชหติ ปุถุชชโน
การระคะพยายามหติ ในอรรถกถาว่าตถูว่าเป็นมติของนิกายสมัตติยะ
แต่ในปกรณ์สัสถกตถูว่าเป็นมติของนิกายสรวาสติวาทินด้วย เนื่องด้วย
ปุถุชนที่บำเพ็ญอุสุกัมมัญฐานก็อาจละระคะได้ และถ้าบำเพ็ญเมตตา
กัมมัญฐานก็ละพยายามได้ ดังปรากฏในบาลีมหาหุโลวาทสูตร
มัชฌิมนิกายใจความว่า

พยายาม ละด้วย เมตตา

วิหิงสา ละด้วย กรุณา

อรติ ละด้วย อุเบกขา

ปฏิฆะ ละด้วย มุทิตา

ระคะ ละด้วย อสุภะ

อัสมิมานะ ละด้วย อนิจจา

นอกจากนี้ฝ่ายปรวาทอาจารย์ยังยกพระพุทธพจน์อื่นว่า

"อหะสุณเต อตีตเส ๗ สตุถาโร ยสสุสิโน

นिरามคณฺธา กรุณฺเณ วิมุตฺตา กามสฺสโยชฺณา

กามราคํ วิราเชตฺวา พุรหุมนฺ โลกูปคา อหุ

อหะสุ สวกา เตสํ อนะกานิ สตานิปี

นिरามคณฺธา กรุณฺเณ วิมุตฺตา กามสฺสโยชฺณา

กามราคํ วิราชตฺวา พรหมโลกูปคา อหฺตฺติ"

"ในเบื้องอดีตสมัย มีศาสดาอยู่ ๖ ท่าน ล้วนเป็นผู้มีศปราสจากความโกรธ แจ่มใสเพราะกรุณา ท่านทั้ง ๖ พ้นจากความเกี่ยวข้องในกาม คลายกามราคะแล้วเข้าถึงพรหมโลก แม้สาวกของศาสดาเหล่านั้น ซึ่งมีจำนวนหลายร้อยคนด้วยกันก็ปราศจากความโกรธ แจ่มใสเพราะกรุณา พ้นจากการเกี่ยวข้องในกาม คลายกามราคะแล้วเข้าถึงพรหมโลก"

(อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต)

มติฝ่ายเถรวาทถือว่าการที่ศาสดาทั้ง ๖ ซึ่งเป็นบุุชชนละกามราคะ และความโกรธได้ก็ด้วยอำนาจแห่งฉานสมาบัติ ซึ่งเข้าไปกตทัตถิเลส ดังกล่าวเข้าไว้ เปรียบด้วยหินทับหญ้าหรือขี้เถ้ากลบถ่านเพลิง จัดเป็น วิกขัมภนประหารคือการฆ่าด้วยวิธีข่มเข้าไว้เท่านั้น เมื่อหมดอำนาจกำลัง ฉาน ก็กลับฟุ้งขึ้นมาได้อีก มิได้เป็นสมุจเฉทประหารอันเป็นการฆ่าอย่างเด็ดขาด ซึ่งวิธีการหลังนี้เป็นกิจของท่านผู้ปฏิบัติตามอริยมรรคจกพึงทำได้เท่านั้น บุุชชนจึงชื่อว่ายังหาอาจละกามราคะหรือพยาบาทได้เด็ดขาด คุณพระอริยเจ้าไม่ นอกจากนี้ในคัมภีร์มหาวิภษาศาสตร์ของนิกาย สรวาสติวาทิน ยังกล่าวเป็นทำนองว่าสักกายทฐิที่เป็นไปในกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ยกเว้นเนวสัณญานาสัณญายตนะภูมิ บุุชชนก็อาจ ละสักกายทฐินั้นได้ด้วยโลกยมรรค คงเหลือแต่สักกายทฐิในเนวสัณญานาสัณญายตนะภูมิเท่านั้นที่ต้องละด้วยโลกุตตรมรรค ซึ่งฝ่ายเถรวาท ไม่ยอมรับรอง

๕. พาทิศาสดาก็อาจสำเร็จอภิญญา ๕ ได้ ปกรณ์ฝ่ายลัทธิเถรวาทว่า ทั้งนี้เพราะนิกายเหมวันตะ นิกายมหิศาสกะ ไม่รับรองว่าพาทิรมุณี นอกพระศาสนาจะสำเร็จอภิญญา ๕ ได้ ฝ่ายสรวาสติวาทินบอกว่าสำเร็จได้ และเป็นของมีมาก่อนพระพุทธกาลนานไกลเสียด้วยซ้ำไป อภิญญา ๕

ประกอบด้วย

- ก. อิทธีวิธี แสดงฤทธิ์เช่นเหาะได้
- ข. ทิพพโสต หูทิพย์
- ค. เจโตปริยญาณ รู้วาระคิดอ่านของคนอื่น
- ง. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณระลึกชาติแต่ก่อนได้
- จ. ทิพพจักขุ ตาทิพย์

มติฝ่ายเถรวาทที่รับรองเห็นด้วยกับฝ่ายสรวาสติวาทินในข้อนี้ และว่าพระพุทธศาสนามีอัสวักขณญาณรู้จักทำอัสวะกิเลสให้สิ้นเต็มลงไปเป็นอภิญญา ๖ สำหรับข้อหลังนี้ มุนีนอกศาสนาทำไม่ได้

๖. มีการประพาศพรหมจรรย์ในเทวโลก ข้อนี้ปรากฏทั้งในปกรณ์ฝ่ายลัทธิและฝ่ายบาลี ในกถาวัตถุกระทู้ว่า นตฺถิ เทเวสุ พรหมจริยาวาโสตฺถิ ไม่มีการประพาศพรหมจรรย์ในเทวโลกหรือ อรรถกถาบอกว่าเป็นมตินิกายสมิตยะ ซึ่งไม่รับว่าในเทวโลกมีการประพาศพรหมจรรย์ ฝ่ายเถรวาทรับว่ามีจึงตรงกับมติฝ่ายสรวาสติวาทิน ความละเอียดจักปรากฏในตอนว่าด้วยหลักธรรมของนิกายสมิตยะ

๗. ถือว่าในอุตตรกฐทวีปไม่มีผู้พันราคะ ปรากฏในปกรณ์ฝ่ายลัทธิว่า เนื่องด้วยทวีปนี้มีธรรมชาติอันสุขสบายเหลือเกิน ผู้คนที่เกิดในทวีปนี้ไม่มีทุกข์เพราะความแก่งแย่งเบียดเบียนกัน มีความเป็นอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ อยากปรารถนาสิ่งใดก็ได้สิ่งนั้นตั้งใจปอง ฉะนั้นจึงยากที่จะเห็นทุกข์ของชาติชรามณะได้ เมื่อไม่มีใครเบื่อหน่ายในสภาพดังกล่าวก็ยากที่จะมีผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อละชาติชรามณะ จึงกล่าวว่ามีผู้พันราคะในทวีปนั้น

มติฝ่ายเถรวาทดูเหมือนจะรับรอง ในปกรณ์ฝ่ายบาลีชั้นอรรถกถาท่านแสดงทวีปใหญ่ทั้ง ๔ ในมนุษย์ภูมิว่ามีภูเขาพระสุเมรุตั้งอยู่กลาง

ล้อมรอบด้วยทวีปทั้ง ๔ ถัดทวีปทั้ง ๔ ออกไปมีทวีปน้อยอีก ๒,๐๐๐
พื้นแผ่นดินทั้ง ๔ ทิศอันเป็นทวีปใหญ่นั้นมีชื่อดังนี้

๑. ปุพพวิเทหทวีป ว่าคนอยู่ในทวีปนั้นมีอายุยืน ๗๐๐ ปี
๒. อปรโคยานะทวีป ว่าคนอยู่ในทวีปนั้นมีอายุยืน ๕๐๐ ปี
๓. อุตตรกुरुทวีป ว่าคนอยู่ในทวีปนั้นมีอายุยืน ๑,๐๐๐ ปี
๔. ชมพูทวีป ว่าคนอยู่ในทวีปนั้นอายุไม่แน่นอน ทวีปนี้คือทวีป

ที่เราทั้งหลายอยู่

ทั้ง ๔ ทวีปนี้ ปรากฏว่าคนในอุตตรกुरुทวีปมีคุณธรรมพิเศษ
ประจำ คือไม่หวงแหนสิ่งของเงินทองหรือบุตรภริยาว่าเป็นของตน อุดม
ด้วยเบญจศีล มีอายุยืน ๑,๐๐๐ ปีเสมอทุกคน และเมื่อทำกาลกิริยา
แล้วเป็นต้องมีเทวโลกเป็นที่ไป แต่ในบาลีอังคุตตรนิกาย มีพระพุทธ
วจนะว่า "ดีหิ ภิกขเว ฐานะหิ ชมพูทวีปกา มนุสสา อุตตรากुरुเก จ
มนุสเส อธิกคุณหนุตี เทเว จ ดาวตีสเส ฯ กตเมหิ ดีหิ ฯ สุรา สติมนุโต
จ อธิพฺรหฺมจริยวาโส จาคิ" "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ชาวชมพูทวีป
เป็นผู้สูงและประเสริฐยิ่งกว่ามนุษย์ชาวอุตตรกुरुทวีปและทั้งเทพยดาชั้น
ดาวดึงส์ ด้วยฐานะ ๓ ประการ ก็ฐานะ ๓ ประการเป็น"แน คือ เป็น
ผู้มีความอาหาญ ๑ เป็นผู้มั่งคั่งมั่งน ๑ เป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์
ได้ ๑" ในที่นี้คำว่าเป็นผู้มีความอาหาญ หมายเอาว่าคนในชมพูทวีป
อาหาญในการสร้างกุศลธรรมก็ได้ถึงชั้นมหากุศล เช่นสามารถสร้างบุญ
ที่เป็นฝ่ายกามาพจร รูปาพจร อรูปาพจร ได้ดี เชื่อว่าสตินั้นมันได้แก่ความ
เลื่อมใส ศรัทธาตั้งมั่นได้ในคุณพระรัตนตรัยดี และชื่อว่าประพฤติ
พรหมจรรย์ได้หมายเอาถึงการอุปสมบทเป็นภิกษุ พุคง่าย ๆ ก็คือว่าใน
เทวโลกหรืออุตตรกुरुทวีปนั้นบริบูรณ์ด้วยเบญจพิธกามคุณทุกอย่าง
ยากแก่การที่ผู้แสวงสุข ณ ที่นั้นจะเห็นทุกข์โทษของกามคุณได้ ไม่

เหมือนกับมนุษย์ในชมพูทวีปซึ่งมีทั้งชั่วดีมีเงิน ความสมหวังและความผิดหวัง และทนทุกข์เวทนาต่าง ๆ จากภัยอันเกิดด้วยความเบียดเบียนของมนุษย์และของธรรมชาติ มนุษย์ในชมพูทวีปจึงเห็นทุกข์โทษของวิญญูะได้ง่ายกว่าในที่ใด ๆ ใครจะสร้างบารมีก็ต้องมาสร้างในทวีปนี้ เพราะสถานที่สิ่งแวดล้อมความเป็นอยู่อำนวยให้มีโอกาสบำเพ็ญบารมีได้ยิ่ง ๆ ขึ้น ฉะนั้นพระโพธิสัตว์ที่ยังมีบารมีอ่อนอยู่ เมื่อปรากฏว่าไปอุบัติในเทวโลกที่มีอายุยืนนาน ซึ่งเป็นการถ่ายการโปรดสัตว์ของพระองค์ให้ล่าช้า พระโพธิสัตว์จึงต้องอธิษฐานจิตให้สิ้นอายุ จุตกลงมาเกิดเป็นมนุษย์ในชมพูทวีป การอธิษฐานให้สิ้นอายุนี้เรียกว่า "อหิมุตตคาละกิริยา" อนึ่ง พระโพธิสัตว์ทุก ๆ พระองค์ก็ต้องมาตรัสรู้ในชมพูทวีปนี้เท่านั้น เป็นอันพระโพธิสัตว์ทุก ๆ พระองค์ก็ต้องมาตรัสรู้ในชมพูทวีปนี้เท่านั้น เป็นอันสรุปว่ามติของฝ่ายสรวาสติวาทินข้อนี้ ฝ่ายเถรวาทก็รับรอง

๘. ถือว่าพระอรหันต์ย่อมไม่ไปอุบัติในอสัญญภพและอุตตร-
กुरुทวีป มติฝ่ายเถรวาทไม่ขัดแย้ง

๙. ถือว่าสามัญผล ๔ ไม่จำเป็นต้องบรรลุที่ละมรรคได้ที่ละผล
เสมอไป ฝ่ายสรวาสติวาทินกล่าวว่าผู้บำเพ็ญมรรคภาวนา บางคนที่มี
อินทรีย์แก่กล้า ไม่จำเป็นต้องผ่านมรรคผลโดยลำดับชั้นเลย อาจก้าวล่วง
จากภูมิปุถุชนสู่ภูมิพระอรหันต์ได้โดยฉับพลัน ข้อนี้มติฝ่ายเถรวาทไม่
เห็นด้วย

๑๐. ถือว่าพระอรหันต์ยังสั่งสมบุญสมภารได้ ฝ่ายสรวาสติ-
วาทินอธิบายว่า พระอรหันต์ประสงค์จะธำรงรักษาพระพุทธศาสนาและ
เพื่อโปรดสัตว์ได้นาน ๆ ก็อาจจะประกอบบุญกิริยา มีการถวายทาน
ในสงฆ์แล้วอธิษฐานว่า ด้วยอำนาจแห่งกุศลผลบุญนี้จึงเป็นปัจจัยให้
ข้าพเจ้ามีอายุยังยืนเถิด มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับรู้ในข้อนี้ เพราะถือว่า
พระอรหันต์ท่านหมดค้นหาในภพแล้ว ท่านจึงไม่มีการสร้างบุญด้วย

เจตนาให้เกิดวิบากแก่ตัวท่านเองได้ อนึ่ง ที่ท่านยังมีการทำกุศลอยู่สัก
ว่าเป็นกิริยาเท่านั้น มิได้มีวิบากอันใดตามสนองท่านได้

๑๑. ถือว่าพระอรหันต์ยังต้องเสวยวิบากแห่งกรรมเก่า ข้อนี้ฝ่าย
เถรวาทรับรอง ทั้งนี้เพราะกรรมเก่าของท่าน ที่ทำเอาไว้แต่ในภพก่อน ๆ
ย่อมจะต้องให้ผลเสมอ トラบเท่าที่ชีวิตของท่านยังดำรงอยู่ เช่นพระ
โมกข์กลานะเป็นต้น เพราะเหตุแห่งอกุศลกรรมในชาติอดีตก่อน ๆ เคย
ทำร้ายมารดาผลวิบากก็ยังคงติดตามทุกภพ จนกระทั่งถึงชาติสุดท้ายซึ่ง
ท่านบรรลุพระอรหันต์ผลแล้ว ก็ยังไม่วายต้องถูกโจรทำร้ายทุบตีร่างกาย
จนเหลวไหล ๓ ตำบลกาฬศิลา แคว้นมคธ

๑๒. ถือว่าวิมุตติของพระพุทธองค์และพระปัจเจกโพธิ์กับพระ
อรหันต์ ไม่มีอะไรแตกต่างกันเลย มตินี้ฝ่ายเถรวาทรับรอง

๑๓. ถือว่าพระกรุณาของพระพุทธองค์ไม่มีสัตว์เป็นอารมณ์
เนื่องด้วยพวกนิกายวัชชีบุตร มีทิวี่ว่ามีบุคคลหรือสัตว์โดยปรมาตย์
พวกนิกายพระบรมศาสดามีพระกรุณาแต่ไม่มีสัตว์เป็นอารมณ์ มีแต่
ชั้นบัญญัติเป็นอารมณ์เท่านั้น ความจริงก็ควรจะเป็นอย่างนั้น แม้ฝ่าย
เถรวาทก็มีมติเช่นกัน แต่ที่ว่ามีสัตว์เป็นอารมณ์นั้น ตามที่ข้าพเจ้าพูดเอา
ไว้ในบทว่าด้วยหลักธรรมของนิกายอุตตรปละ ก็เป็นการเรียกร้องตาม
สมมติบัญญัติ ฝ่ายนิกายสรวาสติวาทินก็รู้ที่อยู่เหมือนกัน ในที่อื่น ๆ
เขาก็เรียกว่าสัตว์ บุคคลตามสมมติ มีเฉพาะในที่นี้เท่านั้นต้องพูด โดย
ปรมาตย์ว่าชั้นบัญญัติ เพราะเกรงพวกวัชชีบุตรจะตีคลุมเอาว่ามีทิวี่
เหมือนกับตน นิกายวัชชีบุตรจักปรากฏในบทข้างหน้า

๑๔. ถือว่าสัตว์ บุคคลเป็นเพียงสมมติบัญญัติ มีแต่สภาวะของ
ชั้นบัญญัติซึ่งสืบสันตติกันเรื่อยเท่านั้น ตรงกันกับนิกายในพระพุทธ-

ศาสนาส่วนใหญ่ มีนิกายเถรวาท นิกายมหาสังฆิกะ ฯลฯ ยกเว้น

พวกวัชชีบุตรและนิกายที่มีทัศนะว่า มีอตคาโดยปรมัตถ์

๑๕. ถือว่าพระพุทธองค์ไม่สามารถประมวลคำสอนลงในคำ ๆ เดียว

๑๖. ถือว่ามรรคมืองค์ ๘ คือพระธรรมจักรที่แท้จริง ฝ่ายเถรวาท
ไม่วิจารณ์

๑๗. ถือว่าพระพุทธองค์ก็ตรัสเรื่องไม่เป็นอรรถเหมือนกัน เช่น
ตรัสว่า "อานนท์ เธอจงมา ฯลฯ" เถรวาทรับรอง ฝ่ายมหาสังฆิกะไม่รับ

๑๘. ถือว่าพระพุทธวจนะมีทั้งปริยายและนิปปริยาย เถรวาท
รับรอง ฝ่ายมหาสังฆิกะไม่รับ (ข้อ ๑๕-๑๘ นี้โปรดดูเทียบเคียงในเรื่อง
หลักธรรมของนิกายมหาสังฆิกะ)

๑๙. ถือว่าพระโพธิสัตว์ก็ยังจัดเป็นปุถุชน ฝ่ายเถรวาทรับรองแต่
ฝ่ายมหาสังฆิกะไม่รับ

๒๐. ถือว่าขณะอยู่ในสมาบัติย่อมไม่มีความตาย ฝ่ายเถรวาท
รับรอง

๒๑. ถือว่าเมื่อเวลาภณะวิญญานดับสถานะต่างกันตามคติ ใน
อภิธรรมหาวิภาษศาสตร์กล่าวว่า ผู้ที่ภณะแล้วมีทุกคติเป็นที่ไป
วิญญาน ย่อมดับลงตรงเท่า ถ้ามีสุคติโลกมนุษย์เป็นที่ไปวิญญาน
ดับลงตรงสะคือ ถ้าเป็นสุคติโลกสวรรค์ วิญญานดับลง ณ เบื้องศีรษะ
สำหรับพระอรหันต์ผู้อนุปาภิเสสนิพพาน วิญญานดับ ณ เบื้องหทัย
มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย

๒๒. ถือว่าทเวดาจะจุติเพราะมีนิमित ๕ ประการ นิमित ๕ ประการคือ

ก. ทิพยอาภรณ์ทั้งปวงเศร้าหมอง

ข. ทิพยมาลาเหี่ยวแห้ง

ค. เกิดเสโทเหนือไคล

ง. ทิพยกายมิกลีนเหม็น

จ. ไม่มีความผาสุกในทิพยอาสน์

มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้อง ดังปรากฏในสารัตถสังคหะว่า เมื่อเทวดา
ยังอีก ๗ วัน จะจุติ บุญนิमित ๕ ประการพึงบังเกิดขึ้นอีก มาลา
มิลานนุติ คือดอกไม้เครื่องประดับองค์แต่ในวันแรกถือเอาปฏิสนธิ์นั้น
เหี่ยวแห้งเศร้าหมอง อธิบายดอกไม้ทิพย์นั้นสดชื่นเบิกบานงามกำหนด
กาลเท่านั้นกับอายุ และถ้าเทวดานั้นมีอายุตั้งอยู่สิ้นกาลเท่าใด ดอกไม้ก็
สดชื่นบานอยู่สิ้นกาลนานเท่านั้น เมื่อถึงกำหนดจะใกล้จุติแล้ว ดอกไม้
นั้นก็เหี่ยวแห้งเศร้าหมอง เป็นบุญนิमित ประการ ๑ วตฺถานิ กิลิสฺสนุติ
ผ้าทิพย์ทั้งหลายอันเป็นเครื่องประดับองค์เหมือนอย่างดอกไม้ทิพย์นั้น
ก็เศร้าหมองเป็นบุญนิमितประการ ๑ กจฺเจหิ เสทา มุญฺจนุติ เหงื่อ
ในสรีระประเทศแห่งรักแร้ไหลออกมาก็เป็นบุญนิमितประการ ๑ กาย
ทุพฺพณฺณิย โสภกมฺติ อนึ่ง สีสนวฺรณะเศร้าหมอง ปรากฏมีในสรีระ
เทวดาเป็นบุญนิमितประการ ๑ เทวาสเน น สณฺฐาติ ที่สถิตของเทวดาที่
เคยประทับนั้น ก็ไม่อาจจะประทับนั่งเป็นปกติได้ ย่อมให้กระวนกระวาย
มีประการต่าง ๆ จัดเป็นบุญนิमितประการ ๑ รวม ๕ ประการ

๒๓. ถือว่าอสังขยเมื่อจุติต้องถือปฏิสนธิ์ในกามาวจรภพเสมอ ใน
อภิธรรมโกศศาสตร์อธิบายว่า ทั้งนี้เพราะความเสื่อมสูญแห่งอำนาจ
สมาบัตินั่นเอง เนื่องด้วยในขณะที่อสังขยสถ้อยู่ในอสังขยภพย่อมไม่
มีจิต เมื่อไม่มีจิตจึงไม่สามารถบำเพ็ญสมาบัติให้เจริญแข็งแรงขึ้น
ไปได้ อุปมาดังบุรุษแผลงศรขึ้นไปในอากาศ เมื่อหมดกระแสดำลังแล้ว
ลูกศรย่อมต้องตกมายังพื้นดิน และเมื่อมาปฏิสนธิ์ในกามาวจรภพแล้วก็
อาจไปสู่เทวดคติ อสุรคติ ติรัจฺจนาคติ หรือ นรกคติก็ได้ไม่เที่ยงแท้
แน่นอน สุดแล้วแต่กรรมในปางก่อนที่ทำได้ชักพาไป มติฝ่ายเถรวาท

กล่าวไว้ในบาลีอภิธรรมว่า ผู้จุติจากรูปภพนั้นย่อมมาเกิดในกามภพ
มาเกิดเป็นไตรเหตุบ้าง เหตุบ้าง ไม่เกิดเป็นอเหตุกัตถ์ ไม่เกิดในอบาย
เพราะกำลังฉานในอคิดแรงกว่ายังส่งผลโดยเฉพาะอสังขญีสัตว์ เมื่อจุติ
ย่อมเกิดในกามสุคติภูมิทั้ง ๗ คือ ในโลกามาวจรสวรรค์ ๖ และมนุษย์-
ภูมิ ๑ มติฝ่ายเถรวาทข้อนี้ต่างกับฝ่ายสรวาสติวาทินในตอนคติกำเนิด

๒๔. ถือว่าในนิโรธสมบัติ และอสังขญีสมาบัติปราศจากจิต ฝ่าย
สรวาสติวาทินแกลงเหตุผลเช่นเดียวกับฝ่ายเถรวาทว่า สมบัติทั้งสองไม่
มีจิตเป็นที่ดับแห่งเวทนา และสังขญา ต่างแต่ฝ่ายอสังขญีสมาบัติเป็นของ
ฝ่ายปุกุชน นิโรธสมบัติเป็นของพระอรียเจ้า ฝ่ายอสังขญีสมาบัติยังเป็น
สาสวธรรมเป็นธรรมเนื่องด้วยภพ ส่วนนิโรธสมบัติตรงกันข้าม

๒๕. ถือว่าปัญญาวิญญานควรนับว่าเป็นสราคะ เพราะปัญญา-
วิญญานทำหน้าที่แต่เพียงรับรู้สิ่งทั้งหลาย มิได้มีความคิดโดยอิสระของ
ตนเอง มติฝ่ายเถรวาทถือว่าปัญญาวิญญานไม่สามารถเป็นวิราคะได้
เพราะเหตุว่ามันทำหน้าที่รับรู้สิ่งทั้งหลายไม่มีความคิดโดยอิสระของตน
เองไซ้ มันก็ไม่น่าจะเป็นสราคะด้วย ในบาลีอรรถกถาท่านเปรียบเทียบ
จักขุปสาท โสตปสาท ฆานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท เหมือนบ้าน
๕ หลังคาเรือนในหมู่บ้านเดียว จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆาน-
วิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน เปรียบเหมือนข้าราชการ ๕ คน
ชวนจิตเหมือนพระราชาก็มีการเห็นรูป ได้ยินเสียง ฯลฯ กาย
ถูกต้องเป็นต้น ฟังเห็นคัจจุข้าราชการ ๕ คน ได้คำจ้างเล็กน้อยจาก
พระราชาก็ให้มาเก็บค่าส่วนสาอากรจากหมู่บ้าน ๕ หลังคาเรือนนั้น
ค่าส่วนสาอากรก็เป็นของเล็กน้อยเพราะเก็บได้คนละบ้าน ความยินดีจึง
ไม่เกิดขึ้น หรือแม้พระราชาก็จะยกเลิกเสียมิให้เป็นไปเก็บส่วน ข้าราชการ ๕
คนนั้นก็ไม่นินร้าย เพราะค่าส่วนที่เก็บได้นิดเดียว เก็บได้ก็เหมือนไม่ได้

แต่สำหรับพระราชาย่อมได้ราชพลีส่วนใหญ่จากหมู่บ้านทุกคามเขตในประเทศที่พระองค์ครอบครอง พระราชาก็ย่อมทรงยินดี หากมีเหตุให้พลีเหล่านี้ที่ทรงได้ต้องวิบัติไป พระราชาย่อมทรงยินดีร้ายเป็นธรรมดา ความยินดียินดีร้ายเป็นต้นแห่งชวนจิตในปัญญาทวารเหล่านั้น ฟังเห็นเหมือนการถือเอาพลีหรือการเสื่อมจากพลีส่วนใหญ่ของพระราชอา อุปมานี้ฉันใด ปัญญาญาณย่อมไม่อาจกล่าวโดยตรงได้ว่าเป็นสราคะหรือวิราคะ ชวนจิตเหล่านั้นที่จักฟังกล่าวว่าเป็นสราคะหรือ วิราคะ สังวรหรืออสังวร กุศลหรืออกุศล โสมนัสหรือ โทมณัสหรืออุเบกขาของท่านผู้อ่านพึงพลิกไปดูเทียบเคียงในตอนหลักธรรมฝ่ายมหาสังฆิกะเถิด

๒๖. ในกามภพและรูปภพมีอันตรายภาวะ ทัศนะข้อนี้เป็นข้อสำคัญข้อหนึ่งของนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งถือว่าในกามภพและรูปภพ เมื่อบุคคลจุติจากปัจจุบันแล้ว ก่อนที่จะไปถือปฏิสนธิในภุมิอื่น จะต้องมีการตั้งอยู่ในระหว่างภพต่อภพ ภาวะระหว่างนี้ เรียกว่า "อันตรายภาวะ" ในคัมภีร์ศีลสฤตถกธรรมโกศศาสตร์ของวสุพันธุอธิบายว่า อันตรายภาวะนี้ จักเห็นได้เฉพาะสัตว์ที่อยู่ในจำพวกเดียวกัน และเห็นได้ด้วยทิพยจักขุ อันตรายภาวะมีรูปอันละเอียดอย่างยิ่ง และเฉพาะอันตรายภาวะในกามภพก็มี กวฬิงการาหารอย่างละเอียดเป็นภักษาเหมือนกัน นอกจากนี้ยังมีกลิ่นหอมเป็นภักษาอีกด้วย และเพราะเหตุที่อาศัยกลิ่นหอมเป็นอาหารนี้เอง จึงมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า "คันธัพพะ" แต่กลิ่นหอมจะเป็นอาหารนี้เอง จึงมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า "คันธัพพะ" แต่กลิ่นหอมจะเป็นอาหารแก่อันตรายภาวะสัตว์ก็เฉพาะผู้มีบุญเท่านั้น สำหรับอันตรายภาวะที่ไม่มีบุญย่อมมีกลิ่นเหม็นเป็นอาหาร นอกจากนี้อันตรายภาวะในกามภพยังปรากฏเพศเป็นชายและหญิงตามอัธภาพ และมีอินทรีย์บริบูรณ์ประกอบด้วยรูปลักษณะดุจเด็กอายุ ๕-๖ ขวบ อนึ่งอันตรายภาวะจักไปถือปฏิสนธิในคติใดก็ย่อมปรากฏรูปร่างของสัตว์ในคตินั้น ประมาณแห่งอายุของ

อันตราย บ้างก็อยู่ได้ถึง ๗ วัน บ้างก็อยู่ได้ถึง ๗๗ วัน แต่ส่วนมากมักจะเที่ยวหาปฏิสนธิโดยเร็ว อันตรายที่ล่องลอยหาสมภพนั้นย่อมมีจักขุเห็นได้ไกลมาก ถ้ากรรมของเขาเหมาะสมแล้วเหตุปัจจัยมาถึงพร้อมแล้ว คืออันตรายเห็นชายหญิงสมพาศกันอยู่ แล้วอันตรายบังเกิดความกำหนัดรัญจน จึงเข้าไปสมภพในครรภ์ของหญิงนั้น นี้อาศัยสัตว์ที่ถือสมภพในชลพฤษะกำเนิดและอันทษะกำเนิด ส่วนอันตรายที่ถือในสังเสทษะกำเนิดนั้น เพราะอาศัยความรัญจนปรารถนาในกลิ่นนำไป ส่วนอันตรายที่ถือสมภพในโอปปาดิกะกำเนิดเล่า ก็ด้วยอาศัยความปรารถนารัญจนในสถานที่น่าไปสุดแล้วแต่สกุล อกุศลกรรมจำแนกแบ่งให้ประณีตดีเลวกว่ากัน

หากมีปุจฉาว่า อันตรายก็เกิดปรารถนารัญจนในนรกด้วย หรือ พิงวิสัยหาว่าอาศัยความหลง โดยกรรมปรุงแต่งบันดาลให้เห็นกัจจกรเป็นดอกบัว กล่าวคืออันตรายที่มีกรรมสมควรจักถือกำเนิดในนรก เขาจักบังเกิดความรู้สึกหนาวเย็นเหลือที่จะทนได้แก่ตัวเองแล้วเห็นไฟนรกว่าอบอุ่น จึงเกิดปรารถนารัญจนไปสู่ นรกเพลิงนั้น หรืออันตรายบังเกิดความร้อนรุ่มในตัว เห็นนรกอันหนาวเย็นว่าเป็นที่สบายจักบรรเทาความร้อนของอาตมะ เกิดปรารถนารัญจนก็ไปสู่ นรกเย็นนั้น หลักฐานพระพุทธพจน์ที่ฝ่ายสรวาสติวาทินอ้างว่า มีอันตรายคือในมหาตัมหัททขยสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย มูลปนิณาสกัว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดแล มารดาบิดาทั้ง ๒ ประชุมพร้อมกันด้วย มารดามีฤคด้วย คัพพัพพะ (คือสัตว์ผู้เกิด) เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะด้วยอย่างนี้ จึงเป็นอันก้าวลงของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์" ความหมายของพระพุทธพจน์นี้แสดงว่า คนเราจะเกิดในครรภ์มารดาได้ต้องอาศัยปัจจัย

๑. มารดาบิดาสมรสกันอยู่

๒. มารดาอยู่ในวัยมีฤดู

๓. คันธัพพะคือวิญญาณปรากฏ

ปรากฏในพระสูตรนี้มีคำว่า "คันธัพพะ" จึงเป็นหลักฐาน

สนับสนุนข้อหนึ่ง นอกจากนี้ในกรณีเมตตสูตรมีข้อความว่า "เย จ ทูเร
วสนฺติ อวิทุเร ภูตา วา สมภเวสี วา สพุเพ สตุตา ภวานฺตุ สุขิตตฺตา"
สัตว์เหล่าใดอยู่ในที่ไกลหรือที่ใกล้ ที่เกิดแล้วหรือกำลังแสวงหาภพที่ดี
ของสัตว์ทั้งปวงเหล่านั้น จึงเป็นผู้มีตนถึงความสุขเถอะ คำว่าสมภเวสี
ผู้แสวงหาสมภพคือพวกอันตรายภาวะนั่นเอง ฝ่ายสรวาสดีวาทีนกล่าว
ต่อไปว่า อันตรายภาวะก็เป็นชั้นบัญญัติเหมือนกันที่เกิดดับสืบสันตติ มิได้
เป็นตัวอึดตาหรือออดมัน ทั้งนี้เพื่อเลี้ยงมิให้ตกอยู่ในค่ายฝ่ายพาทริลัทธ
และค่ายท่านพวกอิตตวาทีน

มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วยประการทั้งปวงกับฝ่ายสรวาสดีนวาทีนใน
เรื่องอันตรายภาวะนี้ ด้วยมีมติถือว่า ธรรมคาปฺฤชนผู้ยังข้องด้วยกิเลส
เมื่อจิตติดเคลื่อนจากภพปัจจุบันแล้ว ขณะจิตที่ ๒ คือปฏิสนธิจิต
จักต้องบังเกิดขึ้นในภพใหม่ทันที เปรียบคัจจบุรุษผู้มีกำลังจับเถาว์ลย์โหน
จากปากแหงข้างหนึ่ง ไปสู่อีกข้างหนึ่ง ฉะนั้นอันตรายภาวะเที่ยวเร่ร่อนหา
สมภพจึงมิได้เลย อนึ่งคำว่า คันธัพพะ ในพระบาลีมหาตัมหักขยสูตร
ท่านหมายถึงปฏิสนธิจิตนี้แหละ แม้คำ สมภเวสี ในพระบาลีกรณีย-
เมตตสูตรก็ได้หมายความว่าอันตรายภาวะ ในปรมัตตโศติกอรรถกถาแห่ง
ขุททกนิกายแก้วว่า "สัตว์เหล่าใดแสวงหาซึ่งสมภพ เหตุนี้สัตว์เหล่านั้น
จึงชื่อว่า สมภเวสี คำนี้เป็นชื่อของพวกปุถุชนผู้ยังเป็นเสกขะ แสวงหาอยู่
ซึ่งสมภพต่อไปอีกเพราะยังละความเกี่ยวข้องในภพมิได้ อนึ่งในกำเนิด
พวกสัตว์ที่เป็นอัมพะกะกำเนิดแลชลพุชะกำเนิด ๔ ชื่อว่า สัมภเวสี

ตราบเท่าที่ยังไม่ทำลายกระเปาะไข่ และฝักมดลูก ๆ ครั้นทำกระเปาะไข่ และมดลูกออกมภายนอกแล้ว ชื่อว่าพวกภูต คือเกิดแล้ว ๆ ตั้งเสทชะ กำเนิดแลอุปบัติชื่อว่าเป็นสัมภเวสี เฉพาะในขณะที่จิตแรก ในขณะที่ จิต ที่ ๒ ไป ชื่อว่าภูต ๆ หรือสัตว์พวกนั้นย่อมเกิดด้วยอิริยาบถใด ยังไม่ถึงอิริยาบถอื่นแต่อยู่อิริยาบถนั้นตราบใด ยังชื่อว่าสัมภเวสีตราบ นั้น เบื้องหน้าแต่นั้นเป็นภูต" พุดง่าย ๆ ก็คือสัมภเวสีในความเข้าใจ ของฝ่ายเถรวาทคือผู้ที่ยังมีภวาระอยู่ นับตั้งแต่พระอนาคามีลงมาจนถึง สัตว์นรกชื่อว่าสัมภเวสีหมด เหตุยังละภวาระมิได้ขาดจากขันธสันดาน จากเหตุการณ์หลาย ๆ อย่างเดียวกับผู้ระลึกชาติได้เล่ากันมา มักจะรู้สึก ตัวเองว่าเป็นมนุษย์อยู่ มีเครื่องแต่งกายชุดที่ตนนั่งขึ้นสุดท้ายก่อนมรณะ แล้วเที่ยวแสวงหาที่เกิดจนกระทั่งไปเข้าครรภ์มารดา หรือบางทีตน เห็นมีเด็กอยู่ในครรภ์ก่อนแล้ว ก็เลยเข้าอาศัยร่างนั้นเลยก็มี (ในกรณีนี้ วิญญาณเจ้าของเด็กคงจะได้ดับไปเสียก่อนคือตายในครรภ์ ประจวบกับ วิญญาณดวงใหม่มาถึงก็เลยชิงสวมร่างทันที) เหตุการณ์ดังกล่าวทำให้ มติเรื่องอันตรายของฝ่ายสรวาสติวาทินมีน้ำหนักน่าเชื่อถือมาก หรือจะ เป็นว่าวิญญาณผู้แสวงหาสมภพนั้น แท้จริงได้มีสมภพแล้ว กล่าวคือไป เกิดเป็นอสูรหรือเปรตหรือพวกกุ่มมเทพก็ได้ เช่นฝักคนตายมาหลอกคน เป็นอย่างนี้ ก็พอจะอธิบายได้ว่า วิญญาณของผู้ตายได้เข้าเป็นอสูรหรือ เปรตนั่นเองมา มิใช่ว่าจะมีภพในระหว่างความตายกับความเป็น ขอฝาก นักธรรมพิจารณาด้วย

๒๗. ถ้าวินัยุติก็เป็นรูป ฝ่ายสรวาสติวาทินอธิบายว่า เนื่อง ด้วยเราทำกายกรรมวจีกรรมแล้วก็ย่อมมีผลมีวิบาก คราวนี้กายกรรม ที่ทำขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป วจีกรรมที่ทำขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับ ไปเช่น กัน แต่ยังมีรูปอีกชนิดหนึ่งคอยรักษาตัวของมันไว้สืบสันตติตเนื่องกัน

สำหรับเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดวิบากในอนาคต รูปชนิดนี้เรียกว่า "อวิญญูติรูป" มีกายอวิญญูติรูปและวจีอวิญญูติรูป ฝ่ายสรวาสดีวาทีน ได้ยกเหตุผลยืนยันว่าต้องมีอวิญญูติรูปดังนี้

ก. ในสังขตาคม แสดงคุณลักษณะของรูปธรรมไว้ ๑ ประเภท คือ รูปธรรมที่เป็นสนิทัศน์ะสัปปฏิมะเห็นได้กระทบได้ ๑ รูปธรรมที่เป็นอนิทัศน์ะสัปปฏิมะเห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ๑ รูปธรรมที่เป็นอนิทัศน์ะอัปปฏิมะเห็นไม่ได้กระทบไม่ได้ ๑ ประเภทแรกได้แก่รูปวิสัย เจียวขาว แดง เหลือง ประเภทที่สองได้แก่ สัททะ คันธะ รส และ โผฏฐัพพะ ประเภทที่สามได้แก่ อวิญญูติรูปนี้

ข. บุคคลที่ประสงค์จะฆ่าเขาโดยการใช้จ้างให้ผู้อื่นไปจัดการแทน บุคคลนั้นย่อมเชื่อว่าจะต้องรับเสวยวิบากกรรมในการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเหมือนกัน แต่บุคคลนั้นก็มิได้ลงมือฆ่าเองคือปราศจากกายวิญญูติเลย แต่ถึงกระนั้นก็ต้องรับวิบากอันนั้นจึงแสดงยืนยันให้เห็นว่าต้องมีกายอวิญญูติรูป ซึ่งเท่ากับจัดการฆ่าเขาโดยปริยายในบุคคลนั้นแน่นอน

ค. พระโยคาวจรเจริญมรรคภาวนาในขณะที่อยู่ในสมาธิ มรรคทั้ง ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมกัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ถึงภาวะมรรคสมังคี ในกาลใด ในกาลนั้นพระโยคาวจรไซ้ว่าจะมีการไหววจา คือวจีวิญญูติ ก็มิได้ จะมีกายวิญญูติก็มิได้ เมื่อกายวิญญูติไม่มีการประกอบกรรมที่ชอบ การประกอบอาชีวะที่ชอบก็ไม่มี ถ้าเราไม่ยอมรับว่ามีอวิญญูติรูปไปไซ้ มรรคสมังคีก็มีสภาพไม่ถึงพร้อมสมบูรณ์ได้เลย ต้องขาด สัมมาวาจา สัมมกัมมันตะ และสัมมาอาชีวะไป แท้จริงในขณะแห่งมรรคสมังคีคือการประชุมพร้อมแห่งมรรคนั้น สัมมาวาจา สัมมกัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ล้วนเป็นอวิญญูติรูปทั้งนั้น

มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้องด้วย ฝ่ายบาลีถือว่ามิจฉิณรูปเท่านั้น
หาว่ามีวิญญูรูปไม่

๒๘. ถือว่าอนุสัยเป็นเจตสิก เป็นจิตตสัมปยุตต์ และมีอารมณ์
มตินี้ตรงกับมติฝ่ายบาลีอภิสรรคมของเถรวาท แต่ต่างกับฝ่ายมหาสังฆิกะ

๒๙. ถือว่าอนุสัยทั้งปวงสงเคราะห์ลงในสังโยชน์ แต่สังโยชน์
ทั้งปวงสงเคราะห์ลงในอนุสัยไม่ได้ มติฝ่ายเถรวาทรับรอง ทั้งนี้เพราะ
อนุสัยกับสังโยชน์ก็เป็นกิเลสด้วยกัน อนุสัยเป็นกิเลสนอนกั้น สังโยชน์
เป็นกิเลสที่พุ่งขึ้นมา อนุสัยนั้นแหละพุ่งขึ้นมาเป็นสังโยชน์ไป แต่
สังโยชน์มีองค์ธรรมมากกว่าอนุสัย เช่นสึลพตปรามาส ไม่ปรากฏมีใน
ประเภทอนุสัย สังโยชน์จึงมีความหมายกว้างกว่าอนุสัย

๓๐. ถือว่ามีอภัยกถกรรม มติฝ่ายเถรวาทรับรอง

๓๑. ถือว่าในสมาบัติไม่มีวิเวก มติฝ่ายเถรวาทรับรอง

๓๒. ถือว่าปฏิจจสมุปบาทเป็นสังขตธรรม มติฝ่ายเถรวาทรับรอง

๓๓. ถือว่าทุกขสัง สมุทัยสัง มรรคสัง เป็นสังขตะ แต่นิโรธสัง
เป็นอสังขตะ มติฝ่ายเถรวาทรับรอง

๓๔. ถือว่ามีโลกียสัมมาทิฐิ และโลกียสัทธินทรีย์ มติฝ่ายเถรวาท
รับรอง

นิกายเสาตฺรณฺติกวาทีน

ประวัตินิกาย

ในปกรณ์บาลีเรียกชื่อนิกายนี้ว่า สุตตวาที ว่าแตกออกมาจากนิกายสังกันตีกวาท และนิกายสังกันตีกวาทแยกตัวออกมาจากนิกายกัศสปีกวาท ซึ่งนิกายกัศสปีกวาทนี้ แยกมาจากนิกายสรวาสตีกวาทีนอีกต่อหนึ่ง แต่ในปกรณ์สี่สกถกกล่าวว่านิกายเสาตฺรณฺติกวาทีนแยกออกจากนิกายสรวาสตีกวาทีนโดยตรง ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าความจริงนิกายสังกันตีกวาทก็เป็นอันเดียวกันกับนิกายเสาตฺรณฺติกวาทีนนั่นเอง แต่นิกายสังกันตีกวาทคงจะเกิดขึ้นในครั้งพุทธศตวรรษที่ ๒ แล้วต่อมาค่อย ๆ ขยับขยายหลักธรรมขึ้นทุกที จนถึงในพุทธศตวรรษที่ ๔ จึงเกิดเป็นเสาตฺรณฺติกวาทีนอย่างโจ่งแจ้งขึ้น มติฝ่ายบาลีถือว่าทั้ง ๒ นิกายเกิดขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๒ ซึ่งยังเป็นปัญหาที่จะต้องวินิจฉัย ในปกรณ์ฝ่ายจีนกล่าวว่าเสาตฺรณฺติกวาทีนมีทั้ง "ปุราณเสาตฺรณฺติก" และ "นวเสาตฺรณฺติก" และอธิบายว่าพวกปุราณเสาตฺรณฺติกมีความคิดผสมระหว่างสรวาสตีกวาทีน และนิกายวัชชีบุตร คือถือว่ามีบุคคลปรมาตฺถ์หรือปรมาตฺถ์อิตตา แต่พวกนวเสาตฺรณฺติกปฏิเสธ จากการพิจารณาวิวัฒนาการทางปรัชญาของนิกายเสาตฺรณฺติกวาทีนนี้ ข้าพเจ้ามีความเชื่อโดยปราศจากข้อกังขาเลยว่า นิกายนี้ได้แยกออกมาจากสรวาสตีกวาทีนโดยตรง มิใช่แยกมาจากกัศสปีกวาทเช่นฝ่ายบาลีกล่าว

แต่ดั้งเดิมที่พวกเสาตฺรณฺติกก็คงเป็นคณาจารย์อยู่ในนิกายสรวาสตีกวาทีน ต่อมาปรากฏว่าเมื่อพระกาศยยานินุตรรจนาคัมภีร์ชฎาน-

ปรสฐานศาสตร์แล้ว ท่านคณาจารย์ฝ่ายสรวาสติวาทิน โนม์เอียงมานิยม นับถือคัมภีร์อภิธรรมกันมากเป็นพิเศษ ถึงกับถือเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุด ปรากฏว่ามีคณาจารย์ในนิคายนั้นเองบางรูปไม่พอใจที่เกิดนิยมอภิธรรม กันขึ้นอย่างนั้น ทั้งนี้เพราะคณาจารย์เหล่านี้ ถือว่าอภิธรรมเป็นเพียง ภามิตของพระสาวกอรธธาธิบายพระพุทธรพจน์เท่านั้นเอง หลักพระพุทธร- วณะที่แท้จริงอยู่ที่พระสุตตันตปิฎกต่างหาก อาจารย์พวกนี้จึงแยกตัว ออกจากฝ่ายนิยมพระอภิธรรม และเผยแผ่พระสุตตันตปิฎกเป็น สำคัญจึงได้ชื่อว่า "สุตตวาทิ" ในภาษาบาลี หรือ "เสาตรนุดิกวาทิน" ในภาษาสันสกฤต คณาจารย์องค์สำคัญของฝ่ายเสาตรนุดิกวาทินคือ "พระกุมารลัพพะ" ท่านผู้นี้เป็นชาวเมืองตักศิลา ดูเหมือนจะมีชีวิตอยู่ใน ปลายพุทธศตวรรษที่ ๓ หรืออาจจะร่วมสมัยกับพระกาศยนิบุตร ก็ได้ คณาจารย์รูปนี้เป็นต้นกำเนิดฝ่ายนวเสาตรนุดิกะ เป็นผู้มิตติ ปัญญาเฉียบแหลม วันหนึ่ง ๆ สามารถรจนาวลีอักษรได้ถึง ๓๒,๐๐๐ คำ ได้ค้นพบปกรณ์พิเศษประกาศคิธรรมฝ่ายเสาตรนุดิกวาทินไว้หลายสิบ ปกรณ์ อธิพลความคิดเห็นของพระกุมารลัพพะมีมากกว่าอธิพลความ คิดเห็นของพระกาศยนิบุตรมาก ดังเราจะเห็นได้ว่าคณาจารย์องค์ สำคัญของฝ่ายสรวาสติวาทินเช่นพระธรรมตาระ และพระพุทธรทวะมี ทศนะ โนม์เอียงมาทางฝ่ายเสาตรนุดิกะ เช่นมติของพระพุทธรทวะที่ถือว่า รูปธรรมคือมหาภูตเท่านั้น และเจตสิกก็คือจิตเป็นต้น

ในคัมภีร์วิทยาศาสตร์กล่าว โจมตีคัดค้านทศนะของเสาตรนุดิกวาทิน มาก และนั่นก็เป็นเหตุให้เสาตรนุดิกวาทิน ได้แย้งปรัชญาฝ่ายสรวาสติ- วาทินจนถึงพริกถึงจิงอย่างเผ็ดร้อนเป็นปฏิกริยา สรวาสติวาทินกับ เสาตรนุดิกวาทินจึงเป็นคู่งพ้องและงูเห่าต่อสู้กันเรื่อยมาในด้านปรัชญา ในบันทึกของกุกยก็กล่าวว่า ฝ่ายเสาตรนุดิกยังแบ่งออกเป็น ๒ มติใหญ่

คือ มติฝ่ายพระกุมารลัทธิ ๑ มติฝ่ายพระสิริลัทธิ ๑ ท่านรูปหลังนี้ เป็นผู้แต่งคัมภีร์วิชาฝ่ายเสาศรณุดิก นิกายนี้แพร่หลายในทางแถบเหนือของอินเดียและเป็นที่น่าเสียดใจว่าเราไม่มีคัมภีร์ของนิกายนี้เหลือตกค้างอยู่ในปัจจุบัน เราจึงต้องศึกษาความคิดของเสาศรณุดิกวาทีน จากปกรณ์ฝ่ายสรวาสติวาทีน ซึ่งกล่าวโจมตีทัศนะของนิกายนี้เท่านั้น

หลักธรรมสำคัญ ๑๔ ข้อ

๑. ถือว่ามีขันธมารต์เคลื่อนย้ายจากอัฐภาพหนึ่งสู่อีกอัฐภาพหนึ่ง นี่เป็นทัศนะของพวกปุราณเสาศรณุดิก ขันธมารต์นี้ บางทีเรียกว่าสุขุม-ขันธหรือเทียบได้กับปรหมัตถ์อัฐตา ซึ่งเป็นตัวรักษาสภาวะของมันระหว่างภพต่อภพ มตินี้ภายหลังถูกพวกนวเสาศรณุดิกปฏิเสธ และมติฝ่ายเถรวาทก็ไม่ยอมรับเช่นกัน

๒. ถือว่าอดีต อนาคต ไม่มีสภาวะอยู่จริง จะมีก็แต่ปัจจุบันเท่านั้น ฝ่ายเสาศรณุดิกวาทีนค้านมติฝ่ายสรวาสติวาทีนที่ว่ากาลทั้ง ๓ มีสภาวะอยู่ตลอดยืนโรงอยู่ ว่าเป็นมิจนาทิจฺจ โดยอธิบายเหตุผลว่า การที่ฝ่ายสรวาสติวาทีนถือดังนั้น ก็จะไม่มีการแบ่งแยกให้ประจักษ์ได้ว่าอันใดเป็นอดีต อันใดเป็นปัจจุบัน อันใดเป็นอนาคต ถึงแม้ฝ่ายสรวาสติวาทีนจะอ้างเอาการณะและการิยะขึ้นมาอธิบาย (ดูหลักธรรมของสรวาสติวาทีนประกอบ) ก็ขอกระทุ้งถามหน่อยเถอะว่า การณะกับการิยะเป็นอันเดียวกันหรือแยกเด็ดขาดจากกัน ฝ่ายสรวาสติวาทีนถือว่าการิยะแห่งสภาวะธรรมย่อมไม่เป็นเอกเทศต่างหากจากการณะ ถ้ากระนั้น ไชริ์การิยะของการณธรรมในอดีตก็ต้องปรากฏมีอยู่แล้ว และก็ต้องมีอยู่เรื่อยตลอดถึงอนาคต นั่นก็คือสภาวะธรรมทั้งปวงในกาลทั้ง ๓ ต้องปรากฏการิยะของมันอยู่ยืนโรงตามการณะเหมือนกัน และด้วยประการ

ดังกล่าวนี้ เราจึงไม่สามารถจะแบ่งแยกได้ว่า ธรรมไหนเป็นอดีต ธรรมไหนเป็นปัจจุบัน ธรรมไหนเป็นอนาคต ฉะนั้นฝ่ายเสาตรนุติกาตินจึงสรุปผลว่าอดีตดับไปแล้ว ส่วนอนาคตก็ยังเป็นธรรมที่ยังไม่บังเกิดขึ้น คุยเดียวกับมติฝ่ายเถรวาทมหาสังฆิกวาท

ในอภิธรรมโกศศาสตร์มีข้อความโต้แย้งระหว่างสรวาสติวาตินกับเสาตรนุติกาตินเกี่ยวกับปัญหาเรื่องกาลทั้ง ๓ ดังข้าพเจ้าจะยกแปลออกมาข่นย่อพอได้ความดังนี้

"ผู้ที่ถือว่าตนเป็นฝักฝ่ายสรวาสติวาตินไชรี้ ก็พึงรับรองว่ามีสภาวะธรรมขึ้นโรงอยู่ตลอดกาลทั้ง ๓ ผู้นั้นแลจึงชื่อว่าเป็นฝ่ายสรวาสติวาติน ฯลฯ อาจารย์ฝ่ายเสาตรนุติกาตินปฏิเสธว่า ดังท่านถือว่าสภาวะธรรมมีอยู่ตลอดกาลทั้ง ๓ ก็พึงเป็นว่าในกาละทั้งหลายนั้น สภาวะธรรมต้องสำแดงพุดตติกล่าวคือการิยคุณออกมา หรือว่ามีกำลังกิดขวางอันใดบันดาลให้การณธรรมบางสมัยมีการิยะ บางสมัยไม่มีการิยะเล่า ถ้าท่านกล่าวว่าที่เป็นดั่งนั้นเพราะการณธรรมได้ปัจจัยบางสมัยยังไม่ได้ปัจจัยสมบูรณ์ดั่งนี้ไชรี้ คำแก้ตัวของท่านยังไม่ถูกต้องข้อนั้นเพราะเหตุใด เพราะเหตุว่าท่านถือว่าสภาวะธรรม มีเหตุปัจจัยเป็นต้นก็มีอยู่ขึ้นโรงตลอดกาลนั่นเอง อนึ่ง การิยคุณนั้นจักกล่าวว่าเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคตอย่างไร ฯลฯ ท่านฝ่ายสรวาสติวาตินวิชันว่า การิยะมิได้เป็นเอกเทศต่างหากจากการณะ คงอาศัยเนื่องกับการณะนั่นเอง อาจารย์ฝ่ายเสาตรนุติกาตินปฏิเสธว่า ถ้าท่านถือว่าการิยะก็เป็นของเนื่องด้วยการณะไชรี้ การณะเป็นสภาพขึ้นโรงอยู่ การิยะก็ควรมีลักษณะอย่างนั้น ไฉนจึงเรียกได้ว่ามีอดีต ปัจจุบัน อนาคตเล่า ฝ่ายสรวาสติวาตินวิชันว่า เพราะสังขตธรรมเหล่าใดยังไม่ปรากฏยังไม่สำแดงซึ่งพุดตติของมันออกมาเรียกว่าอนาคต ถ้ากำลังปรากฏ

กำลังสำแดงพฤติกรรมอยู่เรียกว่าปัจจุบัน ถ้าสำแดงปรากฏพฤติกรรมไป เรียกว่าอดีต อาจารย์ฝ่ายเสาศรณุดิกไม่ยอมรับ"

๓. ถือว่าธาตุเท่านั้นที่มีสถานะอยู่จริง ส่วนขันธ อายตนะ ไม่มีจริง เป็นสมมติบัญญัติ ฝ่ายสรวาสติวาทินถือว่าขันธหมายถึงสภาวะ-ธรรมที่มีจริงแต่ละสภาวะมาชุมนุมรวมกันเข้า จึงเป็นสภาพเป็นจริง มีจริง แต่เสาศรณุดิกวาทินกล่าวว่า ลงเมื่อต้องอาศัยการรวมชุมนุมเข้า แล้วจึงมีอย่างนี้ จะเป็นของมีจริงไม่ได้ อายตนะ ๑๒ มีนัยคู่กัน ฝ่ายเสาศรณุดิกให้ข้อเปรียบเทียบว่าเหมือนคนตาบอดหลาย ๆ คนมารวมกัน การเห็นรูปก็เกิดขึ้นไม่ได้ แม้แต่จะไม่รวมกัน ต่างคนต่างอยู่ การเห็นรูปก็เกิดไม่ได้เช่นกัน ฉะนั้นคตินั้น ประเด็จแตกต่างกับฝ่ายสรวาสติวาทินอยู่ตรงมองกันคนละมุมในเรื่องการริยะ หรือพฤติกรรมของขันธ อายตนะ ฝ่ายสรวาสติวาทินถือว่าอายตนะภายในสัมพันธ์กับอายตนะภายนอกเกิดวิญญาณความรู้ ในความสัมพันธ์ดังกล่าวมา จักต้องมีสภาวะธรรมโดยตัวมันเองของอายตนะภายในและอายตนะภายนอก สำแดงพฤติกรรมของมันแต่ละอายตนะแน่นอน เช่นการเห็นรูปสีเขียว แม้จะต้องอาศัยปัจจัยอื่น ๆ อุปการะ มีอาโลกะคือแสงสว่าง และช่องว่างก็จริง แต่ลักษณะการเห็นนั้นต้องเป็นพฤติกรรมของจักขุนทรีย์ และการเห็นรูปสีเขียวแตกต่างไปจากสีอื่น ๆ ก็ต้องเป็นพฤติกรรมหรือการริยะของรูปวิสัยอันนั้นโดยตัวของมันอยู่แน่

๔. ถือว่าวิสัยภายนอกเป็นสภาพมายาไม่มีสถานะอยู่จริง มติของเสาศรณุดิกวาทิน ข้อนี้ก็แย้งกับฝ่ายสรวาสติวาทินอย่างรุนแรง ฝ่ายเสาศรณุดิกวาทินกล่าวว่า สภาวะของจิตใจเท่านั้นที่พึงกล่าวได้ว่ามีอยู่ แม้ในปรมาตต์ แต่วิสัยภายนอกซึ่งจักมาเป็นอารมณ์ของใจ ล้วนเป็นมายาปราศจากสภาวะ โดยตัวของมันเอง ในคัมภีร์มหาวิภาษาศาสตร์ได้

อรรถาธิบายที่ศนะดังกล่าวของเสาตรนุติกวาทินว่า

"อุปมาดังสตรีผู้หนึ่งประดับกายด้วยอาภรณ์อันงดงามเข้ามาสู่
ชุมนุมชน บุรุษบางคนได้ยลเข้าบังเกิดความเคารพนับถือ บุรุษบางคนได้
ยลเข้าบังเกิดระคะกำหนดบุรุษบางคนได้ยลเข้าบังเกิดความขึงเคียดไม่พอใจ
บุรุษบางคนได้ยลเข้าบังเกิดความริษยา บุรุษบางคนได้ยลเข้าบังเกิด
ความเบื่อหน่าย บุรุษบางคนได้ยลเข้าบังเกิดความกรรณา บุรุษบางคนได้
ยลเข้าบังเกิดความอุเบกขา ในบุรุษชนทั้งหลายเหล่านี้ พึงกำหนดรู้ว่า
ผู้ที่เป็นบุตรย่อมเกิดความเคารพนับถือ ผู้ที่กำหนดย่อมเกิดระคะ ผู้ที่
เป็นศัตรูย่อมเกิดความขึงเคียด ผู้ที่เป็นภริยาน้อยของสามีแห่งสตรีผู้นั้น
ย่อมเกิดความริษยา ผู้บำเพ็ญอุบรรมในอสุภกัมมัญฐานย่อมบังเกิดความ
เบื่อหน่าย ผู้ที่พ้นระคะย่อมเกิดความกรรณา ส่วนพระอรหันต์ท่านได้ยล
เข้าย่อมเกิดอุเบกขา โดยอาศัยเหตุผลดังกล่าวมานี้ จึงแสดงให้ประจักษ์
ว่า วิสัยต่าง ๆ ภายนอกของจิตมิใช่เป็นของมีสภาวะ โดยตัวของมันเอง
เลย จึงไม่มีอยู่จริง สักแต่ว่าเป็นสภาพมายา"

ในนยายนุสารศาสตร์กล่าวถึงทิจูเรื่องนี้ของเสาตรนุติกวาทินว่า
"อาจารย์ฝ่ายเสาตรนุติกวาทินมีที่ศนะถือว่าอาศัยอำนาจความรู้สึกที่แบ่ง
แยกแตกต่างของบุคคลจึงเกิดความสุขแลความทุกข์ขึ้น นี่เป็นเครื่องบ่ง
ให้เห็นชัดว่าวิสัยและอารมณ์ทั้งปวงเป็นสภาพไม่มีจริง สมดังพระผู้มี
พระภาคตรัสไว้ในมคคัมทียสูตรว่า เปรียบเหมือนบุรุษเป็ฯ โรคเรื้อนอย่าง
ตัวบนหลุมถ่านเพลิง ทั้งที่ไฟนั้นมีสัมผัสร้อน แต่บุรุษที่เป็น โรคเรื้อน
กลับรู้สึกสบาย แต่ในสมัยที่บุรุษนั้นหายจากโรคแล้วให้ไปย่างตัวบน
หลุมถ่านเพลิงเขากลับรู้สึกไม่สบาย ฯลฯ อนึ่งความบริสุทธิ์หรือไม่
บริสุทธิ์แห่งวิสัยภายนอกก็เป็นสภาวะไม่จริง ไม่มีอยู่ด้วยตัวของมันเอง
หากอาศัยกรรมแห่งสัตว์ในนานาคติทำให้เห็นว่าความบริสุทธิ์และความ

ไม่บริสุทธิ์พลอยจำแนกแตกต่างกัน" ตัวอย่างในข้อกล่าวนี้เช่น ในแม่น้ำสายเดียวกัน ถ้าตามทัศนะของมนุษย์ก็เป็นน้ำสะอาดบริสุทธิ์ ในทัศนะของปลา ปู หอย เต่า ก็เห็นเป็นสถานที่อยู่อาศัยของมัน แต่ในทัศนะของพวกเปรตกลับเห็นเป็นน้ำเลือดน้ำหนอง นี่แหละจึงเป็นเครื่องพิสูจน์ว่าวิสัยภายนอก รูปร่างคน สัตว์ทายนคน คันชายนคน รสายนคน โภจณัฐพายนคน ปราศจากภาวะมีอยู่ด้วยตัวของมันเองแน่นอน สิ่งที่มีสถานะอยู่คือธาตุ ๑๘ เท่านั้น มตินี้ต่อมาได้เป็นปัจจัยส่วนหนึ่งให้กำเนิดแก่ลัทธิพุทธศาสนามหายานฝ่ายนิกายโยคาจาร หรือวิชญาณวาทีน

๕. ถือว่าอสังขตธรรมไม่มีสถานะอยู่แม้โดยปรมาตม์ ฝ่ายเสาตรนฤติกวาทีน ได้วิเคราะห์พุทธปรัชญาไปไกลจนกระทั่งเกิดมีทัศนะว่าเมื่ออสังขตธรรมคือพระนิพพานหรือปฏิสังขยนิโรธ อปปฏิสังขยนิโรธ อากาศ แต่ละล้วน ไม่มีสถานะมีอยู่ด้วยตัวของมันเอง ทั้งหมดสักแต่ว่าเป็นบัญญัติสมมติเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องด้วยอสังขตธรรมเป็นการปฏิเสธสังขตธรรม นั่นคืออสังขตธรรม ธรรมอันเป็นที่สาบสูญแห่งสังขตะ ถึงแม้จะบัญญัติเรียกว่าธรรมเหมือนกัน แต่อันที่จริงคือความไม่มีอะไรนั่นเอง ฉะนั้นสถานะมีอยู่ด้วยตัวของมันเองแห่งอสังขตะจึงหาไม่ แม้จนกระทั่งจะเรียกว่ามีอยู่ด้วยตัวของมันเองแห่งอสังขตะจึงหาไม่ แม้จนกระทั่งจะเรียกว่ามีอยู่อย่างสมมติก็ไม่ควร ในอภิธรรมโกศศาสตร์มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงการอภิปรายปัญหาเรื่องอสังขตะระหว่างสรวาสติวาทีนกับเสาตรนฤติกวาทีน ดังสรุปความสำคัญแปลมาดังนี้

"ถ้าสังขตะปราศจากสถานะมีอยู่ด้วยตัวของมันเอง ดังที่ท่าน (ฝ่ายเสาตรนฤติกวาทีน) ถืออยู่ โฉนในพระสูตรจึงกล่าวว่าในบรรดาธรรมทั้งหลาย จะเป็นสังขตธรรมก็ดี อสังขตธรรมก็ดี วิราคธรรมเป็นยอดก็เมื่อสิ่งที่ไม่มี โฉนจึงจัดว่าเป็นสิ่งที่เยี่ยมยอดในความไม่มีได้เล่า

(วิราคารมหมายเอาพระนิพพาน) อาจารย์ฝ่ายเสาตรนุติกาตินวิสันนาว่า
เราก็ดูได้กล่าวว่สภาวะแห่งอสังขตะว่างเปล่าดูเขากระต่ายเลย
(กระต่ายไม่มีเขาการจะให้เกิดเขางอกขึ้นได้ยอมไม่เป็นภาวะจะเป็นไปได้เลย)
สภาวะแห่งพระนิพพานซึ่งปราศจากความมียู่ด้วยตัวของมันเองมียู่
ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่เป็นขอดกว่าธรรมทั้งปวง เพื่อยังสัตว์ทั้งหลายให้เกิด
ฉันทะยินดีในพระนิพพานนั้น อาจารย์ฝ่ายสรวาสติกาตินปจจว่ หาก
อสังขตธรรมเป็นสภาพไม่มีก็ไม่ควรจักเรียกว่ นิโรธอริยสังณะชิต
อาจารย์ฝ่ายเสาตรนุติกาตินปจจว่ ที่ว่อริยสังณะมีอรรถว่กระไร ฝ่าย
สรวาสติกาตินตอบว่ ได้แก่ความจริงแท้อันไม่กลับกลาย ฝ่ายเสา-
ตรนุติกาตินก็แก้ว่ พระอริยเจ้าท่านยอมเห็นในความจริงว่เป็นความจริง
เห็นในความไม่จริงว่ไม่จริง ไม่กลับตาลปัตรกัน เช่นเห็นทุกข์ สมุทัย
มรรค ว่มียู่ เห็นนิโรธว่ไม่มีอยู่ (คือไม่มีปวงกิเลส ไม่มีทุกข์ สมุทัย
และมรรค) หรือเห็นทุกข์ก็ยอมรู้ว่เป็นทุกข์ เห็นทุกข์ดับไป ก็เห็นว่
นั้นทุกข์ดับไป (คือไม่ใช่ว่ทุกข์ดับไปแล้ว มีพระนิพพานอันเป็นสภาวะมี
อยู่ด้วยตัวของตัวเองต่างหาก เช่นทัศนะของฝ่ายสรวาสติกาติน) ฯลฯ
อาจารย์ฝ่ายสรวาสติกาตินปจจว่ ในพระสูตรมีพระพุทธรวณะปรากฏ
เนื่อง ๆ ว่ภิกษุรูปนี้ได้รับบรรลุพระนิพพานในทิวธรรมเทียว สิ่งที่ไม่มี
พระองค์จักตรัสว่บรรลุถึงได้อย่างไร อาจารย์ฝ่ายเสาตรนุติกาติน
วิสันนาว่ ทิวธรรมนิพพานอันภิกษุนั้นบรรลุ คือ สามารถแห่งบรรดา
กิเลสดับสูญไม่ปรากฏอีก อธิบายว่ความที่ปราศจากกิเลสใด ๆ นั้นแล
คือพระนิพพาน ไม่ใช่ว่จะต้องมีสภาวะนิพพานซึ่งมียู่ด้วยตัวของ
ตัวเองอีกสภาวะหนึ่ง สมดังพระพุทธรวณะในพระสูตรว่ ธรรมชาตินั้น
เป็นที่วายวอดไปแห่งปวงทุกข์ เป็นธรรมที่ระงับแห่งสังขารทั้งหลาย
ธรรมเป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งหลาย เป็นธรรมที่ประณีต เป็นที่สร้างแห่ง

ความเมา กำจัดความกระหาย ถอนความอาลัย เข้าไปตัดซึ่งวัฏฏะ เป็นที่สิ้นแห่งตัณหา เป็นที่คลายราคะ ดับสนิทนั่นแหละคือพระนิพพาน ฯลฯ หนึ่ง ในพระสูตรยังมีแสดงว่า พระนิพพานเปรียบดุจประทีปดับ มิได้แสดงว่ามีสภาวะดับอีกอันหนึ่งเป็นเอกเทศต่างหาก"

สรุปความว่าฝ่ายสรวาสติวาทินถือว่าพระนิพพานชนิดเป็นสภาวะอยู่ด้วยตัวของมันเองเป็นเอกเทศ เป็นอารมณ์แห่งมรรคจิต ผลจิต แต่ฝ่ายเสตฺรฺนฺตฺกฺวาทิน ถือว่าพระนิพพานคือความดับแห่งปวงทุกข์ปวงกิเลส ดับแล้วก็แล้วกัน ไม่มีสภาวะนิพพานอยู่โดยเอกเทศด้วยตัวของมันเอง หรือพูดง่าย ๆ ว่า ความไม่มีแห่งสังขตะคืออสังขตะ นั่นก็คือว่าอสังขตะไม่มีสภาวะนิพพานอยู่ด้วยตัวของมันเองเป็นเอกเทศ เป็นอารมณ์แห่งมรรคจิต ผลจิต มติฝ่ายเถรวาทเอียงมาทางฝ่ายสรวาสติวาทิน ด้วยถือว่าอสังขตธาตุเป็นสภาพมีอยู่โดยปรมาตม์ จะกล่าวว่าไม่มีสภาวะเลยไม่ได้ นอกจากนี้พระนิพพานยังเป็นอารมณ์แห่งมรรคจิต ผลจิต เป็นสภาพอันบุคคลจักพึงบรรลุด้วยมรรค ในบาลีพุทธภาษิตมีแสดงว่า "อตุลฺลํ ภิกฺขเว ตทายตฺตํ ยตุลฺลํ เนว ปฐฺวี น อาโป น เตโช น วาโย ฯลฯ" แปลว่า "ภิกษุทั้งหลาย สิ่งภสพอันนั้นมีอยู่ที่ไม่มีดิน ไม่มีน้ำ ไม่มีไฟ ไม่มีลม ฯลฯ" และ "อตุลฺลํ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ" "ภิกษุทั้งหลายสิ่งหรือสภาพที่ไม่มีการเกิด มิได้เป็น อันปัจฉิมมิได้ทำ มิได้แต่งมีอยู่"

ที่สนะเรื่องอสังขตะไม่มีสภาวะด้วยตัวของตัวเองนี้ ภายหลังได้เป็นสมุฏฐานสำคัญอันหนึ่งที่ทำให้กำเนิดแก่ปรัชญาสุนยตฺวาทินของลัทธิลีกซึ่ง จะรู้ว่าฝ่ายใดถูกฝ่ายใดผิด ข้อสำคัญอยู่ที่การปฏิบัติ เพราะพระนิพพานเป็น "ปัจจุตตํ" รู้เห็นเฉพาะตัว

๖. ถือว่าจิตกับเจตสิกไม่จำเป็นต้องเกิดดับพร้อมร่วมกัน เพราะเจตสิกก็คือจิต ทั้งนี้เพราะฝ่ายเสตฺรณฺตฺกิถิอว่า เจตสิกก็คือจิต ในขณะที่หนึ่งเหตุให้เกิดจิตในขณะที่หลัง จิตในขณะที่หลังนั้นเราเรียกว่าเจตสิก อุปมาดังบุคคลหลายคนผู้เดินทางไปในหนทางอันคับแคบ ต้องเดินไปที่ละคน ไม่สามารถเดินคู่กันไปได้ อนึ่งพระบรมศาสดาสตฺรว่า "จิตดวงเดียวเที่ยวไป" ก็เป็นการบังชดอยู่แต่จำเป็นรกาลต่อมา คณาจารย์ในเสตฺรณฺตฺกิถิอวาทิน ก็เริ่มจะมีความคิดเห็นว่าเจตสิกมีอยู่ต่างหากจากจิต บ้างก็เห็นว่าเจตสิกมีอยู่ ๓ ดวง บ้างก็ว่ามีอยู่ ๔ ดวง บ้างก็ว่ามีอยู่ ๑๐ ดวง บ้างก็ว่ามีอยู่ ๑๔ ดวง แต่ในมติของเสตฺรณฺตฺกิถิอไม่เป็นที่ตกลงกันเด็ดขาดได้ ก็ยังเป็นสิ่งพิศูจน์ให้ประจักษ์ว่า อื่นจากจิตแล้วเป็นไม่มีเจตสิกใด ๆ อีก มีแต่วิญญาณธาตุหรือจิตซึ่งอนุวัตไหลเทไปตามสถานะต่าง ๆ จึงกล่าวบัญญัติขึ้นว่า มีเจตสิกทั้งหลายโดยประการต่าง ๆ มติของเราทั้งหลาย (ฝ่ายเสตฺรณฺตฺกิถิอวาทิน) จึงเห็นว่ามีแต่จิตเท่านั้นซึ่งเกิดดับสืบเนื่องเป็นสันตติ แม้แต่คณาจารย์ฝ่ายสรวาสตฺวาทิน เช่นอาจารย์ธรรมดาระและอาจารย์พุทธทเวะยังมีความเห็นโน้มมาทางเสตฺรณฺตฺกิถิอ พระธรรมดาระถือว่าเจตสิกนั้นที่แท้คือเจตนาต่าง ๆ กันเท่านั้น ส่วนพระพุทธทเวะถือว่าเจตสิกก็คือจิต (คฺมหาวิชาสาสตร) มติฝ่ายเถรวาทกับฝ่ายสรวาสตฺวาทินถือตรงกันว่าจิตกับเจตสิกเกิดดับพร้อมกัน เจตสิกเป็นธรรมเกิดสัมปยุตต์กับจิต ฉะนั้นจึงไม่รับรองมติของฝ่ายเสตฺรณฺตฺกิถิอวาทิน

๗. ถือว่าธรรมชาติของจิตเป็นไปทั้งกุศล อกุศล อัพยากตะ เนื่องด้วยฝ่ายเสตฺรณฺตฺกิถิอว่า จิตกับเจตสิกเป็นธรรมอันเดียวกัน เจตสิกก็คืออาการของจิตเป็นไปทั้งกุศล อกุศล อัพยากตะ ส่วน

มติฝ่ายเถรวาทและสรวาสติวาทิน ถือว่าจิตเป็นธรรมชาติรู้คิดอารมณ์
เพียงแต่ความรู้ความคิดในอารมณ์เท่านั้น จะพยากรณ์ว่าเป็นกุศล
อกุศลไม่ได้ แต่เนื่องด้วยจิตเกิดขึ้นประกอบเจตสิกที่มีศรัทธา หิริ
โอตตปปะเป็นต้น จึงเรียกได้ว่าเป็นกุศลจิต ถ้าจิตเกิดพร้อมกับเจตสิก
ที่ไม่ดี ไม่โลภะ โทสะเป็นต้น จึงเรียกได้ว่าเป็นอกุศลจิต แต่ถ้าในสมัยใด
จิตไม่ประกอบกับเจตสิกกุศล อกุศลดังกล่าว มีแต่เจตสิกอื่นเช่นเวทนา
สัญญาเท่านั้น ธรรมชาติของจิตจึงเป็นอัพยากตะ

๘. ถือว่าในนิโรธสมาบัติและอสัญญีสมาบัติก็มีจิตอยู่ ทั้งนี้
เพราะเหตุผลว่า ไม่มีสมาบัติใดที่ปราศจากจิตแล้วเรียกสมาบัติ เช่น
เดียวกันกับไม่มีสัตว์ในภพภูมิใดที่ปราศจากรูป แล้วเรียกว่าสัตว์
อนึ่ง ถ้าถือตามมติของฝ่ายเถรวาทและฝ่ายสรวาสติวาทินที่ว่า
สมาบัติที่ ๒ ปราศจากจิตเลยไซ้ เวลาออกจากสมาบัติ จิตปรากฏขึ้น
จิตดวงนี้มีรากฐานมาจากไหน หรือว่าจู่ ๆ ก็โผล่ขึ้นมาเฉย ๆ อย่างไม่มี
ปี่มีขลุ่ย และในระหว่างที่อยู่ในสมาบัติ ผลกรรมวิบากต่าง ๆ ที่ทำ ๆ
ไว้แต่ปางก่อน ๆ ไปอยู่เสีย ณ ที่ใด โดยเหตุผลดังกล่าวมา จึงต้องถือ
ว่าในสมาบัติทั้ง ๒ จิตขาดไป หากแต่ไม่สำแดงพฤติกรรมเท่านั้น สิ่งที่ดับ
ไปก็เพียงเวทนา สัญญา สังขารเท่านั้นเอง อนึ่งถ้าปราศจากจิตเสีย
ชีวิตินทรีย์ก็พึงถึงกาลสลายไปด้วย กลายเป็นมรรณะไป จักชื่อว่าอยู่ใน
สมาบัติไม่ได้ คณาจารย์เสาตรนุติกวาทินรุ่นต่อมาเช่น พระศิริลัพชะ
ถือว่าในนิโรธสมาบัติยังมีพฤติกรรมเป็นไปอยู่ในคัมภีร์มหายานกรรมสิทธิ์
ศาสตร์ของฝ่ายมหายานปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า จิตที่ยังมีพฤติกรรมใน
นิโรธสมาบัติคือ มโนวิญญาณนั่นเอง คณาจารย์ฝ่ายเสาตรนุติกอีก
รูปหนึ่งชื่อ พระสถวีระราชะ ผู้เป็นสานุศิษย์ของพระศิริลัพชะอรธธา-
ธิบายว่า ในนิโรธสมาบัตินั้น มนายนะไม่วิบัติทำลาย ฉะนั้นจึงยังมี

มโนวิญญานได้ แต่เนื่องด้วยขาดปัจจัยจึงไม่มีผัสสะ มติฝ่ายเถรวาท และสรวาสติวาทินคัดค้านข้อนี้ เพราะทั้ง ๒ นิกายถือว่าในนิโรธสมาบัติ และอัฐัญญีสมาบัติ ภายสังขารด้วย วิจิสังขารดับ จิตตสังขารดับ ฉะนั้น จิตจึงต้องดับไปด้วยชั่วคราวแห่งสมาบัติ และว่าจิตดวงสุดท้ายก่อนเข้าสมาบัตีย่อมเป็นอนันตรปัจจัยแก่จิตดวงแรกที่ออกจากสมาบัตินั้นได้

๕. ถือว่าไม่มีอวิญญูติรูป ฝ่ายเสาตรนฤคทวาทินคัดค้านมติฝ่ายสรวาสติวาทินที่ถือว่าอวิญญูติรูป (ให้พลิกไปดูเรื่องอวิญญูติรูปในบาทหลักธรรมสรวาสติวาทินเปรียบเทียบด้วย) ดังนี้

ก. ฝ่ายสรวาสติวาทินอ้างว่า รูปที่เห็นไม่ได้กระทบ ไม่ได้ว่าเป็นอวิญญูติรูป บัดนี้ขอแย้งว่ารูปดังกล่าว คือรูปกสิณนิมิตปรากฏในใจด้วยอำนาจของสมาธินั้นเอง รูปกสิณนิมิตนี้มีได้เป็นวิสัยแห่งจักขุวิญญาน จึงชื่อว่าอนิทฺตะนะ และไม่ขัดข้องเทศะจึงชื่อว่าอปปฎิฆะ

ข. ฝ่ายสรวาสติวาทินอ้างว่าบุคคลใช้ให้เข้าไปฆ่าสัตว์ แต่ผู้ใช้ก็ต้องรับกรรมวิบากด้วย จึงต้องมีอวิญญูติรูป บัดนี้ขอแย้งว่า การที่บุคคลนั้นต้องรับวิบากกรรมเพราะคำพิงการใช้ให้คนอื่นไปฆ่าสัตว์ ในขณะนั้นเขาได้เกิดเจตนาขึ้นแล้ว เจตนานี้เป็นคฺุฬพีชหรือพีชะเก็บอยู่ในขันธสันดาน เมื่อถึงคราวก็จักเติบโตกลายเป็นวิบากออกมาไม่จำเป็นต้องมีอวิญญูติรูปเลย

ค. ฝ่ายสรวาสติวาทินอ้างว่า สัมมวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะเป็นอวิญญูติรูปในขณะที่แห่งมรรคภาวนา บัดนี้ขอแย้งว่าไม่ใช่อวิญญูติรูปเลย ที่จริงเป็นกายสัญญาเจตนา กล่าวคือในขณะที่แห่งมรรคภาวนา เจตนาที่ละเว้นมิจฉาวาจา เจตนาที่ละเว้นมิจฉากัมมันตะ เจตนาที่ละเว้นมิจฉาอาชีวะต่างหาก

๑๐. ถือว่าดวงจิตอันเกิดดับสืบสันตติเก็บไว้ซึ่งสรรพพีชะ ฝ่าย

เสาศรณุตติกวาทิน แสดงว่าการกระทำต่าง ๆ ของเราไม่สูญหาย ย่อมส่ง
เป็น พืช หรือ พีช ไปเก็บไว้ในภวังคจิต พืชเหล่านี้มีทั้งกุศล อกุศล
อบรมจิตตสันดานให้ขึ้นไปเมื่อประสบกับเหตุและปัจจัยอันสมควรแก่กัน
พืชก็เติบโตกล้าแข็งสำแดงพฤกษิตออกมา บันดาลให้เกิดเป็นกุศลวิบาก
อกุศลวิบากแก่สัตว์นั้น ๆ ความคิดอันนี้เป็นสมุฏฐานสำคัญอีกข้อหนึ่ง
ซึ่งก่อเกิดปรัชญาโยคอาจารย์หรือวิชญะวาทินของฝ่ายพระพุทธศาสนา
มหายานในภายหลัง มติฝ่ายเถรวาทก็รับรอง

๑๑. ถือว่าในรูปก็ยังมีรูปแต่เป็นรูปสุขุมมาก มติฝ่ายเถรวาท
และฝ่ายสรวาสติวาทินคัดค้านไม่เห็นด้วย

๑๒. ถือว่าจิตตวิปยุตธรรมไม่ใช่เป็นสภาวะมีอยู่จริง ข้อนี้แย้ง
กับมติฝ่ายสรวาสติวาทิน

๑๓. ถือว่าพระโศดาบันและพระอรหันต์ไม่มีความเสื่อมจากโศดา-
ปัตติผลและอรหัตผล แต่พระสกทาคามีและพระอนาคามีอาจเสื่อมจาก
สกทาคามีผลและอนาคามีผลได้ ข้อนี้เปรียบเทียบได้กับมติฝ่ายมหา-
สังฆิกะซึ่งถือว่าพระโศดาบันอาจเสื่อมได้ แต่พระอริยบุคคลอีก ๓ พวก
ไม่เสื่อม หรือมติฝ่ายสรวาสติวาทินซึ่งถือว่า พระอริยบุคคล ๓ จำพวก
แรกไม่เสื่อม จะเสื่อมได้แต่พระอรหันต์ประเภทสมยวิมุตติ ส่วนมติฝ่าย
เถรวาทคัดค้านทั้งหมด

๑๔. ถือว่าอินจากเจตนาแล้วไม่มีวิบากเหตุ อินจากเวทนาแล้ว
ไม่มีวิบากผล ซึ่งขัดแย้งกับมติฝ่ายสรวาสติวาทินและเถรวาท

ประวัตินิกาย

ในปกรณ์ฝ่ายบาลีกล่าวว่านิกายนี้แตกออกจากเถรวาทในครั้งพุทธศตวรรษที่ ๑ มูลเหตุเพราะความเห็นขัดแย้งในการปฏิบัติพระวินัย ๑๐ ประการ ดังปรากฏพิสดารในเรื่องทุติยสังคายนาแล้ว แต่ปกรณ์ฝ่ายลัทธิของวสุมิตรกล่าวว่า นิกายนี้แยกมาจากนิกายสรวาสติวาทินครั้งพุทธศตวรรษที่ ๓ ส่วนคัมภีร์มัชฌิมาสารของวสุมิตรกล่าวว่าแยกมาจากนิกายเหมวันตวาทิน สำหรับความเห็นของข้าพเจ้าสมควรจะเชื่อมต่อนิกายบาลี ในยุคแรกพวกวัชชีบุตรมีแหล่งรวมอยู่ที่กรุงเวสาลี และเคารพนับถือพระสารีบุตรมหาสาวกกับพระราหูผู้พุทธชินโรสว่าเป็นพระบูรพาจารย์ ปกรณ์ต่าง ๆ ของนิกายนี้เราไม่มีโอกาสจะได้ศึกษาเลย เพราะสาบสูญไปหมด แต่ปรากฏว่าพวกวัชชีบุตรยกย่องคัมภีร์ "สารีบุตรตาทิกรรม" ซึ่งถือว่าเป็นนิพนธ์ของพระสารีบุตรอรหันต์ คัมภีร์เล่มนี้มีลักษณะที่วงศ์คัมภีร์วิภังคปกรณ์ ข้าพเจ้าเพิ่มความแน่ใจว่าอภิธรรมปิฎกเป็นอาจริยภายิตขยายความพระพุทฺพจน์ และเริ่มมีแล้วแต่ครั้งพุทธกาลเป็นบางส่วนมิใช่ทั้งหมด บุคคลสำคัญผู้ให้กำเนิดแก่คัมภีร์แบบอภิธรรมก็คือท่านพระสารีบุตรและท่านพระมหากัจจายนะ ปกรณ์ของท่านมหาสาวกทั้ง ๒ ได้ถูกถ่ายทอดสืบกันมาจนถึงยุคแตกนิกาย แต่ละนิกายก็ได้พยายามอธิบายความหรือขยายความแต่งเติมเสริมส่งให้เข้ากันได้กับหลักธรรมของตน ฉะนั้นไม่เพียงแต่นิกายวัชชีบุตรมีคัมภีร์สารีบุตรตาทิกรรมเท่านั้น แม้นิกายอื่น ๆ เช่นนิกาย

วิทวาทีน นิกายมหายาน นิกายธรรมคฤปิณะกัณบถือปรณนี้คูกัน
อนึ่งสาริปุตตาทิธรรมในพาคย์จีนก็ปรากฏมีหลักธรรมหลายอย่างแย้งกัน
มติฝ่ายวัชชีบุตร ฉะนั้นจึงเป็นอันยุติได้ว่าคัมภีร์เล่มนี้ของฝ่ายวัชชีบุตร
คงมีอยู่ต่างหาก

อิทธิพลของนิกายวัชชีบุตรเจ็ดจำอยู่ในอินเดียเป็นเวลาหลายศตวรรษ
จากมจรได้แผ่ขยายไปสู่อินเดียภาคตะวันตกและภาคใต้ แต่เนื่องด้วยว่า
นิกายนี้มีหลักธรรมยอมรับว่ามีอาดมันหรืออิตตา จึงถูกโจมตีมาจาก
นิกายอื่น ๆ เช่นนิกายมหาสังฆิกะ นิกายเถรวาท นิกายสรวาสตีวาทีน
และนิกายเสตฺรนุติคาวาท

หลักธรรมสำคัญ ๔ ข้อ

๑. ถือว่ามีบุคคลหรืออิตตาปรมัตถ์ ปุคฺคโล อุลลพุกติ

สตฺยิกฤษฐปรมฐฐนาติ มติฝ่ายวัชชีบุตรถือว่ามีบุคคลความจริงแท้แน่นอน
นอนในปรมัตถ์ ไม่ใช่สมมติบัญญัติ บุคคลในที่นี้ไม่ใช่ขันธ ๕ ทั้งนี้
เพราะฝ่ายวัชชีบุตรปรารณจะอธิบายความหนุ่นเวียนแห่งวัฏสงสารว่า
จะต้องมีสภาวะยืนโรง สิ่งหนึ่งเป็นผู้ท่องเที่ยวเวียนวายตายเกิดรับ
เสวยวิบากกุศลอกุศล ถ้าจะถือตามมติฝ่ายเถรวาทมหาสังฆิกาวาท
สรวาสตีวาทีน เสตฺรนุติคาวาท ฯลฯ ซึ่งถือว่าจิตที่เกิดดับสืบสันตติ
เป็นสภาวะนั้น ฝ่ายวัชชีบุตรก็ไม่พอใจอ้างว่าเหตุผลฟังไม่ขึ้น ทั้งนี้เนื่อง
ด้วยจิตเกิดดับเป็นขณะ ๆ ไม่ใช่มีอยู่ดวงเดียวยืนโรงอย่างนี้กรรมที่ทำ
เมื่อจิตขณะดับก็ดับไปแล้ว จิตขณะกลับไม่ต้องมารับวิบากซึ่งจิตขณะ
ดับทำไว้เลย พุทธปรัชญาฝ่ายขณิกาวาท (มีเถรวาทสรวาสตีวาทีนเป็น
สำคัญ) ย่อมถือว่ารับกันได้เพราะแม้มีใช้ดวงเดียวกัน แต่ก็สืบทอดกัน
แต่ฝ่ายวัชชีบุตรก็ยังไม่พอใจบอกว่าต้องมี "ปุคฺคละ" หรือ "อาดมัน"

ฝ่ายเถรวาท-ค้านว่า ถ้าท่านถืออย่างนั้น "บุคคล" ที่เกิดเป็นมนุษย์แล้วชาติหนึ่ง อีกชาติหนึ่งไปเกิดเป็นกระบือ อีกชาติหนึ่งกลับไปเกิดเป็นมนุษย์อีก อยากทราบหน่อยว่า บุคคลนั้นในชาติเป็นมนุษย์จะเป็นอันเดียวกับในชาติที่เกิดเป็นกระบือหรือไม่ ถ้าท่านถือว่า บุคคลผู้เกิดในชาติมนุษย์เป็นอย่างหนึ่ง เกิดในชาติเป็นกระบือเป็นอย่างหนึ่ง ไชว์ คำของท่านที่ว่า "บุคคล" ท่องเที่ยวไปในภพน้อยภพใหญ่ก็ผิดและที่ท่านถือว่า "บุคคล" คนเดียวท่องเที่ยวเวียนวนสู่ภพชาติต่าง ๆ ก็จกกลายเป็นว่าความตายไม่มี แต่ตามความจริงผลแห่งกุศลกรรมมีอยู่ปรุงแต่งให้สัตว์เสวยคติแตกต่างกันไป จะว่าบุคคลขึ้นโรงเตียงอยู่ได้อย่างไร

ฝ่ายวัชชีบุตร-ตอบว่า ก็ผู้ที่ได้รับบรรลุโสดาบัน เคลื่อนจากมนุษย์โลกเข้าถึงเทวโลก ก็คงเป็นพระโสดาบันแม้ในเทวภูมินั้นมีไชฤา นี้ก็แสดงให้เห็นชัดอยู่ได้ ๆ ว่า "บุคคล" นั้นท่องเที่ยวจากโลกนี้สู่โลกอื่นได้

ฝ่ายเถรวาท-ค้านว่า ถ้าอย่างนั้น โสดาบันบุคคลเคลื่อนจากโลกมนุษย์แล้ว เข้าถึงเทวโลกก็เห็นจะยังคงสภาพมนุษย์อยู่กระมัง มิได้เป็นเทวดากระมัง

ฝ่ายวัชชีบุตร-ตอบว่า ทักษะของพวกเราถือว่า "บุคคล" อาจจะไปถือกำเนิดอื่น ๆ แตกต่างกันไปได้ แต่สภาวะแห่งบุคคลนั้นเที่ยงไม่แปรผัน ฉะนั้นจึงเปลี่ยนรูปโฉมจากมนุษย์เป็นเทวดาได้ อนึ่ง ถ้าท่านผู้ค้านไม่เชื่อเรื่อง "บุคคล" ไชว์ ท่านก็กำลังคัดค้านพระพุทธภาษิต ซึ่งพวกเรายกขึ้นมาอ้างแสดงไว้แล้ว ธรรมคาพระพุทเจ้าทั้งหลายย่อมตรัสแต่คำจริง ตรัสสมกาล ตรัสเรื่องที่เป็นจริง ตรัสถูกต้อง ตรัสไม่ผิด ตรัสมีกลาดเคลื่อนมิไชฤา

ฝ่ายเถรวาท-ค้านว่า พวกท่านกำลังตีความพระพุทธพจน์ผิดอย่าง

น่าอเนจอนาใจ ทั้งนี้เพราะขาดโยนิโสมนสิการ แท้จริงพระพุทธพจน์
ดังกล่าว พระองค์แสดงโดยโลกียโวหาร ตรัสตามสมมติบัญญัติของ
ชาวโลกเท่านั้น ถ้าตรัสตามในปรมัตถโวหารก็ไม่มีสัตว์ บุคคล อตตะ
ชีวะ ฯลฯ ว่ากันตามหลักความจริงแล้ว การที่ถือว่าบุคคลแตกดับไป
พร้อมกับขันธทั้งหลายแตกดับ วาทะอย่างนี้จัดเป็นอุจเฉททิล्ली หากว่า
บุคคลไม่แตกดับ เมื่อขันธทั้งหลายแตกดับ วาทะอย่างนี้จัดเป็นสัสสตทิล्ली
บุคคลที่ไม่แตกดับก็เที่ยงคู่พระนิพพาน ทั้ง ๒ ทิล्लीพระผู้มีพระภาค
ทรงวันขาดแล้วเหมือนตาลยอดด้วนย่อมไม่งอกอีกต่อไป อนึ่งเพราะ
อาศัยต้นไม้อจึงบัญญัติเงาไม้ได้ฉันใด ฉะนั้นแหละเพราะอาศัยรูป เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงบัญญัติบุคคลขึ้น แต่ต้นไม้อก็ไม่มีเที่ยง เงาไม้
จึงพลอยไม่มีเที่ยง ขันธทั้ง ๕ ไม่เที่ยง บุคคลจึงพลอยไม่มีเที่ยง

ฝ่ายวัชชีบุตร-ตอบว่า ตามทัศนะของพวกเรา "บุคคล" ปรมาตม์นี้
ไม่ใช่เป็นสังขตะ และก็ไม่ใช่อสังขตะ จึงไม่เป็นทั้งขันธและไม่เป็น
พระนิพพาน ไม่ตกอยู่ในข่ายอุจเฉททิล्लीหรือสัสสตทิล्लीดังพวกท่านค้านมา
เมื่อผู้ใดดับขันธปรินิพพานแล้ว "บุคคล" ก็ไปอยู่ในนิพพาน

ฝ่ายเถรวาท-ค้านว่า ธรรมทั้งปวงก็มีอยู่ ๒ ประเภทเท่านั้น คือ
สังขตะธรรม ๑ อสังขตะธรรม ๑ ไม่มีประเภทที่ ๓ สมดังพระพุทธ-
วจนะว่า "เทโว มา ภิกขเว ชาตุโย กตมา เทโว สงฺขตา จ ชาตุ อสงฺขตา จ
ชาตุ อิมานิ ภิกขเว เทโว ชาตุโยติ" คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ชาตุนี้แลมี
๒ ประเภทนั้นเป็นไฉน ชาตุนี้อาศัยปัจจัยปรุงแต่ง ๑ ชาตุนี้อาศัยปัจจัย
ปรุงแต่ง ๑ อย่างนี้แลภิกษุทั้งหลายชาตุ ๒ ประเภท ในขุททกนิกาย
ตรัสว่า สพุเพ ธมฺมา อนคฺคตาติ ธรรมทั้งหลายทั้งสังขตะ อสังขตะ
ล้วนเป็นของปราศจากตัวตน และครั้งหนึ่งพระอานนท์เถระเจ้าทูลถาม
พระองค์ว่า "สุญฺญ โลก โส สุญฺญ โลก โสติ ภูเต วุจฺจติ กิตฺตาวตา นุ โส"

ภนฺเต สฺสฺสฺ โลกโกติ วุจฺจติ" แปลว่า ที่กล่าวกันว่าโลกศุนย์ ๆ ดังนี้
 ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอจึงกล่าวกันว่าโลกศุนย์
 พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า "กิลฺยงานนฺท สฺสฺสฺญ อตุตฺเตน วา อตุตฺตนิเยน
 วา จกฺขุ อานนฺท สฺสฺสฺญ อตุตฺเตน วา อตุตฺตนิเยน วา รูปา สฺสฺสฺญา ฯ
 เป ฯ จกฺขุวิญญาณํ สฺสฺสฺญ ฯ เป ฯ จกฺขุสมฺมสฺสฺโส สฺสฺสฺโย ฯ เป ฯ
 ยมฺปิทํ จกฺขุสมฺมสฺสฺสฺปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทฺยิตํ สฺขํ วา ทุกฺขํ วา
 อทุกฺขมฺสฺขํ วา ตมฺปิ สฺสฺสฺญ อตุตฺเตน วา อตุตฺตนิเยน วา ฯล ฯ... ฯล ฯ
 ยมฺปิทํ มโนสมฺมสฺสฺสฺปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทฺยิตํ สฺขํ วา ทุกฺขํ วา
 อทุกฺขมฺสฺขํ วา ตมฺปิ สฺสฺสฺญ อตุตฺเตน วา อตุตฺตนิเยน วา ตสฺมา สฺสฺสฺโย
 โลกโกติ วุจฺจติ" ความว่า "อานนท ด้วยเหตุที่ศุนย์โดยตรง หรือศุนย์
 โดยของที่เนื่องกับตน กล่าวคือจักขุแล ศุนย์โดยตน ศุนย์โดยของที่
 เนื่องกับตน รูปศุนย์ ฯล ฯ จักขุวิญญาณศุนย์ ฯล ฯ จักขุสัมผัสศุนย์
 ฯล ฯ จักขุสัมผัสเป็น ปัจจัยให้เกิดเวทนาสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี หรือไม่สุข
 ไม่ทุกข์ก็ดี อันใด แม้อันนั้นก็ศุนย์โดยตน หรือศุนย์โดยของที่เนื่อง
 กับตน โสตะ ฯล ฯ สัททวะ ฯล ฯ ฆานะ ฯล ฯ คันธะ ฯล ฯ ชิวหา
 ฯล ฯ รสา ฯล ฯ กายะ ฯล ฯ โสภณัฐพะ ฯล ฯ มโน ฯล ฯ ฐมา
 ฯล ฯ มโนสัมผัสเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนาสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี หรือไม่สุข
 ไม่ทุกข์ก็ดีอันใด แม้อันนั้นก็ศุนย์โดยตนหรือศุนย์โดยของที่เนื่องกับตน
 ดูก่อนอานนท เพราะเหตุที่ศุนย์โดยตนหรือศุนย์โดยของที่เนื่องกับตน
 ฉะนั้นแลจึงกล่าวได้ว่าโลกศุนย์ดังนี้"

นอกจากนี้พระเถรีชื่อวชิรา ผู้รหันต์ยังได้ภายิตไว้อีก
 "ก็ นุ สตุโตติ ปจฺเจติ มาร ภิภูลฺลิตํ นุ เต
 สฺทฺทฺสงฺขารรปฺญโขยิ น ยิธ สตุตฺตฺพลฺลทฺติ
 ยถาปี องฺกสมฺภารา โหติ สฺทฺโท รโธ อิติ"

เอว ขนฺเตสุ สนฺเตสุ โหติ สตุตฺติ สมฺมตติ
ทุกฺขเมว हि สมฺโกติ ทุกฺขํ ติญฺจติ เวติ จ
นาถญฺชฺร ทุกฺขา สมฺโกติ นาถญฺชฺรํ นิรุชฺตีติ"

"แน่ะมาร ! เจ้าเชื่อว่าเป็น "สัตว์" ถาหนอน นั้นเป็นทศนะของ
เจ้าถาหนอน แท้ที่จริงนี้เป็นกลุ่มสังขารล้วน ๆ ในกลุ่มสังขารนี้ เจ้าจะ
หาสัตว์ (ที่เป็นตัวตนยืนโรงอยู่) ไม่ได้หรอก เพราะคุณส่วนทั้งหลายเข้า
เสียงว่า "รด" จึงเกิดมีขึ้นฉันใด เมื่อขันธทั้งหลายยังมีอยู่ จึงสมมติ
เรียกว่า "สัตว์" ก็ย่อมเกิดมีขึ้นได้ฉันนั้น ความจริงแล้ว มีแต่ทุกข์
เท่านั้นที่เกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นที่ตั้งอยู่ ทุกข์เท่านั้นที่ดับ อื่นจากทุกข์ไม่มี
อะไรเกิด อื่นจากทุกข์ไม่มีอะไรดับดังนี้" (สังยุตตนิกาย)

ในมัชฌิมนิกายมูลปัณณาสก์พระบรมศาสดาตรัสว่า ศาสดาใน โลก
นี้มีอยู่ ๓ จำพวก คือ

ก. ศาสดาบางคนบัญญัติว่ามีอัตตาโดยเป็นของจริงแท้เที่ยงทั้ง
ในปัจจุบันและสัมปรายภพ ได้แก่พวก สัสสตวาท

ข. ศาสดาบางคนบัญญัติว่ามีอัตตาแต่ในปัจจุบันเท่านั้น ไม่
บัญญัติในสัมปรายภพ ได้แก่พวก อูจเฉทวาท

ค. ศาสดาบางคนไม่บัญญัติว่ามีอัตตาโดยเป็นของจริงแท้เที่ยง
ทั้งในปัจจุบันและสัมปรายภพ นี้ได้แก่พระสัมมาสัมพุทธุท ฉะนั้นโดย
เหตุผลทั้งปริยายและนิปปริยาย จึงสรุปยืนยันว่า ในพุทธศาสนาไม่สอน
เรื่อง "บุคคล" "อัตตา" "สัตว์" ว่ามีอยู่โดยปรมาตถ์ และทิจฺจของฝ่าย
วัชชีบุตรจึงเป็นฝักใฝ่พวกสัสสตทิจฺจ

เราได้ความชัดเจนจากวาทีของพวกวัชชีบุตรว่า "บุคคล" ในที่นี้
ไม่ใช่สังขตะ ในปกรณ์ส์ถกฤตอกิธรรมโกศศาสตร์จึงว่า "นิกายวัชชีบุตร"
ถือว่ามีบุคคล ซึ่งมีสภาวะไม่ใช่ขันธหรืออื่นไปจากขันธ อุปมาดังท่อน

พินกับไฟ จะกล่าวว่าพินเป็นไฟไม่ได้ หรือทั้งพิน ซึ่งเป็นเชื้อเพลิงเสีย ไฟก็หาไม่ได้ พินอันเป็นเชื้อไม่ใช่ไฟ และไฟก็ไม่ใช่พิน แต่ต้องมีพิน จึงมีไฟขึ้น "บุคคล" ไม่ใช่ขั้นและก็ไม่อื่นไปจากขั้นดังนี้ "บุคคล" ของฝ่ายวัชชีบุตรจึงพยากรณ์ไม่ได้ว่าเที่ยงหรือไม่เที่ยง ฝ่ายสัสถกถุดอธิบายลักษณะ "บุคคล" ไปไกลกว่าในบาลี และเพราะเหตุที่ "บุคคล" ไม่ใช่ขั้น ฝ่ายวัชชีบุตร จึงถือมติของตนไม่ตกเป็นพวกอุจเจททิจู และเพราะเหตุที่ "บุคคล" ไม่ใช่อื่นจากขั้นมีอยู่ต่างหาก ฝ่ายวัชชีบุตร จึงถือว่า มติของตน ไม่ตกไปเป็นพวกสัสถกถุด

๒. สังขารทั้งหลายบางเหล่าตั้งอยู่ได้ชั่วคราว บางเหล่าเกิดดับ ทุกขณะไม่เว้นว่าง นี่ก็เป็นการแสดงมติไม่เห็นด้วยกับพุทธปรัชญา ฝ่าย "ขณิกาท" ซึ่งถือว่าสรรพสังขารธรรมล้วนเกิดดับเป็นขณะ ๆ ไม่มีความคงที่ ฝ่ายวัชชีบุตรกล่าวว่านามธรรมเกิดดับเป็นขณะเรื่อยจริง แต่ทว่ารูปธรรมบางเหล่าก็สามารถดำรงอยู่ได้ชั่วระยะเวลาหนึ่ง เช่น มหาปฐมพิมณฑลในโลกของเรานี้ สามารถดำรงสภาพของมันยืน ใรงอยู่ตลอดอายุของกัลป์ ๆ หนึ่ง ภายหลังเมื่อสิ้นกัลป์มหาปฐมพิจึงวิบัติไปตามด้วย อนึ่ง ในชีวิตของมนุษย์เรากำหนดตามกระแสกรรมของ บุคคลว่าคนนั้นอายุยืน คนนั้นอายุสั้น สภาวะธรรมที่ดำรงกำหนดอายุนั้น เรียกว่าชีวิตินทรีย์ ๆ นี้ ยืน ใรงอยู่ชั่วกาลแห่งอายุขัย สั้นบ้าง ยาวบ้าง บางคน ๒๐-๓๐ ปี บางคน ๕๐-๖๐ ปี บางคน ๗๐-๘๐ ปี ฉะนั้น จึงเป็นสิ่งบังงัดว่า สังขารบางอย่างก็ตั้งอยู่ได้ระยะเวลาหนึ่ง มติฝ่าย เถรวาทคัดค้านไม่เห็นด้วย เพราะถือว่าลงเป็นสังขารแล้วจะตั้งอยู่นาน ๆ อย่างนั้นไม่มี สิ่งที่อาศัยปัจจัยปรุงแต่งย่อมเกิดดับทุกขณะ แม้เหตุผล เรื่องแผ่นดินที่ตั้งอยู่ชั่วกัลป์ของฝ่ายวัชชีบุตรก็ฟังไม่ขึ้น ปัจจุบัน วิทยาศาสตร์ฝ่ายธรณีวิทยาได้พิสูจน์ให้เราทราบว่ แผ่นดินก็เปลี่ยนแปลง

อยู่ทุกขณะ เซลล์ในร่างกายของมนุษย์และสัตว์ก็เปลี่ยนอยู่ทุกขณะ
ปราศจากสิ่งใดคงที่แม้ชั่วกาลหนึ่งเลย อนึ่งแม้มีพระพุทธรูปปรากฏ
ว่าลักษณะแห่งสังขารธรรม มีการเกิดปรากฏ การตั้งอยู่ปรากฏ และ
การดับไปปรากฏ (อุปปาทะ จูติ กังคะ) "จูติ" อากาที่ตั้งอยู่ในที่นี้ก็
เป็นการตั้งอยู่ชั่วขณะเดียว มิได้หมายความว่าอย่างวาทะฝ่ายวัชชีบุตร ถึง
ขนาดตั้งอยู่เป็นกัลป์ ๆ อย่างนั้นเลย

๓. ถือว่าปัญญาญาณเป็นวิราคะและก็ไม่อื่นจากสราคะ ฝ่าย
วัชชีบุตรกล่าวว่าปัญญาญาณ ฯลฯ กายปัญญาธรรมชาติเป็น
อนาวรณ ฝ่ายอภัยกตะ ไม่สามารถเกิดความจำแนกดีชั่วขึ้นได้ จึง
สงเคราะห์หลังฝ่ายวิราคะ แต่เนื่องด้วยปัญญาญาณ ไม่สามารถปรุงแต่ง
จำแนกรู้ดีชั่ว จึงพลอยไม่สามารถทำลายกิเลสได้ (ไม่เหมือนชวนจิต)
ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ก็ไม่อื่นไปจากสราคะด้วย มติฝ่ายเถรวาทก็พอจะเห็น
ด้วยการกล่าวอย่างนี้ของฝ่ายวัชชีบุตร เพราะมีเหตุผลเหมือนกัน

๔. ถือว่าพาหิรศาสคาก็อาจบรรลุปัญญา ๕ ได้ มติฝ่าย
เถรวาทเห็นฟ้องด้วย

ประวัตินิกาย

ในนิกายวัชชีบุตรมีกิ่งนิกายแยกออกมา ๔ สาขา คือนิกายซัมมุตต-
ริกวาทในบาลี หรือธรรมโมคตริยวาทในสังสกฤต ๑ นิกายภัทรยานิกวาท
ในบาลี หรือภทฺธานิยวาทในสังสกฤต ๑ นิกายฉันนาคาริกวาทในบาลี
หรือศนฺนาคาริกวาทในสังสกฤต ๑ นิกาย สมัตติยวาทในบาลี หรือ
สามมมัตติยวาทินในสังสกฤต ๑ รวม ๔ นิกาย ทั้ง ๔ นิกายมีทัศนะ
คล้ายคลึงกับนิกายแม่ จะแตกต่างกันบ้างก็ในส่วนปลีกย่อย แต่นิกาย
สมัตติยวาทเป็นนิกายที่มีอิทธิพลมาก จนภายหลังกลับรุ่งเรืองเกินหน้า
นิกายแม่เสียด้วยซ้ำ และยังได้กลมกลืนนิกายแม่เข้าไว้เป็นอันเดียวกัน
อีกด้วย ฉะนั้นในบางแห่งจึงเรียกนิกายสมัตติยะว่า "สมัตติยะวัชชีบุตร"
เลยทีเดียว ในจดหมายเหตุของนักธรรมจาริกจีนเล่าว่า นิกายสมัตติยะมี
อิทธิพลมากในอินเดียจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ท่านสมณะเฮียงจังกเล่าว่า
ในแคว้นมัลลวะแห่งเดียวมีภิกษุของนิกายนี้ถึง ๒๐,๐๐๐ รูป นอกจากนี้
ยังมีกระจายอยู่ทั่วไปในอินเดียภาคตะวันออกเฉียงใต้ด้วย พระกนิษฐาองค์
หนึ่งของพระเจ้าสีลาทิตย หรือหรรยวราชระทรงเลื่อมใสในนิกายนี้และ
มีความเจนจบในหลักธรรมแห่งสมัตติยะมาก

หลักธรรมสำคัญ ๑๐ ข้อ

นิกายสมัตติยะมีปรัชญาทำนองเดียวกับฝ่ายวัชชีบุตรที่สำคัญที่สุดคือ
การรับรองว่ามี "บุคคล" หรือ "อาตมัน" โดยปรมาตต์ เราไม่ใคร่ทราบ

รายละเอียดเกี่ยวกับทิวของนิกายนี้มากนัก ในบาลีถกถาว่า

๑. ถือว่ามีบุคคล โดยความจริงแท้ในปรมาตม์ เหตุผลก็เป็นทำนองเดียวกับที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนหลักธรรมของฝ่ายวัชชีบุตร
 ๒. ถือว่ามีอันตราย ฝายสมิตยะอธิบายว่า เพราะเหตุบุคคลผู้อันตรายปรินิพพานมีอยู่ จึงบ่งว่าต้องมีอันตราย อันตรายปรินิพพานเป็นชื่อของพระนาคามีประเภท ๑ ในจำนวน ๕ ประเภทคือ
 - ก. อันตรายปรินิพพาน พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง
 - ข. อุปหัจจปรินิพพาน พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งแล้วจนถึงที่สุด
 - ค. สสังขารปรินิพพาน พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานด้วย ต้องใช้ความเพียรมาก
 - ง. อสังขารปรินิพพาน พระอนาคามีผู้จะปรินิพพาน โดยไม่ต้องใช้ความเพียรมากนัก
 - จ. อุทรังโสโตกนิฏฐาคามี พระอนาคามีผู้มีกระแสในเบื้องบนสู่อกนิฏฐภาพ
- ฝ่ายเถรวาทแย้งว่า ถ้าฝ่ายสมิตยะถือว่าเพราะบุคคลผู้อันตรายปรินิพพานมีอยู่ ฉะนั้นจึงบัญญัติว่ามีอันตราย ๕ ไร่ ถ้ากระนั้นเพราะบุคคลผู้อุปหัจจปรินิพพานมีอยู่ บุคคลผู้สังขารปรินิพพานมีอยู่ บุคคลผู้สังขารปรินิพพานก็มีอยู่ มิต้องมีอุปหัจจภพ อสังขารภพ สสังขารภพ ด้วยตา อันที่จริงอันตรายปรินิพพานบุคคลนั้นอุปมาดังบุคคลผู้เป็นพระอวิหาณุมิ อตปปาณุมิ สุตตสาณุมิ สุตตสีณุมิ อกนิฏฐาณุมิ พรหมในชั้นอวิหาณุมิ กำหนดอายุ ๑,๐๐๐ กัลป์ ในอภิธรรมสังคหฎีกากล่าวว่า พรหม

ชั้นนี้ต้องอยู่ครบตามกำหนดอายุกัลป์ ส่วนอีก ๔ ชั้นคือ อดัมปามีอายุ ๒,๐๐๐ กัลป์ สุทตฺตสามีอายุ ๔,๐๐๐ กัลป์ สุทตฺตีสามีอายุ ๘,๐๐๐ กัลป์ อกนิฏฐามีอายุ ๑๖,๐๐๐ กัลป์ ทั้ง ๔ ชั้น ไม่ต้องอยู่ครบตามกำหนดอายุกัลป์ก็ได้ ฉะนั้นพระอนาคามีที่อุบัติในพรหม ๔ ชั้นนี้ชั้นใดชั้นหนึ่ง ถ้าเจริญมรรคผลแก่กล้าขึ้นก็อาจดับขั้นบริพพานลงในระหว่างอายุยังไม่ถึงกำหนดกัลป์ จึงเรียกว่าอันตรายปรินิพพายี

๒. ถือว่าไม่มีรูปชีวิตินทรีย์ นตฺถิ รูปชีวิตินฺทรียนฺติ ฝาย

สมมติยะกล่าวว่ารูปชีวิตินทรีย์ไม่มี มีแต่ความธำรงอยู่แห่งรูปธรรม แต่ความธำรงอยู่แห่งรูปธรรม ไม่ควรเรียกว่าเป็นรูปชีวิตินทรีย์ มติฝาย เถรวาทกล่าวว่า ชีวิตินทรีย์มี ๒ ชนิด คือนามชีวิตินทรีย์ ๑ และรูปชีวิตินทรีย์ ๑ อายุความตั้งอยู่ ความเจริญ การบำรุงการเคลื่อนไหว การเป็นไป และการรักษามีแก่รูปธรรมทั้งหลาย ฉะนั้นจึงต้องมีรูปชีวิตินทรีย์ ๑ ผู้เข้าสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ นามธาตุย่อมดับไป นามชีวิตินทรีย์ก็ไม่มี แต่รูปกายก็หาได้แตกกระจายทรุดโทรมไปไม่ ทั้งนี้เพราะมีรูปชีวิตินทรีย์รักษาคุมหล่อเลี้ยงอยู่ อสติญญีพรหมไม่มีจิตก็มีรูปชีวิตินทรีย์หล่ออยู่ในอภิธรรมฎีกาท่านแสดงอรรถไว้ว่า ชีวิตรูปคือรูปธรรมที่รักษาสหาชคของรูปในร่างกายให้ทรงอยู่

ฝายสมมติยะแย้งว่า ถ้าชีวิตินทรีย์มี ๒ คือฝายนามและฝายรูปดังนี้ ไชริ์ บุคคลก็ต้องตายด้วยมรณะ ๒ อย่างซิ ฝายเถรวาทรับโดยปริยาย แต่ที่จริงเมื่อบุคคลปลงรูปแตกนามดับ แต่ในบันทึกของจีนกล่าวว่า ฝายสมมติยะก็ถือว่ามีรูปชีวิตินทรีย์เหมือนกัน ธำรงอยู่ชั่วระยะแห่งอายุ

๓. ถือว่าวิญญูติก็เป็นสีล วิญญูตฺติ สีลนฺติ ฝายเถรวาทไม่เห็นด้วย ทั้งนี้เพราะถือว่าวิญญูติเป็นเพียงอาการทางร่างกายเท่านั้น เจตนา

จนเว้นจากบาปต่างหากที่เป็นตัวศีล

๔. ถือว่าอนุสัยเป็นอพยากตะ อนุสัย อพยากตาติ ฝ่ายสมัตติยะกล่าวว่า อนุสัยกิเลสเป็นอเหตุกะและเป็นจิตตวิปยุตตสังขาร-ธรรม คือ ไม่ประกอบด้วยจิตแต่ก็สงเคราะห์ลงในสังขารชั้น มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย เพราะถือว่าอนุสัยกิเลสเป็นอกุศลแต่อยู่ในจิตที่เป็นอพยากตะได้

ฝ่ายเถรวาทแย้งฝ่ายสมัตติยะว่า อนุสัยที่ท่านว่าเป็นอพยากตะ ถ้าจะเป็นวิบากอพยากตะ กิริยาอพยากตะ หรือเป็นรูปธรรม เป็นพระนิพพานกระมัง

๕. ถือว่ามีฉานในระหว่าง อตถิ ฉานนุตริกาติ ฝ่ายสมัตติยะกล่าวว่า มีฉานคั่นอยู่ระหว่างปฐมฉานและทุติยฉานต่อกันเรียกว่า "ฉานนุตริยะ" ได้แก่ฉานซึ่งไม่มีวิตกมีแต่พิจารณา ฉานนุตริยะนี้บังเกิดขึ้นเมื่อปฐมฉานดับไปแล้ว และทุติยฉานยังไม่บังเกิด มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย ที่จะเรียกภาวะระหว่างปฐมฉานกับทุติยฉานว่าเป็นฉานนุตริยะ ฉะนั้นในบาลีอภิธรรมจึงบัญญัติรูปฉาน โดยจตุกกนัยและปัญจกนัย ถ้านับลำดับองค์ธรรมของฉานตามจตุกกนัยดังนี้

๑. ปฐมฉาน มีวิตกความตรึก วิจารณ์ความตรอง ปิติความอิ่มใจ สุขความสบาย และเอกัคคตา ความมีอารมณ์เดียวเป็นหนึ่ง

๒. ทุติยฉาน ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ คงมีแต่ปิติ สุข เอกัคคตา

๓. ตติยฉาน ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ไม่มีปิติ มีแต่สุขและเอกัคคตา

๔. จตุตถฉาน ไม่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ ทั้ง ๓ เลย สุขได้กลายเป็นอุเบกขา ส่วนเอกัคคตาคงมีอยู่

ถ้านับลำดับองค์ธรรมของฌานตามปัญจกนัยดังนี้

๑. ปฐมฌาน มีวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
๒. ทุติยฌาน ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
๓. ตติยฌาน ไม่มีวิตก วิจารณ์ มีแต่ปีติ สุข เอกัคคตา
๔. จตุตถฌาน ไม่มีวิตก วิจารณ์ มีแต่สุขและเอกัคคตา
๕. ปัญจฌาน ไม่มีวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข มีแต่อุเบกขาและ

เอกัคคตา

เพราะฉะนั้น ฌานที่ไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ตามนัยเถรวาท คือทุติย-
ฌานในปัญจกนัยนั่นเอง

๖. ถ้าว่การประพตติพรหมจรรย์ไม่มีในเทวโลก นคฤทเทเวสุ
พุมหุจริยวาโสติ ฝ่ายสมมติยะอ้างพระพุทธานิพนธ์ในอังคุตตรนิกายว่า
"ตีหิ ภกุชเว ฐาเนหิ ชมพูทีปกา มนุสฺสา อุตฺตรกฺกุเก จ มนุสฺเส
อริคณฺหนฺติ เทเว จ จาวตีเส กตเมหิ ตีหิ ฐาเนหิ สุรา ส ติมนุโต อธิ
พุมหุจริยวาโสติ" "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ชาวชมพูทวีป เป็นผู้สูง
และประเสริฐยิ่งกว่ามนุษย์ชาวอูตตรกุกุทวีปและเทพยดาชั้นดาวดึงส์

ด้วยฐานะ ๓ ประการ ก็ฐานะ ๓ ประการเป็นไฉน คือเป็นผู้มี
ความอาจหาญ ๑ เป็นผู้มั่งคั่งมั่ง ๑ เป็นผู้ประพตติพรหมจรรย์ ๑"
ฉะนั้นจึงลงมติว่าในเทวโลกมไม่มีการประพตติพรหมจรรย์ มติฝ่าย
เถรวาทได้ว่า "สพฺเพ เทวา ชพา เอพฺมุคา อวิญญฺ หตฺถสํวํจิกา น
ปฏฺิพฺลา สุภามิตฺตพฺภาสิตานํ อตฺถมณฺญาคฺ์ สพฺเพ เทวา น พุทฺธ
ปสฺนุ น น รมฺเม ปสฺนุ น น สงฺฆे ปสฺนุ น น พุทฺธ ภาควนฺตํ
ปยฺธิรูปาสนฺติ น พุทฺธ ภาควนฺตํ ปญฺหํ ปุจฺจนฺติ น พุทฺธเณ ภาควตา
ปญฺเห วิสชชิตฺเต อตฺตมฺนา สพฺเพ เทวา กมฺมารเณน สมฺนุ นาคตา
กิลฺลสวารเณน สมฺนุ นาคตา วิปាកวเรณ สมฺนุ นาคตา อสุสฺสธา

อจฺจนฺติกา ทุปฺปญฺญา อภพฺพา นิยามิ โอกฺกมิตฺตํ กุสเลสุ ฐมฺเมสุ
สมฺมตฺตํ ฯลฯ"

"อ้อ ในทวโลกที่ท่านว่าไม่มีการประพตฺติพรหมจรรยฺ์นั้น ทวยเทพ
ทั้งหมดถ้าจะเป็นผู้เจะงะหรือเป็นใบ้พูดไม่ได้ เป็นผู้ที่ไม่รู้เคียงสาต้อง
ใช้วิธีชี้ใบ้ชี้เบ้ คือใช้ภาษาใบ้ ไม่มีความสามารถที่จะรู้ความแห่งถ้อยคำ
ว่ากล่าวดีหรือกล่าวชั่ว หรือว่าทวยเทพทั้งหลายไม่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า
ไม่เลื่อมใสในพระธรรมเจ้า ไม่เลื่อมใสในพระสังฆเจ้า เป็นผู้ไม่เข้าไปนั่ง
ใกล้เฝ้าพระผู้มีพระภาคและไม่ทูลถามปัญหากับพระองค์ ไม่ชื่นชมต่อ
ปัญหาซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงวิสัชนาในฟังแล้ว หรือว่าเทพเจ้าทั้งหลาย
เป็นผู้ประกอบด้วยกรรมาวรณ์ มีกรรมเป็นเครื่องกีดขวาง ประกอบ
ด้วยกิเลสาวรณ์ มีกิเลสเป็นเครื่องกีดขวาง ประกอบด้วยวิปากวรณ์
มีวิปากเป็นเครื่องกีดขวาง ปราศจากศรัทธา ปราศจากฉันทะ เป็นผู้
ปัญญาอันทราม เป็นผู้ไม่ควรเพื่อก้าวล่วงลงสู่ความกำหนดแน่นอน
อันเป็นทางแห่งกุศลธรรมทั้งหลายหรือว่าไร ท่านจึงว่าไม่มีการประพตฺติ
พรหมจรรยฺ์ในทวโลก"

ฝ่ายสมิตฺติยะยื้อนว่า "อตุถิ ตตุถ ปพฺพชฺชา มุณฺฑิยิ กาสาวธรรณา
ปตฺตธรรณา เทเวสุ สมฺมาสมฺพุทฺธา อุปชฺชนฺติ ปจฺเจกสมฺพุทฺธา
อุปชฺชนฺติ สวากยฺกํ อุปชฺชตีติ"

"ในทวโลกถ้าจะมีการบรรพชา การปลงผม ครองผ้ากาสาวพัสตร์
ทรงบาตรกระมัง หรือว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติ ณ ที่นั้น พระปัจเจก-
พุทธเจ้าทั้งหลายทรงอุบัติ ณ ที่นั้น คู่แห่งพระสาวกก็ทรงอุบัติ ณ ที่นั้น
ไซ้ใหม่"

ฝ่ายเถรวาทโต้ว่า "ถูกแล้วในทวโลกไม่มีสิ่งซึ่งท่านว่านั่นจริง ก็
แต่ในที่ใดมีการบรรพชา ในที่นั้นจึงมีการประพตฺติพรหมจรรยฺ์หรือ ในที่

ใดไม่มีการบรรพชา ในที่นั้นก็ไม่มีการประพาศพรหมจรรย์หรือ ถ้าท่านจะใช้โยนิโสมนสิการพิจารณาให้คิดถ้อยแท้แล้ว จะเห็นได้ว่าเทพพวกอัสถุญสัตว์ท่านั้นที่ไม่มีการประพาศพรหมจรรย์ เพราะไม่มีสัญญาจำหมายรับรู้ใด ๆ ส่วนเทพพวกมีสัญญาบางเหล่าที่เป็นสัมมาทิฐิมาฟังธรรมจากพระบรมศาสดา หรือพระสาวก แล้วก็ประพาศตนตั้งมั่นในศีลสมาธิ ปัญญา นี่ก็เป็นการประพาศพรหมจรรย์ โดยไม่ต้องบรรพชาเลยก็ได้ อนึ่งพระอนาคามีท่านละสังโยชน์ส่วนเบื้องต่ำได้ขาดแล้ว แต่ก็ละสังโยชน์ที่เป็นส่วนเบื้องบนยังไม่ได้ ต้องไปเกิดในหมู่พรหมเทพ ท่านไปปลงภาระที่นั่น ไปตัดสังโยชน์ให้หมดที่นั่นด้วยการประพาศพรหมจรรย์ ให้ประณิตลึกซึ้งขึ้นไป จนที่สุดได้บรรลุพระอรหันต์ผลในพรหมโลกนั่นเอง การประพาศพรหมจรรย์จึงมีได้ในเทวโลก"

ฝ่ายสมมติยะค้านว่า พระอนาคามีท่านทำให้แจ้งซึ่งผลนั้นด้วยมรรคที่ท่านเจริญไว้แก่งอมแล้วแต่ในมนุษย์โลกนี้ต่างหาก แล้วจึงไปออกงวยงขึ้นในเทวโลก

ฝ่ายเถรวาทได้ว่า ถ้าอย่างนั้นก็แสดงว่าอรหัตมรรคยังเป็นไปเพื่อภพ เป็นไปเพื่อชาติณะชิ พระอนาคามีลงทำอรหัตมรรคเกิดในมนุษย์โลก ท่านก็ต้องสำเร็จจรหัตผลในขณะต่อไปในทันเหมือนกัน พระอรหันต์ยังมีภพอยู่ชั

ฝ่ายสมมติยะแก้ว่า เนื้อที่เขาอิงด้วยลูกศรถูกที่สำคัญ แม้มันจะยังวิงหนีไปได้จากที่นี้ไปสู่อื่นอันไกลแสนไกล แต่ในที่สุดก็ยอมสิ้นชีวิตฉับใด พระอนาคามีก็จะทำให้แจ้งซึ่งอรหัตผลในเทวโลก ด้วยมรรคอันท่านทำให้เกิดแล้วแต่ในโลกนี้ฉับนั้น

สรุปความว่า ฝ่ายสมมติยะมีวาทะว่าไม่มีการประพาศพรหมจรรย์ในเทวโลก ฝ่ายเถรวาทมีวาทะว่า พรหมจรรย์ที่หมายเอาการบรรพชา

อุปสมบทในเทวโลกไม่มี แต่พรหมจรรย์ที่หมายเอาการปฏิบัติอบรมศีลสมาธิ ปัญญา ต้องมี

๗. ถือว่าปุถุชนก็ละกามราคะ พยาบาทได้ แต่การละนั้นมิใช่
ละด้วยอริยญาณ หากละด้วยรูปาวจรมรรค ข้อนี้ถือตรงกันกับฝ่าย
สรวาสติวาทิน มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย ถือว่ากามราคะ พยาบาทของ
ปุถุชนถูกอำนาจกตทัชโชติแบบหินทับหญ้าเท่านั้น หากจะละได้ขาดไม่

๘. ถือว่าบุคคลละกิเลสได้เป็นส่วน ๆ โอิฐโสรฐโส กิเลส ชหัตติ
ฝ่ายสมมติยะกล่าวว่ามีบุคคลละกิเลสได้เป็นส่วน ๆ ละได้เป็นชนิด ๆ ทั้งนี้
มีพระพุทธภาษิตว่า

"อนุปุพฺเพน เมธาวิ โลกํ โลกํ ขณฺเณ ขณฺเณ
กมฺมโร รชตฺสฺเสว นินฺทฺธเม มลฺมตฺตโนติ"

"ผู้มีปัญญาพึงกำจัดมลทินโทษของตนทีละน้อย ๆ ทุกขณะโดย
ลำดับ เหมือนช่างทองกำจัดมลทินแห่งเงินทองฉะนั้น" (ขุททกนิกาย)
มติฝ่ายเถรวาทค้านว่าพระพุทธภาษิตนี้ หมายถึงการปฏิบัติธรรมโดย
ลำดับจากต้นไปหาเล็ก โดยไม่ต้องทอดทิ้งให้อุตสาหะพยายามปฏิบัติ
ชำระมลทินโทษ โทษก็จะลดน้อยลงตามลำดับ มิได้หมายถึงตัวผลแห่ง
ปฏิบัติธรรมถึงขั้นใดก็สามารถละกิเลสในขั้นนั้นโดยสิ้นเชิง เช่นพระ
โศคาบันบุคคละ ท่านย่อมละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัมผัสได้
พร้อมกันในขณะที่โศคาปัตติมรรคบังเกิด มิใช่ละทีละอย่าง สมดัง
พระพุทธพจน์ในรัตนสูตรแห่งขุททกนิกายว่า

"สหาวิสุตฺตํ ทสฺสนสมฺปทา
ตยสุตฺตํ มฺมา ชหิตา ภวนฺติ
สกุทายทิฏฺฐิ วิจิกิจฉิตฺตญจ"

ศีลพุด วาปี ยทตถิ กิณจิ

จตุหปาเยหิ จ วิปฺปมฺคุโต

ฉจาภิฐานานิ อภพฺโพ กาคฺนฺติ"

"สัฏกายทิฏฐิ วิจิกจฉา สิลัพพตปรามาสอันใดอันหนึ่งยังมีอยู่
ธรรมเหล่านั้น อันพระโศคาบันท่านละได้ขาดแล้ว พร้อมด้วยทัศนสมบัติ
กล่าวคือ โศคาปัดติมรรคที่เดียว อนึ่ง ท่านเป็นผู้พ้นแล้วจากอบายทั้ง ๔
ไม่อาจเพื่อกระทำอภิฐานทั้ง ๖"

นอกจากนี้ยังมีพระพุทธรวณะ "ยสุมี ภิกฺขเว สมเย อริยสาวกสุส
วิรัช วิคมถึ ฌมฺมจกฺขุ อุตฺปาติ ยิ กิณฺจิ สมฺมุขมฺมิ สพฺพนฺต
นิโรธมฺมนฺติ สห ทสฺสนฺปฺปาทา ภิกฺขเว อริยสาวกสุส ตินฺนิ
สญฺโญชนานิ ปหิยนฺติ สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกจฉา สิลัพพตปรามาสติ"
"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดดวงตาแห่งธรรมที่ปราศจากฐติ ปราศ
จากมลทินบังเกิดขึ้นแล้วแก่พระอริยสาวกว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งบังเกิดขึ้นเป็น
ธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย พร้อมกับการบังเกิดขึ้นแห่งธรรมจกฺขนฺนั้น พระอริยสาวกย่อม
ละสังโยชน์ ๓ อย่างคือ สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกจฉา และสิลัพพตปรามาส"

๕. ถือว่าการที่ความดับของสังขารก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยเหมือนกัน
ในบันทึกของจีนว่า ธรรมสังขารธรรมทั้งปวงต้องอาศัยเหตุปัจจัยเป็น
แดนเกิด เมื่อหมดเหตุหมดปัจจัยแล้วก็ย่อมดับไป แต่ฝ่ายสมิตยะ
กล่าวว่า ความดับของสังขารเหล่านั้นก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยมาทำให้ดับ
ด้วย เช่นสังขารธรรม ย่อมมีอุปาทะความเกิดขึ้น จิตฺติความตั้งอยู่
กัจะความแปรดับไป กัจะจกฺกเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยความไม่มีแห่งจิตฺติ
เป็นเหตุบังนาคาล ถ้ายังมีจิตฺติอยู่ตราบใด ตรานั้นกัจะก็มีไม่ได้ มติฝ่าย
เถรวาทไม่วิจารณ์

๑๐. ถือว่าอสังขตธรรมไม่มีสภาวะอยู่ด้วยตัวของมันเอง ใน
บันทึกของจีนว่า เป็นมติของฝ่ายสมิตยะรุ่นหลังซึ่งพ้องกันกับมติของ
ฝ่ายเสาตรนุติกวาหิน

นิกายมหายาน

ประวัตินิกาย

ในปกรณ์ฝ่ายบาลีกล่าวว่า นิกายนี้แยกมาจากเถรวาทโดยตรง แต่ในปกรณ์ฝ่ายสังยุตต์กล่าวว่าแยกมาจากนิกายสรวาสตีวาทีน ในบันทึกของภิกษุปรมาจารย์กล่าวว่า ผู้เป็นต้นบูรพาจารย์ของนิกายเป็นพราหมณ์ มีความแตกฉานเจนจบในพระเวท จนได้รับยกย่องขึ้นเป็นปุโรหิต ภายหลังเสด็จไปในพระพุทธศาสนา จึงออกอุปสมบท และได้นำหลักธรรมในพระเวทปรุงแต่งผสมกับพระพุทธวจนะ ตั้งเป็นนิกายขึ้นชื่อว่า "นิกายมหายาน" แต่บันทึกของภิกษุก็กล่าวว่า คณาจารย์ผู้ให้กำเนิดนิกายเป็นพระราชาภายหลังเสด็จออกผนวชตั้งเป็นนิกายใหม่ จากการสอบสวนทางประวัติศาสตร์ปรากฏว่า นิกายนี้มีหลักแหล่งที่ลุ่มแม่น้ำมหานที ทางภาคตะวันตกและภาคใต้ของอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีอิทธิพลอยู่ใน อวตตี วนวาตี มหสมณฑล และแคว้นแกรละ แล้วข้ามฝั่งทะเลไปแพร่หลายอยู่ในเกาะลังกา ในพุทธศตวรรษที่ ๕ สมณะฟาเหียนได้มาพบคัมภีร์วินัยปิฎกและคัมภีร์สังยุตตามของนิกายนี้ที่ลังกา และได้ อัญเชิญกลับสู่ประเทศจีนด้วย แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ท่านมิได้แปลด้วยตนเอง เพราะมัจจุราชได้คร่าชีวิตไปเสียก่อน การแปลวินัยปิฎกจึงตกเป็นหน้าที่ของพระพุทฺธชิวะชาวแคว้นกาศมีระเดินทางมาสู่ประเทศจีน ได้ลงมือแปลสู่จีนพากย์ ณ วัดเล่งกวงยี่ สำเร็จเป็นหนังสือ ๓๐ ผูกให้ชื่อว่า "โหวงซุงลุก" "ปัญจอรรถยวมหายานวินัย"

หลักธรรมสำคัญ ๑๘ ข้อ

๑. ถือว่าอดีต อนาคต ไม่มีสภาวะอยู่จริง แต่ปัจจุบันมีอยู่
มตินี้ตรงกับฝ่ายเถรวาท มหาสังฆิกะวาท เสาทรนุติกวาท แต่ขัดแย้งกับ
ฝ่ายสรวาสติวาทิน

๒. ถือว่าการแทงทะลุอริยสัจ ๔ เป็นไปในขณะเดียว มตินี้
ตรงกันกับฝ่ายสรวาสติวาทิน

๓. ถือว่าปุถุชนไม่สามารถละราคะ โทสะได้ มตินี้ตรงกับฝ่าย
เถรวาทไม่เห็นด้วย

๔. ถือว่าพหุศาสนาคาไม่สามารถบรรลุภิกขุญา ๕ ได้ มติฝ่าย
เถรวาทไม่เห็นด้วย

๕. ถือว่าไม่มีพรหมจรรย์วาสในเทวโลก มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็น
ด้วย

๖. ถือว่าไม่มีอันตรายภาวะ มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้อง

๗. ถือว่าพระอรหันต์ไม่สร้างสมบุญสมภาร มติฝ่ายเถรวาท
เห็นพ้อง

๘. ถือว่าปัญญาญาณมีทั้งวิราคะและสราคะ มติฝ่ายเถรวาท
ถือว่า วิราคะ สราคะอยู่ที่ขวนจิต

๙. ถือว่ามีโลกียสัมมาทิฐิ มติฝ่ายเถรวาท สรวาสติวาทินรับรอง
แต่ขัดกับฝ่ายมหาสังฆิกะ

๑๐. ถือว่าไม่มีโลกิยศรัทธินทรีย์ มติฝ่ายเถรวาท สรวาสติวาทิน
ไม่เห็นพ้อง แต่ฝ่ายมหาสังฆิกะรับรอง

๑๑. ถือว่าอนุสัยไม่ใช่จิต ไม่ใช่เจตสิก ไม่มีอารมณ์ ต่างกับ
สังโยชน์ อนุสัยเป็นจิตตวิปยุตต์ แต่สังโยชน์เป็นจิตตสัมปยุตต์ มติ
นี้เข้ากับมติฝ่ายมหาสังฆิกะ

๑๒. ถือว่าบุญญาภิสังขารไม่เป็นเหตุแห่งภพโดยตรง ฝ่าย
ให้สาธกกล่าวเหตุแห่งภพ ๓ คือ อบุญญาภิสังขารกล่าวคืออกุศล
กรรมต่างหาก ส่วนกุศลกรรม คือบุญญาภิสังขารนั้นเป็นไปเพื่อความ
สิ้นภพโดยลำดับ แต่ก็สงเคราะห์ว่าบุญญาภิสังขารเป็นปริยายโดยอ้อม
ให้เกิดผลวิบากแก่สัตว์ผู้ยังไม่ละอกุศลกรรมขาดได้ มติฝ่ายเถรวาท
ไม่เห็นด้วย

๑๓. ถือว่าพระโศดาบันอาจเสื่อมได้ แต่พระอรหันต์ไม่เสื่อม
มตินี้ตรงกับฝ่ายมหาสังฆิกะ

๑๔. ถือว่ามรรค และวิมุตติของพระพุทธเจ้าและพระสาวกเสมอ
เหมือนกัน มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้อง เพราะพระพุทธเจ้าทรงสำเร็จเป็น
พระพุทธเจ้าก็ทรงต้องอาศัยอริยมรรค ๘ พระสาวกที่สำเร็จเป็นพระ
อรหันต์ก็ต้องอาศัยอริยมรรค ๘ ฉะนั้น ความหลุดพ้นจากบ่วงทุกข์จึง
เสมอเหมือนกัน

๑๕. ถือว่าพระพุทธเจ้าสงเคราะห์อยู่ในสงฆ์ การถวายทานแก่
สงฆ์จึงมีผลานิสงส์ใหญ่ มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้อง

๑๖. ถือว่าโดยปรมาตถ์ไม่มี "บุคคล" หรือ "อัตตา" เป็นผู้
เวียนว่ายต่อชาติต่อภพ มติฝ่ายเถรวาท มหาสังฆิกะวาท สรวาสดีวาทิน
เสาตรนุติกวาทเห็นพ้อง แต่ขัดกับมติฝ่ายวัชชีบุตรและสมัตติยะวาท

๑๗. ถือว่าไม่มีโลกุตตรฌาน เพราะฌานเป็นฝ่ายโลกีย์คือรูปฌาน
โลกุตตระจึงไม่มีฌานมีแต่สมาธิจิตเท่านั้น มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้อง

๑๘. ถือว่าสังขารทั้งหลายเกิดดับทุกขณะ มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้อง
จำเนียรกาลล่วงมา นิกายมหายานได้เปลี่ยนความคิดหลายอย่าง
เช่นถืออดีตภาวะและอนาคตภาวะเป็นของมีจริง มีอันตรภาวะ กรรมคือ

เจตนา ไม่มีกายกรรม และวจีกรรม มหาปฐพีมณฑลตั้งดำรงอยู่ได้จน
สิ้นกัลป์ไม่เปลี่ยนแปลง ต่อเมื่อกำหนดสิ้นกัลป์เมื่อใด เมื่อนั้นจึง
เปลี่ยนแปลงไป การบูชาพระสถูปเจดีย์ผลบุญเล็กน้อยเท่านั้น อนุสัย
ปรากฏอยู่เสมอแม้ในปัจจุบันธรรม ฯลฯ

นิกายธรรมยุตตะ

ประวัตินิกาย

ในปกรณ์บาลีกล่าวว่ นิกายนี้แยกมาจากนิกายมหายานพร้อมกับนิกายสรวาสตวาทินในพุทธศตวรรษที่ ๒ และเรียกเป็นบาลีว่า "ธัมมยุตตะ" วสมิตรก็กล่าวตรงกันว่าเป็นสาขาของนิกายมหายานแต่กำเนิดขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๓ ในบันทึกของจีนเล่าว่าคณาจารย์ต้นนิกายชื่อ พระธรรมยุตตะ เป็นผู้เลื่อมใสในพระโมคคัลลานะมาก และเป็นผู้นำเอาลัทธิพราหมณ์เข้ามาเจือในนิกาย จัดแบ่งพระธรรมวินัยออกเป็น ๕ หมวดคล้ายกับฝ่ายมหาสังฆิกะคือ สูตตปิฎก ๑ วินัยปิฎก ๑ อภิธรรมปิฎก ๑ ธรรมนิปิฎก ๑ และโพธิสัตว์ปิฎก วินัยปิฎกของ พ.ศ. ๙๕๑ เป็นหนังสือ ๖๐ ผูก ชื่อว่า "สี่สูงลูก" หรือ "จตุรธยายธรรมยุตตะวินัย" ปรากฏว่าวินัยปิฎกฉบับนี้ส่งมณฑลจีนนิยมนับถือมาก ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ คณาจารย์จีนรูปหนึ่งชื่อ "เต้าซวง" ได้อาศัยธรรมยุตตะวินัยนี้จัดตั้งเป็นนิกายขึ้นเรียกว่า "นิกายวินัย" อนึ่ง ศาสตราจารย์ไชรุสกีสันนิษฐานว่าพระธรรมยุตตะรูปนี้น่าจะเป็นรูปเดียวกับพระโยนกธรรมรักจิตผู้เป็นหัวหน้าคณะธรรมทูตในครั้งรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช และว่าอิทธิพลของนิกายนี้ครอบงำอยู่ทางแถบเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย ตลอดจนบางท้องถิ่นในเอเชียกลาง

หลักธรรมสำคัญ ๕ ข้อ

นิกายธรรมคุปตะมีหลักธรรมเชิงไปข้างฝ่ายมหาสังฆิกะมากกว่า
เชิงไปข้างนิกายมหิศาสกะซึ่งตนแยกออกมา

๑. ถือว่าทานที่ถวายแก่พระพุทธองค์มีผลานิสงส์มากกว่าถวาย
ในสงฆ์ มตินี้ฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย เพราะมีพระพุทธภาษิตบาลีตรัสว่า
บุคคลพึงถวายทานแก่สงฆ์ (หมายถึงพระอรหันต์สงฆ์) ย่อมได้ชื่อว่าบูชา
พระองค์ด้วย และพระสงฆ์ด้วย ทานที่ไม่เจาะจงบุคคล โนมไปเพื่อสงฆ์
ย่อมมีผลานิสงส์มาก แต่มิได้หมายความว่าทานที่ถวายแก่พระพุทธองค์
มีอานิสงส์น้อย ทานที่ถวายอุทิศแก่พระพุทธองค์ย่อมมีมหาผลอันเลิศ
(ดูเรื่องในหลักธรรมฝ่ายมหาสังฆิกะและเครือนิกายอื่น ๆ)

๒. ถือว่าการบูชาพระสฤปเจดีย์บุญสมภาร โอปารนักหนา
ฝ่ายธรรมคุปตะอธิบายว่าพระสฤปเจดีย์ ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุ ถ้าเรา
บูชาด้วยจิตเลื่อมใสก็มีผลเท่ากับได้บูชาองค์พระบรมศาสดาคัจฉกัน มติ
ฝ่ายเถรวาทเห็นพ้อง เพราะมีพุทธคำรัสในบาลีมหาปรินิพพานสูตรว่า
"ดูก่อนอานนท์ ถูปรหบุคคล คือบุคคลผู้สมควรสร้างสฤปให้มี ๔
จำพวกเหล่านี้ คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ พระปัจเจก
พุทธเจ้า ๑ สาวกของพระตถาคต ๑ พระเจ้าจักรพรรดิ ๑ อานนท์ !
เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไร ตถาคตผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธ-
เจ้า... ฯลฯ จึงชื่อว่าเป็นถูปรหบุคคล ดูก่อนอานนท์ ชนทั้งหลาย
เป็นอันมาก ทำจิตให้เลื่อมใสในสฤปนั้นแล้ว เบื้องหน้าแต่มรณะเพราะ
ความสลายแห่งกาย ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์... ฯลฯ"

๓. ถือว่าวิมุตติของพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกแม้จะ
เสมอกัน แต่มรรคที่ให้สำเร็จผิดกัน ฝ่ายธรรมคุปตะอธิบายว่าเหมือน
ข้างว่าขี้มน้ำคางคา ข้างนั้นย่อมมีเท้ากระทบพื้นน้ำได้ เปรียบด้วย

พระพุทธองค์ย่อมมีมรรคญาณอันลึกซึ่งกว้างขวางกว่า ส่วนกระต่ายข้ามแม่น้ำคงคา เท้าของกระต่ายหาอาจยังถูกพื้นไม้ คงว่ายอยู่เพียงแค่นี้ น้ำเปรียบด้วยพระสาวกอรหันต์ ฉะนั้นมรรคจึงมีตื้นลึกกว่ากัน มติฝ่ายเถรวาทไม่ถือว่าวิธีข้ามมีตื้นลึกเช่นมติฝ่ายธรรมยุตตะ แต่กล่าวว่พระพุทธญาณนั้นย่อมลึกซึ่งกว้างขวางกว่าพระอรหันตญาณ พระอรหันต์ไม่สามารถกำหนดตามพระสัมพันธญาณได้

๔. ถือว่าพหุวิธานไม่มีผู้บรรลุอภิญญา ๕ ฝ่ายเถรวาทไม่รับรอง

๕. ถือว่ารูปกายของพระอรหันต์ก็เป็นอนาสวะ ฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้อง

นิกายเหมวันตะและกาศยปิยะ

นิกายเหมวันตะปรากฏในปกรณ์สังกฤตว่าแตกมาจากนิกายเถรวาท ในพุทธศตวรรษที่ ๓ เนื่องจากสำนักนี้ตั้งอยู่ทางแถบภูเขาหิมาลัย จึง ส่วนนิกายกาศยปิยะนั้นในบาลีเรียกว่ากัสสปิกวาท เกิดขึ้นในศตวรรษ ที่ ๒ ว่าเป็นสาขาของนิกายสรวาสติวาทิน ในปกรณ์สังกฤตว่านิกายนี้ เกิดขึ้นครั้งปลายพุทธศตวรรษที่ ๓ บุรพจารย์ของนิกายกาศยปิยะเล่า กันว่าสำเร็จเป็นพระอรหันต์ตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ มีชื่อว่ากาศยปิยะหรือ กัสสปะ ศาสตราจารย์ไชรุสกีสันนิษฐานว่า ท่านผู้นี้เป็นคนเดียวกับ พระกัสสปะ โคตตะซึ่งเป็นธรรมทูตนำพระศาสนาไปแพร่หลายในหิมาวัน- ประเทศ ในแผ่นดินพระเจ้าโศกมหาราชนั่นเอง นิกายกาศยปิยะมี หลักธรรมส่วนใหญ่เหมือนกับนิกายธรรมคุปตะ

นิกายวิภวาทิน

นิกายนี้ไม่ปรากฏในคัมภีร์เภทธรรมมติจักรศาสตร์ของพระวสุมิตร แต่ปรากฏในคัมภีร์มหาวิภวศาสตร์หลายสิบแห่ง ทั้งนี้ในฐานะที่ถูก วิพากษ์อย่างหนักหน่วงจากฝ่ายสรวาสติวาทิน ในตำนานฝ่ายบาลีวิภว- วาทินคือนิกายเถรวาทซึ่งปรากฏชื่อขึ้นในครั้งตติยสังคายนา ใน พระสูตรบาลีกล่าวว่า ความจริงคำนี้เป็นพระพุทธรวจนะว่า

เอกัสวณฺเณ อภิ วิภชชวจนาปรี
ตติยํ ปฏิปุจฺเจยฺย จตุตถํ ปน ฐาปเย"

"ปัญหาพยากรณ์อย่าง ๑ พึงแก้ตรง อีกอย่าง ๑ พึงแก้จำแนก
อย่างที ๓ พึงย้อนถาม ส่วนที่ ๔ พึงยกเล็ก" (อังคุตตรนิกาย) อนึ่ง
ในบาลีมัชฌิมนิกาย พระบรมศาสดาตรัสว่าพระองค์เป็นวิภวาทิเสแงค
ธรรมโดยแยกแยะแจกแจง พระสาวกในนิกายเถรวาทเห็นเป็นมงคล
นามพ้องกับจุดประสงค์แห่งนิกายตนจึงรับเอา "วิภวาทิน" มาเป็นชื่อ
นิกาย แต่ข้อเท็จจริงบอกแก่เราว่า วิภวาทินมิใช่จะเป็นชื่ออีกชื่อหนึ่ง
ของฝ่ายเถรวาทเท่านั้น ในบันทึกของจีนกล่าวว่า นิกายบัญญัติวาท
นิกายมโหสิสาสะ นิกายสมิตยะ บางครั้งก็เรียกพวกของตนว่าเป็นวิภว-
วาทินเหมือนกัน ศาสตราจารย์คิมูระไทเกนให้ข้อสันนิษฐานว่าบางที
นิกายนี้จะเป็นอีกนิกายหนึ่งซึ่งสมานรวมความคิดของฝ่ายเถรวาทและ
มหาสังฆิกะ ในตำนานของธิเบตกลับกล่าวว่า วิภวาทินเป็นนิกายแยก
จากเถรวาท และจากวิภวาทินนี้จึงเกิดนิกายมโหสิสาสะ กาศยปิยะ
ธรรมคูปตะอีกด้วย ความเห็นของข้าพเจ้าเมื่อพิเคราะห์แล้ว ประรณนา
สันนิษฐานว่า วิภวาทิน เป็นชื่อซึ่งพวกนิกายในกลุ่มที่แยกจากเถรวาท
นิยมใช้เรียกนิกายของตนรวมทั้งนิกายเถรวาทเดิม และนิกายมโหสิสาสะ
นิกายกาศยปิยะ นิกายเสาตุรุตติก และนิกายธรรมคูปตะด้วย ในปกรณ
ฝ่ายสรวาสติวาทินซึ่งเป็นนิกายใหญ่ แม้จะเป็นสาขาของเถรวาท แต่ก็ไม่
ยอมรับเอาคำวิภวาทินมาใช้ มีหนายังตั้งตนเป็นคู่ปรับกับพวกวิภว-
วาทิน ฉะนั้นวิภวาทินในทัศนะของฝ่ายสรวาสติวาทินหมายมุ่งไปถึง
นิกายมโหสิสาสะ นิกายธรรมคูปตะ นิกายกาศยปิยะเป็นพิเศษ และมี
หลายแห่งทั้งในคัมภีร์สังกตอื่นรุ่นต่อ ๆ มา เมื่อกล่าวถึงวิภวาทินก็
หมายถึงนิกายเถรวาทและนิกายเสาตุรุตติกวาทินอีกด้วย

บทที่ ๓๔

นิกายเถรวาท

ประวัตินิกาย

นิกายเถรวาทหรืออัสสกฤตเรียกว่า "สถวีรวาท" นี้ นับว่าเป็นนิกายที่สามารถรักษาพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้บริสุทธิ์บริบูรณ์กว่านิกายอื่น ๆ และเป็นนิกายซึ่งเคารพต่อมคิของพระอรหันต์เจ้าทั้งหลายในครั้งปฐมสังคายนา จึงเป็นนิกายซึ่งสืบเนื่องมาแต่บรรดาพระเถรานุเถระครั้งกระนั้น โดยตรง ฉะนั้นจึงเรียกว่า "เถรวาท" นิกายนี้ได้รุ่งโรจน์อยู่ในภาคกลางของอินเดีย ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอชาตศัตรู และจนถึงรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช นับเป็นเวลากว่า ๓๐๐ ปี ถึงแม้ว่าในพุทธศตวรรษที่ ๑ จะเกิดการแตกนิกายขึ้น และนิกายเถรวาทจะเป็นฝ่ายเสียเปรียบในเบื้องต้น แต่ในที่สุดก็กลับเป็นฝ่ายชนะเรียกเอาความเลื่อมใสศรัทธาจากพระเจ้ากาฬาศุภเวฬุสวามีแห่งสุสานาควงศ์ ซึ่งครองมคธในยุคนั้นก็กลับคืนได้ เมื่อถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ ๓ ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์แห่งพระเจ้าจันทรคติอโศกและความสามารถของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ นิกายนี้จึงได้แพร่หลายออกไปโดยกว้างขวางทั่วชมพูทวีปและนานาประเทศนอกอาณาเขตมัธยมประเทศ ข้อความละเอียดได้ปรากฏแล้วในตอนต้น ๆ ของหนังสือเล่มนี้ แต่เป็นที่น่าประหลาด นับตั้งแต่พื้นพุทธศตวรรษที่ ๓ แล้ว นิกายเถรวาทแม้จะยังมีอยู่ประปรายในอินเดีย เราก็ไม่อาจทราบความเป็นไปได้โดยละเอียด ตรงกันข้ามกับเกาะสิงหลหรือประเทศศรีลังกาในปัจจุบันนี้ กลับเป็นอู่แห่งความเจริญพัฒนาของพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทตลอด

ระยะเวลา ๒,๐๐๐ ปีเศษ ตามตำนานเล่าว่าพระโศณะและพระอุตตระพร้อมกับบริวารพานิกายเถรวาทไปเผยแผ่ในสุวรรณภูมิ ปัจจุบันได้แก่บริเวณแถวพม่าได้จนถึงภาคกลางของประเทศไทย มีศูนย์กลางที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือแถบจังหวัดนครปฐมเดิมนี่สุวรรณภูมิเป็นภูมิประเทศ ซึ่งชาวอินเดียแต่ครั้งก่อนพุทธกาลรู้จักดีปรากฏว่ามีการค้าขายติดต่อกัน และมีชาวอินเดียทั้งที่เป็นชาติอารยัน เพราะฉะนั้นพระโศณะและพระอุตตระจึงสะดวกในการสั่งสอนพระพุทธศาสนาว่าได้เทศนาพรหมชาลสูตร โปรดพวกชาวสุวรรณภูมิ มีคนบรรดุมรรคผลถึง ๖๐,๐๐๐ คน แต่รายละเอียดต่อไปจะมีอย่างไรในตำนาน หากกล่าวถึงไม่ ส่วนทางประเทศลังกาปรากฏว่า ในปี พ.ศ.๒๓๖ เป็นปีที่กษัตริย์ลังกาผู้ครองเมืองอนูราชปุระองค์ใหม่ ทรงพระนามว่าเทวานัมปิยติสสะขึ้นเสวยราชย์ พระมหินทร์นำคณะธรรมทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกา พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะทรงศรัทธาประกาศพระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภ์ โปรดให้อุปสมบทบุคคลและก่อสร้างวิหารเจดีย์มีวัด มหาวิหาร เจดีย์คีรีวิหาร อุปัธยา เป็นต้น และโปรดให้ราชทูตไปทูลพระเจ้าอโศกของคณิกษุณี เพื่อมาอุปสมบทแก่หญิงชาวลังกาตลอดจนทูลขอกิ่งมหาโพธิ์เพื่อสักการบูชาด้วย พระเจ้าอโศกทรงสนับสนุนส่งพระธิดาซึ่งเป็นภิกษุณี ทรงนามว่าสังฆมิตตาเถรี พร้อมด้วยบริวารและให้อัญเชิญกิ่งพระศรีมหาโพธิ์มาประทาน ปรากฏว่าน้องสะใภ้ของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะทรงนามว่า พระอนุพาเทวี ออกอุปสมบทเป็นภิกษุณีพร้อมด้วยบริวารอีก ๑,๐๐๐ คน เป็นครั้งปฐมในลังกา ส่วนกิ่งมหาโพธิ์โปรดให้ปลูกขึ้นในมหาเมฆวันอุทยานว่ายังมีเชื้อสายปรากฏอยู่จนถึงกาลปัจจุบันนี้ ต่อมาเมื่อการศึกษาพระธรรมวินัยแพร่หลายในหมู่

สงฆ์ชาวลังกาแล้ว พระมหินทร์ก็ทูลขอให้พระเจ้าเทวนัมปิยติสละทรงเป็นราชูปถัมภ์ ชุมนุมสงฆ์ในลังกาจัดทำสังคายนาขึ้น ณ ภูปาราม เมืองอนูราชปุระว่ามีพระอรหันต์ร่วมประชุมถึง ๖๘,๐๐๐ องค์ ทำอยู่ ๑๐ เดือนจึงสำเร็จ นับตั้งแต่นั้นมาพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทเจริญรุ่งเรืองขึ้น โดยลำดับ มีคณาจารย์แต่งคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อธิบายพระไตรปิฎกเป็นภาษาลังกา เพื่อศึกษาแพร่หลาย เป็นหลักฐานยิ่งกว่าในประเทศอินเดียซึ่งนับวันนิกายเถรวาทจะหมดศรีมีลงไปเรื่อย ๆ

เถรวาทผู้ลังกา

ครั้นตก พ.ศ. ๔๒๕ ในแผ่นดินพระเจ้าวัฏฏคามินี เกิดอริราชศัตรูต่างด้าว คือพวกทมิฬยกมาจากภาคใต้ของอินเดียข้ามทะเลมาตีนครอนูราชปุระแตก พระเจ้าวัฏฏคามินีหลบหนีเข้าศึกไปช่องสุเมรีพลในชนบท ระหว่างนั้นได้รับอุปการะเสียบยงกรังจากพระมหาเถระรูปหนึ่งชื่อติสสะ ภายหลังทรงรบชนะพวกทมิฬ กลับได้ครองเมืองอนูราชปุระแล้ว ทรงรำลึกถึงพระคุณของพระติสสมหาเถระ จึงโปรดให้สร้างวัดชื่อ "อภัยคีรีวิหาร" ให้พระติสสมหาเถระและบริวารอาศัย ต่อมาคณะสงฆ์ฝ่าย "มหาวิหาร" ไม่พอใจในปฏิปทาของฝ่ายอภัยคีรีวิหาร โดยกล่าวว่า เป็นพวกประจบคฤหัสถ์ จึงแยกออกเป็น ๒ ฝ่าย ถึงกับไม่ไปมาหาสู่กัน แต่ไม่ถึงแยกเป็นนิกายออกโดยโจ่งแจ้ง เพราะฉะนั้นเมื่อพระเจ้าวัฏฏคามินีและคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ ประารถความแตกร้าอันนี้ จึงชุมนุมสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย ทำสังคายนาพระธรรมวินัยขึ้น ณ มหาวิหาร มีพระพุทธทตตะ (เห็นจะเป็นพระมหาเถระฝ่ายมหาวิหาร) เป็นประธาน พระติสสมหาเถระคณาจารย์ใหญ่อภัยคีรีวิหารเป็นผู้วิสันาพระธรรมวินัย มีจำนวนพระเถระที่เข้าประชุม ๑๐๐๐ รูป ทำ ๑ ปีจึงสำเร็จ เมื่อปี พ.ศ.

๔๓๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงวิจารณ์สังคายนาครั้งนั้น ว่า "ตั้งแต่ พ.ศ.๔๔๐ จน พ.ศ.๔๕๔ นี้ เป็นเวลาที่พระเจ้าวชิรมุนีผู้ซึ่งได้มีอำนาจปกครองอยู่แขวงเมืองมาตุลานั้น มิใช่พระเจ้าวชิรมุนี อีกประการหนึ่งก็ยศวิหารในเวลานั้นยังไม่ได้สร้าง จึงเห็นว่าความที่กล่าวในตำนานสังคายนาจะผิดตามความสันนิษฐานของข้าพเจ้า ในเรื่องสังคายนาครั้งที่ ๒ ในลังกาทวีปนี้ ที่ปรากฏว่าทำในหัวเมืองในเวลาบ้านเมือง บุคเค็ญเห็นจะเป็นความจริง ด้วยสมกับเหตุที่ปรารถนา ส่วนพระสงฆ์ที่ทำการสังคายนา นั้น อาจจะมีคณาจารย์ที่เป็นใหญ่ในอนูราธบุรีมาสมทบด้วยบ้าง แต่โดยมากคงจะเป็นพระหัวเมือง" (ดูหนังสือเรื่องประติมากรรมพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป)

พระพุทธโฆษาจารย์มัลลิกา

อย่างไรก็ดีสังคายนาครั้งนั้นมีผลก่อให้เกิดการจารึกพระธรรมวินัยลงเป็นลายลักษณ์อักษรครั้งแรก เพื่อป้องกันความวิปลาสคลาดเคลื่อน จึงนับว่าเป็นพระไตรปิฎกฉบับเขียนฉบับแรกของฝ่ายเถรวาท ครั้นตราวพุทธศตวรรษที่ ๕ ในแผ่นดินพระเจ้ามหาราช มีพระคณาจารย์ผู้แตกฉานพระไตรปิฎกรูปหนึ่งชื่อ "พระพุทธโฆษา" มีชาวแคว้นมคธ จารึกข้ามทะเลลงมาประเทศลังกา ประสงค์จะแปลพระไตรปิฎกและบรรดาอรรถกถาซึ่งเป็นภาษาสิงหลกลับสู่มคธพาทย์ สันนิษฐานว่าพระไตรปิฎกคงจะเขียนด้วยตัวอักษรสิงหล แต่เป็นภาษาบาลี ส่วนอรรถกถา ก็คงจะแต่งในภาษาสิงหลล้วน พระพุทธโฆษา มุ่งจะแปล

จะถ่ายทอดอรรถกถาเป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะปรากฏว่าในประเทศอินเดีย มีแคว้นมคธเป็นต้น แม้ลัทธิพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทจะตกอับ ผู้ นิกายมหาสังฆิกะ นิกายสรวาสตีวาทีน และนิกายเสาตรนตีกวาทีน ตลอดจนนิกายวัชชีบุตรมิได้ ถึงกระนั้นพระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาทก็ ยังจะต้องมีอยู่ให้กุลบุตรศึกษาเล่าเรียน มิฉะนั้นพระพุทโธษะท่านจะ ไปเที่ยวว่าเรียนพระธรรมวินัยจนกระทั่งปรากฏเกียรตินามว่าเป็นผู้ทรง พระไตรปิฎกในแคว้นมคธได้อย่างไร อนึ่ง ณ เมืองกาญจนปุระซึ่งตั้งอยู่ ทางอินเดียภาคใต้ ปรากฏว่าเป็นเมืองที่นิกายเถรวาทยังรุ่งเรืองอยู่ มีการ ศึกษาพระปริยัติธรรมของนิกายนี้โดยกว้างขวาง แต่หลักพระไตรปิฎก คงต้องอาศัยฉบับของลังกาเป็นหลักฐาน พระพุทโธษะเมื่อเดินทางมา ถึงลังกาแล้ว จึงได้ร่วมมือกับพระเถระชาวลังกาชำระพระไตรปิฎกและ อรรถกถาใหม่อีกวาระหนึ่ง สงเคราะห์เรียกว่าสังคายนาเหมือนกัน สังคายนาครั้งปกรณัมพิเศษต่าง ๆ ขึ้นเป็นจำนวนมาก และแปลอรรถกถา ภาษาสิงหลสู่ภาษาบาลี และได้แปลคัมภีร์ที่พิจารณาแล้วเห็นว่าไม่ตรงกับ หลักธรรมในคคิของฝ่ายเถรวาทเสียเป็นจำนวนมาก เข้าใจว่าคงจะเป็น คัมภีร์ของนิกายอื่น ๆ พระไตรปิฎกอรรถกถาที่สังคายนาครั้งนั้น จึงถือ เป็นยุติรับรองกันว่าเป็นหลักในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ต่อมาจึง แพร่หลายทั่วไปในนานาประเทศที่นับถือนิกายเถรวาทตรงกันหมด จะมี ผิดเพี้ยนบ้างก็เป็นความเล็กน้อยเท่านั้น เพราะต่างประเทศต่างสืบทอด กันมาช้านาน ย่อมต้องมีแปลกลับไปบ้างเล็กน้อยตามวิสัย ไรก็ดี สังคายนาครั้งพระพุทโธษะดูเหมือนจะทำการเฉพาะในคณะ สงฆ์ฝ่ายมหาวิหาร และพระพุทโธษะเองก็นับถือคคิของฝ่ายมหาวิหาร เป็นสำคัญ แม้จนกระทั่งในปกรณัมต่าง ๆ ที่พวกคณาจารย์แต่ง ก็มักจะ

มีประกาศไว้ให้ผู้ที่ศึกษาทราบว่าแต่งตามมติของฝ่ายมหาวิหาร ดังจะยก
คำแปลในปณามคาถาและคำปรารภของพระพุทธโฆษาในคัมภีร์สมันต-
ปาสาทิกาเป็นนิตินะดังนี้... ที่จริงพระวินัยนี้ของท่านบุพพจารย์ผู้
ประเสริฐทั้งหลายผู้มีมลินและอาสวะอันชำระล้างแล้วด้วยน้ำคือญาณ
ผู้มีวิชาและปฏิสัมภิทาอันบริสุทธิ์ ผู้ฉลาดในการสังวรณนาพระ
สัทธรรม ไม่มีที่เปรียบอันพึงได้ด้วยง่ายในความเป็นผู้ขัดเกลา ผู้เปรียบ
ด้วยธงแห่งมหาวิหาร สังวรณนาแล้วด้วยนัยทั้งหลายอันวิจิตร อันเป็น
ไปตามนัยแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยแท้จริง และในวิสุทธิมรรค-
ปกรณ์ตอนปกรณาวานคาถามีว่า "ข้าพเจ้าจักแสดงซึ่งวิสุทธิมรรคอัน
อาศัยนัยเทศนาของบรรดาพระมหาเถระสำนักมหาวิหารเป็นที่วินิจฉัยซึ่ง
หมดจดด้วยดี"

ส่วนรายละเอียดเกี่ยวกับประวัติพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทใน
ประเทศไทย พม่า เขมร ลาว และลังกาก็ยังมีพิสดารมาก จักพรรณนาใน
หนังสือนี้ภาคที่ ๓ ซึ่งกล่าวด้วยประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในนานา
ประเทศอื่นจากอินเดีย เฉพาะตอนนี้ขอยุติเพียงเท่านี้

วรรณคดีเถรวาท

นิกายเถรวาทอุดมสมบูรณ์สะพรั่งพร้อมด้วยพระไตรปิฎกคัมภีร์
และปกรณ์พิเศษมากมาย ยกเว้นพระไตรปิฎกและอรรถกถาเสีย คันถ-
รจนจารย์ชาวลังกา ไทย พม่า ลาว ได้แต่งปกรณ์ต่าง ๆ ไว้ในภาษา
บาลีเป็นจำนวนไม่น้อย คัมภีร์ที่แต่งแก้อธิบายพระไตรปิฎกเรียกว่า
"อรรถกถา" คันถรจนจารย์เรียกว่าพระอรรถกถาจารย์ ยังมีคัมภีร์แต่ง
แก้อธิบายอรรถกถาอีกพวกหนึ่งเรียก "ฎีกา" อาจารย์ผู้แต่งเรียกว่า
พระฎีกาจารย์ และมีคัมภีร์แต่งขยายความฎีกาให้พิสดารไปอีกเรียกว่า

"อนุกฎิกา" เรียกชื่อผู้แต่งว่าพระอนุกฎิกาจารย์ ยังอีกประเภทหนึ่งเป็น คัมภีร์แต่งขยายความลึกลับในเรื่องไวยากรณ์หรืออรรถรสในคัมภีร์พวก อรรถกถาเรียกว่า "โยชนา" อาจารย์ผู้รจนารเรียกว่าพระโยชนาจารย์ และยังมีพวกปกรณ์พิเศษอื่น ๆ มากมายซึ่งไม่สามารถจักนำมาพรรณนา ในที่นี้หมดได้ และถ้าขึ้นเขียนเอาไว้ก็จักกลายเป็นสารบาญชื่อหนังสือไป

พระไตรปิฎก

จัดเป็นธรรมขันธ์ได้ ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์ แบ่งเป็นพระวินัยปิฎก เลีย ๒๑,๐๐๐ ธรรมขันธ์ พระสุตตันตปิฎกเลีย ๒๑,๐๐๐ ธรรมขันธ์ พระอภิธรรมปิฎกเลีย ๔๒,๐๐๐ ธรรมขันธ์ คิดเป็นคำภาษาบาลีได้ ประมาณ ๓,๕๐๐,๐๐๐ คำ

ก. วินัยปิฎก

มี ๕ คัมภีร์ คือ

๑. มหาวิภังคะ ว่าด้วยต้นบัญญัติสิกขาบทใหญ่ย่อยซึ่งพระ พุทธองค์บัญญัติแก่คณะภิกษุสงฆ์ มีสิกขาบทว่าด้วยเรื่องปาราชิกเป็นต้น
๒. ภิกขุณีวิภังคะ ว่าด้วยต้นบัญญัติสิกขาบทแก่นางภิกษุณี
๓. มหาวัคคะ ว่าด้วยกิจและหน้าที่ของสงฆ์เช่นเรื่องอุโบสถ เรื่องการจำพรรษา เรื่องกฐิน ฯลฯ เป็นต้น
๔. จุลลวัคคะ ว่าด้วยกิจของสงฆ์ที่เป็นส่วนเบ็ดเตล็ดและอื่น ๆ
๕. ปรีวาระ ว่าด้วยขุมนุมข้อความสำหรับสอบสวนพระวินัยเพื่อให้ชัดเจน

ข. พระสุตตันตปิฎก

มี ๕ นิกายคือ

๑. ทีฆนิกาย รวบรวมพระสูตรซึ่งมีข้อความยืดยาว ๓๔ สูตร
แบ่งเป็น ๓ วรรค คือ สีสักขันธวรรค มหาวรรค ปาฎิกวรรค

๒. มัชฌิมนิกาย รวบรวมพระสูตรซึ่งมีข้อความปานกลางไว้ยาว
จนเกินไปนัก จำนวน ๑๕๒ สูตร แบ่งเป็น ๓ ปิณฑาสก์คือ
มูลปิณฑาสก์ มัชฌิมปิณฑาสก์ อุปรปิณฑาสก์

๓. สังยุตตนิกาย รวบรวมพระสูตรและข้อธรรมที่สำคัญ เป็น
หมวดหมู่ มีเนื้อความสั้น ๆ จำนวน ๗,๗๖๒ สูตร แบ่งเป็น ๕ วรรค
คือสคาถวรรค นิตานวรรค ขันธวรรค สพายตวรรค มหาวรรค

๔. อังคุตตรนิกาย รวบรวมข้อธรรมที่เป็นจำนวนตั้งแต่ ๑ ถึง
๑๑ หมวด คือ เอกนิบาต ทุกนิบาต ดิกนิบาต จตุกกนิบาต ปัญจก-
นิบาต ฉกกนิบาต สัตตกนิบาต อัฐกนิบาต นวกนิบาต ทสกนิบาต
เอกาทสกนิบาต มีพระสูตรถึง ๘,๕๕๗ สูตร

๕. ขุททกนิกาย รวบรวมพระสูตรเล็ก ๆ น้อย ๆ ยาวบ้างสั้น
บ้าง และกล่าวด้วยเรื่องราวต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้า พระสาวก ฯลฯ
นำอ่านนำศึกษา มีอรรถรสไพเราะ และบางแห่งก็มีธรรมะลึกซึ้ง ว่าด้วย
หลักปรมาตม์แบ่งเป็น ๑๕ คัมภีร์ คือ ขุททกปาฐ ธรรมบท อุทาน
อิติวุตตะกัฏ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาตกะ
นิทเทส ปฏิสัมภิตามรรค อปทาน พุทธวังสะ จริยาปิฎก

ค. พระอภิธรรมปิฎก

มี ๗ คัมภีร์ คือ

๑. ธรรมสังคณี ว่าด้วยเรื่องกุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกต-
กรรมและจิตในภุมิต่าง ๆ โดยพิสดาร

๒. วิภังคปกรณ์ ว่าด้วยเรื่องขันธ ชาติ อายตนะ อริยสัจ
อินทริย์ ปฏิจสุมุปปาท สติปัญญา สัมมปธาน ฯลฯ ธรรมหทัย
รวม ๑๘ วิภังค์

๓. ชาติกถา ว่าด้วยธรรมที่สงเคราะห์กันได้และสงเคราะห์กัน
ไม่ได้ ธรรมที่สัมปโยคและธรรมที่วิปโยค ฯลฯ

๔. ปุคคลบัญญัติ ว่าด้วยบัญญัติประเภทแห่งธรรมมีขันธ-
บัญญัติ อายตนบัญญัติเป็นต้น และว่าด้วยบัญญัติประเภทแห่งบุคคล
เช่นสมยวิมุตติบุคคล อสมยวิมุตติบุคคล ฯลฯ สมลีสีนุคคล
ฐิตกัปปีบุคคลเป็นต้น

๕. ยมก ว่าด้วยธรรมที่เป็นคู่ มี ๑๐ ยมก คือ มูลยมก ขันธยมก
อายตนตยมก ชาติยมก สัจจยมก สังขารยมก อนุสัยยมก จิตตยมก
ธรรมยมก อินทริยมก แต่งเป็นรูปปุจฉาวิสัชนา เช่นในมูลยมกถามว่า
"เขเกจิ กุสลา ฆมฺมา สพฺเพ เต กุสลมฺมา" บรรดาธรรมทั้งหลาย
เหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวงเป็นมูลราก
แห่งกุศลสิ้นทุกสิ่งฤา วิสัชนาว่า ดีฉะว กุสลมฺมานิ มฺลรากแห่งกุศล ๓
อย่างคือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เท่านั้นเป็นกุศลมูล อวเสลา กุสลา
ฆมฺมา ธรรมทั้งหลายที่เหลือมีผัสสะเป็นต้น เป็นแต่กุศลธรรมเพราะเกิด

กับกุศลจิตธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นนั้น เป็นแต่กุศลธรรมไม่เป็นมูลแห่งกุศล ฯ ปุจฉาว่า เขา ปน กุศลมูลา สัพเพ เต ธมฺมา กุสลา อนึ่ง ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ที่เป็นกุศลมูล ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเป็นกุศลสิ้นๆ วิสัชนาว่า อามนฺตา ถูกแล้วธรรมเหล่านี้ที่เป็นกุศลมูล ธรรมเหล่านั้นเป็นกุศลทั้งสิ้น ข้าพเจ้าปรารถนาว่าวាយมกปกรณัมนี้เป็นตรรกวิทยาโดยตรงทีเดียวละ

๗. ปุจฉาน ว่าด้วยปัจจัย ๒๔ ประการ คือ เหตุปัจจัย

อาร์มมณปัจจัย อธิปัตติปัจจัย อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย สหชาติ-ปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนินิสสยปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย ปัจจชาติปัจจัย อาเสวนปัจจัย กัมมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อัทธิปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย อวิกตปัจจัย ทั้งยวมกและปุจฉาน ๒ ปกรณัมนี้ มีอรรถอันลึกลับลึกซึ้งยากที่จะเข้าใจ ยากที่จะศึกษา กุลบุตรผู้ศึกษาต้องใช้วิริยะอุตสาหะมาก จึงจะเข้าถึงอรรถรสอันวิจิตรพิสดารของปกรณัมทั้ง ๒ ได้

คัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถารุ่นโบราณชื่อ มหาอรรถกถา กุรุนทีอรรถกถา และมหาปัจจรีอรรถกถา โดยเฉพาะมหาอรรถกถาเป็นฉบับที่อายุเก่ากว่าอีก ๒ ฉบับ กุรุนทีอรรถกถาแก่พระวินัยปิฎก มหาอรรถกถาแก่พระสุตตันตปิฎก มหาปัจจรีอรรถกถาแก่พระอภิธรรมปิฎก ภายหลังพระพุทธโฆษะและคันถรณจาจารย์ ชาวอินเดียและลังกาได้เก็บสารัตถะในอรรถกถาโบราณทั้ง ๓ นี้ออกมาร้อยกรองแต่งใหม่ จึงเกิดมีอรรถกถารุ่นใหม่ มีชื่อน่าสังเกตว่าอรรถกถารุ่นใหม่อ้างว่าพระพุทธโฆษะแต่ง

เป็นส่วนมาก ความจริงท่านมิได้แต่งคนเดียว แต่มีคณาจารย์อื่นหลายรูปช่วยกันเรียบเรียง และอาศัยชื่อท่านออกหน้า

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

๑. สมันตปาสาทิกา แก่ตั้งแต่คัมภีร์อาทิกกรรมจนถึงคัมภีร์ปริวาร แบ่งเป็น ๕ ภาค พระพุทธโฆษะรจนา
๒. กังขาวิตรณิ แก่ภิกขุปาฏิโมกข์ ภิกขุณีปาฏิโมกข์ พระพุทธโฆษะรจนา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

๑. สุมังคลวิลาสินี แก่พระสูตรฝ่ายที่ฌนิกาย พระพุทธโฆษะรจนา
๒. ปปัญจสุทนี แก่พระสูตรฝ่ายมัชฌิมนิกาย พระพุทธโฆษะรจนา
๓. สารัตถทีปนี แก่พระสูตรฝ่ายสังยุตตนิกาย พระพุทธโฆษะรจนา
๔. ปโนรธปุรณี แก่พระสูตรฝ่ายอังคุตตรนิกาย พระพุทธโฆษะรจนา
๕. ปรมัตถโชติกา แก่ขุททกปาฐะ สุตตนิบาตในขุททกนิกาย พระพุทธโฆษะรจนา
๖. ชาตักกุฎฐกถา แก่ชาดกในขุททกนิกายตั้งแต่เอกนิบาตชาดกจนถึงมหานิบาตชาดก พระพุทธโฆษะรจนา
๗. รัมมปีทักกุฎฐกถา แก่ธรรมบทในขุททกนิกาย ว่าพุทธโฆษะรจนา

๘. ปรมัตถทีปนี แก้อุทาน อติวุตตะกะ วิมานวัตถุ เปตวัตถุ
เถรคาถา เถรีคาถา จริยาปิฎก พระธรรมปาละรจนา
๙. มรุตตถวิลาสินี แก่พุทธวงศ์ในขุททกนิกาย พระพุทธทศตะ
รจนา
๑๐. สัทธัมมปัปกาสนี แก่ปฏิสัมภิตามรรคในขุททกนิกาย พระ
อุปเสนรจนา
๑๑. สัทธัมมปัปชโชติกา แก่มหานิทเทศและจุลนิตเทศในขุททก
นิกาย พระอุปเสนรจนา
๑๒. วิสุททชนวิลาสินี แก่อุปทานในขุททกนิกาย

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

๑. อัญญุสาลินี แก่ธรรมสังคณี พระพุทธโฆษะรจนา
๒. สัมโมหวิโนทนี แก่วิภังคะ พระพุทธโฆษะรจนา
๓. ปรมัตถทีปนี แก่ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก
และปิฎฐานพระพุทธโฆษะรจนา

ปกรณ์พิเศษ

๑. วิสุททธิมรรค แต่งแก้ศีล สมาธิ ปัญญา โดยพิศดารแบ่งเป็น
๓ ภาค เป็นปกรณ์ที่สำคัญที่สุดและมีค่ามากที่สุด ในการศึกษาปรัชญา
ฝ่ายเถรวาท พระพุทธโฆษะรจนา
๒. อภิธรรมมวาทาร นำหลักสำคัญในอภิธรรม ๘ คัมภีร์มารว
บรวมเอาไว้ พระพุทธทศตะรจนา
๓. อภิธรรมมัตถสังคหะ ย่อสารัตถะในอภิธรรม ๘ คัมภีร์มา
ร้อยกรองอย่างมีระเบียบ เป็นหนังสือที่สำคัญมากในการศึกษาปรัชญา

ฝ่ายเถรวาท พระอรุทระรจนา

๔. ปรมัตถวินิจัย เก็บเนื้อความในปรมัตถธรรมมาวินิจัย
เป็นหนังสือสั้น ๆ พระอรุทระรจนา

๕. เนตติปกรณ์ พระมหากัจจนาะรจนา

๖. มิตินทปัญหาวิตถาร เรื่องพระเจ้ามิตินทะถามปัญหากับ
พระนาคเสน พระมหาดิปฏิกจุพาทัยรวบรวม

นอกจากนี้คัมภีร์ ฎีกา อรรถฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเศษซึ่งแต่งโดย
คันทรงนาจารย์ ทั้งชาวลังกา และต่างประเทศมีไทย พะมาเป็นต้น
อีกมา และยังมีคัมภีร์ประเภทไวยากรณ์อีกมาก เช่นมูลกัจจายนะ
เป็นต้น ถ้านำมาเขียนไว้หมด จะกลายเป็นสารบัญคัมภีร์บาลีไป
จึงงดเสีย

ปรัชญาอภิธรรมฝ่ายบาลี

หลักธรรมฝ่ายเถรวาท ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วในตอนเปรียบเทียบ กับหลักธรรมของนิกายอื่น จึงไม่ต้องนำมากล่าวซ้ำอีก แต่จะนำเอา ปรัชญาในอภิธรรมฝ่ายบาลีซึ่งเต็มไปด้วยศัพท์เทคนิคและทฤษฎีวิเคราะห์ สภาวะธรรมทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุมาแสดง พอให้ท่านผู้อ่านทราบเป็น นิทัศน์สังเขป ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะสรุปใจความสำคัญของ อภิธรรมว่า

"ตตถ วุตตาทิธมุตถา จตุธา ปรมตถโต
จิตตํ เจตสิกํ รูปํ นิพพานมิตติ สัพพธา"

"เนื้อความแห่งอภิธรรมที่กล่าวไว้โดยสิ้นเชิงในอภิธรรมปิฎกนั้น โดยปรมาตม์แล้ว ก็มี ๔ อย่างคือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน"

เรื่องจิต ๘๘

ในฎีกาให้รรถแห่งจิตไว้ ๖ ประการว่า

"วิจิตตกรรมา จิตตํ อตตโน จิตตตาย วา

จิตตํ กम्मกิลเสหิ จิตตํ ตายติ วา ตถา

วิโนติ อตตสนฺตานิ วิจิตตารมฺมณฺณติ วา"

"ชื่อว่าจิต เพราะทำให้วิจิตร ๑ เพราะความที่ตนเองมีธรรมชาติ วิจิตรอยู่ในตัว ๑ อันกรรมกิลเสทั้งหลายสังสม ๑ แล้วรักษาไว้ซึ่งวิบาก อันกรรมกิลเสทั้งหลายสังสม ๑ สังสมซึ่งสันดานแห่งตน ๑ มีอารมณ์ อันวิจิตร ๑ ดังนี้"

จิตเป็นธรรมชาติมีอยู่ดวงเดียว แต่อาการของจิตมีมากตามชั้นภูมิ ซึ่งจิตเข้าไปอาศัยโดยย่อมี ๘๕ ดวง โดยพิสดารมี ๑๒๑ ดวง จัดโดยลักษณะก็เป็นกุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต กิริยาจิต จัดโดยภูมิก็เป็น กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิต

๑. กามาวจรจิต มี ๕๔ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๘ อัพยาทจิต ๓๔ ตัวอย่างเช่นอกุศลจิต ๑๒ คือ โลกมุลจิต ๘ โทสมุลจิต ๒ โมหมุลจิต ๒

โลกมุลจิต ๘ คือ

ก. จิตประกอบด้วยโสมนัสเวทนาพร้อมด้วยอุจเฉททิวฐิบัง พร้อมด้วยสัสตทิวฐิบัง มีต้องอาศัยสิ่งอื่นมาเร่งเร้าชักจูง หากเกิดขึ้น เป็นไปเองในสันดาน โสมนัสสทหคต ทัฏฐิถคตสมุပ္ยุตต อสังขาริก

ข. จิตประกอบด้วยโสมนัสเวทนา พร้อมด้วยอุจเฉททิวฐิบัง พร้อมด้วยสัสตทิวฐิบัง ต้องอาศัยสิ่งอื่นมาเร่งเร้าชักจูงจึงเกิดขึ้น โสมนัสสทหคต ทัฏฐิถคตสมุပ္ยุตต สสังขาริก

ค. จิตประกอบด้วยโสมนัสเวทนา ปราศจากทิวฐิทั้ง ๒ ไม่ต้องอาศัยสิ่งอื่นมาเร่งเร้าชักจูงจึงเกิดขึ้น โสมนัสสทหคต ทัฏฐิถคตวิပ္ยุตต อสังขาริก

ฌ. จิตประกอบด้วยคสมนัสเวทนา ปราศจากทิวฐิทั้ง ๒ ต้องอาศัยสิ่งอื่นเร่งเร้าชักจูงให้เกิด โสมนัสสทหคต ทัฏฐิถคตวิပ္ยุตต สสังขาริก

ง. จิตประกอบด้วยอุเบกขา เกิดพร้อมด้วยทิวฐิทั้ง ๒ กล้าโดยลำพังตนเอง มีต้องอาศัยสิ่งอื่นเร่งเร้าชักจูง อุเบกขาสทหคต ทัฏฐิถคตสมุပ္ยุตต อสังขาริก

จ. จิตประกอบด้วยอุเบกขา เกิดพร้อมด้วยทิวฐิทั้ง ๒ กล้าโดย

ถ้าฟังตน ต้องอาศัยสิ่งอื่นเร่งเร้าชักจูง อุปุเบกขาสหคัต ทัฏฐิตตสมบุยุตต์ สสงขาริกั

จ. จิตประกอบด้วยอุเบกขา ปราศจากทฐิตั้ง ๒ เกิดโดยมิต้อง อาศัยสิ่งอื่นเร่งเร้าชักจูง อุปุเบกขาสหคัต ทัฏฐิตตวิบุยุตต์ สสงขาริกั

ช. จิตประกอบด้วยอุเบกขา ปราศจากทฐิตั้ง ๒ เกิดโดยอาศัย สิ่งอื่นเร่งเร้าชักจูง อุปุเบกขาสหคัต ทัฏฐิตตวิบุยุตต์ อสงขาริกั

โทสะมูลจิต ๒ คือ

ก. จิตประกอบด้วยโทมนัสพร้อมด้วยปฏิฆะ กล้าโดยตนเองไม่ ต้องอาศัยสิ่งอื่นชักจูง โทมนสฺสสหคัต ปฏิฆสมบุยุตต์ อสงขาริกั

ข. จิตประกอบด้วยโทมนัสพร้อมด้วยปฏิฆะ ต้องอาศัยสิ่งอื่น ชักจูง โทมนสฺสสหคัต ปฏิฆสมบุยุตต์ สสงขาริกั

โมหมูลจิต ๒ คือ

ก. จิตประกอบด้วยอุเบกขาพร้อมด้วยวิจิกิจฉา อุปุเบกขาสหคัต วิจิกิจฉาสมบุยุตต์

ข. จิตประกอบด้วยอุเบกขาพร้อมด้วยอุทฺธัจจะ อุปุเบกขาสหคัต อุทฺธัจจะสมบุยุตต์

๑๓๑.....๑๓๑.....๑๓๑

๒. รูปาวจรจิต ๑๕ คือรูปาวจรกุศล ๕ ได้แก่จิต ซึ่งเป็นไป ในรูปฌานทั้ง ๕ ตามปัญญาจกนัย (ดูเรื่องฌานันตริกะในปรัชญานิกาย สมิตยะ) รูปาวจรวิบาก ๕ รูปาวจรกิริยา ๕ รวม ๑๕

๓. อรูปาวจรจิต ๑๒ คืออรูปาวจรกุศล ๔ ได้แก่จิตซึ่งเป็นไป ในอรูปฌาน ๔ มีอากาสนัญญาตนะ วิญญูณัญญาตนะ อากิณ- จัญญาตนะ เนวสัณญานาสนัญญาตนะ อรูปาวจรวิบาก ๔ อรูปาวจร- กิริยา ๔ รวม ๑๒

๔. โลกุตตรจิต ๘ คือ โสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกทาคามิมรรค-
จิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหัตตมรรคจิต ๑ และ โสดาปัตติผลจิต
๗๗ อรหัตตผลจิตรวม ๘

ฉะนั้นจัดตามภูมิทั้ง ๔ คือ กามาวจรภูมิจิต ๕๔ รูปาวจรภูมิจิต ๑๕
อรูปาวจรภูมิจิต ๑๒ โลกุตตรภูมิจิต ๘ รวม ๘๙ โดยสังเขปดังนี้

เจตสิก ๕๒

"เอกุปปาหนิโรธา จ เอกาลมพนวตถุกา

เจโตยุตตา ทวิปัญญาส ธมฺมา เจตสิกกา มตา"

"ธรรม ๕๒ ประการ เกิดขึ้นและดับไปพร้อมกับจิต มีอารมณ์และ
วัตถุอย่างเดียวกับจิต และประกอบกับจิตเรียกว่าเจตสิก" เจตสิก ๕๒
แบ่งเป็น สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ปกิณณกเจตสิก ๖ รวม ๑๓
เรียกอัญญาสมานาเจตสิก นอกจากนี้มีอกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก
๒๕

๑. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา
เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ

๒. ปกิณณกเจตสิก ๖ คือ วิตก วิจาร อธิโมกข์ วิริยะ ปิตี
ฉันทะ

๓. อกุศลเจตสิก ๑๒ คือ โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ อุทธัจจะ
โลภะ ทิฏฐิ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ มัทธะ
วิจิกิจฉา

๔. โสภณเจตสิก ๒๕ จำแนกเป็น โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕
วิรัตติเจตสิก ๑ อัปปมัญญา ๒ ปัญญินทรีย์ ๑ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕
ได้แก่ ศรัทธา สติ หิริ โอตตปปะ อโลภะ อโทสะ ตตรมัชฌัตตตา

(ความเพิกเฉยได้ในสังขาร) กายปัสสัทธิ (ความสงบระงับแห่งเจตสิกมี
เวทนา สัญญา สังขาร) จิตตปัสสัทธิ (ความสงบระงับจิต) กายลหุตา
(ความเบาแห่งเจตสิก) จิตตลหุตา (ความเบาแห่งจิต) กายมฺหุตา (ความ
อ่อนแห่งเจตสิก) จิตตมฺหุตา (ความอ่อนแห่งจิต) กายกัมมัชฺฌูตา
(ความควรแก่งานแห่งเจตสิก) จิตตกัมมัชฺฌูตา (ความควรแก่การงาน
แห่งจิต) กายปาคุญฺญูตา (ความคล่องแคล่วแห่งเจตสิก) จิตตปาคุญฺญูตา
(ความคล่องแคล่วแห่งจิต) กายชุกตา (ความตรงแห่งเจตสิก) จิตตชุกตา
(ความตรงแห่งจิต)

วิริติเจตสิก ๓ ได้แก่สัมมวาทา สัมมากัมมันตะสัมมาอาชีวะ

อัปปมัญญา ๒ ได้แก่กรุณาและมูทิตา

ปัญญินทรีย์ ๑ ได้แก่ปัญญาที่เป็นใหญ่เป็นประธาน คำว่า "กาย"
ในเจตสิกธรรมนี้มีได้หมายถึงรูปกายซึ่งเป็นวัตถุ แต่หมายถึงเวทนา
สัญญา สังขารธรรม ข้าพเจ้ารู้สึกว่าการจัด โสภณสาธารณเจตสิกของ
ฝ่ายเถรวาทนี้ค่อนข้างจะยืดยาวไป ผู้การจัดระเบียบเจตสิกของฝ่าย
สรวาสติวาทินไม่ได้ ท่านผู้อ่านโปรดพิจารณาเทียบเคียงระเบียบเจตสิก
ของสองนิกายตนเองเถาะ

รูป ๑๘

๑. มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ ๑ อาโปธาตุ ๑ เตโชธาตุ ๑
วาโยธาตุ ๑

๒. ปสาทรูป ๕ คือ จักขุประสาท ฯลฯ กายประสาท

๓. วิสัยรูป ๔ คือ รูปารมณฺ์ สัททารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รัสสารมณฺ์

๔. ภาวะรูป ๒ คือ อิตถิภาวะรูป ๑ ปุริสภาวะรูป ๑

๕. ทหฺยรูป ๑ คือ น้ำเลี้ยงหัวใจ ประมาณของมือหนึ่งอยู่ใน

ช่องพองเมสันคบนนาคในก้อนเนื้อหัวใจ

๖. ชีวิตรูป ๑ คือ รูปชีวิตินทรีย์

๗. อาหารรูป ๑ คือ กวฬิงการาหาร

๘. ปริจเฉทรูป ๑ คือ ช่องว่างระหว่าง อันมียู่ในกาย เช่นต้อง
จมูก ช่องหู เป็นต้น

๙. วิญญาณรูป ๒ คือ กายวิญญาณ ๑ วิจิตวิญญาณ ๑

๑๐. วิการรูป ๓ คือ รูปัสสลดุตา ความเบาแห่งรูป ๑ รูปัสสมุทุตา
ความอ่อนนุ่มแห่งรูป ๑ รูปัสสกัมมัณฺญตา ความควรแก่การงานแห่ง
รูป ๑

๑๑. ลักษณะรูป ๔ คือ รูปัสสอุจโย ความสังสมเกิดขึ้นแห่งรูป ๑
รูปัสสสันตติ ความสืบต่อแห่งรูป ๑ รูปัสสชรรตา ความแก่คร่ำคร่าแห่ง
รูป ๑

นิพพาน ๒-๓

สตูปาทิสถนิพพาน ได้แก่กิเลสดับแต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ กล่าว
คือมีชีวิตอยู่ ๑ อนุปาทิสถนิพพาน ได้แก่ กิเลสดับด้วยเบญจขันธ์แตก
ทำลายแล้วด้วย ๑ สุตญฺญตนิพพานอันเป็นอารมณ์แห่งอริยมรรคบังเกิด
ในลำดับแห่งวฏฐาคามินี วิปัสสนาของพระโยคาวจรผู้เจริญอนัตต-
ลักษณะ ๑ อนิมิตตนิพพานได้แก่นิพพานอันเป็นอารมณ์แห่งอริย-
มรรคบังเกิดในลำดับแห่งวฏฐาคามินีวิปัสสนาของพระโยคาวจรผู้เจริญ
อนิจจลักษณะ ๑ อัปนิหิตนิพพานเป็นอารมณ์แห่งอริยมรรคบังเกิดใน
ลำดับแห่งวฏฐาคามินีวิปัสสนาของพระโยคาวจรผู้เจริญทุกขลักษณะ ๑
ลักษณะนิพพานทั้ง ๒ ประเภทและ ๓ ประเภทนี้ นิกายอื่น ๆ ก็รับรอง
ตรงกัน

ปรัชญาอภิธรรมฝ่ายบาลีเป็นปรัชญาฝ่าย "ขณิกวาท" ถือว่าสรรพ-
สังขารธรรมเกิดดับทุกขณะ องค์แห่งภพทั้ง ๓ คือตัว "ภวังคจิต"
ซึ่งแปลว่าจิตอันเป็นองค์ของภพ เป็นจิตที่ยังนิ่งสงบอยู่ยังมีได้ขึ้นวิธึรับ
อารมณ์ เมื่อสู่วิธึรับอารมณ์ภายนอกปรุงแต่งผสมกับอารมณ์นั้น ๆ ก็
เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง อัพยาทยะบ้าง สุดแล้วแต่ชั้นภูมิภวังคจิตเกิด
ดับสืบสันตติเรื่อยไป จุดดั่งสายน้ำในแม่น้ำซึ่งไหลไม่ขาดสาย จนกว่าจะ
ถึงภาวะอนุภาทิสเสสนิพพานธาตุ ภวังคจิตจึงดับสนิทไม่มีสภาวะอีก
ภวังคจิตจึงเป็น "ธาตุชีวิต" โดยตรง ขณะจิตประกอบด้วยขณะเล็ก
๓ ขณะ คือ อุปาทาขณะ เกิดขึ้นขณะ ๑ ลีลิตขณะ ตั้งอยู่ขณะ ๑
กัณฑะขณะ แปรไปขณะ ๑ ขณะจิตเล็ก ๓ ขณะนี้ จึงเป็นขณะจิต
ใหญ่ขณะ ๑ ขณะจิตใหญ่เกิดดับ ๑๗ ขณะ รูปธรรมจึงดับหน ๑
รูปารมณั้มากระทบจักขุประสาทแล้ว ยังไม่เป็นอารมณ์แห่งวิถึจิต ต้อง
ล่วงภวังคขณะไป ๑ ขณะแล้วจึงเป็น

๑. ภวังคจลนจิต จิตเริ่มไหวตัว
๒. ภวังคปัจเจกจิต จิตขาดจากกระแสภวังคั้
๓. ปัญจทวาราวชชนจิต จิตขึ้นสู่ปัญจทวารมีจักขุทวารเป็นตน
๔. ปัญจวิญญานจิต จิตรับรู้อารมณ์ในปัญจทวาร มีการเห็นรูปรู้แจ้ง
รู้ปารมณั้เป็นต้น
๕. สัมปฏิกฉันนจิต จิตรับเอารูปารมณั้เป็นต้น
๖. สันตึรณจิต จิตพิจารณาเปรียบเทียบอารมณ์
๗. โวภูฐัพพนจิต จิตกำหนดอารมณ์

๘. ชวนจิต

๙. ชวนจิต

จิตเสวยอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น

๑๐. ชวนจิต

ว่าดีหรือชั่ว หยาบละเอียด เกิด

๑๑. ชวนจิต

ดับอยู่อย่างนี้ถึง ๗ ขณะ ความ

๑๒. ชวนจิต

สังวรหรือไม่สังวรอยู่ตอนนี้ จะ

๑๓. ชวนจิต

เป็นกุศล อกุศลอยู่ตอนนี้

๑๔. ชวนจิต

๑๕. ตทาลัมพนะจิต

จิตยึดหน่วงเอาอารมณ์ตามชวนะ

๑๖. ตทาลัมพนะจิต

จิตเกิดขึ้น ๒ ขณะ

๑๗. ภาวังคจิต แล้วจิตก็ตกภวังค์ตามเดิม หรือจะนับเอาขณะที่จิต
อยู่ในอดีตภวังค์เป็น ๑ แล้วภวังคจลนจิตเป็น ๒ โดยลำดับจนถึง
ตทาลัมพนะจิตเป็น ๑๗ ขณะก็ได้ จิตเกิดดับ ๑๗ ขณะรูปธรรมจึงดับ
ลงหนหนึ่ง วิธีจิตแบบนี้เรียกว่า "อติมหันตารมณ์" ยังมีวิธีจิตแบบ
มหันตารมณ์อีก ซึ่งผู้ปรารถนาความละเอียดโปรดเชิญศึกษาเอาจาก
คัมภีร์ธรรมัตถสังคหะเทอญ

ความพิสดารของปรัชญาอภิธรรมบาลียังมีอีกมากมายวิจิตรสุขุม
ล้ำลึก จนไม่สามารถจะนำมาพรรณนาในหนังสือเล่มนี้ได้ แต่ถ้าขึ้น
เขียนไว้หนังสือนี้จะกลายเป็นอธิบายพระอภิธรรมไป ข้าพเจ้าจึงขอยุติแต่
เพียงเท่านี้

ปณิธานกถา

ปกรณฺ์ชื่อว่า "ประวัติศาสตรฺ์พระพุทฺทศาสนาภาค ๑" อันข้าพเจ้า
ได้อาศัยนัยแห่งคัมภีร์เป็นจํานวนมาก แล้วบรรจุเลือกเอาสารัตถะจรณา
ไว้เพื่อประโยชน์แก่มวลสาธุชนผู้ปรารถนาศึกษา ได้สำเร็จจบลงแล้วด้วย
ดี บุญได้อันพึงผลัดผลจากกรรมเมื่อนี้ ด้วยอนุภาพแห่งบุญนั้น จงเป็น
พลวปัจจยอวยหิตสุขแก่สรรพสัตว์ใน โลกทั้งสิ้นให้ยิ่ง ๆ เอะ ขอให้
ข้าพเจ้าพึงเป็นผู้สมบุรณฺ์มั่งคั่งด้วย โภคทรัพย์ มีตนอันเกษมแลปราศ
จากโรคาพยาธิภัยพิบัติในทิกฺกุฐธรรมเทียว อนึ่งอกุศลธรรมพึงขาดจาก
ขันธสันดานของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าพึงประกอบด้วยศรัทธาอันยิ่งในพระ
พุทฺทศาสนา ขวนขวายสั่งสมแต่กุศลถึงความเป็นทานบติ แลพึงเป็นผู้
ประดับด้วยคุณอนเนก วิจิตรพร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญาอันรุ่งเรือง
จงทุก ๆ ภพเอะ ก็ในกาลใดและพระบรมโพธิสัตว์ซึ่งมีพระนามชัย
ปรากฏแล้วว่า เมตเตยยะ ได้บรรลุพระอภิสัมโพธิญาณเป็นพระสัมพุทฺท-
เจ้าขึ้นในโลก ในกาลนั้นขอให้ข้าพเจ้าได้โอกาสเป็นอุปฐากพระผู้มีพระ
ภาคพระองค์นั้น พึงได้สดับพระสัทธรรมเฉพาะเบื้องพระพักตร์ ผลอัน
อุดมเลิศได้อันบัณฑิตปรารถนา กล่าวคืออรหัตผล ขอให้ข้าพเจ้าบรรลุ
ซึ่งผลนั้นโดยพลัน ขอฝนจงตกต้องตามฤดูกาล นำเมทนีดลไปสู่ความ
นํ้าชื่น ยังพืชพันธุ์ธัญญาหารให้ชะอุมงอกงาม อำนวยความบันเทิงแก่
สัตว์ทั้งหลาย ขอพระสัทธรรมแห่งพระโลกนาถอันเปรียบคุดวงมหา
ประทีปจงชวัลย์ ส่องมรรคาแห่งสันติแก่โลกทั้งปวง พึงธํารงอยู่
ตลอดชั่วกัลป์เทอญ

จิรฺ์ ติกฺกุฐตุ สทุทฺมโม สุกมตุถ จ ปาณินฺ์

ปัจฉิมพจน์

หนังสือชุดนี้ข้าพเจ้าได้พยายามค้นคว้ารวบรวมหลักฐานต่าง ๆ เกี่ยวกับประวัติพัฒนาการแห่งพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์และตำรา ทั้งไทยและต่างประเทศเป็นจำนวนมาก กินเวลาช้านานกว่าปี และเขียนขึ้นเป็นคำบรรยายสอนนักศึกษาในสภากาชาดศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธรักษาแห่งประเทศไทย นับตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๔๕๕ เป็นต้นมา ในนามวิชา "ความรู้ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาสากล" ซึ่งมีหลักสูตร ๓ ปี คือชั้นนักศึกษาเตรียมปีที่ ๑ เรียนประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดียยุคปฐมกาล หรือเหตุการณ์พระพุทธศาสนา ในระยะ ๕๐๐ ปีหลังจากพระพุทธปรินิพพาน ชั้นนักศึกษาเตรียมปีที่ ๒ เรียนประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดียยุคมัธยมกาลถึงปัจฉิมกาล หรือเหตุการณ์พระพุทธศาสนาในอินเดียในระยะ ๕๐๐-๑๖๐๐ ปี หลังจากพระพุทธปรินิพพาน ชั้นนักศึกษาปีที่ ๓ เรียกประวัติเหตุการณ์พระพุทธศาสนาในต่างประเทศทั่วโลก บรรดานักศึกษาที่ได้ฟังคำบรรยายของข้าพเจ้าพากันพอใจที่ได้รับความรู้เป็นอันมากทั้งด้านประวัติศาสตร์และปรัชญาของพระพุทธศาสนาโดยกว้างขวาง ทั้งฝ่ายสาวกยานและฝ่ายมหายานหลายสิบนิคาย ทั้งนักศึกษาได้แจ้งเจตจำนงน พิจารณาจะให้คำบรรยายสำเร็จเป็นเล่มเพื่อจะได้เข้าสู่ชุดเก็บไว้เป็นตำรา แต่งานนี้เป็นงานใหญ่มากต้องค่อยทำค่อยไป ชั้นแรกทางโรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย จัดพิมพ์เป็นตอน ๆ เมื่อจบสมบูรณ์แล้วจึงจัดการเชื่อมเล่มรวมเป็นเล่มใหญ่ เนื่องด้วยข้าพเจ้า ไม่ใคร่จะมีเวลาเขียนให้จบได้เลยทีเดียว จึงจำเป็นต้องจัดออกเป็น ๓ ภาคตามหลักสูตร ๓ ชั้นของนักศึกษา

เฉพาะภาค ๑ นี้ ได้เล่าถึงประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางด้าน
ปรัชญา ของพระพุทธศาสนาฝ่ายสาวกยานในอินเดียตลอดระยะเวลา
๕๐๐ ปีโดยพิสดาร ท่านผู้อ่านคงจะประหลาดใจว่า ไฉนข้าพเจ้าจึงไม่
กล่าวถึงประวัติกำเนิดพระพุทธศาสนาเสียเลย พอขึ้นต้นก็จับเอาเรื่อง
ราวในพระพุทธศาสนาศตวรรษที่ ๑ มากเล่า ความทั้งนี้ข้าพเจ้าขอชี้แจง
ว่า หนังสือนี้เป็นตำราบรรยายแก่พระภิกษุสามเณรนักศึกษาซึ่งล้วนเป็น
มหาเปรียญทั้งสิ้น ท่านย่อมผ่านภูมิรู้ชั้นพระพุทธประวัติอย่างซ้ำของมา
แต่หลักสูตรนักธรรม ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงไม่จำเป็นต้องนำมะพร้าวมา
ขายสวนให้เป็นการยืดยาวอีก อนึ่ง ในหนังสือนี้เนื่องด้วยเป็นการพิมพ์
ครั้งแรก คงจะมีข้อความตกหล่นหรือผิดพลาดไม่มากก็น้อย มาตรฐานจะ
มีข้อบกพร่องใด ๆ แล้ว ขอท่านผู้รู้โปรดให้อภัยแลทักท้วงด้วย เพื่อจะ
ได้จัดการแก้ไขในคราวพิมพ์ต่อไป ซึ่งจะเป็นพระคุณอันยิ่ง

ก. ภาษาบาลี

๑. พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ
๒. สมันตปาสาทิกา
๓. สุมังคลวีสานี
๔. ปปัญจสูทนี
๕. มโนรตปุรณี
๖. สัมโมหวิโนทนี
๗. ปรมัตถทีปนี ปัญจปกรณ์อรรถกถา และคัมภีร์อัฐฐสาธินี
๘. ปรมัตถโชติกา
๙. วิสุทธีมรรคปกรณ์วิเสส
๑๐. มิลินทปัญหา
๑๑. รัมมปัทฏฐกถา
๑๒. อภิรัมมัตถสังคหะ

ข. ภาษาไทย

๑. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย
๒. สารัตถสังคหะ แปลฉบับหลวง
๓. ลลิตรวีสตระ แปลฉบับหลวง
๔. มหาวงศ์ แปลฉบับหลวง
๕. ปฐมสมโพธิกถา ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ
ปรมานุชิตนิโนรส

๖. วินัยมุข ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
๗. ธรรมปริเฉท ๒ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
๘. ตำนานพุทธเจดีย์ในประเทศไทย ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
๙. เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
๑๐. ตำนานพระพิมพ์ ของศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์
๑๑. ตำนานอักษรไทย ของศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์
๑๒. พระพุทธศาสนาในเอเชียกลาง ของเสถียร โพธิ์นันทะ
๑๓. ประวัติศาสตร์สากล ของหลวงวิจิตรวาทการ
๑๔. พระพุทธศาสนารายตรีมาส ปี พ.ศ.๒๔๕๐ และ ๒๔๕๖

ค. ปกรณ์ต์สฤต (พากย์จีน)

๑. อโศกawatan (อายุอ้วงตั้ง)
๒. เกษตรกรรมดิจิทัลศาสตร์ (อีโป้วจง ลุงหลุง)
๓. จตุราคม (สี่อฮัมเก็ง)
๔. อภิธรรมมหาวิทยาศาสตร์ (อาพีตัมมือพีพอชาหลุง)
๕. อภิธรรมชฎานปรสุถานศาสตร์ (อาพีตัมมือฮวกนู้หลุง)
๖. อภิธรรมโกศศาสตร์ (อาพีตัมมือกู่เสี่ยหลุง)
๗. อภิธรรมนยายนุสารศาสตร์ (อาพีตัมมือซุ่นเจียลีหลุง)
๘. สัตยสิทธิศาสตร์ (เซ่งซิกหลุง)
๙. มหายานกรรมสิทธิศาสตร์ (ไต้เส็งเซ่งเจียบหลุง)

๑๐. อัสวโนชโยพิริสัตวันิทาน (เบ็เม้งพุ่สัคคั้ง)

ง. ภาษาจีน

๑. อี้ไป่วจงลู่หฺลุงซุ่กี้ (อรรถถกถาแห่งเกทชรรมมดีจักรศาสตร)

ของสมณะกุยกี

๒. อี้ไป่วจงลู่หฺลุงจื่อทีเช่ก (ฎีกาแห่งเกทชรรมมดีจักรศาสตร)

ของสมณะอินป้วย

๓. ไต้ถ้งไซฮกกี (จดหมายเหตุเรื่องประเทศภาคตะวันตก) ของ
สมณะเฮียงจ้ง

๔. ฮวางเฮียงฮวางซื่อตั้ง (ประวัติแห่งสมณะฟาเหียน)

๕. นำไฮ้เกียกุยไ่สวบตั้ง (ประวัติการจาริกจากภาคทะเลใต้)
ของสมณะอี้จ้ง

๖. ซาหฺลุงเฮียงหัง (ขยายอรรถถीलี้บแห่งไตรปกรณ) ของ
สมณะเกียเซียง

๗. อาพีต้บมือกู่เสี่ยหฺลุงกี (อรรถถกถาแก่อภิธรรมโกศศาสตร)
ของสมณะโพวกวง

๘. สุดฮวางไคหฺลุง (พุทธธรรมสังเขปถกถา) ของสมณะอินสุน

๘. อินตุสุดกาสื่อเสียบท้ม (สังเขปถกถาเรื่องพุทธศาสนาใน
อินเดีย) พิมพ์โดยสำนักพิมพ์เซียงบู๋ เมืองเซียงไ่ฮ้ก่อนสงครามโลก
ครั้งที่ ๒

๑๐. ชุมนุ่มวรรณกรรมเกี่ยวกับการคั่นคว่าทางพุทธศาสนา ของ
ศาสตราจารย์เหลียวฉีเซา แห่งมหาวิทยาลัยซิงหฺวา กรุงปักกิ่งก่อน
สงครามโลกครั้งที่ ๒ หลายสิบเรื่อง

๑๑. นิตยสารพุทธศาสนาชื่อ "กั๊กอู่เซ็ง" (โพธิสัตว์) ปี พ.ศ.
๒๔๕๕
๑๒. นิตยสารพุทธศาสนาชื่อ "ไฮ้เตียมิม" (เสียงคลื่นทะเล) ปี
พ.ศ.๒๔๕๖ พ.ศ.๒๔๕๗ ออกเมืองไต้หวัน

จ. ภาษาอังกฤษ

๑. "Outline of history" by H. G. Wells
๒. "History of India" by Nilakanta Sastri
๓. "Early Monastic Buddhism" by Nalinaksha Dutt
๔. "A History of Pali Literature" by Bimala-Churn Law